

ઉપોદ્ધાત

—૬૫—

રાજસ્થાન-રાજપૂતાનાના રાજપૂતાના પૂર્વરૂપને વ્યક્ત કરનારો નો કોઈ સારામાં સારો ઇતિહાસ ગ્રંથ આને અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય તો તે કર્નલ ટૉડરૂટ 'રાજસ્થાન' જ છે, અને તેથી જ્યારે પણ રાજસ્થાનના રાજપૂતો વિશે કોઈ પણ લખવાનો કે બોલવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ ઇતિહાસ ગ્રંથનો આધાર લીધા વિના ચાલી શકતું જ નથી, એટલું બધું એ ગ્રંથનું માહાત્મ્ય છે. ઇતિહાસની આવી એક સર્વમાન્ય તથા સર્વ કલોપયોગી વસ્તુ નિર્માણ કરવા માટે સ્વ. કર્નલ ટૉડરૂટે આપણે જેટલો પણ આભાર માનીએ તેટલો જોઈ જ છે. આ કાશ્મીરી રાજસ્થાનના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવનારી જેટલી પણ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ અત્યાર સુધીમાં લખાયેલી છે તે નવલકથાઓમાં મુખ્યત્વે એ 'રાજસ્થાન' નામક ગ્રંથનો જ આધાર લેવાયેલો છે. એ 'રાજસ્થાન' ગ્રંથમાં વર્ણવાયેલી એક સર્વ વિશ્રુત ઐતિહાસિક ઘટનાના આધારે જ મેં ઇ. સ. ૧૯૦૮માં 'પદ્મિની અથવા હરમ્મીભૂત ચિતોડ' નામક એક ઐતિહાસિક નવલકથા લખી હતી કે જે ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં 'ગુજરાતી'ની ૨૪મી ભેટ તરીકે 'ગુજરાતી'ના ગ્રાહકોને અપાયેલી હતી અને પ્રસંસાને પાત્ર થઈ હતી. ઉપર્યુક્ત 'પદ્મિની' નામક ઐતિહાસિક નવલકથાના લેખન-કાર્યની સમાપ્તિ પછી 'હરમ્મીભૂત ચિતોડ'ની ઐતિહાસિક ઘટના સાથે સંબંધ ધરાવનારી ચિતોડના પુનરુદ્ધારની ઘટનાને વર્ણવવાના હેતુસાધી મેં ઇ. સ. ૧૯૦૯માં પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાના લેખનકાર્યનો આરંભ કર્યો હતો અને કર્નલ ટૉડરૂટ 'રાજસ્થાન'નો આધાર લેતાં કેટલીક અનિવાર્ય સંકાઓનો આરા મનમાં ઉદ્ભવ થયો હતો; કારણ કે, એ ગ્રંથ અતિશય ઉત્તમ હોવા છતાં પણ એક વિદેશીય વિદ્વાનના હસ્તે લખાયેલો હોવાથી તેમાં કેટલેક સ્થળે એવા પ્રમાણે આવી ગયા છે કે જે કર્નલ ટૉડરૂટના વિધાનને જ સર્વથા સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવે તો તેથી કેટલીક વાર અતિશય ભયંકર અનર્થ થવાનો મંભવ રહે છે. કર્નલ ટૉડરૂટના એ સર્વ પ્રમાણેને દર્શાવવાની કે સુધારવાની અત્યારે આપણને આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, રા. ગૌરીશંકર હીરાચન્દ્ર ઓઝા જેવા ભારતીય ઇતિહાસવેત્તાઓએ એ કાર્યના ભારને પોતાના શિર પર ઉપાડી લીધો છે; છતાં પણ પ્રસ્તુત નવલકથાનું વસ્તુ એ 'રાજસ્થાન' ગ્રંથમાંથી જ લેવાયું હોવાથી હરમ્મીરના સમયનું સાપ્તિક ચિત્ર આલેખતાં ટૉડરૂટ સાહેબના જે પ્રમાણે થયેલા છે અને તે પ્રમાણના થોડા ઇતિહાસમાં જે એક પ્રકારનો વિરોધ ઉત્પન્ન થયો છે તેના નિવારણમાટે તે પ્રમાણના કિચિદ્ બદલેખની અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થાય છે. તે પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે છે:-

દિલ્હીના ખાદશાહ અલાઉદ્દીન ખિલજીએ પદ્મિનીની પ્રાપ્તિમાટે ચિતોડને હરમ્મીભૂત કર્યા પછી રાણા લક્ષ્મણસિંહનો પૌત્ર કેલવાડામાં પોતાના કાકા અજયસિંહ સાથે અજ્ઞાતવાસમાં હતો અને તેણે પોતાના ગત રાગ્યને મેળ-

દ્વિતીય પ્રમાદ એ છે કે ચિતોડને બરમીભૂત કર્યા પછી ચિતોડનો અધિકાર માલદેવ નામક એક રાજપૂત સરદારને આપીને અને તેને મેવાડનો સૂબેદાર બનાવીને અલાહાવાદ પોતે દિલ્લી તરફ ચાલ્યો ગયો હતો. એ માલદેવ બાદ-ચાહનો બુલામ હોવાથી હુમ્મીર તેને પોતાનો શત્રુ માનતો હતો અને માલદેવ હુમ્મીરને પોતાનો શત્રુ ધારતો હતો. આમ થતું સ્વાભાવિક હતું; પરંતુ ટોંડ સાહેબના લખ્યા પ્રમાણે હુમ્મીરે જ્યારે મેવાડમાં લૂટફાટ કરીને સુસ-હમાની સત્તાને ડગમગાવી દેવાનો બચ્ચર ચત્ત આરંભ્યો, ત્યારે હુમ્મીરને ગુસ્સો તથા શસ્ત્રીય ધારીને ચિતોડના નામધારી રાજ માલદેવે પોતાની કન્યાનો તેની સાથે લગ્ન સંબંધ કરી આપ્યો. આમ કર્યા છતાં ટોંડે માલદેવને અંત પ્રત્યંત હુમ્મીરના શત્રુ તરીકે ઓળખાવીને જણાવ્યું છે કે, ‘માલદેવની ગેરહાજરીમાં હુમ્મીરે ચિતોડ હસ્તગત કરી લીધું ત્યારે તેથી સંતોષ થઈને એના સમાજના બાદશાહના કાને નાખવા માટે તે પોતે દિલ્લી ગયો હતો અને બાદશાહને

મારી પાસે પાંદો પૂરાવો પણ છે; કલ્પનાઓ બાંધવાની નથી. આવી જ અપ-હામ પૂરી અત્યારે પણ થઈ છે; અને તે એ કે તેમનું ‘ધીર રમણી’ અથવા રાણા હુમ્મીરનો બાળ્ય રવિ’ નામક પુસ્તક ઇ. સ. ૧૯૨૦માં છપાયું છે અને મારું પ્રસ્તુત પુસ્તક ઇ. સ. ૧૯૨૧માં પ્રકટ થાય છે એટલે એથી પણ તેઓ એમજ ધારી લેશે કે મારું આ પુસ્તક પણ તેમના પુસ્તકના પ્રકાશન પછી જ લખાયું છે, અને કલ્પનાના તરંગ ટુરીપર સ્વાર થવાની તેમની રૂતિ જોતાં વાક્યાંતે નહું આશ્ચર્ય ચિહ્ન મૂકી એમ પણ કહી નાંખે કે એમના જ પુસ્તકને આધારે લખાયું છે. માટે આ પુસ્તક ઇ. સ. ૧૯૦૬માં જ લખાયું હતું એવું પ્રમાણ આપવાની આવશ્યકતા રહે છે અને તે પ્રમાણ એ છે કે જ્યારે ઇ. સ. ૧૯૧૪માં મારી લખેલી ‘હુમ્મીર હઠ અથવા રણચંભોરનો ઘેરો’ નામક ઐતિહા-સિક નવલકથા પ્રકટ થઈ ત્યારે તેના ઉપોદ્ધાતમાં રણચંભોરનો હુમ્મીર તથા ચિતોડનો હુમ્મીર સમકાલિક હોવાથી તેમની મિત્રતાને દર્શાવતાં ઉપોદ્ધાતના દ્વિતીય પૃથમાં મેં લખ્યું હતું કે:—“ચિતોડની પત્નિની પછી ચિતોડના હુમ્મીરનો કાળ આવે છે અને તેના સમયની મિત્ર નવલકથા પણ મેં લખેલી છે કે જે કોઈ પ્રસંગે “જીજ્ઞાસી”ના શાહુદોના કસ્ટમગમાં ઉપહારરૂપે વિરાજશે, એટલે તે વિશે અહીં વિશેષ વિવેચન કરવાનું પ્રયોજન નથી.” ઇ. સ. ૧૯૧૪માં પ્રકટ થયેલા મારા અન્યમાના આ ઉલ્લેખથી તો લલ્લુભાઈનો નિશ્ચય થશે જ કે આ અન્ય તેમના ‘ધીર રમણી’ નામક અન્યથી બહુ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારો ‘બાપ્પા રાવળ’ નામક અન્ય પણ તેમના ‘બાપ્પા રાવ’થી બહુ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલું પ્રમાણ જોઈ હોય તો તેમણે “જીજ્ઞાસી” પેસના આપડા જઈને જોઈ આવવા, એટલે એ અન્યની લખામણીના પૈસા અને ત્યાં વર્ષમાં મળેલા કે એ તરત જણાઈ આવશે. કાદવને જોવાનો અને ચંદાતંદા તરંગ દેડાવાનો અન્યદોનો ધર્મ નથી. અત્યારે પ્રસંગાનુસાર તેમના એક આલેખનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે અને તેથી જો તેમના અંતકરણમાં આવે અસલ અને તરંગી આલેખ કરવા માટે પથ્થાતાપ થશે, તોપણ તે સંપૂર્ણ બદલો છે, એમ જ હું માનીશ.

તેની કૌજ સાથે મેવાડમાં લઈ આવ્યો હતો. આ પણ એક પ્રકારનો વિરોધ અથવા પ્રમાદ જ દેખાય છે; કારણ કે, એક પુરુષ કોઈ એક યુવકને શરવીર તથા સદ્ગુણશીલ ધારીને પોતાના જન્મતાની પદ્ધતી વિમૂષિત કરે અને ત્યાર પછી તેના જ પ્રાણને શત્રુ યદ્યપે પોતાની પુત્રીને વિધવા થયેલી જોવાની હમ્મી રાખે, એ સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય નથી શું? આ કારણથી પ્રસ્તુત નવલકથામાં મુસલમાનો તરફથી માલદેવને અપમાનનાં અનેક કારણો મળવાથી તે હમ્મીરના પક્ષમાં મળી જાય છે અને અત્યંત પર્યંત સ્વદેશની સેવા કરી સુખી થાય છે, એ પ્રમાણેનું તેનું આસ્થિ આલેખવામાં આવ્યું છે, અને એજ નૈસર્ગિક તથા સંભવનીય છે, એવી મારી માન્યતા છે. આ માન્યતાને પુષ્ટિ આપનારું બીજું પણ એક કારણ છે અને તે એ કે માલદેવે પોતાની જે કન્યાને હમ્મીર સાથે શરીર સંબંધ કરાવ્યો હતો તે કન્યા બાલવિધવા હતી* એટલે કે કેટલાકના અભિપ્રાય અનુસાર તે કન્યા જે વર્ણના વયની હતી ત્યારે કેટલાકની માન્યતા અનુસાર ચાર દિવા પાંચ વર્ષની અવસ્થામાં હતી ત્યારે કોઈ એક સાધારણ ગ્રામપતિ રાજકુમાર સાથે તેનો લગ્ન સંબંધ થયો હતો અને લગ્ન થયા પછી જે ચાર સદિનામાં જ તે રાજકુમારનો દેહાન્ત થતાં કુમારીને પતિસમાજસના અનુભવ વિના જ વૈધવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હતી; કુમારી અક્ષત-થોળિ બાલવિધવા હતી. પોતાની બાલવિધવા દુહિતાની વૈધવ્ય વેદનાને નિવારવા માટે તેનો હમ્મીર રાજા સાથે શરીર સંબંધ કરાવી આપ્યા છતાં તે જ પુત્રીને પુનઃ વૈધવ્યની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હમ્મીર સાથેના શત્રુત્વને માલદેવ અંત પર્યંત વળગી રહે, એ વિધાનને વિચારશીલા માનવજુદ્ધિ કોઈ પણ રીતે સ્વીકારી શકે તેમ નથી.

માલદેવની પુત્રી કુમારી† બાલવિધવા હતી એ તો નિર્વિવાદ વાત છે; કારણ કે, રાજપૂતાનામાં બહુ વર્ષથી વસનાર અને રાજસ્થાનના ઇતિહાસના અભ્યાસી રા. લક્ષ્મીભાઈ બીસભાઈ દેસાઈએ પણ તેમની ઇ. સ. ૧૯૧૪માં પ્રકટ થયેલી ‘દેવી ખડ્ગ’ અને ચિતોડની પુનઃ પ્રાપ્તિ’ નામક ઐતિહાસિક નવલકથામાં એ વિષયને પ્રાંતલતાથી સ્વીકારેલો છે,† તથાપિ અહીં પ્રશ્ન એ હવે સ્થિત થાય છે કે મેવાડના

“Her kindness and vows of fidelity overcame his sadness upon learning that he had married a widow. She had been wedded to a chief of the Bhatti tribe, shortly afterwards slain, and when she was so young as not to recollect even his appearance.....”

“Rajasthan,” Popular Edition, (London) Page 217.

† ઈંગ્લેન્ડ ‘રાજસ્થાન’માં તેમ જ અન્યત્ર માલદેવની હમ્મીરને વરેલી પુત્રીના સત્ય નામનો ઉલ્લેખ ન હોવાથી બિન્ન બિન્ન ગ્રંથકારોએ તેનાં બિન્ન બિન્ન નામો પોતાની ઇચ્છાનુસાર આપેલાં છે. આ ગ્રંથમાં તેનું નામ કુમારી છે; ‘મહારાજા હમીરસિંહ’ નાટકમાં તેનું નામ વીરમતી છે અને ‘દેવી ખડ્ગ’ નામક નવલકથામાં તેનું નામ વાલબાઈ રખાયલું છે.

‡ જુઓ ‘દેવી ખડ્ગ’ પ્રકરણ ૪૭, મું, પૃષ્ઠ ૩૦૫.

મહારાણાના નિષ્કલંક વંશમાં વિધવા પુનર્લગ્નને સ્વીકારવાની સ્થિતિ ન હોવા છતાં અને એ ઘટના કલંકદાયિની હોવા છતાં મહારાણો હુમ્મીર બાલવિધવા કુમારીને પોતાની વિવાહિતા પત્ની તરીકે એ બહુ કાલમાં સ્વીકારે અને તે બાળવિધવાના હૃદયથી જન્મેલો પુત્ર મેવાડના સિંહાસનનો ઉત્તરાધિકારી થાય, એ કદાપિ શક્ય માની શકાય તેમ છે ખરું કે? તો એનું ઉત્તર માત્ર એટલું જ આપી શકાય તેમ છે કે, કેટલીક વાર મનુષ્ય એવા વિવક્ષણ સંયોગોમાં આવી જાય છે કે તેને અનિચ્છા હોવા છતાં પણ, અનુક્રમ વસ્તુનો નિરૂપાયવશાત્ સ્વીકાર કરી લેવા પડે છે અને તેથી આવી ઘટનાઓ અપવાદરૂપ જ મનાય છે, એ અહીં વિચિ-
ત્રતાથી લક્ષમાં રાખી લેવાનું છે; કારણ કે, અપવાદ મુખ્ય નિયમને સિદ્ધ કરનારો હોવાથી આ અપવાદ મેવાડના પવિત્ર રાજવંશમાં વિધવાવિવાહના નિષેધને જ સિદ્ધ કરી બતાવે છે; અને તેનું અન્ય પ્રમાણ એ છે કે મેવાડના રાજવંશમાં હુમ્મીરથી પૂર્વે તેમજ પશ્ચાત્ વિધવાપુનર્લગ્નની આવી ઘટના થયેલી હોય એવો 'રાજસ્થાન'ના ઇતિહાસમાં ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ કરાયેલો નથી. સિવાય કે, ટાંડ સાહેબને હાથે આ પ્રસંગમાં કેઈ બચાવક ભૂલ થઈ ગઈ હોય. સારાંશ કે, મહારાણા હુમ્મીરના આ બાલવિધવા સાથેના શરીર સંબંધને આપણે જો આપદ્ધર્મેના પરિણામ તરીકે ઓળખીએ, તો તે યોગ્ય જ કહેવાશે.

પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાને રસમય તથા બોધક બનાવવા માટે ઐતિ-
હાસિક પાત્રો ઉપરાંત કટલાંક નવીન પાત્રોની યોજના પણ કરાયેલી છે; પરંતુ તે પાત્રોની યોજનાના થોડે ઇતિહાસમાં વિપર્યાસ ન થાય, એની યોગ્ય સંબાળ રાખવામાં આવી છે. જેવી રીતે પ્રસ્તુત નવલકથા 'પદ્મિની અથવા બસ્મીભૂત ચિતોડ'ના અનુસંધાનમાં લખાયેલી છે તેવી જ રીતે 'દળદીધાટનું યુદ્ધ' નામક ઐતિહાસિક નવલકથાના અનુસંધાનમાં મેં 'અમર સંન્યાસ' નામક ઐતિહાસિક નવલકથા લખીને બહુ વર્ષથી તૈયાર રાખી છે કે જે હવે પછી યોગ્ય પ્રસંગ આવતાં પાઠક તથા પાઠિકાઓના હૃદયમંજમાં વિરાજવાના બાગ્યને પ્રાપ્ત કરશે. મારી આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલી અન્ય ઐતિહાસિક નવલકથાઓ-
પ્રમાણે પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથા પણ જો પાઠક તથા પાઠિકાઓના આદરને-
પાત્ર થશે, તો એજ મારા પરિશ્રમનું પારિતોષિક છે એમ ધારીને હું સંતુષ્ટ થઈશ.

અહમ્મદાબાદ (અમદાવાદ),
વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૭, માધ શુક્લા
દ્વિતીયા, શુક્રવાર, તા. ૧૦-૨-૨૧

ભવદીપ કૃપાકાંક્ષી
ઠંકુર નારાયણ

અનુક્રમણિકા

પરિચ્છેદ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રથમ ખણ્ડ, નિશા		
૧ લો	લીંગ પ્રતિજ્ઞા	૧
૨ લો	પૂર્વ ઇતિહાસ	૫
૩ લો	હસ્તીરત્ન પ્રથમ સાહસ અથવા ખાલાયથાનો વધ ...	૧૨
૪ થો	માલતિદીપ્તિ	૧૬
૫ મો	“ટીકા ડોર”	૨૦
૬ ઠો	આત્મહત્યાનો ચત્ત અને બળાકાર	૨૫
૭ મો	બદમાશ બદરેદીન	૩૨
૮ મો	સુસહ્યાનો અને રાજપુતો	૩૫

દ્વિતીય ખણ્ડ, ઉપા

૧ લો	અલાહદીનની આજ્ઞા	૪૧
૨ લો	તત્કાલિન દિલ્લી અને અલાહદીનની દુરવસ્થા	૪૫
૩ લો	સ્નેહસંગીત	૪૮
૪ થો	બંધકર ચાચના અને ધર્મસકટ	૫૦
૫ મો	સાવકી માતા	૫૪
૬ ઠો	પિતા અને પુત્રી	૫૬
૭ મો	ત્રીકલ્પસ્વીકાર અથવા “શુભસ્ય શ્રીશ્રમ્”	૬૨
૮ મો	પાણિપત	૬૬
૯ મો	પતિપત્ની સમાગમ	૬૮
૧૦ મો	અલીખાનની યુક્તિ	૭૩
૧૧ મો	પ્રયુક્તિ અને વિહાય	૭૫

તૃતીય ખણ્ડ, પ્રભાત

૧ લો	કાલિન્દી	૭૯
૨ લો	કુલિન્દસિંહ	૮૪
૩ લો	હસ્તીરત્ના ભાગ્યોદયતું એક વિશેષ ચિહ્ન	૮૮
૪ થો	એક નવીન ભેદ	૯૨
૫ મો	ચિત્રોત્પાદ્ય લેવાયું	૯૭
૬ ઠો	કારાગૃહમાં	૧૦૪
૭ મો	નકાબપોશ તાજનીત્ત	૧૦૭

પરિચ્છેદ	વિષય	પૃષ્ઠ
અતુર્ય ખણ, મધ્યાહ્ન		
૧ શો	ચિતોડપર ચઢાઈ	૧૧૭
૨ જો	માલદેવનું વિલક્ષણ સાહસ	૧૨૨
૩ જો	બાદશાહની મનોવ્યથા	૧૨૮
૪ શો	પાપીનો પ્રાણાન્ત	૧૩૧
૫ મો	ચાર આંખો	૧૩૭
૬ કો	ખંધનમુક્તિ-પ્રલાયન	૧૪૩
૭ મો	બાદશાહનો કોપ અને સર્વત્ર અત્રિગ્નયાળા	૧૪૬
૮ મો	સિંગોલીનું યુદ્ધ	૧૪૯
૯ મો	માલદેવ દગ્ધશય્યામાં અને કાલિન્દીનું સ્વસ્વરૂપ	૧૫૬
૧૦ મો	હમ્મીરની ઉદારતા, સુસ્તાનનો સહાર	૧૫૯
	ઉપસંહાર	૧૬૩

ਅਥਵਾ

चिंतोडना पुनरुद्धार

પ્રથમ ખણ્ડ-નિશા

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

પ્રથમ પરિચ્છેદ

લીખ્મ પ્રતિજ્ઞા

ભયંકર અંધકારમય નિશાદેવીનું સામ્રાજ્ય સમસ્ત સૃષ્ટિમાં વ્યાપેલું હતું. આરાવલિ પર્વતના આસપાસના પ્રદેશમાં અગાધ જળવૃદ્ધિ થયેલી હોવાથી સર્વ વૃક્ષો પાણીથી બીંભળેને તરખોળ થઈ ગયાં હતાં. જમીનપર કાદવ પ્રસરી ગયે હતાં. ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે મેઘોનો ગડગડાટ અને વીજળીનો અકચકાટ થયા કરતો હતો. વાયુ સુસવાદા કરતો વેગથી વાતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે કૂર વનપશુઓના ભયંકર ચીતારો પણ સાંભળવામાં આવતા હતા. એ લીધણું નિશાના એવા સમયે એ પાર્વતીય પ્રદેશમાંથી એક તરુણ અશ્વદોહી પોતાના અશ્વને વાયુના વેગે દોડાવતો આદ્યો જતો હતો. અથ એ પ્રદેશમાં આગળ વધી રાકશે કે કેમ, તેના પર કાદવમાં ઊંડા હતરી જશે કે કેમ અથવા તો તે ક્યાંક લપસીને પટ-કાઈ પડશે કે કેમ? એનો તે તરુણના મનમાં લેશમાત્ર પણ વિચાર હોય, એમ તેની મુખમુદ્રાને જોતાં તો જણાતું નહોતું. તે અશ્વસ્થ તરુણ તે વિકટ વન પ્રદેશમાંનાં નાજાં, વેહેળાં, ખાડાં, કાદવ અને ચઢાણુ ઊતરાણુ તરફ જરા પણ લક્ષ ન આપતાં પોતાના વાહનને એકસરખી રીતે દોડાવતો જતો હતો. બય અને સંસાર એ એ રાખ્દોને તેણે પોતાના રાખ્દશાપમાંથી કાઢી નાખ્યા હોય એવું જ અનુમાન કરી રાકાતું હતું.

એવો એ મહાસાહસી વીર કોણ હશે અને આવા બયાનક સમયમાં કયા મહાકાર્યમાં એ અને કયાં જતો હશે, એની કલ્પના કરવાનું કાર્ય પણ અશક્ય હતું. વચ્ચે વિદ્યુતનો પ્રકાશ પડવાથી એ તરુણ તારુણ્યના વસંતમાં વિહરતો હતો અને એનું સુખમંડળ બહુજ ચિન્તાચરત અને કાંઈક દુઃખિત હોય, એમ દૃષ્ટિગોચર થતું હતું.

पुनः अल्प समयमांज वायुने वेग वध्या अने आकारांमधी भूशलधार
 नलवृष्टि यवा लागी; तथापि ते तरङ्ग जरा पल्लु ध्यान न व्यापतां ये अन्धा-
 दोष्टी वीरे पोताता हेडना ज्ञाननु विस्मरण करीने आगण वधवाना व्यापारने
 व्यालज राधयो. शेवी रीते कटवेलक पंथ कापी गया पली ते कांछक शुद्धिमां

આવ્યા અને થોડાને થોભાવીને ‘હું ક્યાં આવી લાગ્યો છું?’ એનો પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો; એટલામાં વીજળીનો એક મોટો ઝબકારો થયો, તેના મુખમંડળમાં આનંદની છટકો ઉઠ્યો થયો અને તે કાણે ન તે થોડાપરથી નીચે ઊતરી પડ્યો તે પાસેની એક પર્ણકુટી પ્રતિ દૃષ્ટિ કરીને મનસ્વી ન કહેવા લાગ્યો કે:-

“આ ન તે કુટીરશ્રેણી અને એમાંની ન એક પર્ણકુટીમાં મારા પૂજ્ય કાકા મરણોન્મુખ થઈ શય્યામાં પડ્યા છે. હાય, હાય, અત્યારે તેમની કેવી દુર્વસ્થા થઈ હશે, એની કલ્પના મને ક્યાંથી હોઈ શકે?” તેનું મન એકાએક ઉદાસિન થઈ ગયું અને તે નાના પ્રકારના તર્જવિતરંગથી શકિત થતો શૂન્યદૃષ્ટિથી આરે તરફ દૃષ્ટિપાત કરતો ક્ષણ બે ક્ષણ ત્યાંનો ત્યાં ન બોલો રહ્યો.

જે સ્થળે એ તરફ બોલો હતો, તે સ્થળથી લગભગ બસે હાય જેટલા અંતરે આળીસ પમાસ ઝૂપડાંની હાર જોવામાં આવતી હતી અને અત્યારે માત્ર એક ઝૂપડાને બાદ કરતાં બાકીનાં સર્વમાં શાંતિ અને નિસ્તબ્ધતાનો પ્રસાર થયેલો દેખાતો હતો.

પોતાના થોડાની લગભગે હાથમાં ઝાલીને તે ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યો. તે કુટીરશ્રેણીની પાસે આવી લાગતાં એક પર્ણકુટીમાં બે આર દીપક બળતા તેના જોવામાં આવ્યા અને તે દીપકના પ્રકારના ચોગે ત્યાં બેઠેલા ધણાક મનુષ્યોને પણ તે સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો. આસપાસની બીજી પર્ણકુટીઓમાં મનુષ્યોની જરા પણ હીલચાલ ન દેખાયાથી આસપાસના સર્વ મનુષ્યો એ એક ન કુટીરમાં એકત્ર થયેલા હોવા જોઈએ, એવો વિચાર મનમાં આવતાં ન બયથી તે તરફનાં ગાત્રો યરયર કંપવા લાગ્યાં. ‘હે દેવાધિદેવ! આ હું શું જોઈ છું?’ એ પ્રમાણે નિઃશ્વાસપૂર્વક હૃદયગાર કાઢીને તેણે વિષુદ્ધેશથી તે કુટીરમાં પ્રવેશ કર્યો.

એ વેળાએ તે કુટીરમાં મધ્યમ વયનો એક રુણ પુરુષ વેદનાથી ક્ષુભિતો શય્યામાં પડ્યો હતો. તેના મસ્તકમાં થયેલા નખમમાંથી પુષ્કળ રક્તનું વહન થવાથી તેની મુખમુદ્રા નિસ્તેજ અને પાંડુવર્ણ થઈ ગઈ હતી, બન્ને આંખો બંદી ઊતરી ગઈ હતી અને પુનઃ પોતાની આંખોને ઊઘાડવાનું સામર્થ્ય પણ તેનામાં રહેલું નહોતું. બે મનુષ્ય તેના ઓસીકા પાસે અને બે મનુષ્ય તેના પગો પાસે બેસી હાથમાં પંખા લઈ મોઢામાથી કાંઈ પણ અવાજ કર્યો વિના તે રુણ પુરુષને વાયુ ફેલાવ્યા કરતા હતા. બાકીના બધા મનુષ્યો તે રુણ પુરુષને જોતા ચિન્તાગ્રસ્ત થઈ બેઠા હતા. તે સર્વનાં મુખમંડળોમાં દુઃખ, ચિન્તા અને નિરાશાનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં.

તે તરફ પુરુષ કુટીરમાં પ્રવેશ કરીને એક વાર ત્યાં બેઠેલા મનુષ્યો પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરી, સીધો તે રુણ પુરુષની શય્યા પાસે ચાલ્યો ગયો. તે થોડી વાર સૂધી તો તે શય્યાસાથી રુણ પુરુષને સ્થિર દૃષ્ટિથી જોતો બોલો રહ્યો. તેના પાંડુવર્ણ, રકવહીન અને તેલેલીન મુખમંડળને જોઈને તે તરફ કોઈ પણ હાથે પોતાના શોકના વેગને રોકી શક્યો નહિ. તેનું હૃદય દુઃખ દાવાનળથી બળવા લાગ્યું અને તેનાં નેત્રોમાંથી બળબળ કરતો અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવા માંડ્યો. તેણે વ્યથિત અંતઃકરણથી કહ્યું કે: “અંરે-નું કેવો હવભાગી! અંતે મારા બાળ્યમાં

આ પ્રસંગ જોવાનું જ આવ્યું ને? વાયુ અને દૃષ્ટિનો વિચાર ન કરતાં અને કોઈ પણ સ્થળે એક પણ માત્રની પણ વિશ્રાંતિ ન લેતાં રાત્રિ દિવસ એક સરખો પ્રવાસ કરીને હું જે અહીં આવ્યો તે આ મહા શોકકારક સમયનો સાક્ષી થવા-મરે જ ને? કાકા! કાકા! આ આપની કેવી ભયંકર અવસ્થા! કેટલું દુઃખ! હે પરમાત્મનું! આ દૃશ્ય મારાથી જોઈ શકાતું નથી. આ દારૂણ દૃશ્યને દેખીને મારા અંતઃકરણના દુકંડે દુકંડા ચઇ જાય છે. અરેરે-મસ્તકમાં આ કેટલો અને કેવો પ્રાણહારક આઘાત! કાકા! આ જખમની વેદના આપ કેવી રીતે સહન કરી શકતા હશે વાર?”

એક ક્ષણ માત્રમાં તેનો શોક સંતાપના રૂપમાં બદલાઈ ગયો; તેનું મુખ-કમળ કોપના અશ્નિથી આસ્ત બન્યું; તેની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ અને તેમાંથી અશ્નિ જ વર્ષવા માંડશે કે શું, એવો ભાસ થવા લાગ્યો. તેનું હૃદય કંપિત થયું અને સર્વાંગમાં પ્રસ્વેદનો આવિર્ભાવ થયો. તે ગર્જના કરી ત્યાં એકત્ર થયેલા મનુષ્યોને પૂછવા લાગ્યો કે: “હે વીર યોદ્ધાઓ! કહો, મુખમાંથી કાંઈ તો બોલો. આમ મોઢાં નીચાં કરીને કેમ બેસી રહ્યા છો? મહારાજના મસ્તકમાં જખમ કરનાર દુરાત્મા કોણ છે? એવી ઉન્મત્તતા કોણે ધારણ કરી છે અને તેનું નામ શું છે?” એ પ્રમાણે બોલી તે ચિન્તાકાંત થયેલા મનુષ્યો પ્રતિ આવેશયુક્ત દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો.

“મુંજે બિદલ,” તે મનુષ્યોમાંના એકે મંદ સ્વરથી કહ્યું.

એ નામ સાંભળીને કોપના વેગથી કંપતા તે તરણના મુખમાંથી શબ્દ નીકળવાની તૈયારી હતી એટલામાં, “કુમાર, મારો પ્રિય કુમાર, અદ્વાપિ ન આવ્યો કે? પરમાત્મનું! આ અંતિમ સમયમાં કુમાર સાથે મારો મુખમેળો થાય, એટલી તો કૃપા કર,” એવાં ત્રોટક વાક્યો તે રુણ પુરુષના મુખમાંથી અસ્પષ્ટ સ્વરમાં બહાર નીકળ્યાં.

“કાકા! હું આપનો કુમાર આપનાં ચરણોમાં જ બેસો છું. બોલો, આ દાસને આપની શી આજ્ઞા છે?” તરણે દુઃખિત સ્વરથી કહ્યું.

“કોણ? કુમાર,” રુણ પુરુષે બહુ જ ઉત્કુસ્તાથી પૂછ્યું.

“હા હા, મહારાજ! આપનો તે હતભાગી કુમાર જ—”

એ શબ્દો શ્રવણોમાં અચડાતાં જ તે અરાજત થયેલા રુણ પુરુષના મુખ-મંડળમાં કાંઈક સંતોષની છટા દૃગ્યોત્તર થવા લાગી અને મહા પરિશ્રમ કરીને તેણે પોતાની હડી બતરી ગયેલી અને મીચાયેલી આંખોને એક વાર પાછી બિધારી. અત્યાર સૂધી કુમારનો મેળાપ ન થયેલો હોવાથી તે બિચારો તડફૂડયા કરતો હતો. કુમારને જોતાં જ તેના હૃદયમાં હર્ષનો સંચાર થયો. તે એકાચ દૃષ્ટિથી કુમારના મુખનું અવલોકન કરવા લાગ્યો. ઉભય એકબીજાના મુખને જોયા કરતા હતા; પરંતુ કોઈના મુખમાંથી એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર થતો સંભળાતો નહોતો.

થોડી વાર પછી રુણ પુરુષનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારાનું વહન થવા લાગ્યું. તેની આવી અવસ્થાને જોઈને તરણ તરત નીચે બેસી ગયો અને તેની છાતીપર પોતાનો હાથ રાખીને ફૂસ્કાં બરતો બરતો કહેવા લાગ્યો કે: “કાકા! આપના શરીરમાં શી વેદના થાય છે? આપના જીવને આરામ નથી કે શું?”

રૂઝા પુરુષે મહા પ્રયત્નથી પોતાના શોકના આવેગને રોકીને જણાવ્યું કે :
 “કુમાર ! ક્ષત્રિય વંશમાં મારો જન્મ તો થયો છે, પણ મારો એ ક્ષત્રિયાવતાર
 સર્વથા વ્યર્થ અને નિષ્ફળ જ ગયો છે. અત્યાર સુધીમાં હું કંઈ પણ દેશસેવા
 કરી શક્યો નથી અને અત્યારે હું મૃત્યુના પંથે પડી ચૂકેલો હોવાથી હવે પછી
 ભવિષ્યમાં મારા હાથે દેશહિત થવાની આશા રહી નથી, એ જ રાજ્ય મારા
 હૃદયને ટાંચ્યા કરે છે.”

“ઈશ્વરેચ્છા આગળ આપણા જેવા મનુષ્ય માણીઓનું શું બળ ચાલી શકે
 તેમ છે વાદ ? કર્તાકારવતા તે જગદીશ્વર પ્રભુ જ સર્વસમર્થ છે. આપ અકારણ
 શોકાતુર ચામટે ચાઓ છો ?”

“મારા દુર્ભાગ્યનો એવો તો અવધિ થયો છે કે, મારા એક હડહડતા હાડ-
 વૈરી પાસેથી પણ હું વૈરનો બદલો વાળી લેવાને બાબતશાળી થયો નથી,” મહા-
 પીડિત સ્વસ્થી રૂઝા પુરુષે એ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“માત્ર એટલું જ ને ? કકા ! આપનો તે હાડવૈરી કોણ છે ? તેનું નામ
 જણાવો અને તેથી પાસેથી એ વૈરનો બદલો વાળીને આપના મનઃકલેશના
 ભારને ઘટાડવાની મને આજ્ઞા આપો,” કુમારે ગદ્ગદિત યદને સૌર્યભરિત
 વાણીથી કહ્યું.

“કુમાર ! મુંઝ બિઘેનું મસ્તક કાપી લાવવાનું સાહસ તારાથી કરી શકાશે
 ખરું કે ?” રૂઝા પુરુષે સાતંક બાવથી પૂછ્યું.

“મુંઝે બિઘે, તે દગાબાજ કે જેણે આપને આવી વેડનામાં નાખીને
 શત્રુશાસ્ત્રી બનાવ્યા છે તે, હરામખોર. એવા એક નીચ દુરાત્માના મસ્તકને
 કાપી લાવવાનું કાર્ય સાહસ કહેવાય ખરું કે ? બસ, જો મારો જન્મ શિરોદ્રિયા
 વંશમાં અને પવિત્ર મેવાડભૂમિના અત્રથી જ થયો હશે, તો હું મારા પિતાના
 વીર્ય, જતનીના કિર, રક્તાવાહક ખરૂં અને ક્ષત્રિયકીર્તિના શપથ લઈને
 કહું છું કે, જેવી રીતે આપણા પગમાંના પશુચર્મની પાયમાલી થયેલી
 છે તેવી જ રીતે તે દુષ્ટની ખાલ ખેંચી કાઢીને તેના મસ્તકને કાપી આપનાં
 ચરણોમાં લાવી અર્પણ કરીશ. આપ જેને સાહસ માને છે તે સાધારણ
 ફૂલ પણ જો મારાથી ન કરી શકાય, તો હું ક્ષત્રિય વીરસંતાન જ નથી, એમ
 સમજવું, અને એ જ મારી ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા !” કુમારે મહા ગૌરવશાહિની
 અને ગૌરવિભૂષિતા વાણીથી એ પ્રતિજ્ઞા કરી.

“મારા વીરશિરોમણિ કુમાર ! તારી એ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાઓ, એવો તને
 મારો આશીર્વાદ છે. તારા વીરશ્રીયુક્ત વચનોનું શ્રવણ કરીને મારા હૃદયમાં
 સ્વર્ગીય આનંદનો સંચાર થયો છે. જે દુષ્ટ એક વીરના નામને કલંકિત કરનારા
 પ્રયોગવડે મને આ મૃત્યુશય્યામાં નાખી દીધો છે, તેના શિરચ્છેદના સમાચાર
 સાંભળતાં મારા મનમાં ફેટલા બધા હર્ષનો આવિર્ભાવ થશે, એની કલ્પના
 અત્યારે કાઢથી પણ કરી શકાય તેમ નથી જ,” રૂઝા પુરુષે કિંચિત્ ઉત્તેજિત
 સ્વરમાં પોતાના આંતરિક બાવેને વ્યક્ત કર્યાં. તેની વિશેષ બોલવાની ક્ષમ્બા હતી,
 પણ સરીરમાં સક્રિયનો અભાવ હોવાથી તેનાથી પોતાની એ ક્ષમ્બા પૂર્ણ કરી
 શકાઈ નહિ. તે નિશ્ચેષ્ટ યદને પાછો શય્યામાં પડી ગયો; છતાં તેની દૃષ્ટિ તો
 કુમારના સુખમંડળમાં જ લાગેલી હતી.

કુમારે તેના મનોભાવને જાણીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે: “કાકા ! આપ હવે એ વિશેની સર્વ ચિન્તાઓને પોતાના મનમાંથી દૂર કરો અને સ્વસ્થ થાઓ. આપની એ પવિત્ર આશા અવશ્ય પૂર્ણ થશે જ; કારણ કે, તે પૂર્ણ કરનાર આપણો ઇશદેવ શ્રી એકલિંગજી સર્વસમર્થ છે.”

“શ્રી એકલિંગજી !” કહ્યું પુરુષે ઇશ દેવના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો.

કુમાર ત્યાંથી આલ્થો ગયો.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

પૂર્વ ઇતિહાસ

આપણી પ્રસ્તુત નવલકથાનો કાળ આજથી લગભગ આઠસો વર્ષ પૂર્વનો છે. દિલ્હીના સુલ્તાન અલાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૩૦૩ માં ચિતોડ પર આક્રમણ કર્યું, તે સમયે ચાણેલા બચંકર યુદ્ધ વ્યાપારમાં મેવાડાધીશ મહારાણો લક્ષ્મણસિંહ પોતાના એકાદશ પુત્રો સહિત રણક્ષેત્રમાં પતન પામ્યો હતો અને તેના કાકા ભીમસિંહ રાણાની જીવનેશ્વરી બાર્યા પદ્મિનીએ અસંખ્ય રાજપૂત રમણીઓ સહિત અગ્નિપ્રવેશ કરીને પોતાના સતીત્વનું સંરક્ષણ કર્યું હતું. એ યુદ્ધમાં આપણો વિજય થવાનો નથી, એવો નિશ્ચય થવાથી ‘જે મારી જોડે મારા સર્વ પુત્રો રણમાં કામ આવી જશે, તેા ચિતોડના રાણાનો વંશ નિર્મૂલ થશે અને મારી પાછળ ચવનો પાસેથી મારા વૈરનો ખદલો લેનાર કોઈ પણ રહેશે નહિ, એવો વિચાર કરીને મેવાડના રાણા લક્ષ્મણસિંહે પોતાના અન્યસિંહ નામક અત્યંત પ્રિય પુત્રને આરાવલિ નામક પર્વતપ્રદેશમાંના ‘કેલવાડા’ નામક ગુપ્ત સ્થાનમાં મોકલી આપ્યો હતો અને પોતાના એક અરિસિંહ નામક વડિલ પુત્રના ચિરંજીવી હુમ્મીરનો હાથ તેના હાથમાં સોંપીને તેને જ મેવાડના સિંહાસને ખેસાડવાની આજ્ઞા કરી હતી. એ યુદ્ધમાં મેવાડ દેશની અતિશય હાનિ થઈ, અસંખ્ય રાજપૂત વીરો એ સમરમાં માર્યા ગયા અને સમસ્ત મેવાડની સત્તા મુસલમાન સુલ્તાનના હાથમાં આવી ગઈ. નગર, દુર્ગ અને સંપત્તિથી હીન થઇને રાજપૂત વીર નરો અરણ્યોમાં ઇતસ્તતઃ બટકવા લાગ્યા. સંપૂર્ણ મેવાડ પ્રાંતને પાદકાંત કરીને અલાઉદ્દીને પોતા તરફથી બાલોરના રાજા માલદેવની ચિતોડના સૂબેદાર તરીકે નીમણૂક કરી અને તે પોતે નિરાશ થઇને પાછો દિલ્હી તરફ આલ્થો ગયો.*

લક્ષ્મણસિંહે હુમ્મીરને જ રાજ્યાભિષેક કરવામાટેની અન્યસિંહને આજ્ઞા કરેલી હોવાથી હુમ્મીર વિના ચિતોડના સિંહાસનનો ઉત્તરાધિકારી ખીજે કોઇ પણ પુરુષ હતો નહિ. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં મુંજા બાલાયચાના શિરચ્છેદની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કરનાર એ જ કુમાર હુમ્મીર હતો. એના જન્મની કથા મહા-વિલક્ષણ અને અદ્ભુત હોવાથી તે અહીં આપવામાં આવે છે.

* આ ઇતિહાસભાગને વિસ્તારથી જોવો હોય તે વાંચો ‘ગુજરાતી’ની ૨૪ મી ભેટ “પદ્મિની અથવા હસ્તીભૂત ચિતોડ.”

એક દિવસ અરિસિંહ યુવરાજના સ્વરૂપમાં ચિતોડની આસપાસના અર-
ણ્યમાં મૃગયા કરવામાટે નીકળ્યો હતો. તે શિકાર કરતો કરતો ઉઢવા નામક
ગામ પાસેના જંગલમાં જઈ લાગ્યો અને ત્યાં એક વનવરાહની પાછળ તેણે
પોતાનો ઘોડો દપડાવ્યો. વનવરાહ બચણીત થઈને જીવારના એક ખેતરમાં પેસી
ગયો. અરિસિંહ તેની પાછળ ખેતરમાં પેસવાની તૈયારીમાં હતો. એટલામાં તે
ક્ષેત્રની રક્ષા કરનારી એક બાળાએ તેને ક્ષેત્રમાં આવતો અટકાવ્યો અને ગંભી-
રતાથી કહ્યું કે: “જરા વાર ઘોખ; એ વરાહને હું બહાર કાઢી આપું છું.” તે
બાળાએ જીવારના એક છાંડને જમીનમાંથી ખેંચી કાઢી તેવડે વરાહને મારીને
અરિસિંહ તરફ ધકેલી દીધો. બાળાની એ નિર્ભયતાને જોઈને અરિસિંહ અને
તેની સાથેના બીજા બધા શિકારીઓ આશ્ચર્યચકિત થયા. ત્યાર પછી જ્યારે
અરિસિંહ એક નાળાના કિનારાપર વિશ્રાંતિ લેવામાટે પડાવ નાખીને પડ્યો હતો,
તે સમયે અચાનક દૂરથી હવામાં સનસનાટ કરતો પત્થરનો એક ટુકડો આવ્યો
અને તે એક ઘોડાના પગમાં એવા ભેરથી આવીને અથડાયો કે તેનો પગ તે ક્ષણે
જ ભાંગી ગયો. પત્થરના એક બહુ જ નાના ટુકડાથી ઘોડાનો પગ ભાંગેલો જોઈને
સર્વ ચકિત થઈ ગયા, અને તેમણે પત્થર મારનારનો શોધ ચલાવ્યો. તો તે પત્થર
મારવાવાળો પણ તે જ ક્ષેત્રરક્ષક બાળા હતી, એમ તેમના જણવામાં આવ્યું.
ક્ષેત્રમાં વૃક્ષોપર આવી બેસતા પક્ષીઓને ડાડાડવામાટે તેણે મોઢાંમાં મૂકીને
પત્થરનો ટુકડો ઊછાળ્યો હતો, પરંતુ દૈવયોગે તે પત્થર ઘોડાના પગમાં વાગ્યો હતો.
જ્યારે તે બાળાએ એ વાત જાણી ત્યારે તેણે અરિસિંહ પાસે આવીને પોતાના
અજ્ઞાનતાને લીધે થયેલા અપરાધની બહુ જ વિનય અને નમ્રતાથી ક્ષમા માગી
લીધી. સંઘ્યા સમયે મૃગયા કરીને અરિસિંહ જવાની તૈયારી કરતો હતો એવામાં
પાછી તે જ બાળા પોતાને ઘેર જતી માર્ગમાં તેને મળી. એ વખતે તે બાળાના
માથાપર દૂધની મટ્ટી હતી અને તેણે પોતાના બે હાથોમાં ભેંસનાં બે બચ્ચાંને
ઊઠાવેલાં હતાં. અરિસિંહના એક સાથીએ વિનોદ કરવાના હેતુથી પોતાના
અશ્વને તે બાળા ચાલી જતી હતી ત્યાં દપડાવ્યો અને જાણે તેના શરીરપર જ
તે અશ્વને લઈ જતો હોયની, એવા ભાવ દર્શાવ્યો. પણ તે વીર બાળા તેના
એ કૃત્યથી જરા પણ બચણીત થઈ નહિ, કિન્તુ પોતાના હાથમાંના ભેંસના એક
બચ્ચાને તેના ઘોડાના પાછલા પગોપર એવા તો બળથી અડાવ્યો કે તે અશ્વ
અને અશ્વરાહી ઉભય ધમ્મ દેતા કે પૃથ્વીપર પડકાઈ પડ્યા અને તે શિકારી
એ બાળાનું ઉપહાસ્ય કરવાને બદલે પોતે જ સર્વના ઉપહાસ્યને પાત્ર થયો.
અરિસિંહે એ બાળાના વંશ વિશે પૃચ્છા કરતાં તે બાળા ચન્દાના (ચઢુઆણ
વંશની એક શાખા) વંશના એક રાજપૂતની કન્યા હતી, એમ તેના જણવામાં
આવ્યું. અરિસિંહે તેના પિતાને બોલાવીને તે કન્યાના હસ્તની ચાલના કરી,
પરંતુ તે અભિમાની રાજપૂતે તેની એ ચાલનાનો અસ્વીકાર કર્યો. ઘેર આવ્યો
તે રાજપૂતે એ સર્વ વૃત્તાંત પોતાની પત્નીને કહી સંભળાવ્યો એટલે તેની પત્ની
પતિના એ નિષેધની વાર્તા સાંભળીને બહુ જ અપ્રસન્ન થઈ અને એ લગ્નસંબંધ-
નો સ્વીકાર કરવામાટે તેણે પોતાના પતિને પુનઃ અરિસિંહ પાસે મોકલ્યો. અંતે
એ કન્યાનો અરિસિંહ સાથે વિવાહસંબંધ થયો અને એ મહાપરાક્રમશાલિની પ્રમદા-

ના ગર્ભમાંથી જ હરમીરસિંહનો જન્મ થયો. સિંહીના હરમમાંથી સિંહનો જ ઉદ્ભવ થાય છે, એ સિદ્ધાંતની સત્યતાનો પરિચય થયો. હરમીરસિંહ પોતાના મોશાળમાં જ બેઠીને મોટા થયો હતો.

જે સમયે ચિતોડનો અધિકાર મુસલમાનોના હાથમાં ગયેલો હતો, જનની જન્મભૂમિ મુસલમાનોના અધિકારકથ કરાચીમાં પડેલી હતી અને મેવાડનો સ્વાતંત્ર્યસૂર્ય પારતંત્ર્યમેઘવટે આગ્રહાદિત થયેલો હતો તે સમયે અજયસિંહ કલવાડામાં* રહેતો હતો. સ્વદેશવત્સલ અજયસિંહ એ પાર્વતીય પ્રદેશમાં બેઠો બેઠો અનેક પ્રકારની ચિતાઓ કર્યા કરતો હતો અને ચિતોડના પુનરુદ્ધાર વિશેના વિચારમાં જ દિવસ અને રાત નિમગ્ન રહ્યા કરતો હતો. જે ચિતોડ નગર થોડા સમય પૂર્વે પૂર્ણ સ્વતંત્ર હોઈને વીર પુરુષોનું નિવાસસ્થાન હતું, જે સ્થાનમાં અજયસિંહ પોતે વીર માતા અને વીર પિતાના અંકમાં લાલિત-પાલિત થયો હતો અને જે સ્થાનમાં વીર જનનીનું સ્તનપાન કરી વીર પુરુષોની વીરતાના વૃત્તાન્તો સાંભળીને તે આનન્દિત થતો હતો; તે જનની જન્મ-ભૂમિ આજે વિનતીય અને વિધર્મીય રાત્રના અધિકારમાં હતી. આજે તે જ માતૃભૂમિ યવનોના અસાચારથી પીડાયા કરતી હતી, એ વિચારો સ્વદેશભક્ત અજયસિંહનાં અંતઃકરણને વ્યથિત કરી નાખતા હતા અને તેથી તેના સરીર-માં રાતાવધિ વૃથિકદંડની વેદના થયા કરતી હતી. કોઈ કોઈ વાર નમ્ર તદ્વારને હાથમાં લઈને ઉન્મત્ત પ્રમાણે તે આમતેમ દોડયા કરતો હતો અને 'વૈર, વૈર'ના પોકારો કર્યા કરતો હતો. પરંતુ પુનઃ મનમાં વિવેક અને જ્ઞાનનો સંચાર થતાં તે શાંત થતો હતો. ગમે તેવો પણ અજયસિંહ એક વીર પિતાનો વીર પુત્ર જ હતો અને તેથી તે કલવાડા જેવા એક પહાડી સ્થાનમાં વસીને પણ માતૃ-ભૂમિના ઉદ્ધારનો શો ઉપાય કરવો, એની જ નિરંતર ચિન્તા કરતો હતો.

જે સમયે મહારાણા લક્ષ્મણસિંહે સ્વદેશજનનીના ઉદ્ધારમાટે રણમાં શીખણ યુદ્ધ કરીને પોતાના જીવનનું વિસર્જન કરવાની તૈયારી કરી હતી તે સમયે તેણે અજયસિંહને કહ્યું હતું કે: “અરિસિંહનો પુત્ર હરમીર ચિતોડના સિંહાસનની પ્રતિષ્ઠા જાળવશે.” ત્યાર પછી લક્ષ્મણસિંહના સરીરનો તો યુદ્ધમાં અંત આવી ગયો હતો, પરંતુ અજયસિંહ પોતાના પિતાનાં એ અંતિમ વચનોને વિસરી ગયા નહોતો, કિન્તુ એ વચનોના સ્મરણથી પોતાના જ્યેષ્ઠ સહોદરના સુકુમાર હરમીરનું ધ્યાન સદૈવ તેના હૃદયમાં વિરાજમાન રહેતું હતું અંતે હરમીરને પોતાના સહવાસમાં રાખવાની તેની ઇચ્છા થઈ આવી. બાળક હરમીર એ સમયે તેર વર્ષની અવસ્થાનો હતો. તીક્ષ્ણબુદ્ધિ અજયસિંહ એ બાળકની આકૃતિને જોતાં જ બોલી ઉઠ્યો કે: “આકૃતિર્ગુણાન્કલ્યવતિ, આ બાળક અવશ્ય તેજસ્વી, નામાંકિત અને રાત્રહંતા નીકળવાનો જ.” એ તેર વર્ષના વયનો કુમાર અસારે જ જાણે કાકાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને તૈયાર હોયની, એવો જ

* કલવાડા એક પહાડી ક્ષેત્રો છે. “.....Kailwara (is) a town situated in the heart of the Aravulli mountains.”

તેને જોતાં સર્વનો નિશ્ચય થઈ ગયો. અબયસિંહના હૃદયમાં અતિરાય આનંદ થયો અને આજે બહુ દિવસ પછી તેની શુષ્ક યથેલી આરાલતા પુનઃ સહન થતી દેખાવા લાગી. બાળક હુમ્મીરના હાથે પુનઃ ચિતોડનો ઉદ્ધાર થયો; એવી બાવનાથી હુમ્મીર ડેટલેક અંશે નિશ્ચિન્ત થયો. તે ચારે તરફથી રાત્રીઓવડે ઘેરાયેલા હોવા છતાં પણ નિરાશ અને સાહસહીન થયો નહિ. પોતાના સૈનિકોની લઘુ સંખ્યામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને અત્યંત ઉત્સાહ, ઉલોગ, સાહસ અને પરિશ્રમથી તે હુમ્મીરને રણવિદ્યા અને રણનીતિનું કાનિયોચિત શિક્ષણ આપવા લાગ્યો, અને ચાલુક્યશુદ્ધિ શિષ્ય હુમ્મીર તે શિક્ષણનું અત્યંત વેગથી ગ્રહણ કરતો ગયો. કાકાના મનનો સંતોષ એથી વધારે અને વધારે જ વધતો ગયો. અલ્પકાળમાં જ હુમ્મીર ધનુર્નિદા, મહાવિદ્યા અને રાત્રાશ્વવિદ્યામાં પૂર્ણ નિપુણ થયો અને પોતાની એ વિદ્યાઓના અતુલ અમલકારો બતાવીને સારાસારા પેદાઓને પણ આશ્ચર્યચકિત કરવા લાગ્યો.

તે કે અબયસિંહ કેલવાડા જેવા એક પહાડી અને એકાન્ત સ્થાનમાં વસતો હતો, છતાં ત્યાં પણ તે સર્વથા નિર્ભય અને નિરાપદ તો નહોતો જ. ત્યાં પણ તેનો એક બચેકર રાત્રી વર્તમાન હતો. તે રાત્રી કોણ હતો? એવો પ્રશ્ન થશે સદુજ છે, અને તેથી એના ઉત્તરમાં અમારે જણાવવું જોઈએ કે તે રાત્રી બિલ્લોનો અગ્રણી મુંજ બાલાયચા હતો. એની આજ્ઞામાં નિરંતર પાંચ સો સશસ્ત્ર બિલ્લ રહેતા હતા; અને તેમના સાહાય્યથી લોકોને નાના મોકારે છળીને, છૂરીને અને ગામોમાં ઘાડ પાડીને તે પોતાનો તથા પોતાના અનુયાયિ જનોનો ઉદ્ધરનિર્વાહ ચલાવ્યા કરતો હતો. તે કોઈ વાર અરણ્યમાં જાવણી નાખીને રહેતો હતો અને કોઈ વાર પર્વત પ્રદેશમાં આવીને પણ પડાવ નાખતો હતો. કેલવાડા મુંજ બાલાયચાના અનેક નિવાસસ્થાનોમાંનું જ એક સ્થાન હતું અને તેથી તે પોતાને સારો રાત્રી જ માનતો હતો. એ પ્રદેશ ચારે તરફથી પર્વતોવડે ઘેરાયેલા હોવાથી ત્યાં વસવાનું સુરક્ષિત ધારીને કોઈકોઈ વાર છ માસ કિંવા વર્ષપર્યન્ત પણ તે ત્યાં જ નિર્ભયતાથી વિશ્રાંતિ લેતો પડ્યો રહેતો હતો. મેવાડ અને તેની આસપાસનાં ઇતર રાજ્યોમાં મુંજ બિલ્લનો બહુ જ ત્રાસ વર્તી ગયો હતો. તેનું નામ સાંભળીને પણ લોકો અચર્ય કંપતા હતા. મોટા મોટા શરવીર સરકારોએ તેને પકડવામાટેના પોતાથી બનતા અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા; પરંતુ તેમનામાંના એકને પણ એ કાર્યમાં વિજય મળી શક્યો ન હોતો. એનું પરિણામ એ થયું કે મુંજ બિલ્લના મદદની શક્તિ યતી ગઈ અને તેથી તે દિવસે દિવસે બહુ જ ઉન્નત અને અભ્યાચારી થવા લાગ્યો.

મુંજ બાલાયચા એક વાર કેલવાડામાં થોડા વખતને માટે વિશ્રાંતિ સુખ લેવાને આવ્યો હતો; એવામાં ત્યાં અબયસિંહ આદિ રાજમંડળને જોઈને તેનાં અશ્વોનો અગ્નિ મસ્તક પર્યન્ત પહોંચી ગયો. પોતાના વસતિસ્થાનમાં બીજો

* Mewar was now occupied by the garrisons of Delhi, and Ajeysinh had besides to contend with the mountain chief, amongst whom Moonja Balaitcha was the most formidable. x x x x" Totl.

કોઈ પુરુષ આમ નિરાક આવીને નિવાસ કરે, એ અપમાનને તે પણ માત્ર પણ સહન કરી શક્યો નહિ, એટલે એક દિવસ એ બિલ્લનાયક બાલાયયા પોતાની ઢાલ તત્વાર લઇને અન્યસિંહ પાસે આવ્યો અને તેની આગળ હંફયુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. એ વેળાએ બાલાયયાએ અન્યસિંહના બાહુબળની પરીક્ષા કરીને જ પાછા ફરવાનો મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. તત્કાળ અન્યસિંહે તેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો. બિલ્લનાયક અને અન્યસિંહ પોતપોતાના બાહુબળનું પ્રેક્ષકોને દર્શન કરાવવામાટે તત્પર થયા. આજના હંફયુદ્ધમાં ઉભય વીરોની શરીરશક્તિ અને શસ્ત્રાશ્રવિદ્યાની પૂર્ણ પરીક્ષા થવાની હતી.

અન્યસિંહના સૈનિકોના એક પ્રમુખ નાયકે કહ્યું કે: “મહારાજ! આપ પોતે એ બિલ્લનાયક સાથે યુદ્ધ કરો, એ આપની યોગ્યતા નથી; કારણ કે, એ કોઈ રાજા નહિ પણ એક નીચ લુંટાર છે. આજ્ઞા હોય તો અમે જ એની સાથે લડવાને તૈયાર છીએ.”

પરંતુ દુષ્ટ બિલ્લનાયકે એ વાર્તાનો અસ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું કે: “હું તો કેવળ અન્યસિંહના બાહુબળની પરીક્ષામાટે જ ખાસ અહીં આવ્યો છું; એટલે બીજાઓ સાથે યુદ્ધ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી.”

તેના એ શબ્દો સાંભળીને ત્રયોદશવર્ષીય બાળક હમ્મીર પોતાની તત્વારને મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી આગળ વધ્યો અને બિલ્લનાયક સાથે લડવામાટે તૈયાર થઈ બેઠો. પરંતુ બાલાયયાએ તો તેની એ શરવીરતાને હાસ્યના વાયુમાં જ બિડાવી દીધી. તેના આવા અયોગ્ય વર્તનને જોઈને હમ્મીરનાં નેત્રોમાંથી લોભ અને ક્રોધની આગનીઓ નીકળવા લાગી. બિલ્લનાયકને તેના અહંકારનું ક્ષણ અખાડવાની ઇચ્છાથી તે મહાવેગપૂર્વક આગળ ધસી ગયો, પણ એનું પરિણામ સારું નહિ આવે એમ ધારીને અન્યસિંહે તેને રોકી રાખ્યો અને પોતે બાલાયયા સમક્ષ આવી પોકાર કરીને કહ્યું કે: “બાલાયયા! તૈયાર થા. હું પોતે જ તારા રૂઢિરતું તને જ પાન કરાવીને તારી યુદ્ધપિપાસાને ક્ષણ માત્રમાં મટાડી દઈશ. રાજપૂત વીરો મૃત્યુથી જરા પણ ડરતા નથી, એ તારે સારી રીતે સ્મરણમાં રાખવાનું છે.”

સત્વર જ હંફયુદ્ધનો આરંભ થયો. ઉભય પક્ષના પ્રેક્ષકો ચારે તરફ બેઠેલા હતા. એક મુહૂર્ત માત્રમાં જ ઉભય યોદ્ધાઓએ ભીષણ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને બહુ જ સાવધ રહીને તેઓ પોતપોતાના શરીરનું સંરક્ષણ કરવા લાગ્યા. પરંતુ જોતજોતામાં અન્યસિંહે એવી વીરતા બતાવી અને બાલાયયાના શરીરમાં બાલાનો એક એવો પ્રહાર કર્યો કે બાલાયયાએ એક બચ્ચર ચીકાર કર્યો અને તેનું લાંબુ પહોળું શરીર પૃથ્વી પર પડીને લટપટિયાં ખાતું દેખાવા લાગ્યું.

બહુ પરિશ્રમથી બિલ્લાએ પોતાના નાયકને સાવધ કર્યો. તે શુદ્ધિમાં આવ્યો એટલે અન્યસિંહે તેને ઉદ્દેશીને ભીષણ ગર્જના કરી કહ્યું કે, “દુષ્ટ લુંટાર! તારી એવી ઇચ્છા છે કે અમે આ સ્થાનને છોડીને ચાલ્યા જઈએ; પરંતુ તારે જાણી રાખવું જોઈએ કે આ પ્રદેશ તારા પિતાનો નથી, કિન્તુ મારો પોતાનો જ છે.” અન્યસિંહનાં એ વચનો સાંભળીને બાલાયયા મનમાં તો બહુ જ ક્રોધે; પરંતુ અત્યારે કંઈ ઉપાય ચાલે તેમ ન હોવાથી મનમાં તેણે વખત આવતાં એ વૈરનો બદલો લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો.

અંતે ખાલાયયા પરાભૂત થઈ દુઃખ અને કોપના અગ્નિથી બળતો પોતાના સાથીઓ સાથે લાંથી ચાલ્યો ગયો. એ દિવસથી અન્યસિંહ પર બિંદુ ભરતો કોપ હન્ટરગણો વધારે વધવા લાગ્યો અને તેઓ તેના પ્રાણના સમાપ્તિના અનેક પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. એવી રીતે આરે તરફથી શત્રુઓવડે ઘેરાયેલો અન્યસિંહ ધીમે ધીમે પોતાના સૈન્યબળની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો.

કેટલાક દિવસોના ખાટલો ભોગવીને ખાલાયયા સાંભળે યયો અને કેલવાટાના ઉત્તર તરફના પહાડી પ્રદેશમાં રહીને છુપી રીતે અન્યસિંહ પાસેથી વેરના બદલો લેવાની ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યો. કર્મધર્મસંયોગે એક દિવસ અન્યસિંહ પોતાના શૂરવીર રાજપૂત સૈનિકો સહિત મૃગયામાટે તે સ્થાનમાં જઈ ચઢ્યો. મૃગયાના રંગમાં રંગાઈને તે એક વસાહતની પાછળ પગ્રો અને પોતાના સૈનિકોથી ભૂંડે પડી બહુ જ દૂર નીકળી ગયો. વસાહત આગળ અને અન્ય તેની પાછળ, એવી રીતે દોડવાનો વ્યાપાર ચાલતો હતો એટલામાં સૂસૂં કરતો એક તીવ્ર બાણ આવીને અન્યસિંહના મસ્તકમાં પેસી ગયો. તેના મસ્તકમાંથી ખળખળ કરતી રક્તની ધારા વહેવા લાગી અને એટલામાં સામેની વૃક્ષરાજમાંથી એક કાળા રંગનો અને હડોહડો બિંદુ હાથમાં તીરકામકું લઈને આવતો દેખાયો; પણ તેને જોતાં જોતાં તે એકાએક ચક્ર આવીથી અન્યસિંહ પોતાના અધપરથી નીચે પડકાઈ પગ્રો. મસ્તકમાંથી રક્તનો બચકર પ્રવાહ વહેવાથી અને વેદના અસહ્ય થવાથી અન્યસિંહ મૂર્ચ્છિત જેવી અવસ્થામાં પડેલો હતો તેને જોઈ અટ્ટહાસ કરીને તે બિંદુ તિરસ્કારપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે, “અરે રાજપૂતડા! હવે બોલ કે આ પ્રદેશ કોનો છે? મારો કે તારા બાપનો?”

મૃતવત્ પડેલો અન્યસિંહ તે બિંદુના એ મર્મભેદક શબ્દોને બરાબર સાંભળી શક્યો કે નહિ, એનો નિર્ણય યવો કઠિન હતો. અન્યસિંહ મૂર્ચ્છાગત થયેલો હતો અને તે બિંદુ તેની પાસે ઊભો હતો એટલામાં અચાનક ઘોડાના ટપ્પાનો અવાજ તે બિંદુના સાંભળવામાં આવ્યો. એટલે તેણે અન્યસિંહની પાસે બેસી જઈ ઘોઘરા અચાનકથી તેના કાનમાં કહ્યું કે: “તને મેં આ ક્ષણે જ યમના સદનમાં મોકલી દીધો હોત, પરંતુ તારા આ તરફડાટને જોઈને મારા મનમાંનો આનંદ ઉભરાઈ જાય છે એટલામાટે હું તને જીવથી મારતો નથી. મારું નામ બિંદુરાજ મુંગ ખાલાયયા છે, અને મારી સાથે જે વેર કરે છે તેના જીવનનું આહું જ પરિણામ થાય છે:—

‘દિલશેર હું આલમમેં ગજબ હું મયેં બલા હું;

તુને લી મેરા નામ સુના હોવા કે મયેં કયા હું.”

અન્યસિંહે મેત્રો બેધારીને જોયું તો ત્યાં કોઈ પણ મનુષ્ય દેખાયો નહિ. મુંગ ખાલાયયા જો કે ત્યાંથી વૃક્ષરાજમાં અદ્રશ્ય થયો હતો, તોપણ તેના કંઠોર શબ્દોનો પ્રત્યાઘાત તો અન્યસિંહના કર્ણદ્વારોમાં થયા જ કરતો હતો. તે પુનઃ નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયો.

ઘોડા જ વખતમાં તેના શોધમાટે નીકળેલા લગભગ પચાસ રાજપૂત વીરો તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા. અન્યસિંહને આવી બચકર અવસ્થામાં પડેલો જોઈને તેમના જીવ બાળિયાંમાંથી ઉડી ગયા. તેઓ એકદમ દોડીને ત્યાં આવ્યા

અને તેમણે તેના મસ્તકમાંથી બાણને ખેંચી કાઢીને જખમપર પાટો બાંધ્યો અને પાસેના એક કૂવામાંથી પાણી ભરી લાવીને તેને પાયું. એ હપચારોથી અન્યાસિહને સાવધ થયેલો જોઈને તે સ્વામિભક્ત રાજપૂતોને દુઃખમાં પણ કિંચિત્ સુખનો ભાસ થવા લાગ્યો. અન્યાસિહને આવા નિર્જન વનમાં અકસ્માત્ શરત્રહારથી જખમી કરનાર દુરાત્મા કોણ હોવો જોઈએ, એની કલ્પના તત્કાળ દોષના મનમાં ન આવી શકવાથી એ વૈરનો બદલો કદાચિત્ નહિ લઈ શકાય એમ ધારીને તેઓ શોકાતુર થઈ ગયા. કેટલાકોએ આસપાસ જે ચાર ગાઉ સૂધી રખડીને શત્રુનો શોધ ચલાવ્યો, પણ સત્ય અપરાધી તેમના હાથમાં સપડાયો નહિ.

અન્યાસિહને દુઃખ અને શોકવડે વ્યાપ્ત થયેલા રાજપૂતો એક ગ્યાનામાં નાખીને ચાલતા થયા. ‘આપણા રાજની આવી બચકર દશા થશે,’ એવી તેમને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના ન હોતી. અન્યાસિહ એટલો બધો શક્તિહીન થઈ ગયો હતો કે તેનામાં બોલવાનું સામર્થ્ય પણ નહોતું. જે દિવસ સૂધી તો તે શુદ્ધિ-માંજ ન હોતો. તેના રાજપૂત અનુયાયિ જનોએ તેને શુદ્ધિમાં લાવવામાટેના અનેક પ્રયત્નો કર્યા અને ઈશ્વરની પણ તેમને દુઃખના અગાધ સમુદ્રમાં ફેંચાવી દેવાની ઇચ્છા ન હોતી એટલે તેમણે કરેલા હપચારોના થોડે ત્રીજે દિવસે અન્યાસિહ શુદ્ધિમાં આવ્યો. ત્યાર પછી તેણે પોતાનો સમસ્ત વૃત્તાંત તેમને કહી સંભળાવ્યો. એ વૃત્તાંત સાંભળીને તેના સગ્ગજનસિંહ અને અનિલસિંહ નામના જે પુત્રો, કે જોએ પિતા સાથે જ ચિતોડને છોડીને કેલવાડામાં આવી વસ્યા હતા તેઓ બહુજ કોપાયમાન થયા અને સંતાપથી ક્રુધ્ધ થઈ ગયા. તેઓ પોતાના પિતાના સંહારક શત્રુ પાસેથી વૈરનો બદલો લેવાના હેતુથી પોતાના કેટલાક રાજપૂત સૈનિકોને સાથે લઈને ત્યાંથી રવાના થયા. મુંજ બાલાયયાના નિવાસસ્થાનને શોધી કાઢીને તે શત્રુને તેમણે પોતાના યુદ્ધ-જન્યમાં સપડાવ્યો.

ઉભય પક્ષનું બચકર યુદ્ધ થયું. બિલ્લોની સંખ્યા રાજપૂતો કરતાં ઘણીજ વધારે હતી અને મુંજે બિલ્લ પણ કાંઈ જેવો તેવો ચોક્કો ન હોતો એટલે તેણે અલ્પ સમયમાંજ રાજપૂતોને પોતાના યુદ્ધઆતુર્યનું દર્શન કરાવીને ત્યાંથી હટાવી દીધા. એવી રીતે પરાજિત થઈ પિતા પાસે આવીને તે બન્ને બાંધવા મુંજ બાલાયયાના સૌર્યની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. શત્રુની પ્રશંસા પોતાના પુત્રોના મુખથી સાંભળીને અન્યાસિંહનું પિત્ત ખળભળી આવ્યું અને તે ક્રોધાગ્નિથી સંતપ્ત થઈ ગયો. તે ક્રોધના આવેશમાં પોતાના જખમની વેદનાને પણ ભૂલી ગયો. તે ક્રોધના વેગમાં એટલો બધો ઉન્મત્ત થઈ ગયો કે એક ઘટિકાપૂર્વે સખ્તોચ્ચાર કરવાનું સામર્થ્ય ત હોવા છતાં અત્યારે તે સિંહ સમાન બચકર ગર્જનાઓ કરી કરીને બોલવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે: “નિર્લગ્ન કુલાંગરો! શત્રુના શત્રુપ્રહારથી બચણીત થઈને પલાયન કરી અહીં આવતાં તમારા મનમાં લેશ માત્ર પણ લગ્નનો સંચાર ન થયો કે? પવિત્ર શિશોદિયા ધરને કલંકિત કરનારાઓ! તમે જન્મતાંજ મરી ગયા હોત, તો આજે આવા શોકનો પ્રસંગ તો મને પ્રાપ્ત ન થાત. અરેરે, પાતકી, દેશદ્રોહી અને પિત્રદ્રોહી

નીચ બાંધવો! તમારા આ કાળાં મોઢાં હવે મને ન ખતાવો. આવા કુલાંગાર પુત્રોના પિતાની પદવી ધરાવવા કરતાં પુત્રહીન રહેવું એ જ વધારે સાહે છે. જાઓ, ક્ષત્રિય કુલકલેકો! અહીંથી તમારું કાર્ણ કરો. હું તમારાં કૃષ્ણ મુખોનાં દર્શનથી વધારે વાર મારાં નેત્રોને અપવિત્ર કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી.”

અન્યસિંહનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાનું વહન થવા લાગ્યું. તેણે મહા-પ્રયત્નથી પોતાના શોકના વેગને રોકી રાખ્યો. હમ્મીર એ વેળાએ પોતાના મોરાળમાં હતો એટલે તેનું સ્મરણ કરતો તે મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે, “હાય હાય! આજે જો હુમાર હમ્મીર અહીં હોત, તો અવશ્ય તે મારા ચતુરો સંહાર કરીને મારા આનંદની વૃદ્ધિ કરી શક્યો હોત.” તેણે પોતાના ખન્ને પુત્રોને તેમનો તિરસ્કાર કરીને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા અને હમ્મીરને મોરાળમાંથી તેડી લાવવામાટે એક દૂતને તત્કાળ રવાના કરી દીધો.

એક વાર બાળક હમ્મીરે કેલવાડામાં બિલ્લનાયક બાલાયચા સાથે યુદ્ધ કરવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી હતી, અને બાલાયચાએ બાળક ધારીને તેને હસ્તી કાઢ્યો હતો એ વાત દિવસ અને રાત હમ્મીરના મનમાં ખટકવા કરતી હતી. એટલે અત્યારે બાલાયચાના વધમાટેની કાકાની આજ્ઞા મળતાં જ તેના આનંદનો અવધિ થયો અને કદન શિરપર બાંધીને તે બિલ્લનાયકના વધની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

તૃતીય પરિચ્છેદ

હમ્મીરનું પ્રથમ સાહસ અથવા બાલાયચાનો વધ

પ્રભાતનો રમણીય સમય હતો. પાર્વતીય પ્રદેશ પણ રમણીય હતો અને શીતલ મંદ સમીર પણ અત્યંત રમણીય લાગતો હતો. કેલવાડામાં રાજપૂત વીર સૈનિકો વીરોચિત વેપ ધારણ કરી રાસ્ટ્રાશ્રયી સુસજ્જિત થઈ શ્રેણિબદ્ધ એક સ્થળે આવી બેઠા હતા અને બીજી તરફ તેમના અમ્બો પોતાના સ્વાદોની પ્રતીક્ષા કરતા પૃથ્વીમાં પડાઘાત કર્યા કરતા હતા એટલામાં વીરવેપધારી હમ્મીર ત્યાં આવી લાગ્યો અને સૈનિકોને હૃદયેશને બોલ્યો કે:-

“મારા રણધીર ક્ષત્રિય વીરજનો! મહારાજ સમક્ષ મેં ‘જો હું દુરાત્મા બાલાયચાનું મસ્તક કાપીને આપનાં ચરણોમાં અર્પણું ન કરું, તો જીવતો પાછો અહીં આવવાનો નથી,’ એવી લીઘ્મ પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, એ તો તમેા સર્વ જાણો જ છો, એટલે વિશેષ બોલવાની કશી પણ અગત્ય નથી. બાલાયચાના વધનો મેં મારા હૃદયમાં દૃઢતમ સંકલ્પ કરેલો છે અને મારા એ વચનના યથાર્થ પાલનને જ હું મારું પરમ કર્તવ્ય સમજું છું. એટલામાટે મારી તમેા સર્વને એજ નમ્ર અને વિનીત પ્રાર્થના છે કે જો મારી સાથે આવો તો પોતાના જીવન અને સ્ત્રી પુત્રાદિની આશાનો ત્યાગ કરીને જ આવજો; સમરાંજણમાં વિજય આપવો, એ મારા અધિકારમાં નથી; એ પરમેશ્વરના નિધિકારમાં છે અને મરણ તો સુખ્યકુંડ જ છે. મને મરણનો જરા પણ ભય નથી અને તેથી જેઓ મરણ સાથે પણ એક વાર યુદ્ધ કરવાની હિમ્મત ધરાવતા હોય તેવા યોદ્ધાઓને જ સાથે લેવાનો મારો નિશ્ચય છે. જાલો, જેની જે ઇચ્છા હોય તે વ્યક્ત કરી દેવાની પ્રત્યેકને સ્વતંત્રતા છે.”

“અમે સર્વ મરણના બચ વિનાના થઈને અને આ સાંસારિક સુખોની આશાને ત્યાગીને રણભૂમિમાં લડી કૃતાર્થ થવાને તૈયાર છીએ. વીર ક્ષત્રાણીના દૂધનું પાન કરનારા ખરા વીરો મરણથી કદાપિ બચતીત થતા જ નથી,” સર્વ વીરોએ ગગનભેદક ગર્જના કરીને પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“જો એમજ છે, તો મરણ તમારી પાસે પણ આવવાનું નથી, બાલો શ્રી એકલિંગજનો જય!” હમ્મીરે ઉત્તેજિત વાણીથી કહ્યું.

સર્વ સૈનિકોએ ગગનભેદક અનિથી શ્રી એકલિંગજના જયકારનો પ્રતિવનિ કર્યો. હમ્મીર પોતાના કાકા પાસે જઈ નમન કરીને યુદ્ધર્થ પ્રયાણ કરવાની આજ્ઞા તથા આશીર્વાદ લઈને તરત પાછો આવ્યો અને ત્યાંથી સૈન્યને લઈને પ્રયાણ કરી ગયો.

મુંજ બાલાયયા ગમે તેવો પણ જંગલનો રાજા કહેવાતો હતો અને તેથી પોતાની સુરક્ષામાટે તે પણ સાવધતા રાખે તો તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ ન હતું. તેના કેટલાક ભત્રીસો પણ અજયસિંહની છાવણીમાંના ગુપ્ત સમાચારો જાણવા માટે વેધ બદલીને ચારે તરફ બઠક્યા કરતા હતા. હમ્મીર આજે આવીને પોતાપર હલ્લો કરવાનો છે, એ વાત જાણના મુખથી બાલાયયાના જાણવામાં આવી ગઈ હતી અને તેથી તે પણ પોતાથી બની શકે તેટલી તૈયારીથી લડવામાટે તૈયાર થઈને જ બેઠો હતો. હમ્મીર જ્યારે પોતાના સૈન્યસહિત ત્યાં આવી લાગ્યો, ત્યારે બાલાયયાએ પોતાના બિલ્લોને લેશીને કહ્યું કે: “મારા બહાદુર બિલ્લો! શત્રુઓ આવી લાગ્યા છે, માટે કૂર અને ધુમ્મસિત વાધની પેઠે તેમના પર દૂડી પડો.”

આજ્ઞા મળતાં જ બિલ્લો ત્યાંથી આગળ વધ્યા અને તેમણે હમ્મીરના સૈન્યપર બાણોની બંધકર વૃષ્ટિ વર્ષાવવા માંડી. રાજપૂતોએ પણ બાણોનું બાણોની જ પ્રત્યુત્તર આપ્યું. કેટલીક વારની ઝપાઝપી પછી બિલ્લોનું બળ ન્યૂન થવા માંડ્યું અને તેથી બાલાયયાએ ત્યાંથી પલાયન કરવાનું જ વ્યાજબી વિચાર્યું. તે નાસવા જતો હતો એટલામાં હમ્મીર તેના અંગપર ધસી આવ્યો અને સિંહ સમાન ગર્જના કરીને કહેવા લાગ્યો કે: “પાછો વળ, હરામખોર ચાંડાલ; પાછો વળ. રણભૂમિમાંથી આમ ગૃગાલ પ્રમાણે પાછાં પગલાં કરીને નાસી ક્યાં જાય છે? આજે તારા પાપી શરીરનો પાત થવાનો છે એની તને ખબર નથી કે શું?”

મુંજ બાલાયયાને હમ્મીર જેવા એક તરણનાં આવાં કટુ વચનો સાંભળીને ઠામા રહેવું જ પડ્યું. તે પોતાની તલ્લવારને મ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢીને અભિમાનપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે, “તારો અને મારો મેળાપ ન થાય, એટલામાટે હું તારા મેળાપને ટાળવાના બહુ પ્રયત્નો કરતો હતો. હજી પણ તું આવ્યો જ અને હજી હમ્મીર! તું હજી બાળક છે એટલે તારી સાથે લડવામાં હું મારું ગૌરવ માનતો નથી. તારા પરિવારના રક્તનો મને કંટાળો આવ્યો છે એટલા માટે જો તારે પોતાના પ્રિય પ્રાણની રક્ષા કરવી હોય તો એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર કર્યા વિના અહીંથી ચાલ્યો જ.”

“મારે હવે શબ્દોનો વ્યર્થ ઉચ્ચાર તો કરવો જ નથી. જે કંઈ પણ બોલવાનું છે તે મારી આ તલ્લવાર જ બોલશે તારાં નીચતામય અને અમાનવીય

કૃત્યોનું વર્ણન કરી શકે એવા જ ર સંપદો મનુષ્યની બાબતમાં નથી. ચાલ; વિના કારણ વિલંબ ન કરતાં લડવાને તૈયાર થા," હમ્મીરે પોતાની તલ્વારને સૂર્યના મકાસનું દર્શન કરાવીને નિર્ભયતાથી કહ્યું.

“આજ સૂધીમાં અનેક નિર્દોષ મનુષ્યોના મારા હસ્તે વધ ગયો છે અને તેથી મારી, ઇચ્છા એવી હતી કે તારા જેવા એક તરૂણ બાળકનો વધ ન થાય તો સારું; પણ તારી જ્યારે મરવાની જ ઇચ્છા છે તો હું નિઃપાય છું અને દ્વંદ્વયુંદ્વ કરીને મારવા કે મરવામાટે તૈયાર છું. ચાલ, આજળ આવી જ અને સત્તર મારી તલ્વારનો શિકાર થા,” બાલાયચાએ અત્યંત કૂરતા ધારણ કરીને જણાવ્યું.

હજમતના યુદ્ધનો આરંભ થયો. હમ્મીર જો કે રાસ્ટ્રવિદ્યામાં અત્યંત નિષ્ણાત હતો, છતાં તેનો મતિસ્પર્ધા પણ તેવો જ હોવાથી કોઈએ કોઈના હાથે હાર ખાધી નહિ અને લડતાં લડતાં અંતે બન્ને યાત્રીને લોથ થઈ ગયા. હમ્મીરે તો એવી અવસ્થામાં પણ લડવાનું કાર્ય ચાલુ જ રાખ્યું હતું, પણ બાલાયચાએ વિશ્રાંતિ લેવામાટેની એક યુક્તિ શોધી કાઢી. પોતાની તલ્વારને થોભાવીને તેણે કહ્યું કે: “હમ્મીર! મને મારવામાટેના તારા બધા પરિશ્રમે વ્યર્થ જ જશે અને તને અંતે તારા આ અવિચારમય કૃત્યમાટે પશ્ચાત્તાપ પણ થશે. તલ્વારનો વાયુપર મહાર કરવાથી જેવું પરિણામ આવે તેવું જ મારાપર મહાર કરવાનું પરિણામ તારે ધારી લેવું. યાદ રાખ કે મારાપર તારાં રાસ્ટ્રોનો પ્રયોગ જરા પણ ચાલવાને નથી. મને મારી છપ્પેવી ડાકિનીઓએ વરદાન આપ્યું છે કે સ્ત્રીના હૃદયમાંથી જન્મેલો મનુષ્ય તારું મરણ નિષ્ફળની શકશે નહિ.”

“તારી ડાકિનીઓના એ વરદાનને હવે જળસમાધિ આપી દે અને ડાકિનીઓના બલિધ્યકયનમાં વિશ્વાસ રાખવાથી કેવી રીતે પ્રાણ લાગવા પડે છે તે સાક્ષાત્ જો,” એમ કહેતાંની સાથે જ હમ્મીરે પોતાની તલ્વારનો તેના શરીરપર એવો તો તીક્ષ્ણ મહાર કર્યો કે તેનો ડાબા ખભાથી જમણા પાંસળા સુધીનો બાજ કપાઈ ગયો અને તરત તે ભૂમિપર પછડાઈ પડ્યો. જીવનની સર્વ આશાઓનો એક યજ્ઞ માત્રમાં લોથ થવાથી તે પશ્ચાત્તાપ કરતો મંદ સ્વર અને મલિન સુદ્રાથી કહેવા લાગ્યો કે,

“આવીને આ વિશ્વમાં, ક્યાં ન દેં સહર્મ;

જાતું આજે નરકમાં, લાગીને સહર્મ.”

“બાલાયચા! હવે મને તારાપર ક્યા આવે છે, છતાં હું તે ક્યાને અમલમાં લાવી શકતો નથી; કારણ કે, તારા બાણથી જન્મી ગયેલા મારા પૃથ્વી કાકાને તારે માયું કાપીને તેમનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરવામાટેનું મેં વચન આપેલું છે. એક હૃદય શત્રુ તરીકે હું માત્ર એટલી જ બાવના ધરાવે રાહું છું કે બીજા જન્મમાં પરમાત્મા તને કોઈ યોગ્ય મનુષ્યના શુદ્ધમાં જન્મ આપીને પુણ્યાત્મા બનાવે,” હમ્મીરે પરણિત થઈ મરણની અણીપર આવી લાગેલા શત્રુને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

“શરવીર હમ્મીર! અત્યાર સુધી મારો એવો જ બ્રમ હતો કે, આ પૃથ્વીમાં મારા જેવો શરવીર અને રણધીર પુરુષ બીજો કોઈ પણ અવતર્યો જ નથી, પરંતુ આજે મરણને જોઈ ગજરાત થવાથી મારો નિશ્ચય થયો છે કે હું

હૈયકારો છું અને શૂરવીરના નામને કલંક લગાડનારો છું. છતાં માત્ર સંતોષનો વિષય એટલો જ છે કે આજે એક શૂરવીરને જાણે તેની રીતે લડતાં મારા પ્રાણનો અંત થાય છે. આજે વીરોચિત મરણ આપવામાટે હું તારો આભાર માનું છું.” બાલાયચાએ હીન વાણીથી એ સખ્તો હચ્ચાર્યા. ધીમે ધીમે તેનો શ્વાસ ટૂંકા થવા લાગ્યો, નિહા અટકી પડી, આંખો ફાટી ગઈ અને નાડીની ગતિ બંધ થઈ. તે પોતાનાં સારાં તથા નકારાં કૃત્યોનો જવાબ આપવામાટે ઈશ્વરની સભામાં ચાલતો થયો.

હમ્મીરે તરત તેનું માથું વાઢી લીધું અને ઘડને બિલ્લોના હાથમાં સોંપી દીધું. તે વિજયનાદ સહિત કેલવાડા તરફ પાછો વળ્યો. થોડાજ સમયમાં કેલવાડાના લોકોએ વિસ્મય, હર્ષ અને કુતહલથી ભરેલું કે હમ્મીર પોતાના બાલાની અણીપર કોઈનું માથું બચકીને તેમના તરફ ચાલ્યો આવે છે.

અન્યસિંહના શૂરના દ્વાર સમક્ષ આવીને હમ્મીરે એક વાર વિકટ સ્વરથી ઘર્જના કરી, અને તે સાથે તેના સૈનિકોએ પણ સંમિલિત સ્વરથી જયનાદ કરી કેલવાડાની પાર્વતીય ભૂમિને કંપાયમાન કરી નાખી. એ જયનાદ આકાશમાં પહોંચતાં આકાશમાં પણ કંપના આવિર્ભાવનો આભાસ થવા લાગ્યો.

તરત અન્યસિંહ હમ્મીરની સામે આવ્યો. હમ્મીરે બાલાયચાના મસ્તકને તેનાં ચરણોમાં રાખીને કાકાને માનપૂર્વક પ્રણામ કર્યો. અન્યસિંહ હર્ષોન્મત્ત બની ગયો. તે પોતાના નૈસર્ગિક આનંદના વેગને રોકી ન શક્યો. પોતાના બન્ને હાથ પોહોળા કરીને તેણે બનીગળે બાથમાં લઇને દૃઢ આલિંગન આપ્યું અને તે ફાણે જ બાલાયચાના વિચિત્ર મસ્તકમાંથી નીકળતા રૂઢિરમાં આંગળી ઝાળીને તે રૂઢિરનો હમ્મીરના બાલમાં તિલક કરી દીધો. અન્યસિંહે તેના લલાટમાં જે એ ચિહ્ન અંકિત કર્યું હતું, તેને પછીથી કોઈ પણ મટાડી શક્યું નહિ. કાકાના પ્રસાદરૂપ જે એ રૂઢિચિહ્ન તે જ પાછળથી રાજતિલકના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું.

“અરિસિંહનો પુત્ર હમ્મીર ચિતોડના સિંહાસનની પ્રતિષ્ઠા જળવશે.” એ પોતાના પિતાના અંતિમ વાક્યનું આજે અન્યસિંહને અચાનક સ્મરણ થઈ આવ્યું. આજે તેણે પરલોકવાસી રાણા લક્ષ્મણસિંહના બવિષ્યકથનનો પોતાના જીવનકાળમાં જ સ્વયં પરિચય થયેલો ભયો અને એથી તેના હૃદયમાં ચિન્તામય ચિત્તને અપૂર્વ શાંતિ મળી. “આજે જ જો લક્ષ્મણસિંહના એક પુત્ર અન્યસિંહનો આ સંસારમાં અભાવ થઈ જાય અને તે પરલોકમાં પ્રયાણ કરી જાય; તોપણ તેના સ્થાનનો સંભાળનાર એક વીર પુરુષ તૈયાર છે; પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવચિહ્ને જળવનાર એક વીર નર વર્તમાન છે,” એ વિચારનો દૃઢ્યમાં સંચાર થતાં અન્યસિંહના હર્ષ અને સંતોષની સીમા જ ન રહી. તે આનંદિત થયો, સંતુષ્ટ થયો, હર્ષિત થયો, પ્રસન્ન થયો અને સર્વ ચિન્તાઓથી મુક્ત થયો. તેણે પ્રસન્ન મુદ્રાથી હમ્મીરને હૃદયેશીને કહ્યું કે:-

“વત્સ! બવિષ્યમાં તારા હાથે જે એક મહા વિજય થવાનો છે તેની આ પૂર્વપીઠિકા છે, એમ જ માનજે. મારો તને આશીર્વાદ છે કે તારા વિજયનો નાદ બારતવર્ષમાં ગાજશે અને ઇતિહાસમાં તારી નામના અવિચળ રહેશે. એક ક્ષત્રિય વીર નરને એટલો આશીર્વાદ પરિપૂર્ણ છે.”

“પૂજ્ય કાકા ! આપના આ આશીર્વાદને હું માથાપર ચઢાવું છું અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક બધાવું છું કે મારો જે વિજય થશે તે માત્ર શ્રી એકલિંગજીની કૃપા અને આપની અનુકંપાનું જ પરિણામ છે, એમ જ હું માનીશ. એમાં નામના મારી નથી, પણ આપનું જ ગૌરવ છે,” હમ્મીરે નમ્રતાથી વિનય પ્રદર્શિત કર્યો.

એવી રીતે કેટલોક સમય વીતી ગયો. અભયસિંહ ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં સ્વર્ગવાસી થયો. હવે હમ્મીર મેવાડના રાજસિંહાસનનો સ્વતંત્ર સ્વામી થયો એટલે કે એ સમયે તેનો યથાવિધિ રાજ્યાભિષેક થયો. સર્વ મેવાડવાસીઓએ તેને પોતાના શિરચ્છત્ર રાજ તરીકે સ્વીકારીને તેનો હર્ષપૂર્વક નયનાદ કર્યો અને પોતાની રાજબક્ષિનો પરિપૂર્ણ પરિચય કરાવી દીધો.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

માલનન્દિની

“ક્યા ઈશ્વર પ્રતિદિન કાલકા અન્ત ન હોગા ?

ક્યા મંગલસે મેલ મૃત્યુપર્યન્ત ન હોગા ?

ક્યા વૈધવ્યવિશેક કદાપિ દૂર ન હોગા ?

ક્યા દાહક-દુર્દેવ-કોપ કર્પૂર ન હોગા ?”

ના. શં. રામઈ

અલાહદીન ચિતોડરાસનનો બાર માલદેવના શિરપર નાખી ફરને નિરાશ થઈ ચિતોડમાંથી આવ્યો ગયો હતો, એ તો પૂર્યે બધાવેલું જ છે. માલદેવ જો કે ભતિનો ક્ષત્રિય હતો, પરંતુ જે ઉત્તમોત્તમ ગુણ ક્ષત્રિયોમાં સ્વભાવતઃ જ નિવાસ કરી રહેલા હોય છે, તેમાંનો એક પણ ઉત્તમ ગુણ માલદેવના અંગમાં જોવામાં આવતો ન હતો. અલાહદીનના દાસવનો સ્વીકાર કરીને સ્વદેશ બાંધવો સાથે વૈરભાવ રાખી તેણે ચિતોડરાસનના બારને પોતાના શિરપર લપાડી લીધો હતો. તે જે ઉપાયથી બની શકે તે ઉપાયથી ‘હિન્દુઓને દુઃખ દેવાની જ ચેષ્ટા કર્યો કરતો હતો. હિન્દુઓ બિચારા ક્યાં જઈને પોકાર કરે વાઝ ? અને પોતાના દુઃખોની ક્યા કોને કહી સંભળાવે ? જ્યારથી જનની જન્મભૂમિ અલાહદીનના અધિકારમાં જઈ પડી હતી, જ્યારથી માલદેવ મેવાડવાસીઓને પીડવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને જ્યારથી ચિતોડના વીર પુત્રો વીર ગતિને પામી ગયા હતા, ત્યારથી પ્રજાને પોતાનું પરતંત્ર જીવન સર્વથા બારસ્થ બાસવા માંડવું હતું. ખરેખર ચિતોડના પ્રજાજનો મહા દુર્ભાગી હતા. પરંતુ શું ચિતોડવાસી જોતા સર્વથા હતાશ અને નિરાશ થઈ ગયા હતા કે ? નહિ. કેવળ એક આશા-તંતુના આધારે તેમનું જીવન ટકી રહ્યું હતું. જો દૈવની અનુકૂળતા યાય અને જો રાજસ્થાનની રાજલક્ષ્મી પુનઃ પ્રસન્ન યાય તો તેમની એ આશા સફળ થઈ શકે તેમ હતું. ત્યારે તેમની તે એવી તે કઈ આશા હતી વાઝ ? એવી કઈ આશાને દૃઢ્યમાં ધારણ કરીને તેઓ આજસુધી જીવતા રહી શક્યા હતા ? ચિતોડવાસીઓની તે એક માત્ર આશા, તેમના પ્રાણોના પ્રાણ અને દૃઢ્યના ચાંતિદાતા સ્વર્ગવાસી રાણા લક્ષ્મણસિંહનો પૌત્ર ચક્રવર્તી હમ્મીર જ હતો.

માલદેવ આર્ય પ્રજાને અનેક પ્રકારની વેદનાઓ આપીને રાજ્યશાસન ચલાવ્યા કરતો હતો. તેના પરિવારમાં એક તેની પત્ની અને બીજી તેની એક માત્ર કન્યા 'કુમારી' એ જે અબળાઓ જ હતી. કુમારી બાલ્યાવસ્થામાં જ વિધવા થઈ ગઈ હતી. જે કાંઈએ પણ એ બાળાના મનોહર મુખનું એક વાર અવલોકન કર્યું હતું તે સર્વ તેને જોઈને મોહી ગયા હતા. એના મુખને તેઓ કદાપિ ભૂલતા ન હોતા.

પરંતુ જ્યારે પણ સદ્દેય જનોના મનમાં એ વિચાર આવતો હતો કે, 'સૃષ્ટિનું આણં એક સુંદર સુમન આ પૃથ્વીરૂપ ઉદ્ધાનમાં આવવા છતાં પ્રકુલ્લ થઈ અનાદ્રાત રહી પુનઃ ત્યાંનું ત્યાંજ કરમાઈ જવાનું છે,' ત્યારે તેમના મનમાં બહુજ એટલે થતો હતો. 'શું એ ભોળી બાળાના હૃદયને આજન્મ દુઃખ કરવા માટે જ ઈશ્વરે એને ધરી છે? કે પછી એના રહસ્યને સમજવાની આપણામાં શક્તિ નથી? ખરી રીતે જોતાં આપણે પોતે જ બુદ્ધિહીન અને વિમૂઢાત્મા છીએ કે જે તે જગત્પિતા જગદીશ્વરના હૃદયને જરા પણ સમજી શકતા નથી,' એવા ઉદ્દગારો પણ કેટલાક લોકોના મુખમાંથી નીકળતા સંભળાતા હતા.

કુમારી જે વેળાએ અબોધ હતી અને તેની અવસ્થા માત્ર પાંચ વર્ષની જ હતી, તે વેળાએ જ તે દુઃખપાન કરતી બાલિકાનો વિવાહ થઈ ગયો હતો. તેના જન્મને હજી તો પૂરું એક વર્ષ પણ થયું ન હોતું, એટલામાં તો તેના બાગ્યમાં વૈધવ્ય પણ આવ્યું. કેવળ એટલું જ નહિ, પણ તેની માતા પણ તે સમયે એટલી બધી માંદી પડી ગઈ કે, તેના જીવનની જરા પણ આશા રહી નહિ. પોતાના અંતઃકાળને સમીપ આવેલો જોઈને બાળવિધવા કુમારીની માતાએ પોતાનું મસ્તક પતિનાં ચરણોમાં રાખી દીધું અને ત્યાર પછી કુમારીનો હાથ પોતાની સપત્ની (શોક્ય) કમળાવતીના હાથમાં સોંપીને અને મેત્રોમાં નીર લાવીને તે આર્જવતાથી કહેવા લાગી કે:-

“બહેન! જ્યાં સૂધી તમે વર્તમાન છો, ત્યાં સૂધી મને કોઈ પણ વાતની ચિંતા નથી. કુમારીની એક માતા જાય છે, તો બીજી માતા તેની સંભાળ લેવાને વર્તમાન છે. આ બાળાને તમારા હાથમાં સોંપીને હવે હું સદાને માટે ચાલતી યાઉં છું. પણ જોતો મારી આ દુઃખિની અને દુર્ભાગિની દુહિતાને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ થવા ન પામે, એનું ધ્યાન રાખજો. તેમ જ.....”

.....” મૃત્યુરાય્યામાં પડેલી માલદેવની સ્ત્રીએ વધારે બોલવાની ઈચ્છા કરી, પણ તેનાથી એક સખ્ત માત્રનો પણ ઉચ્ચાર કરી શક્યા નહિ. તેના મનમાંની એક વાત મનમાં જ રહી ગઈ. સ્વામીનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને અને માણુમિય પુત્રીના હાથમાં પોતાનો હાથ આપીને તે બાગ્યવતી સતી સાંધી મૃત લોકમાંથી અમર લોકમાં જવામાટે પ્રયાણ કરી ગઈ.

માલદેવની મહિલા આ અસાર સંસારને ત્યાગીને ચાલતી થઈ, તે વેળાએ પોતાની પતિવ્રતા પત્નીના પરલોકવાસથી માલદેવના મનમાં અત્યંત ખેદ થયો. કુમારી પોતાની માતાના મરણને જોઈ પછાડા ખાઈ ખાઈને વિલાપ કરવા લાગી તેમ જ કમળાવતીના મનમાં પણ અવશ્ય શેડાઘણા શોકનો આઘાત તો થયો જ. પરંતુ કુમારીએ જે ધન સદાને માટે ખોઈ દીધું હતું અને એથી

“પૂજ્ય કાકા ! આપના આ આશીર્વાદને હું માથાપર ચઢાવું છું અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક જણાવું છું કે મારો જે વિનય થયો તે માત્ર શ્રી એકલિંગજીની કૃપા અને આપની અનુકંપાનું જ પરિણામ છે, એમ જ હું માનીશ. એમાં નામના મારી નથી, પણ આપનું જ ગૌરવ છે,” હમ્મીરે નમ્રતાથી વિનય પ્રદર્શિત કર્યો.

એવી રીતે કેટલોક સમય વીતી ગયો. અજયસિંહ ઇ. સ. ૧૩૦૬ નાં સ્વર્ગવાસી થયો. હવે હમ્મીર મેવાડના રાજસિંહાસનનો સ્વતંત્ર સ્વામી થયો. એટલે કે એ સમયે તેનો યથાવિધિ રાજ્યાભિષેક થયો. સર્વ મેવાડવાસીઓએ તેને પોતાના શિરચ્છત્ર રાજા તરીકે સ્વીકારીને તેનો હૃદયપૂર્વક જયનાદ કર્યો અને પોતાની રાજભક્તિનો પરિપૂર્ણ પરિચય કરાવી દીધો.

અનુર્થ પરિચ્છેદ

માસનન્દિની

“ક્યા ઈશ્વર પ્રતિદ્વ કાલકા અન્ત ન હોગા ?

ક્યા મંગલસે મેલ મૃત્યુપર્વન્ત ન હોગા ?

ક્યા વૈધવ્યવિરોધ કદાપિ દૂર ન હોગા ?

ક્યા દાહક-દુર્દેવ-કોપ કર્પૂર ન હોગા ?”

તા. શં. રામી

અક્ષાહીન ચિતોડરાસનનો બાર માસદેવના શિરપર નાખી દહને નિરાચ થઈ ચિતોડમાંથી ચાલ્યો ગયો હતો, એ તો પૂર્વ જણાવેલું જ છે. માસદેવ તે કે ભતિનો ક્ષત્રિય હતો, પરંતુ જે કૃતમેષત્તમ ગુણ ક્ષત્રિયોમાં સ્વભાવતઃ જ નિવાસ કરી રહેલા હોય છે, તેમાંનો એક પણ કૃતમ ગુણ માસદેવના અંગમાં જોવામાં આવતો ન હોતો. અક્ષાહીનના દાસત્વનો સ્વીકાર કરીને સ્વદેશ બાંધવો સાથે વૈરભાવ રાખી તેણે ચિતોડરાસનના બારને પોતાના શિરપર લપાડી લીધો હતો. તે જે હયાયથી બની શકે તે હયાયથી હિન્દુઓને દુઃખ દેવાની જ ચેષ્ટા કર્યો કરતો હતો. હિન્દુઓ બિચારા ક્યાં જઈને પોતાર કરે વાન ? અને પોતાના દુઃખોની ક્યા કોને કહી સંભળાવે ? જ્યારથી જનની જન્મભૂમિ અક્ષાહીનના અધિકારમાં જઈ પડી હતી, જ્યારથી માસદેવે મેવાડવાસીઓને પીડવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને જ્યારથી ચિતોડના વીર પુરુષો વીર ગતિને પામી ગયા હતા, ત્યારથી પ્રજાને પોતાનું પરતંત્ર જીવન સર્વથા બારરૂપ ભાસવા માંડ્યું હતું. પરંપર ચિતોડના મન્ત્રજનો મહા દુર્ભાગી હતા. પરંતુ શું ચિતોડવાસી જનો સર્વથા હતારા અને નિરાચ થઈ ગયા હતા કે ? નહિ. કેવળ એક આરાતંત્રના આધારે તેમનું જીવન ટકી રહ્યું હતું. જો દેવની અનુકૃપતા યાચ અને જો રાજક્યાનની રાજલક્ષ્મી પુનઃ પ્રસન્ન થાય તો તેમની એ આરા સફળ થઈ શકે તેમ હતું. ત્યારે તેમની તે એવી તે કઈ આરા હતી વાન ? એવી કઈ આરાને હૃદયમાં ધારણ કરીને તેઓ આજસૂધી જીવતા રહી શક્યા હતા ? ચિતોડવાસીઓની તે એક માત્ર આરા, તેમના પ્રાણોના પ્રાણ અને હૃદયના ચાંતિદાતા સ્વર્ગવાસી રાક્ષા લક્ષ્મણસિંહનો પૌત્ર રણધીર હમ્મીર જ હતો.

માલદેવ આર્ય પ્રજાને અનેક પ્રકારની વેદનાઓ આપીને રાજ્યશાસન ચલાવ્યા કરતો હતો. તેના પરિવારમાં એક તેની પત્ની અને બીજી તેની એક માત્ર કન્યા ‘કુમારી’ એ બે અબળાઓ જ હતી. કુમારી બાલ્યાવસ્થામાં જ વિધવા થઈ ગઈ હતી. જે કાંઈએ પણ એ બાળાના મનોહર મુખનું એક વાંચવોલોકન કર્યું હતું તે સર્વ તેને જોઈને મોહી ગયા હતા. એના મુખને તેઓ કદાપિ ભૂલતા ન હોતા.

પરંતુ ત્યારે પણ સદ્દેય જનોના મનમાં એ વિચાર આવતો હતો કે, ‘સૃષ્ટિનું આરંભ એક સુન્દર સુમન આ પૃથ્વીરૂપ હોવાનમાં આવવા છતાં પ્રકૃતિ યઈ અનાદ્રાત રહી પુનઃ ત્યાંનું ત્યાંજ કરમાઈ જવાનું છે,’ ત્યારે તેમના મનમાં બહુજ ખેદ થતો હતો. ‘શું એ જોણી બાળાના હૃદયને આજન્મ દુઃખ કરવા માટે જ ઈશ્વરે એને ધરી છે? કે પછી એના રહસ્યને સમજવાની આપણામાં શક્તિ નથી? ખરી રીતે જોતાં આપણે પોતે જ બુદ્ધિહીન અને વિમૂઢાત્મા છીએ કે જે તે જગત્પિતા જગદીશ્વરના હૃદયને જરા પણ સમજી શકતા નથી,’ એવા ઉદ્દગારો પણ કેટલાક લોકોના મુખમાંથી નીકળતા સંભળાતા હતા.

કુમારી જે વેળાએ અબાધ હતી અને તેની અવસ્થા માત્ર પાંચ વર્ષની જ હતી, તે વેળાએ જ તે દુઃખપાન કરતી બાલિકાને વિવાહ થઈ ગયો હતો. તેના જન્મને હજી તો પૂરું એક વર્ષ પણ થયું ન હોતું, એટલામાં તો તેના બાળ્યમાં વૈધવ્ય પણ આવ્યું. કેવળ એટલું જ નહિ, પણ તેની માતા પણ તે સમયે એટલી બધી માંદી પડી ગઈ કે, તેના જીવનની જરા પણ આશા રહી નહિ. પોતાના અંતઃકાળને સમીપ આવેલો જોઈને બાળવિધવા કુમારીની માતાએ પોતાનું મસ્તક પતિનાં ચરણોમાં રાખી દીધું અને ત્યાર પછી કુમારીનો હાથ પોતાની સપત્ની (શોક્ય) કમળાવતીના હાથમાં સોંપીને અને તેનામાં નીદ લાવીને તે આર્જવતાથી કહેવા લાગી કે:-

“બહેન! ત્યાં સુધી તમે વર્તમાન છો, ત્યાં સુધી મને કોઈ પણ વાતની ચિંતા નથી. કુમારીની એક માતા જાય છે, તો બીજી માતા તેની સંભાળ લેવાને વર્તમાન છે. આ બાળાને તમારા હાથમાં સોંપીને હવે હું સદાને માટે ચાલતી યાઈ છું. પણ જોજો મારી આ દુઃખિની અને દુર્બાગિની દુહિતાને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ થવા ન પામે, એનું ધ્યાન રાખજો. તેમ જ.....” મૃત્યુશય્યામાં પડેલી માલદેવની સ્ત્રીએ વધારે બોલવાની ઈર્ષ્યા કરી, પણ તેનાથી એક રાષ્ટ્ર માત્રનો પણ ઉચ્ચાર કરી શકાયો નહિ. તેના મનમાંની એક વાત મનમાં જ રહી ગઈ. સ્વામીનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને અને પ્રાણપ્રિય પુત્રીના હાથમાં પોતાનો હાથ આપીને તે બાળ્યવતી સતી શકંચી મૃત લોકમાંથી અમર લોકમાં જવામાં પ્રયાણ કરી ગઈ.

માલદેવની મહિલા આ અસાર સંસારને ત્યાગીને ચાલતી થઈ, તે વેળાએ પોતાની પતિવ્રતા પત્નીના પરલોકવાસથી માલદેવના મનમાં અત્યંત ખેદ થયો. કુમારી પોતાની માતાના મરણને જોઈ પછાડા ખાઈ ખાઈને વિલાપ કરવા લાગી તેમ જ કમળાવતીના મનમાં પણ અવશ્ય શોકાવણ શોકનો આઘાત તો થયો જ. પરંતુ કુમારીએ જે ધન સદાને માટે જોઈ દીધું હતું અને એથી

“પૂજ્ય કાકા ! આપના આ આશીર્વાદને હું મથાપર અટાવું છું અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક બાણું છું કે મારો જે વિજય થશે તે માત્ર શ્રી એકસિંહજીની કૃપા અને આપની અનુકંપાનું જ પરિણામ છે, એમ જ હું માનીશ. એમાં નામના મારી નથી, પણ આપનું જ ગૌરવ છે,” દુમ્મીરે નમ્રતાથી વિનય પ્રદર્શિત કર્યો.

એવી રીતે કેટલોક સમય વીતી ગયો. અન્યથાસિદ્ધ ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં સ્વર્ગવાસી થયો. હવે દુમ્મીર મેવાડના રાજસિંહાસનનો સ્વતંત્ર સ્વામી થયો એટલે કે એ સમયે તેનો યથાવિધિ રાજ્યાભિષેક થયો. સર્વ મેવાડવાસીઓએ તેને પોતાના શિરચ્છત્ર રાજ તરીકે સ્વીકારીને તેનો દર્શનપૂર્વક જળનાદ કર્યો અને પોતાની રાજભૂમિનો પરિપૂર્ણ પરિચય કરાવી દીધો.

અતુર્થ પરિચ્છેદ

માલનન્દિની

“ક્યા ઈશ્વર પ્રતિકૂલ કાલકા અન્ત ન હોયા ?

ક્યા મંગલસે મેલ જલ્પુપર્યન્ત ન હોયા ?

ક્યા વૈધવ્યવિચોડ કદાપિ દૂર ન હોયા ?

ક્યા દાહક-કુદૈવ-કોપ કર્પૂર ન હોયા ?”

ના. શં શર્મા

અલાહદીન ચિતોડરાસનનો બાર માલદેવના શિરપર નાખી ફરોને નિરાગ યઈ ચિતોડમાંથી આવ્યો ગયો હતો, એ તો પૂર્વ બાણાવેશું જ છે. માલદેવ જો કે નતિતો દુનિય હતો, પરંતુ જે કલનોત્તમ ગુણ દુનિયોમાં સ્વભાવતઃ જ નિવાસ કરી રહેલા હોય છે, તેમાનો એક પણ કલમ ગુણ માલદેવના અંજમાં જોવામાં આવતો ન હતો. અલાહદીનના દાસત્વનો સ્વીકાર કરીને સ્વદેશ બાંધવો સાથે વૈરભાવ રાખી તેણે ચિતોડરાસનના બારને પોતાના શિરપર બેપારી લીધો હતો. તે જે કપાયથી બની શકે તે કપાયથી હિન્દુઓને દુઃખ દેવાની જ ચેષ્ટા કર્યો કરતો હતો. હિન્દુઓ બિચારા ક્યાં જઈને પોકાર કરે વાક ? અને પોતાના દુઃખોની ક્યા કોને કહી સંભળાવે ? જ્યારથી જનની જન્મભૂમિ અલાહદીનના અધિકારમાં જઈ પડી હતી, જ્યારથી માલદેવે મેવાડવાસીઓને પીડવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને જ્યારથી ચિતોડના વીર પુત્રો વીર ગતિને પામી ગયા હતા, ત્યારથી પ્રજાને પોતાનું ધરનંત્ર ઇવન સર્વથા બારરૂપ બાસવા માંડ્યું હતું. ખરેખર ચિતોડના પ્રજાજનો મહા દુર્ભાગી હતા. પરંતુ શું ચિતોડવાસી જનો સર્વથા હતાશ અને નિરાશ યઈ ગયા હતા કે ? નહિ. કેવળ એક આશા-નંદુના આધારે તેમનું ઇવન ટકી રહ્યું હતું. જો દૈવની અનુકૃપા યાય અને જો રાજક્યાનની રાજલક્ષ્મી પુનઃ પ્રસન્ન થાય તો તેમની એ આશા સફળ યઈ શકે તેમ હતું. ત્યારે તેમની તે એવી તે કઈ આશા હતી વાક ? એવી કઈ આશાને હૃદયમાં ધારણ કરીને તેઓ આજમૂઠી ઇવન રહી ચક્યા હતા ? ચિતોડવાસીઓની તે એક માત્ર આશા, તેમના પ્રાણના પ્રાણ અને હૃદયના યાંત્રિકતા સ્વર્ગવાસી રાજા લક્ષ્મણસિંહનો પૌત્ર રણધીર દુમ્મીર જ હતો.

માલદેવ આર્ય પ્રાન્તને અનેક પ્રકારની વેદનાઓ આપીને રાજ્યશાસન ચલાવ્યા કરતો હતો. તેના પરિવારમાં એક તેની પત્ની અને બીજી તેની એક માત્ર કન્યા 'કુમારી' એ જે અબળાઓ જ હતી. કુમારી બાલ્યાવસ્થામાં જ વિધવા થઈ ગઈ હતી. જે કાંઈએ પણ એ બાળાના મનોહર મુખનું એક વાર અવલોકન કર્યું હતું તે સર્વ તેને જોઈને મોહી ગયા હતા. એના મુખને તેઓ કદાપિ ભૂલતા ન હોતા.

પરંતુ ત્યારે પણ સદૃશ્ય જોનારા મનમાં એ વિચાર આવતો હતો કે, 'મૃષ્ટિનું આહું એક સુંદર સુમન આ પૃથ્વીરૂપ ઉદ્ધાનમાં આવવા છતાં મકુલ્લ થઈ અનાધ્રાત રહી પુનઃ ત્યાંનું ત્યાંજ કરમાઈ જવાનું છે,' ત્યારે તેમના મનમાં બહુજ ખેદ થતો હતો. 'શું એ લોખી બાળાના હૃદયને આજન્મ દુઃખ કરવા માટે જ ઈશ્વરે એને ધરી છે? કે પછી એના રહસ્યને સમજવાની આપણામાં શક્તિ નથી? ખરી રીતે જોતાં આપણે પોતે જ સુદ્ધિહીન અને વિમૂઢાત્મા છીએ કે જે તે જગત્પિતા જગદીશ્વરના ઉદ્દેશને જરા પણ સમજી શકતા નથી,' એવા હૃદયગારો પણ કેટલાક લોકોના મુખમાંથી નીકળતા સંબળાતા હતા.

કુમારી જે વેળાએ અબોધ હતી અને તેની અવસ્થા માત્ર પાંચ વર્ષની જ હતી, તે વેળાએ જ તે દુઃખપાન કરતી બાલિકાનો વિવાહ થઈ ગયો હતો. તેના પ્રગટને હજી તો પૂરું એક વર્ષ પણ થયું ન હોતું, એટલામાં તો તેના બાગ્યમાં વૈધવ્ય પણ આવ્યું. કેવળ એટલું જ નહિ, પણ તેની માતા પણ તે સમયે એટલી બધી માંદી પડી ગઈ કે, તેના જીવનની જરા પણ આશા રહી નહિ. પોતાના અંતઃકાળને સમીપ આવેલો જોઈને બાળવિધવા કુમારીની માતાએ પોતાનું મસ્તક પતિનાં ચરણોમાં રાખી દીધું અને ત્યાર પછી કુમારીનો હાથ પોતાની સપત્ની (શોકય) કમળાવતીના હાથમાં સોંપીને અને નેત્રોમાં નીર લાવીને તે આર્જવતાથી કહેવા લાગી કે:-

"બહેન! ત્યાં સૂધી તમે વર્તમાન છો, ત્યાં સૂધી મને કોઈ પણ વાતની ચિન્તા નથી. કુમારીની એક માતા જાય છે, તો બીજી માતા તેની સંબાળ લેવાને વર્તમાન છે. આ બાળાને તમારા હાથમાં સોંપીને હવે હું સદાને માટે ચાલતી થાઈ છું. પણ જોજો મારી આ દુઃખિની અને દુર્ભાગિની દુહિતાને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ થવા ન પામે, એનું ધ્યાન રાખજો. તેમ જ.....
....." મૃત્યુશય્યામાં પડેલી માલદેવની સ્ત્રીએ વધારે બોલવાની ઈચ્છા કરી, પણ તેનાથી એક રાજ્દ માત્રનો પણ ઉચ્ચાર કરી શકાયો નહિ. તેના મનમાંની એક વાત મનમાં જ રહી ગઈ. સ્વામીનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને અને પ્રાણમિય પુત્રીના હાથમાં પોતાનો હાથ આપીને તે બાગ્યવતી સતી સાધ્વી મૃત લોકમાંથી અમર લોકમાં જવામાટે પ્રયાણ કરી ગઈ.

માલદેવની મહિલા આ અસાર સંસારને ત્યાગીને ચાલતી થઈ, તે વેળાએ પોતાની પતિવ્રતા પત્નીના પરલોકવાસથી માલદેવના મનમાં અત્યંત ખેદ થયો. કુમારી પોતાની માતાના મરણને જોઈ પગાડા ખાઈ ખાઈને વિલાપ કરવા લાગી તેમ જ કમળાવતીના મનમાં પણ અવશ્ય થોડાઘણા શોકનો આધાત તો થયો જ. પરંતુ કુમારીએ જે ધન સંપત્તિ માટે ખોઈ દીધું હતું અને એથી

તેની જેવી હાનિ થઈ હતી, તેવી હાનિ બીજા કોઈની પણ થઈ નહોતી. દરેક કમળાવતી પૂર્ણ સ્વતંત્ર હતી અને માલદેવના અંતઃપુરની તે જ સર્વાધિકારિણી સ્વામિની થઈ હતી એટલે કુમારીની માતાના મરણનો શોક તેના મનમાં વધારે વાર ન રહે, એ સ્વાભાવિક જ હતું. માલદેવના મનમાં ત્રીના મૃત્યુનો કાંઈક વધારે શોક હતો; પરંતુ તે પણ એક ત્રીના સ્થાનમાં બીજા ત્રીને જેવાં કાળના વહન સાથે ભૂલાઈ જાય તેવા જ હતો. પણ હાપ, જે જીવ કુમારીને એકલી છોડીને આલ્થો ગયો હતો તેના જેવા પ્રિય, તેના જેવા મંગલકાંક્ષી અને તેના જેવા દિતકર્તા જીવ કુમારીને બીજા મળી શકે એમ હતું કે? નહિ, કદાપિ નહિ. ખરેખર કુમારી જેવી હૃતભાગિની બાળા કોઈ બીજા ભાગ્યે જ મળી શકે. અનેક બાળાઓની માતાઓ પોતાની પુત્રીઓને આલ્યાવસ્થામાં જ રખડતી મૂકીને પરલોકમાં પ્રયાણ કરી જાય છે; પરંતુ તે બાળાઓને યૌવનાવસ્થામાં પોતાના એક માત્ર આરાધ્ય દેવ એટલે કે પતિના સહવાસમાં રહી તે પતિનાં મિત્ર વચનો સાંભળતાં સ્વર્ગીય સુખનો સ્વાદ મળી શકે છે. સ્વામીના સ્નેહને જોઈને તેઓ પોતાનાં બીજાં કંઈને સર્વથા ભૂલી જાય છે. પણ બિચારી કુમારીના ભાગ્યમાં એ સ્વામિસમાગમનું સુખ પણ લખાયું નહોતું. એ સુખથી તો તે પ્રથમથી જ વંચિતા થયેલી હતી એટલે એથી એમ જ દેખાતું હતું કે એ અભાગિની અબળાનું જીવન આગળના દુઃખસાગરમાં ડૂબી રહેવામાટે જ સજાયકું હોતું જોઈએ.

સંસારમાંની કોઈ પણ વસ્તુ સદાસર્વદા એક જ અવસ્થામાં રહેતી નથી; ધન, માન, ઐશ્વર્ય, તાપ અને દુઃખ એમાંની એક પણ વસ્તુ આ સંસારમાં સ્થાયી નથી. જળના પ્રવાહ પ્રમાણે સમય મનુષ્યની સર્વ અવસ્થાઓમાં પરિવર્તન કરી નાખે છે. સંસારમાં શોકને સમાવવાનો તો કોઈ કપાય ન હોત અને દુઃખ પછી સુખ તથા સુખ પછી દુઃખનું આગમન ન થતું હોત, તો દુર્બલ માનવપ્રાણીનું અસાર સૂઝી અસ્તિત્વ પણ ન હોત. એટલામાટે જ કહેવું છે કે:-

“सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।

चक्रवर्त्तरिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च” ॥

જે સ્નેહમયી માતા પોતાના પ્રિય પુત્રના કેવળ પરદેશમાં જવાથી દૂસકાં બરીબરીને રહતી હોય છે; જે પતિ પોતાની પ્રેમમયી પત્નીના પગમાં એક સાધારણ કાંટા વાગ્યાથી મહા શોકના સાગરમાં પડી જાય છે; જે પતિવ્રતા પ્રમદા પોતાના માણપ્રિય પતિના શરીરમાં દિવિત્ પીડા પતાવે જ પોતાના માણ કાટી નાખે છે અને જે સન્મિત્રના એક ક્ષણ માત્રના વિયોગથી જ મિત્રના હૃદયમાં અનેક ઘટ્ટિકટંસની તીવ્ર વેદના થવા મોડે છે; તે સર્વ એકથી એક અધિક પ્રાણપ્રિય જોને મરણના હસ્તમાં સોંપી સદાને માટે ખોઈ બેસવા છતાં પણ સમયના ગમન સાથે માતા, પતિ, પત્ની અને મિત્ર નાના પ્રકારના આનંદનો આસ્વાદ લેતાં જીવામાં આવે છે, એ સંસારનો દેવો વિચિત્ર અને અમલકારિક સ્વભાવ! હાય રે સંસાર!!

માલદેવ પોતાની ત્રીના સ્વર્ગવાસની વાર્તાને સર્વથા ભૂલી ગયો હતો. ભૂલેચૂકે પણ કોઈ વાર તેને કુમારીની સ્વર્ગવાસિની મ્હાતાનું સ્મરણ થતું ન

હોતું. મૃત્યુશય્યામાં પડેલી કુમારીની માતાએ નેત્રોમાં અથુ લાવીને જે કમળાવતીના હાથમાં કુમારીનો હાથ સોંપ્યો હતો તે પણ પોતાની જવાબ-દારીને સર્વથા ભૂલી ગઈ હતી. મૃત માનવી જે ચતુ હોય, તોપણ તેની મૃત્યુસમયની વાત યાદ રહે છે અને રહેવી જ જોઈએ; પરંતુ ન્યાય, ધર્મ અને કર્તવ્યના મસ્તકપર પદપ્રહાર કરીને ઉન્મત્ત કમળાવતી એ સર્વ ઘટનાઓને ભૂલી ગઈ હતી. પ્રિય પાઠક તથા પાઠિકઓ! જો આપનામાંથી કોઇને અકૃતજ્ઞતા અને અધર્મની સાક્ષાત્ પ્રતિભાતું અવલોકન કરવાની ઇચ્છા હોય, તો માલ-દેવના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરો એટલે કમળાવતીના અંતઃકરણમાં અવશ્ય એ બે વસ્તુઓ આપને મળી આવશે. ત્યારે શું કૃતજ્ઞતાનો આ સંસારમાંથી સર્વથા લોપ જ થઈ ગયો છે કે? હા, તે જ માલદેવ કે જે એક સમયમાં પોતાની પ્રિય પત્નીને, પ્રયત્ન પત્નીને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય માનતો હતો અને અમૃત દૃષ્ટિથી નિહાળતો હતો તથા તેને જોઇને સદા આનંદમાં નિમગ્ન રહેતો હતો; તે જ માલદેવ પૂર્વની સર્વ વાર્તાઓને વિસારીને પોતાની પુત્રીની આવી દુર્દશાને દેખવા છતાં પણ મૌન ધારી બેસી રહ્યો હતો. હતભાગિની કુમારીની માતાના જીવનકાળમાં જે માલદેવ પુત્રીને પુત્ર કરતાં પણ વધારે ગણતો હતો, તે જ માલદેવ અત્યારે દુષ્ટ કમળાવતીના બચથી બિચારી માતૃહીના બાળવિધવા દુહિતાને અનેક પ્રકારની પીડામાં પડેલી નજરોનજર જોવા છતાં પણ વાણીવિહીન બની બેઠો હતો. હતભાગિની કુમારીના નિર્દોષ સુખ-મંડળને ચિન્તાતુર જોઇને બીજાઓના મનમાં પણ ક્યાનો આવિર્ભાવ થતો હતો; પરંતુ તેનો જન્મદાતા પિતા તેનો લેશ માત્ર પણ આદર ક્રિયા સત્કાર કરતો નહોતો. દુર્ભાગિની બાળા બાલ્યકાળમાં જ પતિવિહીના અને માતૃવિહીના થયેલી હોવાથી એ દુઃખ હવે તેનાથી સહન કરી શકતું નહોતું. ન્યારે પણ તે પ્રેમને મેળવવાની આશાથી પિતા પાસે જતી હતી, ત્યારે તેને જોતાં જ તેનો પિતા મૂક બની જતો હતો અને ચોરમાન માતા તો દૂરથી જ તેને દેખતાં નાક, મોઢું અઢાવવાની ચેષ્ટા કરતી હતી. જાણે કે, કુમારી જોડે તેમનો કરો સંબંધ જ ન હોય; એવાં જ આવચરણો તે દુષ્ટપતીએ દેખાડવા માંડ્યાં હતાં.

ધીમે ધીમે દિવસો વીતવા લાગ્યા; પણ પળે પળે અને ક્ષણે ક્ષણે કુમારીના દુઃખમાં તો ઘટાડાને બદલે વધારો જ થતો ગયો. માતાના જીવનકાળમાં જે કુમારીનો અતિચાલ આદર સત્કાર થતો હતો તે જ કુમારી આજે ટકાના ત્રણ શેરના હિસાબે વેચાતી હતી! હાય, આ સ્વાર્થપરાયણ સંસારમાં સ્નેહ, ક્યા અને મમતા આદિ કાંઈ પણ વસ્તુનો યોગ્ય બદલો મળતો જ નથી. વિશ્વમાં કૃતજ્ઞતાનો જે થોડો ઘણો આભાસ પણ જોવામાં આવે છે અને મિત્રતાની ક્ષણિક મળા દેખાય છે, તેમાં પણ જાણે સ્વાર્થ બરેલો હોયની એવો જ ભાસ થાય છે. કોઈ વાર ધિક્કાર હો આવા સ્વાર્થસાધુ સંસારને અને તેના સ્વાર્થ-રૂપ વ્યાપારને!!!

એક પુત્રી ગમે તેવી પિતૃભક્તા અને આજ્ઞાધારિણી હોય, છતાં ન્યારે તેનાપર અસહ્ય અત્યાચારો થવા માંડે અને સ્ત્રીના જીવનરૂપ મનાતો સ્નેહ ક્યાંય પણ તેના જોવામાં ન આવે, ત્યારે તે સાહસ કરવાને તૈયાર થાય છે, એ

તેની જેવી હાનિ થઈ હતી, તેવી હાનિ બીજા કોઈની પણ થઈ નહોતી. હવે કન્યાવતી પૂર્ણ સ્વતંત્ર હતી અને માલદેવના અંકુરની તે જ સર્વોચ્ચશક્તિ સ્વામિની થઈ હતી એટલે કુમારીની માતાના મરણનો ચોક તેના મનમાં વધારે વાર ન રહે, એ સ્વાભાવિક જ હતું. માલદેવના મનમાં સ્ત્રીના મૃત્યુનો કોઈક વધારે ચોક હતો; પરંતુ તે પણ એક સ્ત્રીના સ્થાનમાં બીજી સ્ત્રીને એવાં કાળના વહન સાથે સૂઝાઈ ગય તેનો જ હતો. પણ હાથ, જે હવે કુમારીને એકલી ઠેઠાને આપ્યો તથા હતો તેના એકા મિત્ર, તેના જેવો મંત્રવાકાંક્ષી અને તેના જેવો હિતકર્તા હવે કુમારીને બીજો મળી શકે એમ હતું કે? તદિ, કદપિ તદિ. ખરેખર કુમારી જેવી હૃદયમણિની બાજા કોઈ બીજા બાણે જ મળી શકે. અનેક બાળમોની માતાઓ પોતાની પુત્રીઓને વાસ્થાવસ્થામાં જ રખડવી મૂકીને પરણેકમાં પ્રયાણ કરી ગય છે; પરંતુ તે બાળાઓને યૌવનાવસ્થામાં પોતાના એક માત્ર આરાધ્ય દેવ એટલે કે પતિના સહવાસમાં રહી તે પતિનાં મિત્ર વચ્ચેનાં સંમિશ્રણ સ્વર્ગીય સુખનો સ્વાદ મળી શકે છે. સ્વામીના સ્નેહને લેકને તેઓ પોતાનાં બીજાં કંઈને સંવ્યા મૂલી ગય છે. પણ જિજ્ઞાસી કુમારીના બાળ્યમાં એ સ્વામિસનામનું સુખ પણ લખાયકું નહોતું. એ સુખથી તો તે પ્રથમથી જ વંચિતા થયેલી હતી એટલે એથી એમ જ દેખાતું હતું કે એ અનુભવિની અજાણતું હવત આનન્દન દુઃખસાગરમાં ફળી રહેવાનું જ સુખયકું હોતું લેક્યે.

સંસારમાંની કોઈ પણ વસ્તુ સદાસર્વદા એક જ અવસ્થામાં રહેતી નથી; ધન, માન, એશ્વર્ય, તાપ અને દુઃખ એમાંની એક પણ વસ્તુ આ સંસારમાં સ્થાયી નથી. જાનના પ્રવાહ પ્રમાણે સમય મતુષ્યની સર્વ અવસ્થાઓનાં પરિવર્તન કરી નામે છે. સંસારમાં ચોકને સમાવવાનો એ કોઈ ઉપાય ન હોવ અને દુઃખ પછી સુખ તથા સુખ પછી દુઃખનું આવમન ન થતું હોવ, તો દુર્બલ માનવમાત્રીનું અસાર સુધી અસ્તિત્વ પણ ન હોવ. એટલામટિ જ કહેવું છે કે:-

“દુઃસ્થાનન્તરં દુઃસ્થં દુઃસ્થાનન્તરં દુઃસ્થમ્ ।

ચક્રવર્તિવર્તન્તે દુઃખાનિ ચ દુઃખાનિ ચ” ॥

જે સ્નેહમયી માતા પોતાના મિત્ર પુત્રના કેવળ પરદેશમાં ગ્વાથી દુસ્કર્તા મરીમરીને રહી હોવ છે; જે પતિ પોતાની પ્રેમમયી પત્નીના પત્નમાં એક સાધારણ કંઠો વાળ્યાથી મહા ચોક્ત્ય સાગરમાં પડી ગય છે; જે ખતિયવા મનના પોતાના પ્રાણુમિત્ર પતિના શરીરમાં વિચિત્ર ખોરા થતાં જ પોતાના પ્રાણ કાઢી નામે છે અને જે સન્નિવ્રતા એક ફક્ત માત્રના વિયોગથી જ નિવ્રતા રૂપમાં અનેક રચિત્કંટની તીવ્ર વેદના યવા મોટે છે; તે સર્વ એકથી એક અધિક પ્રાણુમિત્ર અનેકને મરણના હસ્તમાં સોંપી સદાને નાદે ખોઈ બેસવા થતાં પણ સમયના વમન સાથે માતા, પતિ, પત્ની અને મિત્ર નાના પ્રકારના આનંદનો આસ્વાદ એવાં લેવાનાં આવે છે, એ સંસારનો કેવો વિચિત્ર અને અમકલિક સ્વભાવ! હાથ રે સંસાર ! !

માલદેવ પોતાની સ્ત્રીના સ્વર્ગવાસની વાર્તાને સર્વથા મૂલી ગયો હતો. મૃત્યુકે પણ કોઈ વાર તેને કુમારીની સ્વર્ગવાસિની ચાહતું સ્મરણ થતું ન

હોતું. મૃત્યુશય્યામાં પડેલી કુમારીની માતાએ નેત્રોમાં અશ્રુ લાવીને જે કમળાવતીના હાથમાં કુમારીનો હાથ સોંપ્યો હતો તે પણ પોતાની જવાબ-દારીને સર્વથા ભૂલી ગઈ હતી. મૃત માનવી જે રાત્રી હોય, તોપણ તેની મૃત્યુસમયની વાત યાદ રહે છે અને રહેવી જ જોઈએ; પરંતુ ન્યાય, ધર્મ અને કર્તવ્યના મસ્તકપર પદ્મપ્રહાર કરીને હનુમત કમળાવતી એ સર્વ ઘટનાઓને ભૂલી બેઠી હતી. પ્રિય પાઠક તથા પાઠિકઓ ! જે આપનામાંથી કોઈને અકૃતજ્ઞતા અને અધર્મની સાક્ષાત્ પ્રતિમાનું અવલોકન કરવાની ઇચ્છા હોય, તે માલ-દેવના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે. એટલે કમળાવતીના અંતઃકરણમાં અવશ્ય એ જે વસ્તુઓ આપને મળી આવશે. ત્યારે શું કૃતજ્ઞતાનો આ સંસારમાંથી સર્વથા લોપ જ થઈ ગયો છે કે ? હા, તે જ માલદેવ કે જે એક સમયમાં પોતાની પ્રિય પત્નીને, પ્રથમ પત્નીને માણથી પણ અધિક પ્રિય માનતો હતો અને અમૃત દૃષ્ટિથી નિહાળતો હતો તથા તેને જોઈને સદા આનંદમાં નિમગ્ન રહેતો હતો; તે જ માલદેવ પૂર્વની સર્વ વાર્તાઓને વિસારીને પોતાની પુત્રીની આવી દુર્દેશને દેખવા છતાં પણ મૌન ધારી બેસી રહ્યો હતો. હતભાગિની કુમારીની માતાના જીવનકાળમાં જે માલદેવ પુત્રીને પુત્ર કરતાં પણ વધારે ગણતો હતો, તે જ માલદેવ અત્યારે દુષ્ટ કમળાવતીના બચથી બિચારી માતૃહીના બાળવિધવા દુહિતાને અનેક પ્રકારની પીડામાં પડેલી તન્નરોનનર જેવા છતાં પણ વાણીવિહીન બની બેઠો હતો. હતભાગિની કુમારીના નિર્દોષ સુખ-મંડળને ચિન્તાતુર જોઈને ખીન્નઓના મનમાં પણ દયાનો આવિર્ભાવ થતો હતો; પરંતુ તેનો જન્મદાતા પિતા તેનો લેશ માત્ર પણ આદર કિંવા સત્કાર કરતો નહોતો. દુર્ભાગિની બાળા બાલ્યકાળમાં જ પતિવિહીના અને માતૃવિહીના થયેલી હોવાથી એ દુઃખ હવે તેનાથી સહન કરી સકતું નહોતું. ન્યારે પણ તે પ્રેમને મેળવવાની આશાથી પિતા પાસે જતી હતી, ત્યારે તેને જોતાં જ તેનો પિતા મૂક બની જતો હતો અને આરમાન માતા તો દૂરથી જ તેને દેખતાં નાક, મોઢું અઢાવવાની ચેષ્ટા કરતી હતી. બાલે કે, કુમારી જોડે તેમનો કરો સંબંધ જ ન હોય; એવાં જ આચરણો તે દુષ્ટતીએ દેખાડવા માંડ્યાં હતાં.

ધીમે ધીમે દિવસો વીતવા લાગ્યા; પણ પળે પળે અને ક્ષણે ક્ષણે કુમારીના દુઃખમાં તો ઘટાડાને બદલે વધારો જ થતો ગયો. માતાના જીવનકાળમાં જે કુમારીનો અતિરાય આદર સત્કાર થતો હતો તે જ કુમારી આજે ટકાના ત્રણ શેરના હિસાબે વેચાતી હતી ! હાય, આ સ્વાર્થપરાયણ સંસારમાં સ્નેહ, દયા અને મમતા આદિ કોઈ પણ વસ્તુનો યોગ્ય બદલો મળતો જ નથી. વિશ્વમાં કૃતજ્ઞતાનો જે થોડો ઘણો આભાસ પણ જેવામાં આવે છે અને મિત્રતાની ક્ષણિક મળા દેખાય છે, તેમાં પણ જાણે સ્વાર્થ બરેલો હોયની એવો જ ભાસ થાય છે. કોટિ વાર ધિક્કાર હો આવા સ્વાર્થસાધુ સંસારને અને તેના સ્વાર્થ-રૂપ વ્યાપારને ! ! !

એક પુત્રી ગમે તેવી પિતૃભક્તા અને આજ્ઞાધારિણી હોય, છતાં ન્યારે તેનાપર અસહ્ય અત્યાચારો થવા માંડે અને સ્ત્રીના જીવનરૂપ મનાતો સ્નેહ ક્યાંય પણ તેના જેવામાં ન આવે, ત્યારે તે સાહસ કરવાને તૈયાર થાય છે, એ

તેની જેવી હાનિ થઈ હતી, તેવી હાનિ બીજા કોઈની પણ થઈ નહોતી. હવે કમળાવતી પૂર્ણ સ્વતંત્ર હતી અને માલદેવના અંતઃપુરની તે જ સર્વાધિકારિણી સ્વામિની થઈ હતી એટલે દુમારીની માતાના મરણનો શોક તેના મનમાં વધારે વાર ન રહે, એ સ્વાભાવિક જ હતું. માલદેવના મનમાં સ્ત્રીના મૃત્યુનો કંઈક વધારે શોક હતો; પરંતુ તે પણ એક સ્ત્રીના સ્થાનમાં બીજી સ્ત્રીને લેતાં કાળના વહન સાથે બૂલાર્ધ નય તેવો જ હતો. પણ હાલ, જે જીવ દુમારીને એકલી છોડીને ગયો હતો તેના જેવો પ્રિય, તેના જેવો મંગલકાંક્ષી અને તેના જેવો દિવકર્તા જીવ દુમારીને બીજો મળી શકે એમ હતું કે? નહિ, કદાપિ નહિ. ખરેખર દુમારી જેવી હૃતબાગિની બાબા કોઈ બીજી બાગ્યે જ મળી શકે. અનેક બાબાઓની માતાઓ પોતાની પુત્રીઓને બાલ્યાવસ્થામાં જ રખડતી મૂકીને પરલોકમાં પ્રયાણ કરી નય છે; પરંતુ તે બાબાઓને યૌવનાવસ્થામાં પોતાના એક માત્ર આરાધ્ય દેવ એટલે કે પતિના સહવાસમાં રહી તે પતિનાં ગિષ્ટ વચનો સાંભળતાં સ્વર્ગીય સુખનો સ્વાદ મળી શકે છે. સ્વામીના સ્નેહને લેધને તેઓ પોતાનાં બીજાં કંઈને સર્વથા ભૂલી નય છે. પણ બિમારી દુમારીના બાગ્યમાં એ સ્વામિસમાગમનું સુખ પણ લખાયકું નહોતું. એ સુખથી તો તે પ્રથમથી જ વંચિતા થયેલી હતી એટલે એથી એમ જ દેખાતું હતું કે એ અબાગિની અબજાનું જીવન આજન્મ દુઃખસાગરમાં ડૂબી રહેવામટિ જ સૃજાયકું હોયું લેધએ.

સંસારમાંની કોઈ પણ વસ્તુ સદાસર્વદા એક જ અવસ્થામાં રહેતી નથી; ધન, માન, ઐશ્વર્ય, તાપ અને દુઃખ એમાંની એક પણ વસ્તુ આ સંસારમાં સ્થાયી નથી. જળના મવાડ પ્રમાણે સમય મનુષ્યની સર્વ અવસ્થાઓમાં પરિવર્તન કરી નાખે છે. સંસારમાં શોકને શમાવવાનો ભે કોઈ ઉપાય ન હોત અને દુઃખ પછી સુખ તથા સુખ પછી દુઃખનું આગમન ન થતું હોત, તો દુર્બલ માનવપ્રાણીનું અસાર સૂઝી અસ્તિત્વ પણ ન હોત. એટલામાટે જ કહેકું છે કે:-

“સુખસ્યાનન્તરં દુઃખં દુઃખસ્યાનન્તરં સુખમ્ ।

ચક્રવર્તિરિવર્તન્તે દુઃખાનિ ચ સુતાનિ ચ” ॥

જે સ્નેહમયી માતા પોતાના પ્રિય પુત્રના કેવળ પરદેશમાં જવાથી દૂસકાં ગરીબરીને રડતી હોય છે; જે પતિ પોતાની પ્રેમમયી પત્નીના પગમાં એક સાધારણ ઠંડા વાગ્યાથી મહા શોકના સાગરમાં પડી નય છે; જે પતિવ્રતા પ્રમદા પોતાના પ્રાણપ્રિય પતિના શરીરમાં કિંચિત્ પીડા થતાં જ પોતાના પ્રાણ કાઢી નાખે છે અને જે સન્નિવ્રતા એક ફણ માત્રના વિચોગથી જ મિત્રના હૃદયમાં અનેક વૃદ્ધિકદંડની તીવ્ર વેદન થવા માંડે છે; તે સર્વ એકથી એક અધિક પ્રાણપ્રિય જનોને મરણના હસ્તમાં સોંપી સદાને માટે ખોઈ બેસવા છતાં પણ સમયના ગમન સાથે માતા, પતિ, પત્ની અને મિત્ર નાના પ્રકારના આનંદનો આસ્વાદ લેતાં લેવામાં આવે છે, એ સંસારનો કેવો વિચિત્ર અને અમઠારિક સ્વભાવ! હાય દે સંસાર ! !

માલદેવ પોતાની સ્ત્રીના સ્વર્ગવાસની વાર્તાને સર્વથા ભૂલી ગયો હતો. બૂલેચૂકે પાન કોઈ વાર તેને દુમારીની સ્વર્ગવાસિની આવાનું સ્મરણ થતું ન

હોતું. મૃત્યુશય્યામાં પડેલી કુમારીની માતાએ નેત્રોમાં અશ્રુ લાવીને જે કમળાવતીના હાથમાં કુમારીનો હાથ સોંપ્યો હતો તે પણ પોતાની જવાબદારીને સર્વથા ભૂલી ગઈ હતી. મૃત માતલી જે શત્રુ હોય, તોપણ તેની મૃત્યુસમયની વાત યાદ રહે છે અને રહેવી જ જોઈએ; પરંતુ ન્યાય, ધર્મ અને કર્તવ્યના મસ્તકપર પદ્મપ્રહાર કરીને જન્મત કમળાવતી એ સર્વ ઘટનાઓને ભૂલી ખેડી હતી. પ્રિય પાઠક તથા પાઠિકઓ! જે આપનામાંથી કોઈને અકૃતજ્ઞતા અને અધર્મની સાક્ષાત્ પ્રતિમાનું અવલોકન કરવાની ઇચ્છા હોય, તો માલદેવના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરો એટલે કમળાવતીના અંતઃકરણમાં અવરય એ બે વસ્તુઓ આપને મળી આવશે. ત્યારે શું કૃતજ્ઞતાનો આ સંસારમાંથી સર્વથા લોપ જ થઈ ગયો છે કે? હા, તે જ માલદેવ કે જે એક સમયમાં પોતાની પ્રિય પત્નીને, પ્રથમ પત્નીને માણથી પણ અધિક પ્રિય માનતો હતો અને અમૃત દૃષ્ટિથી નિહાળતો હતો તથા તેને જોઈને સદા આનંદમાં નિમગ્ન રહેતો હતો; તે જ માલદેવ પૂર્વની સર્વ વાર્તાઓને વિસારીને પોતાની પુત્રીની આવી દુર્દશાને દેખવા છતાં પણ મૌન ધારી બેસી રહ્યો હતો. હતભાગિની કુમારીની માતાના જીવનકાળમાં જે માલદેવ પુત્રીને પુત્ર કરતાં પણ વધારે ગણતો હતો, તે જ માલદેવ અત્યારે દુષ્ટ કમળાવતીના બચથી બિચારી માતૃહીના બાળવિધવા દુહિતાને અનેક પ્રકારની પીડામાં પડેલી નજરોનજર જોવા છતાં પણ વાણીવિહીન બની બેઠો હતો. હતભાગિની કુમારીના નિર્દોષ મુખ-મંડળને ચિન્તાતુર જોઈને બીજાઓના મનમાં પણ દયાનો આવિર્ભાવ થતો હતો; પરંતુ તેને જન્મદાતા પિતા તેનો લેશ માત્ર પણ આદર ક્રિયા સત્કાર કરતો નહોતો, દુર્ભાગિની બાળા બાલ્યકાળમાં જ પતિવિહીના અને માતૃવિહીના થયેલી હોવાથી એ દુઃખ હવે તેનાથી સહન કરી શકતું નહોતું. ન્યારે પણ તે ગ્રેમને મેળવવાની આશાથી પિતા પાસે જતી હતી, ત્યારે તેને જોતાં જ તેનો પિતા મૂક બની જતો હતો અને આરમાન માતા તો દૂરથી જ તેને દેખતાં નાક, મોઢું ચઢાવવાની ચેષ્ટા કરતી હતી. જાણે કે, કુમારી જોડે તેમનો કશો સંબંધ જ ન હોય; એમાં જ આચરણે તે દમ્પતીએ દેખાડવા માંડ્યાં હતાં.

ધીમે ધીમે દિવસો વીતવા લાગ્યા; પણ પળે પળે અને ક્ષણે ક્ષણે કુમારીના દુઃખમાં તો ઘટાડાને બદલે વધારો જ થતો ગયો. માતાના જીવનકાળમાં જે કુમારીનો અતિશય આદર સત્કાર થતો હતો તે જ કુમારી આજે ટકાના ત્રણ રોરના હિસાબે વેચાતી હતી! હાય, આ સ્વાર્થપરાયણ સંસારમાં સ્નેહ, દયા અને મમતા આદિ કોઈ પણ વસ્તુનો યોગ્ય બદલો મળતો જ નથી. વિશ્વમાં કૃતજ્ઞતાનો જે થોડો ધણે આભાસ પણ જોવામાં આવે છે અને મિત્રતાની ક્ષણિક પ્રભા દેખાય છે, તેમાં પણ જાણે સ્વાર્થ ભરેલો હોયની એવો જ ભાસ થાય છે. કોટિ વાર ધિક્કાર હો આવા સ્વાર્થસાધુ સંસારને અને તેના સ્વાર્થ-રૂપ વ્યાપારને!!!

એક પુત્રી ગમે તેવી પિતૃભક્તા અને આજ્ઞાધારિણી હોય, છતાં ન્યારે તેનાપર અસહ્ય અત્યાચારો થવા માંડે અને સ્ત્રીના જીવનરૂપ મનાતો સ્નેહ કયાંય પણ તેના જોવામાં ન આવે, ત્યારે તે સાહસ કરવાને તૈયાર થાય છે, એ

એક બનવા જેવી વસ્તુ છે; કારણ કે, પુત્રી અને બાલિકા સી હોય એટલે તે યૌવનકાળમાં સીબલિના સ્વભાવને અનુસરે એ સ્વાભાવિક જ છે. માતા-પિતાના અર્થોભ્ય અને વાત્સલ્યહીન વર્તનથી કુમારીના હૃદયનો ભંગ તો થયો જ હતો તથા તેના મનમાં તેમનો કંટાળો પણ આવી ગયો હતો, એવામાં અચાનક કેલવાડામાં હમ્મીરનો રાજ્યાભિષેક ચયાના સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા અને તે સાથે દાસીઓના મુખથી તેણે તે વીર તરુણના પરાક્રમેની પ્રશંસા પણ સાંભળી. એથી તે બાળાના હૃદયમાં એક નવીન વિચાર કિંવા સત્ય કહાંએ તો એક નવીન વિકારનો સંચાર થયો. તેણે પોતાના એકાંતવાસમાં જઈને હમ્મીર-પર એક પત્ર લખ્યું અને તે એક વિશ્વાસપાત્ર દાસીદ્વારા કેલવાડા તરફ રવાના કર્યું. ઈનામની લાલચથી દાસીએ એ કાર્યનો બાર પોતાના શિરપર ઉપાડી લઈને બેલાવળથી કેલવાડા તરફ મથાણું કર્યું.

પંચમ પરિચ્છેદ

“ટીકા ડોર”

સિંહાસનારૂઢ યથા પછી હમ્મીર ‘ટીકા ડોર’ માટેની મહાબારત તૈયારી કરવા લાગ્યો. હમ્મીરના પૂર્વજોના પણ પૂર્વજોના સમયથી ‘ટીકા ડોર’નો પરિપાક પ્રચલિત હતો. રાજસ્થાનમાં જ્યારે કોઈ પણ નવીન રાજા સિંહાસનારૂઢ થતાંની સાથે જ કોઈ સત્તુના રાજ્યપર આક્રમણ કરે, ત્યારે તે આક્રમણને ‘ટીકા ડોર’ (Teeka dora) ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. માત્ર તેર-ચૌદ વર્ષના વયમાં જ ને હમ્મીરે બિહરાજ બાલાયચાનું મસ્તક કાપી લાવીને પોતાના કાકાનાં ચરણોમાં અર્પણ કર્યું હતું, તે બાલાયચાના રાજ્યપર જ તે આજે હુલ્લો કરવા નીકળ્યો હતો.

બાલાયચાનો વધ યથા પછી તેને બદલે એક બીજા પુરુષે તેના આસનનો સ્વીકાર કરીને નાયકત્વ સ્વીકાર્યું હતું. પહાડી બિલ્લોએ હાલમાં ધીમે ધીમે આગળ કરતાં વિશેષ બળનો સંચય કર્યો હતો. હમ્મીરે સત્વર જ “પોસાલિયો” (Possalio) નામક બિહુદુર્ગપર આક્રમણ કર્યું. એ સમયે હમ્મીર સાથે સગબગ એક હત્તર ચરચીર સૈનિકો હતા. એટલે કે, બિલ્લો સાથે સરખાવતાં હમ્મીરના સૈનિકોની સંખ્યા બહુ જ ઓછી હતી અને અધૂરામાં પૂરું તેણે હુલ્લો પણ નડેર રીતે કર્યો હતો. એથી અલ્પ સમયમાં જ સર્વ બિલ્લોએ બહાલી લીધું કે, હમ્મીર દુર્ગપર ચઢી આવ્યો છે. એ વાત બાલુવામાં આવતાં જ સર્વ બિલ્લો લઇવાને તૈયાર થઈ ગયા અને બહુ જ ઉત્સુકતાથી હમ્મીરના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

હમ્મીર “પોસાલિયો” દુર્ગ પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં જતાં ત્રારે તરફ પર્વતમાળાથી પેરાયલો એક બહુ જ સંકુચિત માર્ગ આવે છે અને તે માર્ગમાં મળે જ આગળ વધવું પડે છે એટલે હમ્મીરને હંફાવવામાટે બિલ્લો એ સ્થાનમાં જ આવી માર્ગ રોપીને ઝબા રહ્યા. એ પહાડી પ્રદેશ નિઃસ્તબ્ધ હતો અને

દૂર દૂર પર્યંત મતુલ્યનો શબ્દ ક્યાંય પણ સાંભળવામાં આવતો નહોતો. એ સ્થાને આવીને હુમ્મીર એકાએક કાંઈક ગહન વિચારમાં પડી ગયો; કારણ કે, આજે સૈન્યનો નેતા સેનાપતિ તે પોતે જ હતો. બિલ્લ લોકો દુર્ગમાં છે કે નહિ, એ જાણવામાટે તેણે અને તેના સૈનિકોએ એક બચકર ગર્જના કરી. ગર્જનાનો ધ્વનિ પ્રકૃતિની ગંભીર નિસ્તબ્ધતાનું ભેદન કરીને દૂર દૂરના પ્રદેશમાં પ્રસરી ગયો. પોસ્સાલિયો-દુર્ગવાસી બિલ્લોએ એથી હુમ્મીરના આગમનની કહ્વના કરી લીધી, પરંતુ કાંઈ પણ હીલચાલ કરી નહિ. હુમ્મીરનો સંદેહ દૂર થયો નહિ અને તેથી તેણે તે ક્ષણે જ પોતાના ગોલંદાઓને પર્યટના ગોળા છોડવાની આજ્ઞા આપી લીધી. તત્કાળ તેની તોપોના ગોળા પહાડી ઝાડોને કંપાયમાન કરતા અને અસંખ્ય જીવંતુઓને બચલીત કરતા પોસ્સાલિયો દુર્ગના મૂળમાં જઈને અથડાવા લાગ્યા. તોપના ગોળાના બચાનક અવાજે થતાંની સાથે જ બિલ્લોના હૃદયમાં બચ અને કંપનો આનિર્ભાવ થયો; પરંતુ તેમનો એ ગભરાટ વધારે વાર કાયમ રહ્યો નહિ; કારણ કે, તેઓ પણ વીર નર જ હતા. હુમ્મીરે તોપના ગોળાનો એકસરખો મારો ચલાવ્યા છતાં તેમણે કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. ચતુર હુમ્મીર બિલ્લોની એ ચતુરતાને તત્કાળ જાણી ગયો. તે મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે:—

“પહાડોની આડમાં છુપાઈ રહેલા એ બિલ્લો કદાચિત્ એમ ધારતા હશે કે, પોતાની તોપોના ગોળાનો જવાબ ન મળવાથી મેવાડની સેના નિશ્ચિત થઈને આગળ વધશે અને તે વેળાએ મારે તરફથી આપણે તેનાપર દૂડી પડીશું; પણ ખરેખર તેમની એ ધારણા વ્યર્થ છે.” એમ ધારીને તે પાછો વિચારમાં પડી ગયો. તે મનમાં તો ક્યારેનાય સમજી ગયો હતો કે, સામેના પહાડની શુક્રાઓમાં બિલ્લ લોકો છુપાઈને રાજપૂતોના આવવાની વાટ જોતા બેસી રહ્યા હતા. પણ પોતાના એ સંદેહને વિશેષ દૃઢ કરવામાટે તેણે પોતાના કેટલાક ઘોડેસ્વારોને આગળ વધવાની આજ્ઞા આપી. ઘણા જ વેગથી કેટલાક ઘોડેસ્વારો આજ્ઞાનુસાર આગળ વધવા લાગ્યા. છ ઘોડેસ્વારો ગયા હતા, તેમાંના ચાર ઘોડા વખતમાં પાછા આવી લાગ્યા અને બાકીના બે સદાને માટે ત્યાં જ રહી ગયા; કારણ કે, આગળના ભાગમાં ચાલતા તે બે અશ્વારોહીઓને બિલ્લોએ પોતાના તીક્ષ્ણ બાણ ચલાવીને ત્યાંના ત્યાં જ કાર કરી નાખ્યા હતા. ધૂર્ત બિલ્લોના એ આતુર્યને જોઈને હુમ્મીરે તેમના કરતાં પણ વિશેષ ધૂર્તતા બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે ક્ષણે જ તેણે કેટલાક સૈનિકોને પર્વતપર ચઢી જવાની આજ્ઞા આપી અને આજ્ઞા મળતાં જ બખ્તે ચારચાર સૈનિકો મળીને તે પહાડપર ચઢવા લાગ્યા. ત્યાર પછી એકની સહાયતાથી બીજા અને બીજાના આધારથી ત્રીજા એવી રીતે સર્વ સૈનિકો પર્વતના શિખરપર ચઢી ગયા. થોડી જ વારમાં હુમ્મીરની સેનાના સુશિક્ષિત સૈનિકોમાંના લગભગ આઠસો સૈનિકો પર્વતના શિખરપર જઈને ઊભા રહ્યા. એનો જરા પણ શબ્દ થયો નહિ; કારણ કે, કોઈ જરા પણ બોલતું આવતું નહોતું. એ પર્વત-આરોહણનું કાર્ય આદિથી અંત પર્યંત બહુ જ સાવધાનતા અને શાંતિથી સમાપ્ત થયું. પર્વતની તળેટીમાં માત્ર બસે સૈનિકો જ બાકી રહ્યા હતા. તે સૈનિકોને કેટલીક સૂચનાઓ આપીને

એક બનવા બેવી વસ્તુ છે; કારણ કે, પુત્રી અને નવિથી સ્ત્રી હોય એટલે તે યૌવનકાળમાં સ્ત્રીજાતિના સ્વભાવને અનુસરે એ સ્વાભાવિક જ છે. માતા-પિતાના અયોગ્ય અને વાતસલ્યહીન વર્તનથી કુમારીના હૃદયનો ભંગ તો થયો જ હતો તથા તેના મનમાં તેમનો કંઠાળો પણ આવી ગયો હતો, એવામાં અચાનક કેલવાડામાં હમ્મીરનો રાજ્યાભિષેક થયાના સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા અને તે સાથે દાસીઓના મુખથી તેણે તે વીર તરુણના પરાક્રમેની પ્રશંસા પણ સાંભળી. એથી તે બાળાના હૃદયમાં એક નવીન વિચાર કિંવા સત્ય કહ્યુંએ તો એક નવીન વિકારનો સંચાર થયો. તેણે પોતાના એકાંતવાસમાં જઈને હમ્મીર-પર એક પત્ર લખ્યું અને તે એક વિશ્વાસપાત્ર દાસીદ્વારા કેલવાડા તરફ રવાના કર્યું. ઈનામની લાલચથી દાસીએ એ કાર્યનો બાર પોતાના શિરપર ઉપાડી લઈને જિતાવળથી કેલવાડા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પંચમ પરિચ્છેદ

“ટીકા ડોર”

સિંહાસનારૂઢ થયા પછી હમ્મીર ‘ટીકા ડોર’ માટેની મહાબારત તૈયારી કરવા લાગ્યો. હમ્મીરના પૂર્વજોના પણ પૂર્વજોના સમયથી ‘ટીકા ડોર’નો પરિપાક પ્રસિદ્ધ હતો. રાજસ્યાનમાં જ્યારે કોઈ પણ નવીન રાજ્ય સિંહાસનારૂઢ થતાંની સાથે જ કોઈ રાત્રીના રાજ્યપર આક્રમણ કરે, ત્યારે તે આક્રમણને ‘ટીકા ડોર’ (Teekka dor) ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. માત્ર તેર-ચૌદ વર્ષના વયમાં જ એ હમ્મીરે બિહારના બાલાયચાનું મસ્તક કાપી લાગીને પોતાના કાકાનાં ચરણોમાં અર્પણ કર્યું હતું, તે બાલાયચાના રાજ્યપર જ તે આજે હલ્લો કરવા નીકળ્યો હતો.

બાલાયચાનો વધ થયા પછી તેને બદલે એક બીજા પુરુષે તેના આસનનો સ્વીકાર કરીને નાયકત્વ સ્વીકાર્યું હતું. પહાડી બિલ્લોએ હાલમાં ધીમે ધીમે આગળ કરતાં વિશેષ બળનો સંચય કર્યો હતો. હમ્મીરે સત્વર જ “પોસ્ટાલિયો” (Postalio) નામક બિહરદુર્ગપર આક્રમણ કર્યું. એ સમયે હમ્મીર સાથે લગભગ એક હજાર શરવીર સૈનિકો હતા. એટલે કે, બિલ્લો સાથે સરખાવતાં હમ્મીરના સૈનિકોની સંખ્યા બહુ જ ઓછી હતી અને અધૂરામાં પૂરું તેણે હલ્લો પણ નહોતો રીતે કર્યો હતો. એથી અલ્પ સમયમાં જ સર્વ બિલ્લોએ બહુ ધીમું કે, હમ્મીર દુર્ગપર ચડી આવ્યો છે. એ વાત બાલુવામાં આવતાં જ સર્વ બિલ્લો લઠવાને તૈયાર થઈ ગયા અને બહુ જ ઉત્સુકતાથી હમ્મીરના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

હમ્મીર “પોસ્ટાલિયો” દુર્ગ પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં જતાં સારે તરફ પર્વતમાળાથી ઘેરાયેલો એક બહુ જ સંકુચિત માર્ગ આવે છે અને તે માર્ગમાં યઈને જ આગળ વધવું પડે છે એટલે હમ્મીરને હંફાવવામાટે બિલ્લો એ સ્થાનમાં જ આવી માર્ગ રોકીને જાબા રહ્યા. એ પહાડી પ્રદેશ નિઃસ્તબ્ધ હતો અને

દૂર દૂર પર્યંત મનુષ્યનો રાષ્ટ્ર ક્યાંય પણ સાંભળવામાં આવતો નહોતો. એ સ્થાને આવીને હુમ્મીર એકાએક કાંઈક ગદન વિચારમાં પડી ગયો; કારણ કે, આગે સૈન્યનો નેતા સેનાપતિ તે પોતે જ હતો. બિલ્લ લોકો દુર્ગમાં છે કે નહિ, એ જાણવામાટે તેણે અને તેના સૈનિકોએ એક ભયંકર ગર્જના કરી. ગર્જનાનો ધ્વનિ પ્રકૃતિની ગંભીર નિઃસ્તબ્ધતાનું ભેદન કરીને દૂર દૂરના પ્રદેશમાં પ્રસરી ગયો. પોસ્સાલિયો-દુર્ગવાસી બિલ્લોએ એથી હુમ્મીરના આગમનનું કલ્પના કરી લીધી, પરંતુ કાંઈ પણ હીલચાલ કરી નહિ. હુમ્મીરનો સંદેહ દૂર થયો નહિ અને તેથી તેણે તે ક્ષણે જ પોતાના ગોલંદાએને પથરના ગોળા છોડવાની આજ્ઞા આપી લીધી. તત્કાળ તેની તોપોના ગોળા પહાડી ઝાડોને કંપાવમાન કરતા અને અસંખ્ય છવજંતુઓને ભયભીત કરતા પોસ્સાલિયો દુર્ગના મૂળમાં જઈને અથડાવા લાગ્યા. તોપના ગોળાના ભયાનક અવાજો યતાંની સાથે જ બિલ્લોના હૃદયમાં ભય અને કંપનો આવિર્ભાવ થયો; પરંતુ તેમનો એ ગભરાટ વધારે વાર કાયમ રહ્યો નહિ; કારણ કે, તેઓ પણ વીર નર જ હતા. હુમ્મીરે તોપના ગોળાનો એકસરખો મારો ચલાવ્યા છતાં તેમણે કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. ચતુર હુમ્મીર બિલ્લોની એ ચતુરતાને તત્કાળ જાણી ગયો. તે મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે:—

“પહાડોની આડમાં છુપાઈ રહેલા એ બિલ્લો કદાચિત્ એમ ધારતા હશે કે, પોતાની તોપોના ગોળાનો જવાબ ન મળવાથી મેવાડની સેના નિશ્ચિન્ત થઈને આગળ વધશે અને તે વેળાએ મારે તરફથી આપણે તેનાપર દ્વંદ્વી પડીશું; પણ ખરેખર તેમની એ ધારણા વ્યર્થ છે.” એમ ધારીને તે પાછો વિચારમાં પડી ગયો. તે મનમાં તો ક્યારેનોય સમજી ગયો હતો કે, સામેના પહાડની શુદ્ધ-ઓમાં બિલ્લ લોકો છુપાઈને રાજપૂતોના આવવાની વાટ જોતા બેસી રહ્યા હતા. પણ પોતાના એ સંદેહને વિશેષ દૃઢ કરવામાટે તેણે પોતાના કેટલાક ઘોડે-સ્વારોને આગળ વધવાની આજ્ઞા આપી. ઘણા જ વેગથી કેટલાક ઘોડેસ્વારો આજ્ઞાનુસાર આગળ વધવા લાગ્યા. છ ઘોડેસ્વારો ગયા હતા, તેમાંના ચાર ઘોડા વખતમાં ખાજા આવી લાગ્યા અને બાકીના બે સદાને માટે ભાંગી પડ્યા; કારણ કે, આગળના ભાગમાં ચાલતા તે બે અશ્વારોહીઓને બિલ્લોએ પોતાના તીક્ષ્ણ બાણ ચલાવીને ભાંગી ભાંગી નાખ્યા હતા. મૂર્ત બિલ્લોના એ આતુર્યને જોઈને હુમ્મીરે તેમના કરતાં પણ વિશેષ મૂર્તતા બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે ક્ષણે જ તેણે કેટલાક સૈનિકોને પર્વતપર ચઢી જવાની આજ્ઞા આપી અને આજ્ઞા મળતાં જ બખ્તે ચારચાર સૈનિકો મળીને તે પહાડ-પર ચઢવા લાગ્યા. ત્યાર પછી એકની સહાયતાથી બીજો અને બીજાના આધારથી ત્રીજો એવી રીતે સર્વ સૈનિકો પર્વતના શિખરપર ચઢી ગયા. ઘોડો જ વારમાં હુમ્મીરની સેનાના સુશિક્ષિત સૈનિકોમાંના લગભગ આઠસો સૈનિકો પર્વતના શિખરપર જઈને ઊભા રહ્યા. એનો જરા પણ રાષ્ટ્ર થયો નહિ; કારણ કે, કોઈ જરા પણ બોલવું ચાલવું નહોતું. એ પર્વત-આરોહણનું કાર્ય આદિથી અંત પર્યંત બહુ જ સાવધાનતા અને શાંતિથી સમાપ્ત થયું. પર્વતની તળેટીમાં માત્ર બસે સૈનિકો જ બાકી રહ્યા હતા. તે સૈનિકોને કેટલીક સૂચનાઓ આપીને

પર્વતપરના સૈનિકાએ ફેંક્યા દોરડાનો આધાર લઈ હમીર પોતે પણ પર્વતના શિખરપર ચઢી ગયા. ત્યાં ચઢીને તેણે ચોરસાલિયો દુર્ગ પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કર્યો અને જોયું કે કિલ્લાના લીધા ફેંડરા આકાશ સાથે વાતો કરતા દેખાતા હતા. કિલ્લાની દીવાલોપર અને આમતેમ બિલ્લ સૈનિકાની નાની નાની દુકડીઓ તેના લેવામાં આવી અને એથી તેણે નાણી લીધું કે કિલ્લાના અન્નવમાટે બહુ જ થોડા બિલ્લોને ત્યાં રાખવામાં આવ્યા હતા. હવે નીચે પહાડની આડમાં છુપાયલા કેટલાક હનર બિલ્લો પણ ધીમે ધીમે તેની નજરે પડવા લાગ્યા. એ બધું જોઈ તપાસી લીધા પછી પોતાના નીચે બેસેલા સૈનિકાને હમીરે કંઈક સંકેત કર્યો એટલે તરત જ તેમણે વિકટ સ્વરથી એક ગમતભેદક ગર્જના કરી અને પોતે ઈંટ દેવતું સ્મરણ કરીને હમીર ઉપરના માર્ગથી ચોરસાલિયો દુર્ગ તરફ વધવા લાગ્યો. પહાડોની આડમાં છુપાયલા બિલ્લો તે એમ જ ધારતા હતા કે, હમીર આ માર્ગમાં ચઢને જ આગળ વધશે. પણ જ્યારે હમીર બિલ્લના દુર્ગની બહુજ પાસે પહોંચી ગયો ત્યારે અચાનક છેલ્લી ધડીએ બિલ્લોએ તેને જોયો અને તેથી તેઓ તીડોના દલ પ્રમાણે પહાડોના કોતરમાંથી નીકળી નીકળીને તેનાપર ટૂંકી પડવા માટે હોડવા મંડી પડ્યા.

એ કટાક્ષીતા પ્રસંગને જોઈને ચાણક્ય હમીરે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે: “સત્યસૈન્યની અપેક્ષાએ મારા સૈનિકાની સંખ્યા બહુ જ ઓછી છે, માટે શું થશે ને શું નહિ તે કંઈ સમજી શકવું નથી.” પરંતુ તત્કાળ પોતાના પૂર્વજોની વીરતાનું સ્મરણ થતાં તેના મનમાં પાછો હત્તાહતનો સંચાર થયો અને તે પોતાના સૈન્ય સહિત બમણા બળથી અને વેગથી આગળ વધવા લાગ્યો. અંતે બરાબર ચોરસાલિયો દુર્ગના સમીપસ્થ ક્ષેત્રમાં જ બિલ્લો અને રાજપૂતોના યુદ્ધોનો આરંભ થયો. ઉભય પક્ષના યોદ્ધાઓ કુધાતુર સિદ્ધ સમાન કરતાથી પોતપોતાના યત્નના શરીરપર સત્ત્રપ્રહાર કરવા લાગ્યા. એ સમયે જો બસે સૈનિકાને હમીર પર્વતની તળેટીમાં છાંડી આવ્યો હતો તેઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને અચાનક આવીને બિલ્લોપર ટૂંકી પડ્યા. બન્ને તરફથી રાજપૂતોનો માર પડવા લાગ્યો અને બિલ્લો વચમાં સપડાઈ ગયા. હમીરના સૈનિકાએ તેમને તારે તરફથી થેરી લઈને તેમનાપર અસિપ્રહારરૂપ અગ્નિનો વર્ષાદ વર્ષાવવા માંડ્યો. એક એક મેવાડવાસી રાજપૂતે દરા દરા બિલ્લોને રણભૂમિમાં સદાની નિદ્રામાં સૂવડી લીધા. બિલ્લોનો ઉત્સાહ હ્રાસ થયો અને તેથી જો થવતા બચ્યા હતા તેમણે ખલાયતનો આશય લીધો. અલ્પ પ્રયાસથી અલ્પ સૈન્ય હોવા છતાં પણ રણધીર હમીરનો પૂર્વ વિજય થયો.

હમીરે દુર્ગનાં દ્વરોને તોડી નાખીને તે કાણે જ ચોરસાલિયો દુર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે સમયથી જ એ દુર્ગચ દુર્ગના શિખરે અજેય મેવાડધીરાની રાજપતાકાનું સર્વને દર્યન થવા લાગ્યું અને “ટીકડોર”ની નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિ થઈ.

તે રાત્રિ વિચારોત્તિમાં બીતાડીને બીજે દિવસે પ્રભાતમાં જ દુર્ગમાં હમીરે એક સભા ભરી અને પોતાના સામંતોને ઉદ્દેશીને તે વીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે:-

“મારા શરવીર અને રણધીર સામંતો! આજે આપણે આ બીજો વિજય છે. આટલા અલ્પ સમયમાં અને અલ્પ પ્રયાસે આપણે વિજય મેળવી

રાકીશું એવી મને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના ન હોતી; છતાં તેમ જાન્યું છે અને એ જતાવી આપે છે કે, આપણા બાળ્યની રેખા મળજ છે અને તેથી અવરય આપણે “બસ્મીભૂત ચિતોડ”નો પુનરુદ્ધાર કરી રાકીશું. એકલિગજ આપણે સહાયક છે, તેો શત્રુઓનો પરાજય થવો જ જોઈએ. કોઈ વાર પણ ઉત્સાહનો ત્યાગ કરશે નહિ અને શત્રુની મોટી સંખ્યાથી ડરશે નહિ. મેવાડ મેવાડીઓ-માટે જ છે, વિદેશી મુસલમાનોમાટે નથી અને તેટલામાટે આપણે ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર કરવો જ જોઈએ. જે ચિતોડમાં આપણા પૃત્ય પૂર્વજોનો અધિકાર હતો, જે ચિતોડની રક્ષામાટે આપણા પૂર્વજોએ પોતાના જીવનના અંતિમ દિવસ અને અંતિમ ક્ષણ પર્યંત પોતાના શરીરમાંનું પવિત્ર રક્ત વહેવડાવ્યું હતું અને જે ચિતોડ રાજપૂતોની પવિત્ર ગૌરવભૂમિના નામથી ઓળખાતું હતું તે ચિતોડને આજે મુસલમાનોના અધિકારમાં ગયેલું જોઈએ અને ચિતોડની મળને તેમના અત્યાચારથી પીડાતી જોઈએ માટે હૃદય દુઃખ તથા શોકથી વિદીર્ણુ થઈ જાય છે. એક ક્ષણ માત્ર પણ હું ચિતોડને ભૂલી શકતો નથી. જ્યાં સુધી ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર નહિ થાય, વિદેશી ખીલજ મુસલમાનોના અધિકારમાંથી ચિતોડ છૂટે નહિ, ત્યાં સુધી એક પળ માત્ર પણ માટે ચિત્ત શાંત થવાનું નથી. ચિતોડના પુનરુદ્ધારની ચિન્તા દિવસ અને રાત મારા મનને વ્યાકુળ કર્યા કરે છે.”

એ બાપણ કરતાં વીર હસ્મીરનાં મેનોમાંથી નીરની ધાર વહેવા લાગી, તેનું હૃદય બરાઈ આવ્યું અને કંઠ રુંધાઈ ગયો. છતાં પોતાના મનને કૂટ કરીને તે પુનઃ ઉત્સાહવર્ધક વાણીથી કહેવા લાગ્યો કે:—

“વીર પુરો! એ તો તમે જાણો જ છો કે, દુષ્ટ ખીલજ અસાહદીને ચિતોડ-નો રાજ્યાધિકાર ક્ષત્રિયકુલકલંક માલહેવને આપેલો છે, છતાં શુભ રીતે માલ-હેવમાં તેનો પૂરો વિશ્વાસ ન હોવાથી તેણે મેવાડમાં ઢેઢુંક મુસલમાન સૈન્ય પણ રાખેલું છે અને તે મુસલમાન સૈનિકો પર્વતપ્રદેશમાં હમેશાં બઠક્યા કરે છે. અચારે જ હજી આપણે શુદ્ધી રીતે માલહેવપર અચવા તો મુસલમાન સૈન્યપત્ર હલ્લો કરી રાકીએ એટલા શક્તિમાન થયા નથી; પણ મારો એવો વિચાર છે કે, આપણે પણ જંગલોમાં બઠકતા રહેવું અને નાનાવિધ છળમપંચના જળમાં ફસાવીને છિન્નવિચ્છિન્ન યુદ્ધપદ્ધતિથી એ મુસલમાનોનો નાશ કર્યો કરવો. સુલ્તાન હિંદીમાં છે અને આપણે અહીં છાએ એટલે આ રીતે અને આ નીતિનું અવલંબન કરવાથી આપણે મુસલમાનોને બળહીન બતાવી રાકીશું અને સાથે સાથે સૈન્યની સંખ્યામાં પણ વધારો કરીને છેલ્લે જાહેર લડાઈ કરી માતૃભૂમિનો ઉદ્ધાર કરીશું. તમે સર્વનો આ વિષયમાં શો અભિપ્રાય છે?”

“જે મહારાજાજીની આજ્ઞા અને ઇચ્છા તે જ અમારો અભિપ્રાય. ચિતોડ-ના ઉદ્ધારમાટે અમે અમારા માણુ અર્પવાને પણ તૈયાર છીએ.” સર્વ સામંતોએ બીજણુ ગર્જના કરીને પોતાનો ઉત્સાહ વ્યક્ત કર્યો.

એ જ સમયે એક સૈનિકે આવીને એવા સમાચાર આપ્યા કે: “મહા-રાજાજી! ચિતોડથી માલહેવના અંતઃપુરની એક દાસી પત્ર લઈને આવી છે અને તે આપને શુભ રીતે મળવા માગે છે.”

“વારુ તેને પાછળના ખાનગી ઓરડામાં લાવો. હું ત્યાં જઈ છું,” એમ

હીને હરમીર સમાજહર્માથી ળીને પાછળના ઓરડામાં જઈ બેઠો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે “મારા અને મારા વંશના પરમ રાજા માલદેવના અંતઃપુરની દામી પત્ર લઈને મારી પાસે આ કાર્ય માટે આવી હશે, એની કલ્પના કરી સમાય તેમ નથી જ. માલદેવે એને પ્રપંચ નળનો વિસ્તાર કરવા અને મને તેમાં ફસાવવામાટે તો નહિ મોકલી હોય? એમ પણ બની શકે ખરું; પરંતુ તે એમ જ હશે તો હું તેના પ્રપંચ નળને જેટી નાખીશ. રાજનીતિને આતુસરીને એ દાસીની મુલાકાત તો લેવી જ લેઈએ અને એના આગ્રવાના ઉદ્દેશને પહોંતણી લેવો લેઈએ.”

હરમીર એ પ્રમાણે વિચારમાં નિમગ્ન થયેલો હતો એટલામાં તે પત્ર લાવનારી દામી ત્યાં આવી અને તેને નમન કરીને દૂર બેઠી રહી. હરમીરે તેને પૂછ્યું કે: “બાઈ! તમને અહીં મોકલનાર કાલુ છે, તેણે તમને આ કામમાટે મોકલ્યાં છે અને મારામાટે શો સંદેશો કહાલ્યો છે, તે કુંકમાં જણાવો.”

“હું માલદેવની પુત્રી કુમારીબાની દાસી છું, અને તેમણે જ આ પત્ર આપને આપવામાટે મને અહીં મોકલી છે. હું આપના નિવાસસ્થાનમાં ગઈ હતી, પણ ત્યાં આપના અહીં આવ્યાની વાત સાંભળીને અહીં આવી છું. આપના વિજયમાટે હું અંતઃકરણપૂર્વક આપને ધન્યવાદ આપું છું અને પરમેશ્વર પાસેથી એ જ મારું છે કે, આપના એવા જ રીને સર્વત્ર વિજય થતો રહે,” દાસીએ યથાવિધિ અભિનંદન કરીને કુમારીનું પત્ર હરમીરના હાથમાં આપતાં કહ્યું.

હરમીર માલનન્દિનીનું નામ સાંભળીને તો વળી વધારે આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. પ્રપંચવિરોધી તેની રાંકા કાંઈક વધારે દૃઢ થઈ. તેણે પત્ર ઓઢીને વાંચ્યું. તેમાં નીચે પ્રમાણેની વિગત હતી:-

“મેવાડરાજવિશ્વ હરમીરસિંહની ચરણસેવામાં,

હું આપના રાજાની પુત્રી છું, પણ દેશની મૈત્રિણી છું. તે આપનો મારામાં અથવા પવિત્ર આર્ય અગ્નિજાતિમાં કોઈ પણ વિશ્વાસ બંધાતો હોય, તો ચિતોડની બહારના મારા ઉદ્યાનમાં મને મળો. કેટલીક વાતો મારે આપને કહેવાની છે. વિશેષ રમણમાં.

શુભાંગદિણી કુમારીના પ્રજ્ઞામ.”

પત્ર વાંચીને તે વિચારમાં પડી ગયો. અંતે રૂંધત ધારીને તેણે દાસીને કહ્યું કે: “બાઈ! તમારો સ્વામિનીને કહેલો કે, હું આર ક પાંચ દિવસ પછી આપને અવરજી મળીશ.”

“ખરમા!” એટલા શબ્દોના ઉચ્ચાર કરીને દાસી ત્યાંથી જવા લાગી, પણ હરમીરે તેને રોકીને ખાનપાનની વ્યવસ્થા કરી આપી અને સુંઘ્યા સમયે સંભાળમાટે સાથે માણસ આપીને તેને તેના સ્થાન તરફ મોકલી દીધી.

એ પછી પોસ્ટાલિયો દુર્ગને એક સારા નગરનું રૂપ આપવાની વ્યવસ્થાનો તેણે આરંભ કર્યો અને ચાર દિવસ પછી તે સર્વ કાર્ય પોતાના સામંતોને સોંપીને તે પોતે ચિતોડ તરફ જવાને ત્યાંથી રવાના થયો; કારણ કે, તેણે ત્યાં જવાનું વચન આપ્યું હતું અને તેથી ત્યાં જવા વિના તેનો છૂટકો જ નહોતો. માત્ર ત્રીસ

આળીસ શરવીર રાજપૂતોને તેણે અંગરક્ષક તરીકે સાથે રાખ્યા અને તેણે પોતે તથા તેના અંગરક્ષકોએ તેમને કાંઈ તત્કાળ ઓળખી ન શકે એટલામાટે અગાઉથીનના મુસલમાન સેનિકો જેવા પોષાક ધારણ કરી લીધા.

હરનીર આજે પોતાના ચતુના પ્રદેશમાં સાહસ કરીને જતો હતો એટલે બચતો સોળેસોળ આના સંભવ હોવાથી આપણે પણ તેની સાથે જ અદૃશ્ય સ્વરૂપથી ગમત કરવું જ જોઈએ.

~~~~~

૫૪ પરિચ્છેદ

આત્મહત્યાનો યત્ન અને બળાત્કાર !

આપણી વાર્તાના સમયમાં મેવાડ દેશની એવી તો રોચનીય અવસ્થા થયેલી હતી કે, આજે પણ તેવું વર્ણન કરતાં હૃદયમાં રોકનો આઘાત થાય છે અને લેખિનીની ગતિ અટકી જાય છે. પૂર્વના શરવીર ક્ષત્રિય ભૂપાલોની પરાક્રમ-શીલતારૂપ પતાકાઓનો સર્વથા લોપ થયો છે કે શું, એવો જ સર્વત્ર બાસ થતો હતો. જે મેવાડમાં પૂર્વ સંપત્તિ, સુખ અને ઐશ્વર્ય આદિ વિહરતાં હતાં, તે જ મેવાડમાં હવે દુઃખ, દારિદ્ર્ય, ચિન્તા અને અત્યાચાર ઇત્યાદિના અધિકાર-નો જ વિસ્તાર જોવામાં આવતો હતો. જ્યાં પૂર્વે સર્વત્ર સ્વતંત્રતાનું સામ્રાજ્ય પ્રસરેલું હતું, તે જ મેવાડ અત્યારે કાળચક્રના દુર્ધર ફેરામાં ફસાઈને પરતંત્રતાની મૃંબલામાં બંધાયેલો હતો. ત્યોની મળની પીડાની સીમા જ નહોતી. આજનો દિવસ આનંદમાં ગયો એ પ્રભુનો ઉપકાર, કાલે ડાહ્યુ નાણે શું થશે, એવી જ ચિન્તામાં મળના દિવસો વીતતા હતા. એ સમયે અલાહદીનના મુસલમાન સૈનિકોએ સમસ્ત મેવાડ પ્રાંતમાં અનર્થ અને અનર્થ પ્રસારની દીધો હતો. તેમનો અસહ્ય ત્રાસ સહન ન કરી શક્યાથી ગિચારા રાજપૂતો પોતાના પૂર્વના સુખમય દિવસોને સ્મરીને રોક કર્યા કરતા હતા. મેવાડની મુખ્ય રાજધાની ચિતોડમાં તો મુસલમાનોએ પ્રલયકાળનો જ બાસ કરાવવા માંડ્યો હતો. જ્યાં રાજરાજેશ્વર બાપ્પા રાવળ અને લટમણસિંહ જેવા નરકેસરીઓએ જગતને પોતાના અતુલ પરાક્રમોનો પરિચય કરાવીને ચિતોડની ભાગ્યલક્ષ્મીના સૌભાગ્ય-ની રક્ષા કરી હતી, તે જ ચિતોડમાં એ વેળાએ તે વીરોના નામનો ઉચ્ચાર પણ કાઢનાથી કરી શકતો નહોતો; કારણ કે, એવા વીરોના નામનો ઉચ્ચાર કરનારને રાજકાંડી ગણીને રાજદ્રોહના અપરાધમાં બચકર શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી. જ્યાં જુઓ ત્યાં ખાન સાહેબ, ગેંગ સાહેબ, મીયાં સાહેબ, હજાર અને હજાર ઇત્યાદિનો જ સુકાળ દેખાતો હતો. ઝાલોરનો રાજા માલ-દેવ જ તે કે ચિતોડનો રાજ્યચાલક બાદશાહી પ્રતિનિધિ હતો. છતાં દિલ્લીથી આવેલા નાયબ સુબેદાર બદરુદ્દીનખાનની ચિતોડમાં જેટલી સત્તા ચાલતી હતી તેટલી સત્તા તેની આવી શકતી નહોતી. બદરુદ્દીનખાન એક તરફ મુસલમાન સરદાર હતો અને જગતમાં જેટલાં આચરણો દુર્ગુણના નામથી ઓળખાય છે તે સર્વ દુર્ગુણોના નાણે તે એક બંદાર જ હતો, એમ કહેવામાં કાંઈ પણ પ્રકારની અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નથી. ચિતોડમાં 'બાળિયાતા બે બાગ' અને 'સત્તા

આગળ શાલુપાલુ ચાલી ચક્રવર્તી નથી એ કહેવતોની સાર્થકતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી. ચિતોડની સ્ત્રીઓએ તો ઘરમાંથી બહાર નીકળવાનું જોડી જ દીધું હતું. કારણ કે, જો કોઈ વાર કોઈ સ્ત્રી અમુક કાવ પ્રસંગે ઘરમાંથી બહાર નીકળતી, તો યુન: પવિત્રતાથી જ ઘેર આવવાની તે આજ્ઞા રાખી ચક્રવર્તી નહોતી. પરંપરા સૈનિકોએ શ્રીને જોઈ કે, પોતાના કામાગ્રિને તેનું બળિદાન આપવામાટે તેઓ બેઠક તૈયાર થઈ બેઠા હતા. એ અને એવા જ બીજા પાસુ અનેક અત્યાચારો હિન્દુઓને મૂક મુખે સહન કરવા પડતા હતા. એ અત્યાચારમાટે જો કોઈ પોકાર કરે, તો ચુબેદાર માલદેવ તે પોકારને કદાપિ સાંભળતો જ નહોતો, અને સાબળે તોપણ પરંપરા સૈનિકોને ગિફ્ટ કરવાને અસક્ત હતો, એટલે પછી પ્રાન્તને ન્યાય મળવાની આશા જ ક્યાથી હોવ વાર? ન્યાં રાજ પોતે જ આંખ-મીઆમણી કરતો હોય, ત્યાં બીજાં તે કોણ ન્યાય આપે વાર? હિન્દુઓની મુસલમાનો વિરુદ્ધ જોડણી પણ ફરિયાદો આવતી હતી તેમના ઇન્સાફનું કામ માલદેવ બદરેદીનને જ સોંપી દેતો હતો, એટલે પછી પૂછવું જ શું? વાંદરાના હાથમાં કોહાડી આવ્યા પ્રમાણે બદરેદીનખાનના હાથમાં ન્યાયની સત્તા આવતાં મુસલમાનોએ ગમે તેવા અને ગમે તેટલા બંધકર અપરાધ કર્યા હોય તોપણ તેમને નિરપરાધી ઠરાવીને છોડી દેતો હતો અને ફરિયાદ લાવનારા હિન્દુઓને જ બંધકર શિક્ષા આપતો હતો. માલદેવ, આજકાલ મુસલમાન બાદશાહ સત્તાધીશ હોવાથી જો આપણે મુસલમાનોને શિક્ષા કરીશું તો કોઈ સમયે આપણને એવું કઠિન પરિણામ ભોગવવું પડશે, એવા બચથી મુસલમાનોને માયાથી જ વર્તાવતો હતો. એવા સ્વાર્થસાધુ સત્તાધીશના હાથે દીન રાજપૂતોની પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ કેમ કરીને થઈ શકે વાર? અર્થાત્ તેમને અન્યાય મળે એ સ્વાભાવિક જ હતું. મુસલમાનોના અત્યાચારોનું બળ દિન પ્રતિદિન વધતું જોવાથી કેટલાક રાજપૂતો પોતાના પરિવારને સાથે લઈને ચિતોડનો ત્યાગ કરી ગયા હતા, કેટલાકોએ આત્મ-હત્યા કરી હતી, અનેક અબળાઓએ પાતિવ્રત્યને ત્યાગવવામાટે અગ્નિદેવને પોતાનાં શરીરોનું બળિદાન આપી દીધું હતું અને બાકી રહેલી યોગીધણી સ્ત્રીઓએ ધરથી બહાર પગ ન મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. ચિતોડમાં ન્યાં જઈને જુઓ. ત્યાં પ્રાન્તને કરણ સ્વર સંભળાતો હતો. એ પ્રમાણે મેવાડમાં અને તેમાં પણ વિશેષતઃ ચિતોડમાં પ્રાન્તનાં દુઃખોનો અવલિ જ રહ્યો નહોતો.

ચિતોડની એવી બંધકર દુર્દશાના સમયમાં એક દિવસે રાત્રિના દ્વિતીય પ્રહરના અર્ધભાગની સમાપ્તિ થયા પછી ચિતોડમાં એક વિલક્ષણ ઘટના બની, અને આપણે અત્યારે તેનું જ અવલોકન કરવાનું છે. સર્વવ ચંદ્રગોનો મકાસ વિસ્તરી ગયો હતો, શાંતિ અને નિસ્તબ્ધતાનો વિસ્તાર થયેલો હતો અને બહુધા સર્વ જનો ગાઢ નિદ્રાને વરા થઈ અર્ધચૈત થયા હતા. વચ્ચે આગ્યસિંહ (શાન)ના બસવાનો અવાજ અને એક પ્રકારના ડીડાઓનો ધ્વનિ સાંભળવામાં આવતો હતો. એવા સમયે રાજ માલદેવના મહાલયના પાછલા ભાગમાં એક કારને બેઠાડી એક લક્ષણ મુદરી બહાર નીકળી આવી. તેણે માર્ગમાં આવીને આસપાસ નજર ફેરવી અને ત્યાં આસપાસમાં કોઈ પણ મનુષ્યની આકૃતિ ન દેખાવાથી તેના મનમાં સમાધાન થયું હોય, એવી છટા તેના મુખ-

મોડખમાં દેખાવા લાગી. તે બતાવળાં પગલાં ભરતી માર્ગ કાપવા લાગી. કંટલોક માર્ગ કાપી આવ્યા પછી તે માર્ગને છોડીને તેણે એક આડા રસ્તામાં ચાલવા માંડ્યું. લગભગ અર્ધપહરના મવાસ પછી તે નિર્જન પ્રદેશમાંના એક નાના દેવાલય પાસે આવી પહોંચી. તે દેવાલયની સામે જ એક તળાવ હતું, તે તળાવમાં તેણે નમ્ર થઈને સ્નાન કર્યું અને સ્નાનવિધિ થઈ રહ્યા પછી પુનઃ તીરપર આવીને પોતાનાં વરોધ ધારણ કરી લીધાં. શુચિર્ભૂત શરીર અને શુચિર્ભૂત મનવડે તેણે દેવાલયમાં સંમાર કર્યો જિવા પ્રવેશ કર્યો.

અહાહા ! તે તરણીનું કેવું અનુપમ સૌન્દર્ય ! કુશ શરીરચણિ, ગુલાબી ગાલ, કમલ સમાન મનોહર મુખમોડળ, સિંહ સમાન સૂક્ષ્મ કટિપ્રદેશ, ધનુષ્યાકૃતિ બ્રહ્મી અને હરિણ સમાન ચંચલ નેત્ર ઇત્યાદિ સૌન્દર્યવડે વિભૂષિત તે સુહાસ્ય-વદના સુંદરીએ આદિમાતા ભવાનીને સાધ્યાંગ દંડવત પ્રણામ કરીને હસ્તદ્વય બેડી દીનવાણીથી માર્થના કરતાં કહ્યું કે—

“હે જગદમ્બે ! આદિજનની ! મને હવે કૃપાદ્રષ્ટિથી જો. આ હતભાગિની દીન બાળા નિરંતર, જન્મથી અત્યાર સુધી, દુઃખ અને દુઃખમાં જ સબખ્યા કરે છે. મને હવે આ બવસમુદ્રમાંથી તરી જવામાટેનો ઉપાય અથવા માર્ગ બતાવવાને તારા વિના બીજું કોઈ પણ સમર્થ નથી. મારો આલ્યાવસ્થામાં જ વિવાહ સંબંધ થયો હતો, પરંતુ મને મારી અજ્ઞાનહરામાં જ છોડીને મારા પતિ સ્વર્ગ-માં આપ્યા ગયા, મારા સુખ સર્વસ્વનો નાશ થયો અને કહિન કાળ મારા સૌભાગ્યતા બંડારને લૂટી ગયો. હે દેવિ ! અલ્પાપિ તે મને હતભાગ્યને જીવતી સામટિ રહેવા દીધી છે વાર ? આ સંસારમાં સ્ત્રીને સૌખ્યબંડાર, સત્ય આનન્દ અને અમૂલ્ય સુંગર માત્ર સ્વામી જ છે. માત્ર પતિ જ સ્ત્રીનું દેવત છે. એટલે તે પતિને અભાવ હોય તો સ્ત્રીને સુખ ક્યાંથી મળી શકે વાર ? જે સ્ત્રીના પતિ પરલોકવાસી થાય છે, તે સ્ત્રીના ભાગ્યમાં વૈધવ્ય દુઃખ તો આવે જ છે, પરંતુ એ દુઃખ ઉપરાંત તેને જે અપમાન, અનાદર અને અપરાધઅવણુ આદિ અન્ય અનેક દુઃખો સહન કરવાં પડે છે તેમનું સ્મરણ થતાં હૃદયના કંકડેકંકડા થઈ ભથ છે. વિધવાના વદનનું દર્શન કરવું, એને લોકો અપશુકન માને છે ! માર્ગમાં વિધવા સામી મળી હોય તો અપશુકન મનાય છે ! એટલું જ નહિ પણ વિધવાના નામનો ઉચ્ચાર પણ અપશુકનમાં ગણાય છે ! ત્યારે આવી રીતે દાહયાપર હઠામ સહન કરીને અપમાનમાં જીવવા કરતાં મરી જવું વધારે સારું નથી કે ? પરંતુ મારા જેવી અભાગિનીઓને મરણ પણ ક્યાં પ્રાપ્ત થાય છે ? દેવિ ! મેં એવાં તે શાં પાપ કર્યાં હતાં કે, જેના થોગે મને અજ્ઞાના-વસ્થામાં જ આ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું ? સતી થવાની ઇચ્છા કરું છું, તો મેં પતિની પ્રતિમાનું દર્શન સુઝાં પણ કર્યું નથી, તો પછી હૃદયમાં ક્યાન કાનું ધરું ? એ બીજો વિચાર તત્કાળ આવીને મનમાં ઉભો રહે છે. હાય રે દેવ ! મેં દુઃખો સહન કરવામાં જ્યૂનતા રાખી નથી, પણ હવે મારાથી આ દુઃખો સહન કરી શકાતાં નથી. માતા ભવાની ! આજે તને મારા શરીરનું બલિદાન આપીને સદાને માટે દુઃખમુક્ત થવાની ઇચ્છાથી જ હું અહીં આવી છું.”

એ પ્રમાણેના કંકણોદ્ગાર કાઢીને તે સુંદરીએ પોતાના પાલવ તળે ઢંકાયલા

કટિભાગમાંથી એક કટાર બહાર કાઢી, અને તેને પોતાની છાતી તરફ તાકી રાખીને પુનઃ દેવીને ઉદ્દેશીને ક્યું કે—“દેવી બવાનિ! મારાં પાપ અને પુણ્યની સાક્ષીમૂળા તું જ છે. હું આત્મહત્યા કરતી નથી, ગિરુ સતી યાઉં છું, મારે મને તારા અન્મા સ્થાન આપજે.”

તેણે હૃદયમાં કટાર મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કટારની આણી તેની છાતી સૂંચી આવતાં અચાનક તેનો હાથ અટકી ગયો અને તેના આત્મામાંથી તેને એવો સ્વસ્ત્રવેષ નાદ સંજળાયો કે—“કુમારી! તું આજે આમ ઉન્માદિની” યદને આત્મહત્યા સામાટે ફરે છે? તું સતી યતી નથી, પણ આત્મધાતિની જ યાય છે; કારણ કે, જે સ્ત્રીએ પતિના મુખતું દર્શન પણ ન કર્યું હોય અને જેને પતિના સ્વરૂપનું સ્મરણ પણ ન હોય તેનું લગ્ન થયું હોય તોપણ તે ન યયા જેનું જ છે અને તેથી તે સ્ત્રીને સતી યવાનો અધિકાર નથી. તું અલ્પાપિ કુમારિકા જ છે. ભવિષ્યમાં તું એક મહાપુરુષની અર્ધાંગના યવાની છે, અને કદાચિત્ આજે જ તારા તે ભાવિ ભર્તાના મુખાવલોકનનો લાભ તને મળશે.”

આ નાદ તે તરૂણીના હૃદયમાંથી જ ઉદ્ભવ્યો હતો, છતાં એ દેવીની જ વાણી હોવી જોઈએ, એવો તે સુંદરીને ભાસ અથવા ભ્રમ થયો. સુંદરી સાનન્દશ્ચર્યથી અકિત થઈ ગઈ. તેણે દેવીને પુનઃ સાધ્યાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યો અને કટારને પાછી કમરમાં રાખી રીધી. એ પછી તે દેવીના દેવાવયમાંથી બહાર નીકળીને ઘેર જવામાટે ઝડપથી ચાલવા લાગી. તે એ દેવાલયથી લગભગ ત્રણસેઠ્ઠમ દૂર ગઈ હશે એટલામાં અકસ્માત્ એક મુસલમાને આવીને તેનું કાંડું પકડી લીધું. વ્યાધને જોતાં જેવી રીતે હરિણી બચલીત થઈ જાય છે તેવજ રીતે એ યવનને જોઈને તે સુંદરી બચલીત બની ગઈ. તેણે એક બચકર ચીત્કાર કર્યો અને પાપી યવનના હાથમાંથી પોતાના હાથને છોડવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કસાઈના હાથમાં સપડાતાં જેવી ગાયની સ્થિતિ થાય છે, તેવી જ એ યવનના હાથમાં સપડાતાં તે તરૂણીની અવસ્થા થઈ હતી. તે મુસલમાન તેના કાંડાને વધારે બળથી પકડી રાખીને આગર્જતાથી કહેવા લાગ્યો કે,

“અથ પરીપથકર નાનનીન્! આમ ખેંચતાણુ સામાટે ફરે છે? હું કાંઈ તારો છવ લેતો નથી.”

“જો તું છવ લેવાનો હોત, તો તે આપવાને આનંદથી હું તૈયાર થઈ હોત,” સુંદરીએ પુનઃ છટવાનો યત્ન કરીને ઉત્તર આપ્યું.

“નહિ, નહિ. આવા સુલાબના ફૂલની શાંખડાએને તોડી નાખવાનું પાપ કોઈ પણ મર્દ કરી શકે તેમ નથી. ખ્યારી—”

“ચાલ, દૂર યા, નિર્લગ્ન પાપી!” સુંદરીએ તેને વચમાં જ બોલતો અટકાવીને નિર્ભસ્ત્રો કરી.

“મારી પરી! આમ ગુસ્સામાં ન આવ. જો તું મારી એક જ કચ્છા પૂરી કરીશ, તો હું તને બીબી સાહેબ બનાવીશ. તને જે વસ્તુની આકાંક્ષા હશે તે વસ્તુ લાવી આપીશ. બસ, તારી યુબસૂરતીને જોઈને હું પાગલ બની ગયો છું. મારા ચારીરના બામને પાલુ બૂઝી ગયો છું તારા સ્વયં સાથે સરખાવતાં જતનથી દૂર, પણ મને તુરંત લાગે છે,” અત્યાચારી યવને નિર્લગ્નતાથી એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

“દુષ્ટ શયતાન ! બંધ કર તારી બળાન, તારી આ પિશાચ સમાન ઇચ્છા કઠાપિ પૂરી થવાની નથી અને તારી આરા નિષ્ફળ છે; કારણ કે, હું રાજપૂતની પુત્રી છું,” તે સુંદરીએ લેખમાં આવીને કહ્યું.

“ખરેખર સુંદરી ! મારા બોલવામાં તને દગાબાજીનો શક આવ્યો હોય એમ જ લાગે છે. તે મને ઓળખ્યો નથી, એમ જ તારા જવાબને સાંભળતાં અતુમાન કરી શકાય છે. એટલામાટે હું કોણ છું એ બ્યારે તારા જણવામાં આવશે, ત્યારે તારા હૃદયમાં આવા સંશયો પોતાની મેળે જ આવતા અટકી જશે,” યવને મૂંઝોના આકડા ચઢાવીને કહ્યું.

“દુષ્ટ ! તારા જેવા શયતાનને કોણ નહિ ઓળખતું હોય ? તારા જેવા પાપી ભ્રાહ્મણ આ મેવાડમાં તો શું પણ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પણ મળવો દુર્લભ છે. હું તને સારી રીતે ઓળખું છું,” સુંદરીએ તિસ્કારપૂર્વક તેનું અપમાન કરીને કહ્યું.

“જો મારા જેવા મનુષ્ય હિન્દુસ્તાનમાં મળવો મુશ્કેલ હોય, તો તો હું તારા સ્વીકારને વિરોધ પાત્ર છું; કારણ કે, જે વસ્તુ દુર્લભ હોય છે તેનું મૂલ્ય વધારે આપવું પડે છે અને લોકો તે વસ્તુને મુખ્ય ગૃંગાર માને છે. જેમકે પીતળ કરતાં ચાંદી વધારે દુર્લભ હોવાથી મોંઘી વેચાય છે, ચાંદી કરતાં સોનાની કીમત વધારે થાય છે, અને હીરામાણિક્ય આદિ તો યહુજ વિરોધ કીમતથી વેચવામાં આવે છે, લોકો એ વસ્તુઓને લઈ પોતાના હૃદયને હર્ષાવે છે. એવી જ રીતે હું બ્યારે દુર્લભ છું તો મારો સ્વીકાર તું શામાટે નથી કરતી ? સુંદરી ! તું મારાપર આટલી બધી કોપાતુર ન થા. મારો તારામાં એટલો બધો પ્રેમ બંધાયો છે કે, જો તારા આલિંગનનો આસ્વાદ મને નહિ મળે, તો અવશ્ય હું મરી જઈશ,” સુસંભાને નક્રોધની હાલને ઓળંગીને કહ્યું.

“ઈશ્વર કરે ને તું આ કાલે જ મરી જાય તો કેટલાં બધાં સ્ત્રી અને પુરુષો સુખી થાય, એની કલ્પના થવી પણ અશક્ય છે. અધમાધમ ! જો તું મરીશ તો માત્ર મને જ નહિ, પરંતુ મેવાડની સમસ્ત પ્રજાને અગાધ આનંદનો ઉપ-ભોગ મળશે,” સુંદરીએ ધિક્કાર વધીવીને જણાવ્યું.

“આંહાહા—સનોદમણી ! તારાં આ મિષ્ટ વચ્ચેનાં સાંભળીને મારા મનમાં આનંદ ઉગરાઈ જાય છે. તારા સુંદર મુખકમળને જોઈને હું કામવડે સર્વથા શુદ્ધિ-હીન અને શુદ્ધિહીન બની ગયો છું. હવે મારાથી ધૈર્ય ધારી શકાય નથી. માટે મને સત્ત્વર આલિંગન આપીને મારા કામગ્રંથને શાંત કર,” સુસંભાને પુનઃ નીચ યાચતા કરી.

“આંહાહા ! પાપિષ્ઠ ! પોતાના મુખમાંથી આવાં નીચ વાક્યો ઉચ્ચારીને પોતાના પૂર્વજોને નરકના અધિકારી શામાટે બતાવે છે ?” સુંદરીએ ધર્મની સૂચના આપીને કહ્યું.

“તેઓ સ્વર્ગમાં રહે કે નરકમાં નિવાસ કરે, એનો મારે વિચાર કરવાનો નથી, મને એની જરા પણ દરકાર નથી. જો તારું આલિંગન મને મળતું હોય, તો મારા પૂર્વજોને નરક કરતાં પણ વધારે કઠિન શાસન મળે તો તેની મને ચિન્તા નથી. હે સુંદરી ! હવે વિલગ ન કર અને સત્ત્વર મને પોતાના હૃદય સાથે આપીને સુખી બનાવ,” એમ કહીને તે અલ્યાચારી યવને તેને આલિંગન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ધારના શિકાર ખનાવીને પછી બેઘર મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. આજે મારો શહેરમાં ગરત કરવાનો વારો હોવાથી કાફિરો આવ્યા તે વેળાએ હું અહીં હાજર નહોતો. મને તો અહીં આવ્યાને એક ઘડીનો સમય પણ થયો નથી. જો હું પોતે તે વેળાએ આ સ્વર્ણે હાજર હોત તો કુવરની સેવા બંધવતાં મેં મારા માણસ પણ બિલકુલ આપી દીધું હોત,” પહેરેગીરે પોતાનો બચાવ કર્યો.

“કેટલા પહેરેગીરો માર્યા ગયા છે અને કેટલા જખ્મી થયા છે? તેમજ મહેલમાંની કેટલી દોલત કાફિરો લૂટી ગયા છે, એની કોઈ ખબર છે ખરી કે?” બદરૂનીને કાંઈક વિચાર કરીને પૂછ્યું.

“હુબરેવાલા! દરા પહેરેગીરો કાર થયા છે અને પદર જખ્મી થયેલા છે. મહેલમાંનો રોકડ, જવાહિર અને દારૂના વગેરે બધો માલ કાફિરો લૂટી ગયા છે. લગભગ બધી પેટીઓ તેમણે તોડી નાખી છે અને કાંઈ પણ બાકી રહેવા દીધું નથી,” પહેરેગીરે જવાબ આપ્યો.

ખાનસાહેબની મુખમુઠા એ વાર્તા સાંભળીને બ્રાહ્મચરિત મેઘ સમાન કુપ્તવર્ણુ બની ગઈ. પોતાના હાથમાંનો શિકાર છટકી જવાથી ઠાંત હોઠ ભાંગતા આવેલા ખાનસાહેબની તબીયત પહેરેગીરના એ બાવલુને સાંભળીને બહુ જ નેશમાં આવી ગઈ અને તે મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે, “તેણે મારા બંધનમાં લૂટ ચલાવી છે તેણે જ મારા શિકારને પણ છટકાવેલો હોવો જોઈએ.” તેણે પુનઃ તે પહેરેગીરને પૂછ્યું કે, “કાફિરોમાંનો કાંઈ પણ માણસ મહેલમાં મરીને અથવા જખ્મી થઈને પડેલો છે ખરો કે?”

“જ નહિ, ગરીબ પરદર! મેં આખા મહેલના ખૂણેખૂણામાં શોધ કર્યો, પણ ક્યાંય કોઈ કાફિર જખ્મી થઈને પડેલો કે મરેલો મારા જીવામાં નથી આવ્યો,” પહેરેગીરે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો.

એ જવાબ સાંભળીને બદરૂનીખાનના શરીરમાં પગથી તે માથા સુધી કાંપનો અગ્નિ વ્યાપી ગયો અને તે ઠાંત હોઠ ચાવી કપાળ ફટકો કહેવા લાગ્યો કે, “બસ, તે જ અથગા તેનાં માણસો. તેમના વિના મારા મહેલમાં લૂટ કરવાની બીજા દોષની પાળ દિગ્મત આવી ચડે તેમ છે જ નહિ. દરમખોરો! મને તમે બંને તરફથી લૂંટ્યો છે, એટલામાટે અભારે તો તમારા મનમાં અત્યંત આનંદ થતો હશે; પણ જો આ અપરાધની યોગ્ય શિક્ષા તમને સત્વર જ ન આપું તો મારું નામ બદરૂની નહિ. જેણે મને લાત મારીને જમીન પર પડાવ્યો હતો, તે મગરૂર કાફિરને પકડીને જો હું આમડાના આજુકાનો માર ન મરાવું તો પછી મારો પ્રભાવ શો? બસ, અત્યારે ને અત્યારે જ એ કાફિરોનો પતો મેળવવો જોઈએ.” એવી રીતે મનમાં નિશ્ચય કરીને તેણે તે પહેરેગીરને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, “અત્યારે જ તું દોડતો જ અને સૂરેદાર સાહેબને બધને આ સર્વ હકીકત કહી સંભળાવ. તેમ જ એ લશ્કરાઓને ધકડવામાટે આ ફાણે જ બદરૂનીખાને એકસો સૈનિકોની સંઘાવતા મારેલી છે, એમ પણ જણાવજો.”

“જેણે હુમ્મરો હુકમ,” એમ કહી પહેરેગીર પોતાના તોડાપર સ્વાર થઈને માલદેવ પાસે જવાને ચાલતો ગયો. સંતાપથી વિવેકબ્રષ્ટ થયેલા બદરૂનીને પોતાના રૂઢાચલા બંધનમાં બંધ હૃદયથી પ્રવેશ કર્યો.

ખદ્દરદીનખાનના મકાનને લૂંટી જનાર દુષ્ણતનય અને તેના ૮ સાત સાથીઓ જ હતા. જ્યારે તેઓ હુમ્મીર પાસે આવ્યા અને હુટને માલ તેનાં ચરણોમાં મૂકી બધા વ્રતાંત તેને કહી સંભળાવ્યો, ત્યારે હુમ્મીરે કદાચિત્ તેઓ કેલવાડા પર હુલ્લો કરે એવી ધારણાથી પોતાના સ્થાનના સંરક્ષણમાટે કેલવાડા તરફ જવાનું ઉચિત વિચાર્યું. તે પોતાના સાથીઓને અને લૂટના માલને લઈને ડેલવાડા તરફ પ્રયાણ કરી ગયા.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

મુસલમાનો અને રાજપુતો

રાત્રિનો લગભગ ઠોઢ પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો હતો. તે રાત્રિ કૃષ્ણ પક્ષની હોવાથી સર્વત્ર બંધકરતા મૂર્તમતી દેખાતી હતી. ધીમે ધીમે અંધકાર પોતાના લીપણ સ્વરૂપને વધારે અને વધારે વ્યક્ત કરતા લાગ્યો. પહાડી રસ્તો હતો અને ચારે તરફ પર્વતમાળાપર ઘોર અરણ્ય વિસ્તરેલું હતું. હુમ્મીર મહા સાવધતાથી મુસલમાન સૈનિકના આગમનની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતો જાગ્રત હતો. તરત જ ટેટલેક દ્વરથી ઘોડાનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો. હુમ્મીર જ્યારે પણ એ પહાડી પ્રદેશમાં આવતો હતો, ત્યારે તે રાજાને યોગ્ય વસ્ત્ર પરિધાન કરતો નહોતો; કિન્તુ એક સામાન્ય સૈનિકના વેષમાં જ તે આમતેમ અરણ્યમાં નિર્ભયતાથી કૂચો કરતો હતો. ઘોડાનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળતાં જ તેણે એક ઝાડની આડમાં જઈને પોતાનો વેશ બદલી નાખ્યો અને મેલાં તથા ફાટલા વસ્ત્રો પહેરીને તે રાજમાર્ગની એક ખાલુએ બેસી ગયો. પણ જે સમયે ઘોડાનાં ટાપાનો અવાજ સાંભળીને હુમ્મીર ઝાડીમાં ચાલ્યો ગયો હતો, તે વેળાએ દ્વરથી પોતાના હાથમાંની મશાલોના પ્રકાશની સહાયતાથી મુસલમાનોએ તેને જોઈ લીધો હતો. પણ વૃક્ષની નીચે નીચે ચાલી ઘન અરણ્યમાં પ્રવેશ કરીને એક સુદૃઢ જેટલા સમયમાં જ તેણે પોતાનાં વસ્ત્રો બદલી નાખ્યાં હતાં. એક પલકારામાં જ હુમ્મીરે એવી કાયાપલટ કરી નાખી કે, તેને હવે કોઈ બાંચે જ ઓળખી શકે. તે પુનઃ આવીને માર્ગમાં બેસી રહ્યો.

અચારેહી થવન સૈનિકો થોડી વારમાં જ તે અરણ્યના મધ્ય પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા. પોતાની સામે પર્વતની અવિભંજ શ્રેણિ દેખાતી હોવાથી આગળ વધવાનો માર્ગ તેમના જોવામાં આવી શકતો નહોતો. અધૂરામાં પૂરું બાંચકર ફૂર વનપશુઓના લીપણ નાહો સંભળાયા કરતા હતા. મુસલમાનો મનમાં તો હિંમત હારી ગયા. એટલામાં મોટી મોટી ગર્જના કરતા જે ચાર વ્યાધ અરણ્યમાં ફરતા તેમના જોવામાં આવ્યા અને તેથી તો વળી તેમના ગભરાટમાં વધારો જ થતો ગયો. તેઓ હુમ્મીરની સુદૃઢતાને સારી રીતે જાણતા હોવાથી તે ક્યારે અને ક્યાંથી અચાનક હુલ્લો કરશે, એના મહા વિચારમાં પડી ગયા. જો વાઘને ગોળી મારે તો તેના અચાનક કદાચિત્ કોઈ રાજપૂત ભયુક્ત તેમના આત્માની કલ્પના કરીને પોતાના સૈનિકોને સાવધાન કરી દે, એવો ભય હોવાથી વાઘને તેઓ ગોળી-ડે મારી શકતા નહોતા.

આશ્રોના ચીકારો ચાલુ જ હતા. તેમના ધ્વનિના પ્રતિધ્વનિથી સમસ્ત અરણ્ય દંભાયમાન થતું દેખાવા લાગ્યું. તે દિસકે પશુઓ આનંદેમ પોતાના નિર્જન રાગ્યમાં ફર્યા કરતા હતા. કોઈ વાર ઉત્તરમાં, કોઈ વાર પશ્ચિમમાં તે કોઈ વાર દક્ષિણમાં તેમનું દોડતું ચલા કરતું હતું, પરંતુ એ સ્થાનને છોડીને તે પશુઓ દૂર નીકળી જતા નહોતા. તેમની દોડાંદોડીને વ્યાપાર માત્ર બે માઈલ નેટલી જગ્યામાં જ ચાલતો હોવાથી મુસલમાન ઘેરેસ્વારોના અવસાનને સર્વથા લોપ થઈ ગયો. તેઓ પોતાનાં શસ્ત્રોને સંગ્રહ કરીને જે વ્યાધ તેમનાપર ચડી આવે તો તેમને ઠાર કરનામાટે તૈયાર થઈને લામા હતા, પરંતુ અંધકારમાં દૂરની વસ્તુ દેખાવી અગત્ય હોવાથી તેમના બચની ચીમા જ રહી નહોતી. એ સ્વારો પૂર્વ દિશામાં હતા અને તેથી તે વનપશુઓ તે દિશામાં આવતા નહોતા; કારણ કે, કાશી માયાના માનવીથી તેઓ પણ ડરતા હતા. અંતે કેટલીક વાર પછી તે વ્યાધ સમુદાય દૂર ચાલ્યો ગયો અને તેથી હિંમત ધારીને યવન સૈનિકો આગળ વધવા લાગ્યા. થોડેકે દૂર ગયા પછી એક બિલ્કુલ જેવા મનુષ્ય સામેથી આવતો તેમની નજરે પડ્યો. તેને એક સાધારણ પ્રવાસી, વટેમાર્ગી ધારીને તે હકડીના અગ્રેસરે પૂછ્યું કે, “કોનો રહે અને હું જે સવાલ પૂછું તેનો બરાબર જવાબ આપ. તે અહીંથી હમણા કોઈ સિપાહીને જતો જાયો કે કે?”

“છ હા. એક સૈનિકને હમણા જ મેં જોયો છે અને મારા ધારવા પ્રમાણે તે આ વંગલમાં જ ક્યાંક છુપાઈ ગયો છે,” તે પ્રવાસીએ કાંઈક બચેના બાવ દર્શાવીને ઉત્તર આપ્યું.

“જે જગ્યાએ તે સિપાહી છુપાયેલો હોય, તે જગ્યા તું અમને બતાવી ગંડીશ ખરો કે?” મુસલમાન સૈન્યના નાયકે ખીજે સવાલ પૂછ્યો.

“પણ સરકાર સાહેબ! જે અને તે જોઈખી લેશે તો લાં ને લાં જ તે મારું માથું વાઢી નાખશે, અને એમ નરો તો મારો ગરીબનાં બાપડી છોકરાં રક્ષણી મરશે. માટે એ કામ તો આપણાથી બની શકે એવું નથી. દીવો લઈને દૂવામાં તે કોણ ભૂંટકે મારે વાર?” તે બિલ્કુલ જેવા દેખાતા પ્રવાસીએ તકરારમાં જવાબ વાળીને કહ્યું.

“અમારી આ વીજળી જેવી ચમકની તલવારને જેતાં જ તેની હિંમત હાણાઈ જશે, માટે તારે એ વિશે જરા પણ ચિંતા કરવી નહિ. તારા છવને જેખમ યાય તેના જવાબદાર અમે છીએ; એટલું જ નહિ પણ તને આ કામ માટે સારું ઈનામ પણ આપવામાં આવશે,” તે મુસલમાન સરદારે તેને આશ્વાસન આપીને કહ્યું.

“વારુ તારે તો હું તમને તે જગ્યા બતાવીશ. પણ મારી તમને એવી સલાહ છે કે, ઘોડાએને અહીં ઝાડના થડ સાથે બાંધી જે તમે પગે પાળા ન ચારી સાથે ચાલો તો વધારે સારું. કારણ કે, એથી અવાજ નહિ થાય, અંધારામાં તે આપણને લેઈ પણ નહિ શકે અને તેથી તરત આપણા હાથમાં સપકાઈ જશે,” તે પ્રવાસીએ સુક્તિ બતાવીને તેની આગળીને સ્વીકાર કર્યો.

પ્રવાસીની એ સુક્તિને સાંભળીને તે મુસલમાન સરદાર કાંઈક વિચારમાં

પડી ગયો અને સાર પછી તે વેપધારી વટેમાર્ગે અથવા ખીન રાખ્દોમાં કહીએ તો હજીવેપધારી હરમીરની ઇચ્છાનો સ્વીકાર કરતાં તેણે ગંભીરતાથી કહ્યું કે, “જો અમે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે પગે પાળા જ્યાં આવીએ છીએ, પરંતુ કાંઈ ઇગોફ્ટકે કયો છે તો અમારું તો જે યતનું હશે તે થશે, પણ તારું માથું તો ધડથી જંદું થઈ જ જશે.”

“મારા સરદાર ! ખુદા ખુદા કરો. હું પણ મુસલમાન છું અને મુસલમાનો સાથે ફગો કરું એ બને જ કેવી રીતે ? છતાં જો તમારો મારામાં વિશ્વાસ ન જ પાંધાતો હોય તો હું મારા માર્ગે અને તમે તમારા માર્ગે,” હરમીરે બેપરવાઈ બરેલો અને વિશ્વાસ બધાવે એવો જવાબ આપ્યો.

મુસલમાનોના મનમાં હવે તેના વિશે કાંઈ પણ રાકા રહી નહિ. તે સર્વ ઘોડાઓપરથી નીચે ઉતરી પડ્યા, અને ઘોડાઓને ઝાડો સાથે બાંધીને તેઓ શુપન્નુપ અને બહુ જ સાવધતાથી હરમીરની, પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે તેમણે એક અત્યંત નિર્જન અને ઘન અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો ચારે તરફ જાંથી જાંથી પર્વતમાળાઓ વિસ્તરેલી હતી અને તેમની વચ્ચે એક સદીર્ણ અને અંધકારમય માર્ગ આવેલો હતો. એ અંધકારાવૃત્ત માર્ગને નેતાં જ એક ઉર્દુ કવિની લખેલી નીચેની એ પદ્ધિઓનું અચાનક સ્મરણ થઈ આવતું હતું :

“ગજબજી હય રાજે તારીક ચે જંગલ હય શેરૌકા;

યહાં ફહશતસે જહરા આબ હોતા હય ફિલૌરૌકા !”

અસ્તુ. જ્યારે મુસલમાન સૈનિકો એક બહુ જ ઘાટા અને બચાનક અરણ્યના મધ્યમાં આવી લાગ્યા, સારે પાછો તેમના મનમાં કાંઈક સંશય ઉદ્ભવવા લાગ્યો. એટલે તે યવત સેનાનાયકે સર્વથી અથ બાગમાં ચાલતા તે માર્ગદર્શક પ્રવાસી- (હરમીર)ને રાંકાશીલ સુદ્રાથી પૂછ્યું કે, “કેમ બાઈ ! હજી અમને કેટલા અને ક્યાં સુધી ચલાવીશ ? તે સિપાહી ક્યાં છે તે બતાવીશ કે આમને આમ રખડાવીશ ? આ જંગલના માર્ગોથી અમે અન્યથા છીએ અને તેથી અમારા મનમાં બય અને સંશય થયા કરે છે.”

એ સવાલનો તેને કાંઈ પણ જવાબ મળ્યો નહિ. હવે મુસલમાનોના સંદેહ- માં ધીમે ધીમે વધારો થવા લાગ્યો; પણ હવે તે અંધકારમય પર્વતમાર્ગમાંથી નીકળીને પલાયન કરવાનું કાર્ય કાંઈ સહજ નહોતું એવો તે મુસલમાન સેનાનાયકે હરમીરને ઉપરનો સવાલ પૂછ્યો કે, તરત જ ચારે તરફ તલવારોનો ખણખણાટ થયો, પ્રવાસી અદ્વૈત થઈ ગયો, અને ઘણા લોકો એકાએક નીકળી આવીને મુ- સલમાનોપર હુડી પડ્યા. છેક છેલ્લી ધડીએ હરમીરના આતુર્યને જાણીને મુસલમાન સૈનિકો દાંત કચકચાવવા લાગ્યા, પણ નેતાનેતાંમાં એક ક્ષણ માત્રમા જ તે અંધકારમય પર્વતમાર્ગમાં સર્વ મુસલમાન અસિધારાને વશ થયા, એક પણ મુ- સલમાન જ્યાંથી જાયતો પાછો ફરી શક્યો નહિ. એ પ્રમાણે જ હરમીર પર્વતની કન્દરાઓમાં રહીને પોતાના શત્રુઓના વિનાશમટિની નવી નવી સુક્તિઓ અજમાવ્યા કરતો હતો.

X

X

X

X

ખદરફીતના સૈનિકોનો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સંહાર કરીને હરમીર કેલ- વાડામાંના પોતાના નિવાસસ્થાનમાં વિશ્રાંતિ લેવામટે પાછો ફરતો હતો એવામાં

એક સુખ ચરે આવીને સમાચાર આપ્યા કે, “મહારાણાજી” ચાળીસ પચાસ પહાણોની એક ટોળી આ માર્ગમાંથી હુમલા ન પસાર થશે. એ પહાણો એક ગાડામાં ખનનનો લઇને ચિતોડ તરફ જાય છે, એવી વાત મારા નાણુવામાં આવી છે.”

“આલો, ત્યારે વિજયનો આ ખીલે રંગ જામશે” એમ કહીને હનુમીર પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા આપી કે, “મારા શૂરવીર સામેલો! આપણે અલ્હારે ઘેર જઈને વિશ્રાંતિ લેવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ પરમેશ્વરની આપણને ઉશ્ચોગમાં ન તિનવન રાખવાની ઇચ્છા હોય એમ ન લાગાય છે. યવનો કેટલોક ખનનો લઇને ચિતોડ જાય છે અને તેઓ આ માર્ગમાંથી ન પસાર થવાના છે. એટલા માટે આપણે હવે આટલામાં ન ક્યાંક છુપાઈ તેમની વાટ જોતાં બેસી રહેવું જોઈએ. આપણી તલવારો પહોંચી શકે તેમ જ રથો પાન કરીને તૃપ્ત થશે અને નિગેરતા ચક્રની લક્ષ્મી આપણા બંદારમાં પધારશે. આપણને અલ્હારે સૈનિક જળને વધારવા માટે ધનની ધાળી ન આવશ્યકતા છે, અને તે આવશ્યકતાને બાંધીને પરમેશ્વર ન એ બંદાર આપણા તરફ મોકલી આપે હોય એવો ન મને ખાસ યાદ છે.”

“મહારાણાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાને અને તૈયાર છીએ. વિશ્રાંતિની અલ્હારે કશી પણ આવશ્યકતા નથી. પ્રથમ સતદિવસ ઉશ્ચોગ અને પરિશ્રમ કર્યા પછી ન ભૂતત સાંતિનો ઉપભોગ કરી શકાય છે એટલે વિશ્રાંતિના સમય મા ન વિશ્રાંતિ લઇશું,” સર્વ સંનિકોએ ઉત્સાહથી જણાવ્યું.

હનુમીર પોતાના સૈનિકો સહિત પર્વતની ઝંડાઓમાં છુપાઈ રહ્યો. ધીમે ધીમે સનય વીતવા લાગ્યો. કપઃગળ થયો. અવાપિ પ્રકાસનો જોઈએ તેવા વિસ્તાર થયો નહોતો. માત્ર ઉપઃગલિન અંધુક પ્રકાશની છટા ન વિસ્તરી હતી; પરંતુ યુગ્મસ દોવાથી લગભગ અંધાર જેવા ન ખાસ થતો હતો. એ સમયે ગાડાના પૈડાંને અને પોતાના ઠાપાંને અવાજ અચાનક સાંભળવામાં આવ્યો. યવન સૈનિકો પર્વતની વચ્ચેના અદૃશ્ય માર્ગના મંદમમાં આવી પહોંચ્યા. કેટલાક સ્વારો આગળ ચાલતા હતા અને કેટલાક સ્વારો પાછળના ભાગમાં ચાલ્યા જતા હતા; તેમના મંથનમાં એક બેલગાડી ચાલતી જેવામાં આવતી હતી. સર્વના અંતરમાં ચાલનારના હાથમાં સળગતી મરાઠોવાળા સ્વારો ખીલ્યોને મારી બતાવતા હતા સ્વારોનો પોષાક સફેદ રંગનો હતો, તેમની મંથના વીસ બાવીસની હતી અને તેમણે માથા પર હાલક તથા ફેટો અને સન્ધારો પૂરા પ્રમાણમાં ધારણ કર્યા હતા.

અચાનક હવામાંથી બે બાપ આવ્યા અને તેમણે મરાઠોવાળા બે યવન અશ્વોરોહીઓને ગતપાછું કરીને જુલોર પહાડી નાખ્યા. પહાણો ગમરાયા અને ત્યાંથી પહાવન કરવાનો વિચાર કરના ગાડા, પરંતુ સાથે બેલગાડી હોવાથી અને તેમાં ખનનો હોવાથી તેમનાથી તેને છોડીને પ્રાણ બચાવવા માટે નાસ્તી શકાય તેમ નહોતું; ગરજ કે, જો તેઓ ખનનો બોધને પ્રાણ બચાવે, તો બદસ્તીનખાત તેમને ચિતોડમાં પ્રાણાન્તરંગની શિક્ષા આપવા વિના રહે ન શકે, એ વિશે તેમનો નિશ્ચય હતો, અને તેથી એક બાથલાના મોતે મરવા કરતાં બહાદુરીથી વધીને મરણ એ ન વધારે સારું છે, એવો તેમણે વિચાર કર્યો.

ધુમ્મસનો પ્રભાવ કંઈક યોછો ગયો અને વિશેષ સ્વચ્છ પ્રકાર વિસ્તરવા લાગ્યો. તેમણે તેણું તો તેમની સામા આબીસ ખનાસ રાજપૂત સૈનિકો લડવા માટે તૈયાર થઈ ઊભેલા તેમના લેવામાં આવ્યા. “યા અસ્તાહ! કાફિર, રાય-તાન, દુરમને ઇમાન! તલવારે નિગલો, ગનીચોડો માર કાલો,” મુસલમાન સૈન્યના સરદાર પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા આપી દીધી. તે ક્ષણે જ “ગિસ્મિ ક્લ્લહ” રાખ્દનો ઉચ્ચાર કરીને તેઓ રાજપૂતોપર દટી પડ્યા. હુમ્મીર આ વખતે સૈનિકના વેપમાન આવ્યો હતો, તેણે મુસલમાનોની આવી સ્થૂતિને જોઈને પોતાના સૈનિકોને સફેદ કરી દીધો એટલે તેઓ પણ સામા મુસલમાનોના અંગપર ઘસી ગયા અને બચકર મારો ચલાવીને તેમણે તેમને પાછા હટાવી દીધા. લગભગ પ્રભાત થતાં સૂધી તે અરણ્યમાં મારો, ગપો, લટો, કાફિર, રલેચ, દીન દીન અને પ્રતિરોધ ઇત્યાદિ રાખ્દોનો પ્રતિધોપ થયા કરતો હતો. મુસલમાનો અને રાજપૂતોનું કેટલીક વાર સૂધી અવિચ્છિન્ન યુદ્ધ ચાલ્યું. યવનોની સખ્યા રાજપૂત સૈનિકો કરતાં જોછી હોવાથી અંતે યવનો ફાવી શક્યા નહિ, અને ન ફાવવાનું એક ખીલુ કારણ એ પણ હતું કે, તેઓ એ પર્વત પ્રદેરાથી અજ્ઞાત હતા અને તેથી રાજપૂતો જેટલી સાવધતા અને સમયસૂચકતાથી લડી શકતા નહોતા. તેમનાં શિરો એક પછી એક અનુક્રમે રાજપૂતોની તલવારોના બળિદાન ખતતાં ગયાં. અલ્પ સમયમાં જ રાજપૂતોએ તે સર્વ સૈનિકોને યવન યમાલયનો માર્ગ બતાવીને ખજનાવાળી બેલગાડીને પોતાના તાબામાં લઈ લીધી.

અલાહદીન બાદશાહની કાચીઈ થયા પછી અને તે સમ્રાટ થયા પછી રાજસ્થાનમાંના એક રણ્યલોરના હુમ્મીર ચડુઆણુ વિના બીજા બધા રાજાઓ, રાવળો અને કાકોરો ઇત્યાદિ યવન સમ્રાટ સમક્ષ પોતાનાં મસ્તકોને નમ્ર કરીને તેને પ્રતિવર્ષ ખંડણી આપતા હતા. પણ એ ખંડણી વસૂલ કરવામાટે એક મુસલમાન અધિકારીને બધાં રાજ્યોની વર્ષમાં એક વાર મુલાકાત લેવી પડતી હતી. એ નિયમ પ્રમાણે એક અકબરખાન નામનો દિલ્લીના બાદશાહને માલદેવતા હાય નીચે કામ કરતો અધિકારી આ વર્ષે ખંડણી લેવામાટે નીકળ્યો હતો. બીકાનેર, કોટા અને સિરોહી ઇત્યાદિ નાના નાના રાજ્યોએ કાઈ પણ જાતની આનાકાની કર્યા વગર ખંડણીની રકમ ચૂકવી આપી અને તેની રકમ બધી મળીને વીસ લાખ મોહોરોની થઈ હતી. લક્ષાવધિ સુવર્ણ સુદ્રાને સાથે લઈને ફરવું એ જોખમખરેલું હોવાથી અકબરખાને તે સર્વ મોહોરો ખારદાનમાં ભરીને અને તે ગ્રણોને એક બેલગાડીમાં લાદીને તે ગાડી પોતાના વીસ સૈનિકોના રક્ષણમાં સોંપી ખડણીની રકમ ચિતોડ તરફ રવાને કરી હતી. ચિતોડમાંથી એ બધા પૈસા દિલ્લી મોકલવામાં આવતા હતા.

એ વાર્તા જ્યારે હુમ્મીરના બાણુવામાં આવી અને તે ગ્રણોમાંથી હિસાબનાં કાગળિયાં નીકળ્યાં તે તેના વાંચવામાં આવ્યાં ત્યારે તેના હૃદયને અવધિ થયો. તે પોતાના સામતોને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “મારા ઝીર્તિના હેતુ શરવીર યોદ્ધાઓ! આજે આ પહેલી જ લૂટમાં રાજ્યો પાસેથી મેળવેલી ખડણીની રકમ આપણા હાથમાં આવી છે, એને હું એક શુભ રાત્રન માનું છું. આ રાત્રન એ જ દર્શાવે છે કે, ચિતોડનો સમ્રાટ બાપ્પારાવળનો વંશજ યશે

એકગુણ ચરે આનીને સમાચાર આપ્યા કે, “નહારાણાહ! આળીસ પચાસ પઠાણોની એક ટોળી આ માર્ગમાંથી હુમલો કરી પસાર થશે. એ પઠાણો એક ગાડામાં ખનનો લઈને ચિતોડ તરફ જાય છે, એવી વાત મારા જાણવામાં આવી છે.”

“આણે, ત્યારે વિચલનો આ બીજે રંગ જામશે,” એમ કહીને હમ્મીરે પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા આપી કે, “મારા શરતીર સામેનો! આપણે અલ્પારે ઘેર જઈને વિશ્રાંતિ લેવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ પરમેશ્વરની આપણને ઉદ્ધોગમાં જ નિમગ્ન રાખવાની ઇચ્છા હોય એમ જ જણાય છે. ચલો કેટલાક ખનનો લઈને ચિતોડ જાય છે અને તેઓ આ માર્ગમાંથી જ પસાર થવાના છે. એટલા માટે આપણે હવે આઠવામાં જ ક્યાંક છુપાઈ તેમની વાટ જોતાં બેસી રહેવું જોઈએ. આપણી તલવારો પછુ રાત્રીના ઠંડિરતું ચલેજી પાન કરીને તૃપ્ત થશે અને ત્રિગેધન: રાત્રીની લટખી આપણા ભંડારમાં પધારશે. આપણને અલ્પારે સૈનિક બળને વધારવામાટે ધનની ઘણી જ આવશ્યકતા છે, અને તે આવશ્યકતાને જાણીને પરમેશ્વરે જ એ જાડાર આપણા તરફ મોકલી આપ્યો હોય એવો જ મને ખાસ યાચ છે.”

“નહારાણાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાને અમે તૈયાર છીએ. વિશ્રાંતિની અસરે કશી પેનુ આવશ્યકતા નથી. પ્રથમ રાત્રિવસ ઉદ્ધોગ અને પરિશ્રમ કર્યા પછી જ સતત શ્રાંતિનો ઉપસોગ કરી શકાય છે એટલે વિશ્રાંતિના સમયમાં જ વિશ્રાંતિ લઈશું,” સર્વ સૈનિકોએ ઉત્સાહથી જણાવ્યું.

હમ્મીર પોતાના સૈનિક સદિત પર્વતની કંદરાઓમાં છુપાઈ રહ્યો. ધીમે ધીમે સમય બીતવા લાગ્યો. ઉપકાળ થયો. અત્રાપિ પ્રકાશનો જોઈએ તેવો વિસ્તાર થયો નહોતો. માત્ર ઉપગલિત અંધુક પ્રકાશની છટા જ વિસ્તરી હતી; પરંતુ ધુમ્મસ હોવાથી લગભગ અધાર જોવા જ શક્ય થતો હતો. એ સમયે ગાડાના પડાનો અને ઘોડાનાં ટાપાનો અવાજ અચાનક સાંભળવામાં આવ્યો. ચલન સૈનિક પર્વતની વચ્ચેના અરણ્ય માર્ગના મધ્યમાં આવી પહોંચ્યા. કેટલાક સ્વારો આગળ ચાલતા હતા અને કેટલાક સ્વારો પાછળના ભાગમાં ચાલ્યા જતા હતા; તેમના મંથનાં એક બેલગારી ચાલતી લેવામાં આવતી હતી. સૈનિકો અત્રમાત્રે ચાલનારના હાથમાં સજનતી મસાલોવાળા સ્વારો પીંજીએને મારી બતાવતા હતા. સ્વારોનો પોષાક સુંકેટ રંગનો હતો, તેમની સંખ્યા વીસ બાવીસની હતી અને તેમણે માથાપર કુલાહ તથા ફેટા અને શસ્ત્રો પૂરાતા પ્રમાણમાં ધારન કર્યા હતાં.

અચાનક હવામાંથી બે બાણ આવ્યા અને તેમણે મસાલોવાળા બે ચલન અધારોલીએને ગતમાણ કરીને પૃથ્વીપર પછાડી નાખ્યા. પઠાણો ગમરાયા અને ત્યાંથી પલાયન કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા, પરંતુ સાથે બેલગારી હોવાથી અને તેમાં ખનનો હોવાથી તેમનાથી તેને ઘેરીને પ્રાણ બચાવવામાટે નાસ્તી રાકાય તેમ નહોતું; કાચું કે, બે તેઓ ખનનો ઘોડાને પ્રાણ બચાવે, તો બદ્દેહીનખાન તેમને ચિતોડમાં પ્રાણાન્તકંડની શિક્ષા આપ્યા વિના રહે જ નહિ, તેમનો નિશ્ચય હતો, અને તેથી એક બાયલાના મોતે નરવા કરતાં હજીને મારું એ જ વધારે સારું છે, એવા તેમણે વિચાર કર્યો.

ધુમ્મસનો પ્રભાવ કાંઈક ઓછો થયો અને વિરોધ સ્વચ્છ પ્રકારના વિસ્તરવા લાગ્યો. તેમણે તેણું તો તેમની સામા ચાળીસ પચાસ રાજપૂત સૈનિકો લઈના માટે તૈયાર થઈ ઝિલ્લા તેમના જોવામાં આવ્યા. “યા અલ્લાહ! કાફિર, રાય-તાન, દુશ્મને ઇમાન! તલવારે નિકલો, ગનીમંદો માર કાલો,” મુસલમાન સૈન્યના સરદારે પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા આપી દીધી. તે ક્ષણે જ “બિસ્મ-લ્લાહ” શબ્દોને ઉચ્ચાર કરીને તેઓ રાજપૂતોપર દટી પડ્યા. હુમ્મીર આ વખતે “સૈનિકોના વેષમાં જ આવ્યા હતા, તેણે મુસલમાનોની આગી શક્તિને જોઈને પોતાના સૈનિકોને સકેત કરી દીધો એટલે તેઓ પણ સામા મુસલ-માનોના અંગપર ઘસી ગયા અને બચકર મરિા ચલાવીને તેમણે તેમને પાછા હટાવી દીધા. લગભગ પ્રભાત થતાં સુધી તે અરણ્યમાં મારો, કાપો, હટો, કાફિર, રલેન્હ, ફીન ફીન અને પ્રતિરોધી ઇત્યાદિ રાજ્જોનો પ્રતિધોષ થયા કરતો હતો. મુસલમાનો અને રાજપૂતોનું કેટલીક વાર સુધી અવિચ્છિન્ન યુદ્ધ ચાલ્યું. યવનોની સંખ્યા રાજપૂત સૈનિકો કરતાં ઓછી હોવાથી અંતે યવનો ફાવી શક્યા નહિ, અને ન ફાવવાનું એક બીજું કારણ એ પણ હતું કે, તેઓ એ પર્વત પ્રદેશથી અજ્ઞાત હતા અને તેથી રાજપૂતો જેટલી સાવધતા અને સમયસૂચકતાથી લડી શકતા નહોતા. તેમનાં શિરો એક પછી એક અનુક્રમે રાજપૂતોની તક્ષાશોનાં બળિહાન બનતાં ગયાં. અલ્પ સમયમાં જ રાજપૂતોએ તે સર્વ સૈનિકોને યવન યમાલયનો માર્ગ બતાવીને ખજનાવાળી ખેલગાડીને પોતાના તાબામાં લઈ લીધી.

બલાહદીન બાદશાહની કારકીર્દી યથા પણ અને તે સમ્રાટ યથા પણ રાજસ્થાનમાના એક રણયંત્રોરના હુમ્મીર ચહુઆણુ વિના બીજા બધા રાજાઓ, રાવળો અને કાકોરો ઇત્યાદિ યવન સમ્રાટ સમક્ષ પોતાનાં મુલકોને નમ્ર કરીને તેને પ્રતિવર્ષ ખંડણી આપતા હતા. પણ એ ખંડણી વસૂલ કરવામાટે એક મુસલમાન અધિકારીને બધાં રાજ્યોની વર્ષમાં એક વાર મુલાકાત લેવી પડતી હતી. એ નિયમ પ્રમાણે એક અકબરખાન નામનો દિલ્લીના બાદશાહનો માલદેવના હાથ નીચે કામ કરતો અધિકારી આ વર્ષે ખંડણી લેવામાટે નીકળ્યો હતો. બીકાનેર, કોઠા અને સિરોહી ઇત્યાદિ નાના નાના રાજાઓએ કાઈ પણ જાતની આનકાની ક્યારે વગર ખંડણીની રકમ ચૂકવી આપી અને તેની રકમ બધી મળીને વીસ લાખ મોહોરોની થઈ હતી. લક્ષાવધિ સુવર્ણ મુદ્રાને સાથે લઈને કુચું એ જાગમજાગું હોવાથી અકબરખાને તે સર્વ મોહોરો ખારદાનમાં બરીને અને તે ગણોને એક ખેલગાડીમાં લાદીને તે ગાડી પોતાના વીસ સૈનિકોના રક્ષણમાં સોંપી ખંડણીની રકમ ચિતોડ તરફ રવાને કરી હતી. ચિતોડમાંથી એ બધા પૈસા દિલ્લી મોકલવામાં આવતા હતા.

એ વાર્તા જ્યારે હુમ્મીરના જાણુવામાં આવી અને તે ગણોમાંથી હિસાબ-નાં કાગળિયાં નીકળ્યાં તે તેના વાંચવામાં આવ્યાં ત્યારે તેના હર્ષનો અવધિ થયો. તે પોતાના સામતોને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “મારા કીર્તિના હેતુ શસ્ત્રીર યોદ્ધાઓ! આજે આ પહેલી જ લડતમાં રાજાઓ પાસેથી મેળવેલી ખંડણીની રકમ આપણા હાથમાં આવી છે, એને હું એક ગુબ રાકુન મારું છું. આ રાકુન એ જ દર્શાવે છે કે, ચિતોડનો સમ્રાટ ખાખ્ખારાવળનો વંશજ યરો

અને ખંડણીની રકમ તેના રાજભંડારમાં જ આવશે. આ ધનના બળથી આપણે દુર્ગ અને સૈનિક બળની વૃદ્ધિ કરવાના કાર્યમાં બહુ જ શીઘ્રતાથી ગમન કરી શકીશું.”

અન્યથાસિદ્ધના મૃત્યુ પછી શત્રુ સાથે રણક્ષેત્રમાં યથાન્યાય યુદ્ધ કરીને પોતાના ગત વૈભવને પાછો મેળવી રાકાય એટલું સૈન્યબળ પોતા પાસે ન હોવાથી હમ્મીરે શત્રુઓની નાની નાની ટોળીઓપર હુલ્લાઓ કરી તેમને લૂંટવાનો અને તે લૂંટમાં મળેલા માલથી પોતાના સૈન્યબળને વધારવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, અને તેના તે સંકલ્પ અનુસાર આજે તેને વીસ લાખ સુવર્ણ મુદ્રાનો અર્થસ્થ અને અકલ્પનીય લાભ થયો હતો.

ચોરસાલિયો નામક બિલ્લ દુર્ગના સિખરે હવે મહારાણાની રાજપતાકા વાયુ સાથે યથેચ્છ વિહાર કરવા લાગી. સર્વ પહાડી લોકો હમ્મીરને રાજ થયેલો જોઈને બહુ જ પ્રસન્ન થયા, અને તેને ‘કર’ આપીને ત્યાં આવી આનંદપૂર્વક વસવા લાગ્યા. જે કેલવાડા પ્રદેશની એક સામાન્ય વાઠિકામાં અન્યથાસિદ્ધ શુભ રીતે નિવાસ કરી રહ્યો હતો, તે જ કેલવાડા દેશ રણધીર હમ્મીરની કુશળતાથી અને બાગ્યશાળિતાથી એક સૌન્દર્યમય નગરનાં સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગયા, જે કેલવાડાની પહાડી દંદરાઓમાં અસહ્ય બંગલી લોકો અથવા તો નરહિંસક પણ માત્ર જ નિવાસ કરતા હતા, તે જ સ્થાન હવે અસંખ્ય નાગરિક નરનારીઓવડે ઉભરાઈ બહુ દેખાવા લાગ્યું અને વ્યાપારકેન્દ્રોગનો પણ ત્યાં આરંભ થયો.

રાજસભાનો એક એવા પ્રભાવ છે કે, એક વાર રાજસભા દ્વયર્થ ગઈ તો પછી જે લોકો પ્રથમના રાજના પક્ષમાં રહી તેની સામા શત્રુ તરીકે જાહેરા હોય છે, તેઓ પણ ગત વૈભવને લાગીને નવીન રાજના પક્ષમાં આવી મળે છે. સુંગ બાલાયવાનો વધ થયો હતો અને ત્યાર પછીનો તેનો અનુયાયિ બિલ સરદાર પણ હમ્મીર સાથેના યુદ્ધમાં ધાયક થઈને પછીથી સ્વર્ગવાસી થયો હતો. ત્યાર પછી હમ્મીરનો જ કેલવાડામાં અધિકાર થયાથી બિલ્લોના બળની દિવસે દિવસે ન્યૂનતા થવા લાગી હતી. અંતે ચિતોરની આસપાસનાં અરણ્યોમાં બઠકતા પડાઓએ બિલ્લોને પણ ત્રાસ આપવા માંડ્યો, અને તેથી અંતે બિલ્લોએ પોતાના પૂર્વ વૈરને બૂઝીને હમ્મીરના પક્ષમાં જઈ મળવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ હમ્મીર પાસે ગયા અને પોતાને આશ્રય આપવાની પ્રાર્થના કરી. બિલ્લોની એકનિષ્ઠા અને વચનશીલતા આદિ ગુણોને હમ્મીર સારી રીતે બાજુતો હોવાથી તેને જહાનરાથી તેમને આશ્રય આપ્યો અને તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. એ દિવસથી હમ્મીરની સેનામાં દિવસે દિવસે વધારો થતો ગયો અને એક વારના પોતાના શત્રુ બિલ્લોના સૈનિક બળવડે જતે પોતાના ગત વૈભવને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની કોંકોટ ટેંચારીઓ અલાવવા લાગ્યો. હમ્મીરના બાગ્યસૂર્યનો દિનપ્રતિદિન વિશેષ અને વિશેષ હૃદય થતો જતો હતો.

મુસલમાનોને મેવાડમાં હમ્મીરનો એટલો બધો ત્રાસ થવા લાગ્યો કે, તેઓ હમ્મીરનું નામ સાંભળતાં જ યરયર કંપી જતા હતા. મેવાડમાં તેમના બનમાલની બિલ્લુક સલામતી નહોતી. બદ્દેલીનખાને એ મસંજનો લાભ લઈ માલદેવ વિરુદ્ધ એક દારૂસ્થાન રચીને હુમ્મીરને મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે અલાઉદ્દીનને મેવાડનો બધો વૃત્તાંત લખી બહાળ્યો અને એ બધી અંધારુનીતું કારણ સૂબેદાર માલદેવની બેરકારી જ છે એમ પણ બહાળ્યું. એનું જે પરિણામ આવ્યું તેથી બદ્દેલીન માલદેવપર ગાલિબ થઈ શક્યો કે જે આપણે હવે પછી જોઈ શકીશું.

દ્વિતીય ખણ્ડ, ઉપા

પ્રથમ પરિચ્છેદ

અલાઉદ્દીનની આજ્ઞા

સુલ્તાન અલાઉદ્દીનના દિલ્લીમાંના બધા રાજમહાલમાંના વિસ્તૃત અને સુશોભિત સભાસદનમાં એટલે કે જે દીવાનખાનામાં દરબાર બરવામાં આવતો હતો તે દીવાનખાનામાં આજે પ્રખાત સમયે અનુચરો કામકાજની ધમાલમાં પડેલા જોવામાં આવતા હતા. દરમારનો સમય થવા આવેલો હોવાથી કેટલાકો જમીનને વાળીને સાફ કરવાના કામમાં રોકાયા હતા, કેટલાકો ગાલીચા ખંખેરતા હતા, કેટલાકો અમીર ઉમરાવતાં અવ્યવસ્થિત આસનોને વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવતા હતા, અને કેટલાકો સભાગૃહને સુંગારવાનો વ્યવસાય લઈ બેઠા હતા. કેટલીક વાર પછી એ કાર્યની સમાપ્તિ થતાં ધીમે ધીમે એક પછી એક અનુક્રમથી સરદારો, કામદારો અને સભ્ય ગૃહસ્થ નાગરિકો ત્યાં એકત્ર થવા લાગ્યા અને પોતાના અધિકાર પ્રમાણેનાં આસનોપર વિરાજમાન થવા લાગ્યા. અલ્પ સમયમાં જ સભાસદન સભાજનોવડે ઉભરાઈ જવું દેખાવા લાગ્યું. એ પછી થોડી વારે પ્રતિહારીનો ધ્વનિ કર્ણગોચર થયો: “શહનશાહ આલમખતાહ આલમગીર બાદશાહ સલામત તરારીફ લાતે હયે, સુન્દરેકે લિયે તૈયાર રહે,” એ શબ્દો સંભળાયા અને તરત જ બાદશાહ અલાઉદ્દીન સભાગૃહમાં આવીને સિદ્ધાસને વિરાજ્યો. સર્વ સરદારોએ તેને હઠીને માન આપ્યું અને જમીન સૂધી જમીને સુન્દરે કર્યો. સિપાહીઓએ તલવારની સલામી આપી અને તેના અંગરક્ષકો સિદ્ધાસનની આસપાસ ઘુલ્લી તલવાર રાખીને ઉભા રહ્યા.

અલાઉદ્દીન બાદશાહની અવસ્થાએ જો કે વાર્ધક્યમાં સંચાર કર્યો હતો, છતાં તેના શરીરનો દેખાવ એવો મજબૂત અને ઝોળદાર હતો કે, બાગ્યે જ કોઈ તેની અવસ્થાની ખરી કલ્પના કરી શકે. તેની આંખો પાણીદાર અને નાક સરળ હવું. સાધારણત. દેખાવમાં તો તે જો કે સુંદર હતો, પરંતુ તેના એ બાહ્ય રૂપ જેવો તેનો સ્વભાવ સુંદર નહોતો. તે ક્રૂર, હઠવાદી અને વિપયાસક્ત હતો. અત્યારે તેણે પોતાનો હુમ્મેશનો બાદશાહી પોષાક ધારણ કર્યો હતો. તેના મસ્તકપર અમૂલ્ય રત્નખચિત રાજમુકુટ શોભી રહ્યો હતો અને શરીરમાં લીલા રંગનો મખમલી જરીદાર પોષાક હતો. તેના હાથમાં હીરાની મૂઠવાળી સુવર્ણની છડી હતી; ગળામાં હીરા અને મોતીની માળાઓ ચમકતી હતી અને તેના અંધરિયેય વૈભવને વ્યક્ત કરતી હતી. સભામાં પ્રથમ નૃત્ય, વાદન અને સંગીતનો વ્યાપાર ચાલ્યો અને ત્યાર પછી ટટલાક રાજકીય વિષયોની ચર્ચા ચલાવવામાં આવી. એ ચર્ચા ચાલતી હતી એટલામાં દ્વારપાલે આવીને પ્રાર્થના કરી કે, “બાદશાહ સલામત ! ચિતોડના નાયબ સુબેદાર બદરુદ્દીનખાનનું પત્ર લઈને એક કાસિદ આવેલો છે, જે આજ્ઞા હોય તો અહીં હાજર થાય.”

“તે અને તેને અહીં મોકલ,” બાદશાહે હુકમ આપ્યો.

દ્વારપાલ ગયો અને થોડી વારમાં જ કાસિદ દરબારમાં આવીને હાજર થયેલ. બાદશાહને મસ્તક નમાવી પોતાના હાથમાંનું પત્ર તેણે વજરના હાથમાં આપ્યું. વજર તે પત્ર બાદશાહના હાથમાં આપવા નતો હતો એટલામાં બાદશાહે તેને હુકમ કર્યાવ્યાં કે, “વજરે આનમ ! એ પત્ર ખોલીને તમે જ વાંચો અને મેવાડનાં શાં વર્તમાન છે, તે સર્વ સરદારોને પણ સંબંધાવો.”

“એવી આજ્ઞા, આલમપનાહ !” વજરે એ પ્રમાણે કહીને તે પત્ર ત્રીચે પ્રમાણે વાંચવા માંડ્યું:-

“ચહનશાહ આલમપનાહ વાલિયે મુકોદ્દીનો હમામ ! આજે મહા કષ્ટ-પૂર્વક મારે જણાવવું પડે છે કે, મેવાડની રાજસત્તા હવે વધારે દિવસ આપણા હાથમાં રહેશે કે નહિ, એનો મારા મનમાં તો સંશય થયા કરે છે; કારણ કે, મેવાડના રાણા લક્ષ્મણસિંહના પુત્ર અરિસિંહનો પુત્ર હુમ્માર આજકાલ ધણે જ પ્રબળ થઈ પડ્યો છે અને પોતાના પૂર્વજોનું રાજ્ય પાછું મેળવવામાટેના પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે. મેવાડના જંગલોમાં સુસંભાન સૈનિકોપર તેણે અસહ્ય ત્રાસ વર્તાવવા માંડ્યો છે. અરે એટલું જ નહિ પણ હવે તો ચિતોડમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાં પણ લૂટફાટ કરવાના સાહસ સૂધી તે આવી પહોંચ્યો છે. હું એક વાર બહારના પ્રદેશમાં ફરવા ગયો હતો, તે મારી ગરહાજરીનો લાભ લઈ મારા ઘરમાં લૂટ ચલાવી તે પોતાની ધારવાને સફળ કરવામાં ફાવી ગયો છે અને ત્યાર પછી ખંડણીની વસૂલાતની જે તિલેરી ચિતોડ તરફ આવતી હતી તેને પણ જંગલમાં લટીને તેણે સુસંભાન સૈનિકોને મારી નાખ્યા છે. પહાડી પ્રદેશોમાં દિવસે દિવસે તેની સત્તા વધતી જાય છે અને તેની સત્તાના વધવા સાથે આપણી સત્તાના અસ્તનો સમય મને બહુ જ પાસે આવતો દેખાય છે. પરંતુ હવે એક સલાહ યાય છે તે એ છે કે, જે સુલતાને સુલતાન અલાઉદ્દીનનું નામ સાંભળતાં જ ઝર્જવતીઓના ઝર્જનો પાત થાય છે અને રહતાં છોકરાં પણ છાનાં રહી જાય છે, તે સુલતાનની સત્તા મેવાડમાં હોવા છતાં હુમ્માર જેવો એક બાળક રાજપૂત મેવાડમાં આટલો બધો ત્રાસ વર્તાવે છે, એનું મૂળ કારણ શું હોવું જોઈએ ? મારી અદ્ય મતિ તો મને એમજ કહે છે કે, મેવાડનો અધિવાર એક રાજપૂત રાજના હાથમાં સોંપવામાં ચહનશાહની ભૂલ થઈ છે. રાજપૂત પોતાના નવજાઈ રાજપૂતનો પણ સ્વીકારે એ સ્વાભાવિક છે. અત્યારે મેવાડનો સુબેદાર માલદેવ છે અને મને સંશય છે કે, તેની સહાયતા અને અનુમતિથી જ હુમ્માર મેવાડમાં આટલો બધો ફાટયો ફાટયો ત્રાસ વર્તાવતો ફર્યા કરે છે. હું નાયબ સુબેદાર હોવાથી મારી સત્તાથી હું કંઈ પણ બદોબસ્ત કરી શકતો નથી, અને માલદેવ જાણી જોઈને હુમ્મારના અપરાધો તરફ આંખમિચામણી કરતો જાય છે. આ સર્વ કારણોથી બાદશાહ સલામતનાં ચરણોમાં મારી એવી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે, માલદેવને મેવાડમાં વ્યવસ્થા કરવાની તાઝીદ કરો, અથવા તો કોઈ સુસંભાન સરદારને સુબેદાર બનાવીને મોકલો. જો મને એ સત્તા આપવામાં આવશે, તો હું સુઝી વગાડતામાં જ એ હુમ્મારને દાખી દધરા. કોઈ પણ રીતે આ બાળતનો જલ્દીથી બંદોબસ્ત થવો જોઈએ; નહિ તો મેવાડમાં સુસંભાનોના જનમાલની કોઈ પણ રીતે સલામતી નથી. ખરી વાત બુદા-

વંદને જણાવવી, એ મારો ધર્મ છે, અને તે પ્રમાણેની અવસ્થા કરવી જ ન કરવી એ હુન્દરવાલાની ઇચ્છાને આધીન છે.

નમકખાર ખાદિમ બદરુદ્દીનખાન

નાયબ સૂબેદાર, મેવાડ.”

એ પત્ર સાંભળતાં જ અલાઉદ્દીનના સંશયી મનમાં અચાનક માલહેવ વિરોધ સરચતો આવિર્ભાવ થયો અને તેનાપર કોપ પણ ઉપજ્યો એ કોપની છટા તેનાં મુખમંડળમાં પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગી. તે ક્ષાંત હોઠ ચાત્રીને હાથપગ પકાડતો કહેવા લાગ્યો કે, “જે હુમ્મીરે આપણા મુસલમાન સિપાહીઓને અકસ્માત્ જંગલમાં પકડી પાડીને ઠાર કરી નાખ્યા છે, બદરુદ્દીનખાનના ઘરને લૂટી લીધું છે અને છેવટે સરકારી ખાનનાને લૂટી શહનશાહના અપમાનનો ધોરતમ અપરાધ કર્યો છે, આપણા મેવાડ પ્રદેશમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો છે, તે હુમ્મીરને પાયમાલ કરીને એ અપરાધની શિક્ષા તેને આપવી જ જોઈએ. આ બધી ખબર આપણને માલહેવે ન આપી એથી સાફ જણાય છે કે, તે પણ અને કાફિર બની દુશ્મન સાથે મળી ગયો છે અને આપણા પક્ષમાંથી નીકળી ગયો છે. વજીરે આજ્ઞા અને સર્વ સરદારો આપનો આ વિષયમાં શો અભિપ્રાય છે? આપણે અહીંથી લાંના બંદોબસ્તમાટે મોકલે લશ્કર મોકલીએ અને સૂબેદારની પદવી બદરુદ્દીનખાનને આપીએ તો કેમ?”

બાદશાહનો આ સવાલ સાંભળીને સર્વ સમાજનો વિચારમાં પડી ગયા અને કોઈએ કશો પણ અભિપ્રાય આપ્યો નહિ. અતે વૃદ્ધ વજીરે હાથ જોડી નમ્રતાથી કહ્યું કે, “શહેરીયાર વાલાતખાર! આજકાલ આ દિલ્હીમાં જે મામલો આલી રહ્યો છે, તે મામલાને જોતાં મેવાડની વ્યવસ્થામાટે અહીંથી નહું લશ્કર મોકલવાનું મને તો ઠીક દેખાતું નથી. જ્યાં આખા મહદ્દામાં આજ લાગી હોય, ત્યાં ફરેકે પ્રથમ પોતાના ઘરનો ખચાવ કરીને પછી જ ખીલ માલને સંભાળવાનો યત્ન કરવો જોઈએ એવી નીતિ છે. મારો તો એ જ ઉપદેશ છે કે, માલહેવને તાકીદ કરો અને બહારથી તેને ખીવડાવવામાટે બદરુદ્દીનની સત્તાને સ્વતંત્ર કરી નાખો. એટલે બદરુદ્દીન અત્યારે માલહેવની આજ્ઞાને આધીન છે તે સત્તામાં સ્વતંત્ર થશે તો વધારે સારો બંદોબસ્ત કરી શકશે. માલહેવને એમ પણ લખવું કે, જે અમુક દિવસમાં થયેલ વ્યવસ્થા નહિ થાય તો તમને તમારા પદપરથી દૂર કરીને તમારી જગ્યા બદરુદ્દીનખાનને આપવામાં આવશે. મારો નિશ્ચય છે કે, આમ કરવાથી આપણને વધારે તકલીફ વેઠવી નહિ પડે અને ત્યાં વ્યવસ્થા પણ થઈ જશે, સર્પ પણ મરશે અને લાડી પણ નહિ દૂટે.”

“મારો પણ એ જ અભિપ્રાય છે,” એક ખીલ સરદારે કહ્યું.

“હું પણ એ મતને જ અનુમત છું,” ત્રીજાએ જણાવ્યું.

“હું ધારું છું કે, તમે સર્વનો એ જ અભિપ્રાય હોવો જોઈએ. કેમ ખરું નહિ?” અલાઉદ્દીને કટાક્ષથી પૂછ્યું.

“જી, અમારો સર્વનો એ જ અભિપ્રાય છે,” સર્વ સમાજનોએ ગગનલેહક

બોલિ કરીને કહ્યું.

અલાઉદ્દીનની પોતાની ઇચ્છા જો કે એ પ્રમાણે નહોતી, પરંતુ દિલ્હીમાં

આસની રાજકીય ખટપટોથી તે બહારીતો હતો અને બધા સરદારો એ બાબતમાં એકમત થયા એટલે પોતાની ઇચ્છાને મનમાં રાખીને સરદારોની ઇચ્છાને આધીન થયા વિના તેનો છૂટકો જ નહોતો. તે સૌમ્યમુદ્રા કરી શાંત અને ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે, “વાકે ત્યારે” સર્વની ઇચ્છા તે જ મારી ઇચ્છા. આ પ્રમાણેનું પત્ર લખીને સહીસિદ્ધાસાયે માલદેવપર મોકલી આપો, અને બદરૂદીનને ખાતરી રીતે એમ લની જણાવો કે, જો માલદેવનું વર્તન સંતોષકારણ દેખાય તો આ પરવાનાની રૂએ તેને પદબ્રહ્મ કરીને મેવાડના સૂબેદારનું પદ તમે ધારણ કરજો; પણ આ બીના છેક છેલ્લી થરી સુધી કોઈના પણ નાણુવા કે સાંભળવામાં ન આવે એની ખરાબર સંભાળ રાખજો.”

બાદશાહની એ ઇચ્છામાટે કોઈએ વાંધો લીધો નહિ. તરત વછરે માલદેવપર એ બાદશાહી ફર્માનું લખી કાઢ્યું અને બીજું ફર્માન બદરૂદીનના નામનું લખ્યું. બન્ને પત્રોપર બાદશાહના હસ્તાક્ષરો અને મોહોરસિક્કો થયા પછી કાસિદને તે પત્રો આપવામાં આવ્યાં. કાસિદ ત્યાંથી હિતાવળે પગલે આદ્યો ગયો અને વેળાપર બેસી મેવાડ તરફ જવાને રવાના થયો. બાદશાહનું મન બહુ જ હિંસાસીન થયાથી તે સિદ્ધાસનપરથી બેઠીને પોતાના ગુપ્ત આવાસમાં આદ્યો ગયો, અને એથી સજાના કાર્યનું પણ વિસર્જન કરવામાં આવ્યું.

અલાહદીને પોતાના ગુપ્ત આવાસમાં આવ્યા પછી ઠાર ગંદરથી વાસી લીધાં અને ત્યાર બહી મસ્તકપર હસ્તાક્ષર કરી કૂંદ સિંહ મંત્રાણે ગર્જના કરીને તે આમગત કહેવા લાગ્યો કે, “જે અલાહદીન કામનું ખૂન કરીને દિલ્લીના તાબેતખ્તનો મલિક થયો હતો, જે અલાહદીને ગુજરાતના રાજાને પદબ્રહ્મ કરી તેની રાણીને પોતાની બેગમ બનાવી હતી, જે અલાહદીને દેવગઢના રાજાનો પરામવ કર્યો હતો, જે અલાહદીને ચોતેડને બરમીભૂત કર્યું હતું અને જે અલાહદીને રત્નચંદ્રોડના રાજાને અસલ ત્રાસ આપ્યો હતો તે અલાહદીન હું પોતે જ છું, કે કોઈ બીજો હતો? નહિ નહિ; હું પોતે જ તે અલાહદીન છું, પણ કાળ બદલાઈ ગયો છે. એક વખત જે સમય અલાહદીનને આધીન હતો તે સમય હવે બીજાઓને આધીન થતો જાય છે. સુલ્તાન અલાહદીનના બાગ્યમાં શિદ્ધ પડેલાં દેખાય છે.

“હમારા બખ્ત સોયા બખ્ત હય બેદાર ગયેશંકા:

હમારા વક્ત થા વો વક્ત દુવા હય પાર મયરોડા !”

તે એવી રીતે હૃદયાર કાઢતો સભ્યામાં ફસાઈ પડ્યો, તેના કંઠનો અવશેષ થયો અને તે એક બાળક પ્રમાણે હસકાં બની બનીને રહવા લાગ્યો. તેના રોકનો અવધિ થયો હતો. સુલ્તાન હોયા હતાં પણ આજે તે મહા દુઃખી હતો. શું ત્યારે બાદશાહ પણ દુઃખી હોય છે? હા, જો રાજા કે બાદશાહની કાર્ય કીર્તિ અને ચક્રિતો સારાં ન હોય, તો એક કંગાવમાં કંગાવ મનુષ્ય કરતાં પણ સાર્વભૌમ રાજા મહા દુઃખી અને રોકાતુર હોય છે, જે પરાપૂર્વનો એક સત્ય સિદ્ધાંત છે. અલાહદીન પોતે જ પોતાના દુઃખ અને સંકટનો મૂળ હેતુ હતો તે કેવી રીતે? આલો, ત્યારે આપણે એ જ વિષયનો બહાષોદ કરીએ.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ તાત્કાલિન દિલ્લી અને

અલાઉદ્દીનની દુરવસ્થા

‘પ્રત્યેક પદાર્થનો અસ્ત અને હ્રય યથા જ કરે છે અને તે યથા જ લેધએ, એવો આ જગતનો અખાધિત અને સર્વમાન્ય નિયમ છે. અલાઉદ્દીન એ નિયમનો અપવાદ નહોતો અને તેથી એક વાર મહાન હ્રયના સમયને લેઈ લોગવી ચૂકેલો અલાઉદ્દીન આજે અસ્તના સમયમાં વિહરતો કિંવા સચરતો હતો. એ સમયે અવનતિ અથવા વિનિષાતનાં અનેક કારણો તેના બાગ્યમાં આવીને એકત્ર થયાં હતાં. અલાઉદ્દીને પોતાની પૂર્વ અવસ્થામાં કરેલા અનેક અસાધારણ લીધે લોકો તેને ધિક્કારતા હતા, અને અત્યારે તેની વૃદ્ધાવસ્થા અને નિર્બળતાને લેધને મનમાં હુપાવી રાખેલા તિરસ્કારને લોકો રાખેલા વ્યક્ત કરી બતાવતા હતા. અનેક વાર યુદ્ધ કર્યાથી તેના સૈનિક બળની હાનિ યુદ્ધ ગઈ હતી, અને તેમાં બળી સરહારો રાજ્યલોભને વશ થઈ નાના પ્રકારનાં કારસ્થાનો અલાવતા હોવાથી જ સૈન્ય હતું તે પણ સુલ્તાનની આજ્ઞામાં નહોતું. મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને તૈલંગાણુ આદિ દેશોના રાજાઓ વારંવાર બળવો જણાવતા હતા અને તેથી અલાઉદ્દીન એટલો બધો કંટાળી ગયો હતો કે, આ જગતમાં તેનો કોઈનામાં પણ વિશ્વાસ રહ્યો નહોતો.

અલાઉદ્દીનનો સ્વભાવ પ્રથમથી જ સંશયી તો હતો જ અને વળી મલેક કાફરે પોતાના સ્વાર્થને સાધવામાટે આવી અવળી વાતો સમજાવીને બધા વિશે તેના મનમાં એવો તો સંશય ઠસાવી દીધો હતો કે, એ સશય પિરાયના જાળમાં સપડાઈને અલાઉદ્દીને પોતાના મોઠા પુત્રો અને પોતાની બિગમને તેઓ ખાદશાહ વિકેદ્ધ કાવત્રાં કરે છે, એવી શકાથી કારાગૃહમાં નખાવ્યાં હતા, અને તે સુલ્તાન મલેક કાફરનો જે બદામનો બહો શુભામ બની ગયો હતો. મલેક કાફર કહે તે જ અલાઉદ્દીનની પૂર્વ દિશા હતી મનમાં સશયની અતિશય સખળતા થયાથી તે સર્વને પોતાના કાળરૂપ જોતો હતો અને કોઈ પણ સ્થાનમાં તેને શાંતિ કે સુખનો આનંદ મળી શકતો નહોતો. તે મનમાં તો બહુ જ બત્થા કરતો હતો, પણ હવે પોતાના હાથમાં એ દુઃખને ટાળવાનો એક પણ ઉપાય ન રહેલો હોવાથી તેનાથી ઇચ્છા પ્રમાણેની એક પણ કૃતિ કરી શકાતી નહોતી.

જે દિલ્લીમાં એક વાર એક જ અલાઉદ્દીનની નિરકુશ સત્તાનું વૈભવશાલિ સામ્રાજ્ય વિસ્તરેલું હતું, તે દિલ્લીમાં આપણી નવલગથાના સમયમાં નૂદા નૂદા સરહારો અને મુખ્યત મલેક કાફરના કારસ્થાનોનું સામ્રાજ્ય પ્રસરેલું જોવામાં આવતું હતું. આ બધા દુઃખોનો અગ્નિ તો પ્રથમથી જ સળગેલો હતો એવામાં મેવાડમાં હમ્મીરે મયાવેલી ધામધૂમના સમાચાર આવતા તે અગ્નિમાં વૃત હોમાયા જેવું થયું, અને અલાઉદ્દીન એ દુઃખના આઘાતથી ગાડા જેવો બની ગયો અને પોતાના દેહબાનને પણ છૂલી ગયો. આવી વસ્તુસ્થિતિ થયાથી અલાઉદ્દીન કોઈ

નવીન યુદ્ધ કરી રહે અથવા તો મેવાડમાં સારી વ્યવસ્થા કરી રહે, એ સર્વથા અશક્ય અને અસંભવિત જ હતું. અલાઉદ્દીન હવે પોતાનાં પૂર્વ કુટુંબીયો સ્મરણ કરીને પશ્ચાત્તાપનાં પાત્રમાં બળ્યા કરતો હતો, પણ કોઈ કોઈ વાર યુનઃ તેના મનમાં દોષનો આવિર્ભાવ થતો હતો અને તે યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છવાનું થતો હતો; પરંતુ પરિસ્થિતિને જોતાં નિરાશ થતો હતો, હતાશ બની જતો હતો.*

* હુમ્મીરના સમયમાં દિલ્લીના તખ્તપર અલાઉદ્દીન બાદશાહ હતો કે ખીજે કોઈ શહનશાહ વિરાગતો હતો, એ વિશે ઇતિહાસોમાં પરસ્પર કેટલીક વિરુદ્ધતા જોવામાં આવે છે. ‘રાજસ્થાન’ નામક મેવાડના ઇતિહાસનો પ્રખ્યાત લેખક કર્નલ ટોડ એમ લખે છે કે:

“.....and Maldeo himself carried the account of his loss to the Khilji King Mahmood, who had succeeded Alau.”

એટલે કે, “માલદેવ પોતાને થયેલી હાનિના સમાચાર લઈને પોતે જ બાદશાહ મહમૂદ ખિલજી પાસે ગયા કે જે અલાઉદ્દીનના મરણ પછી તેના તખ્ત અને તાજનો માલિક થયો હતો.”

પરંતુ મુસલમાનોના રક્ષેલા અને અંગ્રેજોએ લખેલા મુસલમાની સત્તાના ખીજા ઇતિહાસો આપણે વાંચીએ છીએ, ત્યારે આપણે એમ જોઈએ છીએ કે, ખિલજી વંશમાં મહમૂદ ખિલજી નામનો કોઈ દિલ્લીનો બાદશાહ થયો જ નથી. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં ટોડ સાહેબને એ નામ કાણ જાણે ક્યાંથી મળી આવ્યું હશે, એની કલ્પના કરી ચકાતી નથી. હવે ટોડ સાહેબની તો ભૂલ નક્કી છે, માત્ર ત્યાર પછી એ હુમ્મીરના વિષયમાં અન્ય લેખકોએ પણ ‘રાજસ્થાન’ ના આધારથી જે ગ્રંથો અલ્પ સૂત્રીમાં લખ્યા છે, તે સર્વમાં પણ એ ભૂલ જેમની તેમ જ કાયમ રહેલી જોવામાં આવે છે અને તેથી આપણા લેખકો ઐતિહાસિક વિષયમાં વિશેષ શોધ કરતા નથી, એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. હુમ્મીરે અલાઉદ્દીનના જીવનકાળમાં જ ચિતોડની સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લીધી હતી એમ કેટલાક ઇતિહાસોથી સિદ્ધ છે અને તેથી અમે હુમ્મીરની આ નવલકથામાં તેના સમકાલિન દિલ્લીપતિ તરીકે સુલ્તાન અલાઉદ્દીનનો જ સ્વીકાર કરેલા છે. જે. ટી. વ્હીલર સાહેબ પોતાના ઇતિહાસમાં એક સ્થળે લખે છે કે, “The latter years of Alau-ud-din were disturbed by revolts and losses. Maharashtra, Guzerat, and Telingana were in frequent rebellion. The Rajpoots recovered Chitor. The Sultan grew sour and suspicious of all around him, excepting Malik Kafur. He did whatever Malik Kafur told him. He imprisoned his queen and elder sons lest they should plot against him. He died in 1316. He is said to have been poisoned by Malik Kafur.”

J. Talboys Wheeler's "The History of India under Mussulman Rule." P. 64.

જ્યારે પરમાત્મા અનુકૂળ હોય છે ત્યારે તે મનુષ્યને સર્વ વસ્તુઓની સ્વાભાવિક રીતે જ અનુકૂળતા યઈ પડે છે; એ તો કાંઈક પ્રમાણે હુમ્મીરને અલાઉદ્દીનની એ અવનતિની વેળા પણ બહુ જ અનુકૂળ યઈ પડી. દિલ્લીથી લે નવીન સૈન્ય ન આવે, તો માલદેવ કે બદરુદ્દીનખાનથી હુમ્મીરના બળને ઢાળી રામાય એમ નહોતું. હુમ્મીરનું બળ દિવસે દિવસે વધતું જતું હતું અને દિલ્લીમાં અલાઉદ્દીનનું તથા ચિતોડમાં માલદેવનું બળ દિવસે દિવસે ઘટતું જતું હતું. એથી હુમ્મીરના બાળ્યરૂપ આકારમાં ઉત્તતિરૂપ રવિના ઉદયનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં.

જ્યારે અલાઉદ્દીનનું ખાનગી કર્મોન બદરુદ્દીનને મળ્યું ત્યારે તેના આનંદનો અવધિ થયો અને એ શાહી કર્મોનને પોતાનું એક હુધિયાર બનાવીને તેણે

એનો બાવાર્થ એવો યાચ છે કે.—“અલાઉદ્દીનની અવસ્થાનાં અંતિમ વર્ષો ઢાનિઓ અને બળવાઓના કારણથી બહુ જ કષ્ટમાં બીત્યાં હતાં. મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને તૈલંગણમાં વારંવાર બળવો થયા કરતો હતો. સળપૂતોએ ચિતોડ પાછું પોતાના તાબામાં કરી લીધું હતું. સુલ્તાન એક મલેક કાફર વિના બીજા બધા મદદ રાંકારીલ બની ગયો હતો. મલેક કાફર તેને જે કંઈ પણ કહેતો હતો તે પ્રમાણે જ તે વર્તતો હતો. પોતાની બેગમ અને જે મોઠા છોકરાને તેણે કેદ કર્યા હતા; કારણ કે, તેમ ન કર્યાથી તેઓ તેના વિરુદ્ધ કાવત્રાં કરે, એવો તેને સંભાવ હતો. તે ઇ. સ. ૧૩૧૬ માં સ્વર્ગવાસી થયો. તેને મલેક કાફરે વિષ-પ્રયોગથી માર્યો હતો, એમ કહેવામાં આવે છે.”

એ તો બધા ઇતિહાસકારો કહે છે કે, ચિતોડમાં પદ્મિનીના કારણથી જોહાર થયો તે વેળાએ એટલે કે ઇ. સ. ૧૩૦૩ માં હુમ્મીરની અવસ્થા ખાર કે તેર વર્ષની હતી, અને અલાઉદ્દીનનું મરણ ઇ. સ. ૧૩૧૬માં થયું, તે પહેલાં હુમ્મીરે ચિતોડ પાછું લીધું હતું. તો ચિતોડ પાછું લેતી વેળાએ હુમ્મીરનું વય ત્રેવીસ ચોવીસ વર્ષનું તો હોતું જ જોઈએ. એ કારણથી અલાઉદ્દીન પણ હુમ્મીરના સમયમાં બીજો બ્રાહ્મણ કંપવાની અગત્ય રહેતી નથી. વળી અલાઉદ્દીનના મરણ પછી ખિલજ વંશમાં એવી તો મારામારી ને કાપાકાપી ચાલી હતી કે કોઈ પણ બ્રાહ્મણે એક વર્ષ પણ બ્રાહ્મણી ભોગવી નહોતી અને એવી જ રીતે ખિલજ વંશનો અંત આવી ગયો હતો. હુમ્મીરના સમયમાં અલાઉદ્દીનને જ બ્રાહ્મણ તરીકે કાયમ રાખ્યાથી બીજા પણ એક સારી વાત જાણવાનો પ્રસંગ મળે છે; જે અલાઉદ્દીને અત્યંત અત્યાચાર કરી બદ્દા બદ્દા દેશો મેળવ્યા હતા, તે દેશોના પુરાતન સ્વામીઓએ તેને નિર્બળ થયેલા જોઈ તેના સમયમાં જ પોતાના દેશોને પોતાના તાબામાં લઈ લીધા. એથી ‘બળાકારનું બળ અઠી દિવસ જ ટકી રાકે છે,’ એનો અલાઉદ્દીનને પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળ્યો અને તે પશ્ચાત્તાપ કરતો દુર્દેશમાં જ મરી ગયો; એ ચિત્ર વાચકોના મનમાં જે એક અલૌકિક ભાવના ઉત્પન્ન કરી રાકે છે, તે ટોડનો કાંપનિક મહમૂદ ખિલજ કરી રાકતો નથી. તેમ જ એથી ઇતિહાસના સત્યનો પણ વિપર્યાસ યાચ છે. ટોડની બીજા પણ કેટલીક મૂલો આ નવલકથામાં સુધારવામાં આવ્યા છે અને તે વાચકોના જોવામાં આવશે જ એટલે વિશેષ લખતું હિત નથી.

પોતાના એક સ્વાર્થને સિદ્ધ કરવાનો મનમાં નિર્ધાર કર્યો. તે માલદેવ પાસે જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

તૃતીય પરિચ્છેદ

સ્નેહસંગીત

ચિતોડના રાજમહાલયના અંતઃપુર રાધે મળેલું એક રમણીય હવાન હતુ કુમારીએ પોતાનાં માતાપિતાને આશ્રય કરીને એ હવાનની રચના કરાવી હતી. એ હવાનની શ્રેષ્ઠ કુમારીની માતા પોતાના હાથે જ કરતી હતી, અને કુમારી તે સમયે અસ્વચ્છ બાલિકા હોવાથી માતાની આગળી બાહીને હવાનમાં આમતેમ કરવાના જ પરમ આત્મ માનતી હતી. એ હવાન તે કુમારીના બાલ્યકાળનું ખેલનાનું સ્થાન હતું. તે પોતાની સમવચ્છ સખીઓ સંગે એ હવાનમાં રમ્યા કરતી હતી. એ બાલ્યાવસ્થાની ધરનાને ઘણો કાળ વીતી ગયો હતો અને સાથે સાથે કુમારીના સુખતા દિવસો પણ વીતી ગયા હતા. અત્યારે તેની તે સ્નેહમયી માતા આ સંસારમાં નહોતી અને તે સાથે રમવાવળી બાળાઓ પણ પરણીને બિત્ર બિત્ર સ્થાને પોતાના પતિને ત્યાં જતી રહી હતી. હવે કુમારી પાસે બાલ્યાવસ્થાનું સુખ અને શાંતિથી ભરેલું નિર્નિકાર હૃદય પણ નહોતું. માતાની આંખી બાહીને બાલ્યાવસ્થામાં જે સમયે કુમારી અઠધા ખીલેલા શુભાખતા શૂર પ્રમાણે બગીચામાં આમતેમ નાચતી ને હેલતી કર્યા કરતી હતી, તે સમયે એ આનન્દમયી બાલિકાની આવી દુર્દશા ધઈ જશે, અને એને સંસારસુખનો સ્વાદ જરા પણ નહિ મળે, એવી કોઈને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના થઈ હશે ખરી કે? બાલિકા કુમારી પોતાની સખીઓ સાથે જે સમયે સુમનોવ્રતમાં લપાઈ છુપાઈને ખેલ કરતી હતી તે સમયે એ સ્વપ્નમંદરી બાલિકા કોઈ રાજમહાલયની રોગમાને વચારવાને બદલે બાલ્યાવસ્થામાં જ વિવાહિતા થઈને બાલવિધવા થશે અને બોરમાન માતાના અસહ્ય ત્રાસનું બલિદાન થઈ પડશે; એવો કોઈને જરા પણ ભાસ હશે ખરી કે? ક્યાંથી હોય? છતાં પણ પરિણામ એવું વિપરીત આવ્યું હતું. એ જ આ સંસારની વિલક્ષણતા અને ઈશ્વર કૃતિની અગમ્યતા!

હતભાગિની બાળા પિતાના અંતઃપુરમાંની અનેક આપદાઓને અંબનત મસ્તકે સહન કરીને પોતાની માતાના સ્મરણચિન્હ સ્વરૂપ તે હવાનમાંના કુણડના સોપાનપર માધવી લતાની શીતળ ઢાયામાં એકલી બેસીને પોતાના ગત સુખોનું વારંવાર સ્મરણ કર્યા કરતી હતી. આજે એ સુવતી કુમારી બહુ વાર સૂઈ શુપસુપ તે માધવી લતાની શીતળ ઢાયામાં કુણડના સોપાનપર બેસી રહી હતી, અને નેત્રોમાંથી નીર વર્ષાવીને પોતાના હૃદયમાંના બળતા અગ્નિને છુટાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હતી. સૂર્ય તો પશ્ચિમ દિશામાં અસ્ત થઈ ચૂક્યો હતો. ધીમે ધીમે અન્ધકાર અને તેની સાથે સાથે જલંકર નિરાતપ્થતાનો વિશ્વમાં વિસ્તાર વધતો જતો હતો; પરંતુ કુમારીના માણ આ પૃથ્વીને ત્યાંની અન્ય અનેક રાજ્યોમાં ભગ્યા કરતા હતા. ભગવાન બાલકરનો અસ્ત

પયો હતો, એની એ યુવતીને જરા પાણુ શુદ્ધિ રહી નહોતી. મહા ગંભીર અને બહુન જિનતામાં નિમગ્ન થયાથી અલ્પ સમયને માટે એ પોતાની સાવકી માતાની કોપ અને તિરસ્કારબરેલી દૃષ્ટિને પણ ભૂલી ગઈ હતી. આજે તે પોતાની સ્વર્ગવાસિની માતાના સ્મરણને બદલે અન્ય કોઈ વિશેષ આદરણીય વ્યક્તિના સ્મરણમાં જ નિમગ્ન થયેલી હતી. હમીરની સ્મૃતિ તે રમણીના હૃદયમાંથી એક પળને માટે પણ દૂર થતી નહોતી.

કુમ્ભારીને અંતઃપુરમાંથી નીકળ્યાને ઘણો વખત થઈ ગયો હતો. રાત વધારે વીતેલી જોઈને લક્ષ્મી કુમારીકાને શોધવા નીકળી. લક્ષ્મી કાંઈક દૂરના સપ્તધથી રાજ માલદેવની બત્રીજ થતી હતી. લક્ષ્મીનાં માતાપિતાને તેની ખાડ્યાવસ્થામાં જ પરલોકવાસ થયેલો હોવાથી માલદેવે અનુગ્રહપૂર્વક તેને પોતાના શુદ્ધમાં રાખી લીધી હતી. લક્ષ્મી સ્વપ્ન અને શુષ્કમાં ઉત્તમ હતી અને માલદેવે તેનો વિવાહ પણ કરી આપ્યો હતો. બગિનીસમાન અથવા સખીસમાન માલદેવના અતઃપુરમાં, જો કોઈ પણ દુઃખિની કુમારીને ધૈર્ય અને શાંતિ આપનાર મનુષ્ય-પ્રાણી હોય તો તે એક માત્ર લક્ષ્મી જ હતી. ઘણીક વાર કુમારી પોતાના મનની બધી વાતો લક્ષ્મીને કહી દેતી હતી અને એથી તેના હૃદયનો ઝેટલોક બાર ઓછો થયાથી તેને શાંતિનો અનુભવ થતો હતો. એ જ કારણથી આજે લક્ષ્મી ઘણી વાર વાઠ જોવા છતાં પોતાની પ્રિય સખીને અંતઃપુરમાં ન જોયાથી તેને શોધતી શોધતી બગીચામાં આવી પહોંચી હતી. લક્ષ્મીએ ત્યાં આવીને જોયું તો કુમારી રોતી રોતી એક ગાયન ગાવામાં નિમગ્ન થઈ ગઈ હતી. તે કચ્છામય સ્નેહસંગીત સાંભળીને લક્ષ્મીના હૃદયમાં એક પ્રકારનો અગમ્ય આઘાત થયો અને બહુ જ ધીમા પગલાંથી તે કુમારીની પાંક પાછળ આવીને બેસી રહી કુમારીને લક્ષ્મીના આગમનનું જરા પાણુ બાન નહોતું. તે દુઃખિની અને ઉન્માદિની સમાન બાવથી પોતાના સંગીતને લલકારીને ગાવા લાગી. લક્ષ્મી પોતાનાં નેત્રામાંથી અશ્રુ વર્ષાવતી મૂક શુભે તે સંગીત સાંભળવા લાગી. તે સંગીત નીચે પ્રમાણે હતું:—

ગજલ

“મહુબખત હસ સનમકી મુદતોસે દિલમેં બસ્તી હય,
 છુદાકી રાન કાખેમેં અનયબ જુતપરસ્તી હય;
 હુઆ હય જબસે સૌદા ઉસ અદ્દએ દુએ નનાકા,
 દિલે રાયદાકો મેરે બુલ્દ નાગન ઈનકે ડસ્તી હય;
 દુરંગી આઈના દિખલા રહી હય દેખો અય ગાફિલ,
 ઉધર નકશા અદમકા હય ઉધર તસ્વીરે હસ્તી હય;
 રેહા કરદે અરે સૈયાદ મુદરાનમેં બહાર આઈ,
 કદ્દમેં દીદે શુદ્ધે વાસ્તે જુલજુલ તરસ્તી હય;
 સુલયમાં નેકાબદકા હાલ ઇસ ભયાકે જુલતા હય,
 યે દુનિયા એક કસૌત્રી હય ખરે ખોટકા કસ્તી હય.”

અહીં કદાચિત્ કેટલાંક પાઠકો તથા પાઠિકાઓ સંશય કરશે કે, કુમારી એક ખૂબ રમણી હોવા છતાં તેના મુખમાં આ ઉર્દૂ સંગીત ક્યાંથી ? તો એ સંશયનું

નિવાસ કરવામાટે અમારે જણાવ્યું લેઈએ કે, માલદેવ અલાહદીનનો દાસ હોવાથી જે કેટલાક સુસંસ્કૃત અધિકારીઓ પણ ચિતોડમાં આવી વસેલા હતા. તેમની સ્ત્રીઓ વારંવાર માલદેવના અંતઃપુરમાં આવતી હોવાથી અને તેમનામાં સંમીત કબાળી વિશેષ પ્રિયતા હોવાથી કુમારીએ પોતાના મનોરંજનમાટે ફારસી બાણની કેટલીક ગજલો તેમની પાસેથી શીખી લીધી હતી. હમણાં તેણે જે સંગીત ગાયું હતું તે મૂળ ફારસી બાણનું જ હતું; પણ કેટલાંક પાઠકો તથા પાઠિકાઓ કદાચિત્ તે બાણ ન પણ સમજી ચૂક્યાં હોય એટલામાટે અહીં તે સંગીતનો ઉર્દુ અનુવાદ જ આપવામાં આવ્યો છે.

સંગીતની સમાધિ કરવા સાથે જ કુમારીએ ચક્રિત થઈને એકાએક પાછળ તળર નાખી, અને ત્યાં શું લેયું? તેની દૃશ્યસખી લક્ષ્મી નેત્રોમાંથી અશ્રુ વર્ષાવતી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીદેવી પ્રમાણે જ નિશ્ચેષ્ટ બની હતી. પોતાની એ પ્રાણુપ્રિય સહચરીને લેતાં જ કુમારી એકદમ ઢીંને તેને ગળે બાઝી પડી અને તેના વક્ષઃસ્થળપર પોતાનું મસ્તક રાખીને હસકાં ભરીભરીને રાવા લાગી.

ધણીક વાર સૂધી એવા રીતે બંને સખીઓ રહી ત્યાં ને ત્યાં જ બેસી રહી. સાર પછી રાત બહુ વીતવાથી લક્ષ્મી રાતીરેતી કુમારીની હૃદયસ્થાને જમણા હાથની આંગળીઓથી ઝાલી ડાબા હાથમાં પાલવ લઈ તેવરે તેનાં આંસુ લૂછતીલૂછતી દહેવા લાગી કે, “બહેન! હવે ચાલો; કારણ કે, રાત એક મહર જેટલી વીતી જવા આવી છે. એટલામાટે આપણે હવે સત્વર જ અંતઃપુરમાં જઈ પહોંચવું લેઈએ.”

“અંતઃપુર સધવા સુંદરીઓમાટે હોય છે, વિધવા સુંદરીઓનો અંતઃપુરમાં નિવાસ કરવાનો અધિકાર નથી; એટલામાટે તારે એમ જ કહેવું લેઈએ કે, આપણે હવે અંતર્દાહપુર અથવા સ્મરણપુરમાં જ ચાલવું લેઈએ,” એમ કહીને પુનઃ નયનોમાંથી આવણુ બાદ્રપદની શુદ્ધિ વર્ષાવતી કુમારી ત્યાંથી ચાલવાની તૈયારી કરવા લાગી, પરંતુ અંતઃપુર તરફ જવાને તેનો પગ ત્યાંથી ઉપડી શક્યો નહિ.

લક્ષ્મી પોતાના મનમાં કહેવા લાગી કે, “યૌવનાવસ્થા અને પ્રેમવિકારનો આવો જ પ્રતાપ અને આવો જ પ્રભાવ હોય છે, ધન્ય છે, કન્દર્પરાજ! તમારી જાનમોહિની અગમ્ય લીલાને! સાથ જ કહું છે કે, ‘કન્દર્પર્ષદલને વિરજા મનુષ્યા.’ કામવિકારને છોડતાની શક્તિ ધરાવનાર મનુષ્ય વિરલ જ હોય છે.”

બંને સખીઓ કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના અંતઃપુરમાં આવી પહોંચી. ત્યાં રાત્રે સુખમય્યામાં યડવા છતાં હ્રમ્ય સખીઓનાં નેત્રોમાં નિદ્રા આવી નહિ. કુમારીની અસ્વસ્થતાનો હેતુ સ્નેહોન્માદ હતો અને લક્ષ્મીનું દૃશ્ય સખીની મનોવ્યથાના વિચારમાં ધડેલું હોવાથી તેને અનિદ્રાનો વિકાર થયો હતો.

—૦૦૦૦૦૦૦૦—

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

ભયંકર યાચના અને ધર્મસંકટ

જે સમયે કુમારી પોતાના હવાનમાં સ્નેહસંગીત ગાવામાં તક્લીન થયેલી હતી, તે સમયે માલદેવ દિલ્હીથી આવેલા મેવાડની વ્યવસ્થામાટેના બાદશાહી

કર્મીતને વાંચી નાના પ્રકારતા તર્કવિતર્કના વ્યવસાયમાં તર્કીન થયો હતો. એટલામાં અચાનક એક અનુચરના આવવાથી તેની વિચારસિદ્ધાંતો ભંગ થયા. તેણે અનુચરને ગંભીરતાથી જ પ્રશ્ન કર્યો કે, “કેમ, સામ્રાટ આવ્યો છે?”

“નાયબ સૂબેદાર બદરુદ્દીનખાન બહાર આવી ઉભા છે અને આપને મળવા માંગે છે,” અનુચરે ઉત્તર આપ્યું.

જો કે બદરુદ્દીનખાન તેનાથી ઉતરતી પહાવીનો અધિકારી હતો છતાં તે ખાદ-શાહના જ્ઞાતિબંધુ હોવાથી માલદેવને તેનું પોતા કરતા પણ વધારે માન જળવડું પડતું હતું. તેના આવવાની ખબર સાંભળીને અનુચરને કાંઈ પણ ન કહેતાં માલદેવ પોતે જ આસનપરથી ઉઠ્યો, અને દ્વાર સૂઝી તેના સત્કારમાટે સામે ગયો. સલામ વાલેકુમ સલામ ચલાવી તે બદરુદ્દીનને પોતાના બેસવાના ઝોરડામાં લઈ આવ્યો, અને ત્યાં તેને આસન આપી બેસાડ્યા પછી તેણે વિનયથી પૂછ્યું કે, “કેમ, ખાનસાહેબ! કાંઈ અસાધ્ય અચાનક પધારતું થયું?”

“હિલ્લીથી આવેલું બાદશાહી કર્મીન તો આપને મળ્યું હશે જ,” બદરુદ્દીનખાને સંભાષણનું મંગલાચરણ કરતાં કહ્યું.

“જી હા. આવ્યું છે અને તમે પધાર્યા તે વેળાએ હું તેના વિચારમાં જ મેઠો હતો,” માલદેવે જણાવ્યું.

“મારાપર પણ તેનું જ એક ખાનગી કર્મીન આવેલું છે અને તેથી એ વિશેની વાતથી તરકરવામાટે જ હું અહીં આવ્યો છું. હવે હું આપને એમ પૂછવા માગું છું કે, હમ્મીરે જે ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો છે તેને દાખી દેવાના આપ શા પ્રયત્નો કરના માગો છો?” બદરુદ્દીનખાને અકડાધથી પૂછ્યું.

“આપણા સૈન્યમાં સૈનિકોની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી છે અને હમ્મીરના પક્ષમાં બિંદા સૈનિકોની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. વળી બિંદો અને રાજપૂતો મેવાડના પહાડી પ્રદેશોથી જલ્દીતો હોવાથી આપણા અભયમાં સૈનિકો તેમની સામા લડવામાં ફાવી શકતા નથી. એક બે વાર હિલ્લી મેં વધારે સૈન્ય મોકલવા લખ્યું હતું, પણ ત્યાંથી પણ કાંઈ મહદ કે કુમક આવી નથી. એટલે હવે દુશ્મનોને દાખી દેવાના શા ઉપાયો કરવા એના જ વિચારમાં હું પડી ગયો છું તમે પણ બાદશાહના હિતેથી જો, એટલે જો કોઈ ઉપાય તમને સૂઝતો હોય તો તમે જ બતાવો,” માલદેવે સત્ય સ્થિતિનું દર્શન કરાવીને કહ્યું.

“હું પ્રયત્નથી જ જાણતો હતો કે, આપ આવો જ જવાબ આપશો. મહારાજ માલદેવ! આપ બંને કોઈ પણ કારણથી દુશ્મનોને દાખી દેવાને રાક્ષિતમાન ન થતા હો, છતાં હિલ્લીમાં બાદશાહના દરબારમાં એનો જુદો જ અર્થ ઊઠાવવામાં આવ્યો છે, અને મને બય છે કે, એથી કદાચિત્ પરિણામે આપને હાનિ લાગવવી પડશે,” બદરુદ્દીને કહ્યું.

“મારી એ શાંતિનો બાદશાહના દરબારમાં એવો શો જુદો અર્થ ઊઠાવવામાં આવ્યો છે તે અડચણ ન હોય તો કૃપા કરીને જણાવશો?” માલદેવે વેરમયતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“એ જ કે, સાતદેવ પોતે રાજપૂત હોવાથી રાજપૂત હમ્મીર સાથે અંદરખાનેથી મળી ગયા છે અને તેથી જ મેવાડમાં મુસલમાનોની સત્તા આવી રીતે દિવસે દેવસે નિર્જળ અને ન્યૂન થતી જાય છે,” બદરુદ્દીને લડકાવતારી ખબર સંભળાવી.

“જે વૃક્ષનું બીજ પણ નથી વધારું તેનું કાલ્પનિક વૃક્ષ બહુ કસાય ત્યા સ્વચ્છની પ્રતિષ્ઠા જ શી જળવાય?” માલદેવે મર્મથી કહ્યું.

“એ સંશય સત્ય હોય કે અસત્ય, પણ આપે હવે સુખેદારીથી હાથ ઊઠાવીને જ બેસવાનું છે,” બદરૂદીને વાણીનો બીજો આધાત કર્યો.

“હું જો ચતુ સાથે મિત્રતા કરી સ્વામિદ્રોહનો અપરાધી નથી, તો પછી મારે પદબ્રથ યવાનો બધા રાખવાની કશી પણ અગત્ય નથી આ સંશય તુમારા મનમાં વિના કારણ જ હત્યત્ર થયો છે,” માલદેવે હસીને વાતને ઊઠાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું.

“આ સંશય વિના કારણ મારા મનમાં હત્યત્ર થયો નથી, કિન્તુ હું જે કહું છું તે મનપૂત પૂરાવા સાથે જ કહું છું. જો આપનો મારા વચનમાં વિશ્વાસ ન બંધાતો હોય તો બુઝો આ દિલ્લીથી મારાપર આવેલું બાદશાહનું આનગી ફર્માન,” એમ કહીને બદરૂદીને એક કાગળનો લખેલો માલદેવના હાથમાં આપ્યો. અને પાછું કહ્યું કે, “જો આપ યોગ્ય વ્યવસ્થા ન કરી શકો અને મારા મનમાં આપના વર્તન વિશે શંકા હોય, તો મને આપને પદબ્રથ કરવાની અને આપનો અધિકાર મારા હાથમાં લેવાની સદર પરવાનગી આપવામાં આવી છે. હું આપને જ્યારે ઈચ્છુ ત્યારે પદબ્રથ કરીને મેવાડનો સુખેદાર થઈ શકું એમ છે.”

માલદેવે તે બાદશાહી ફર્માન વાંચ્યું અને તેના મનમાં એથી શોક અને ખેદનો બંધાર આધાત થયો. છતાં એ શોકની હાથાને સુખમંડળમાં મકટ ન થવા દેતાં તે ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે, “બદરૂદીનખાન! દિલ્લીથી મારામાટે આવો સરયાવ આવતો અને મારી ખતિનો તથા મારા દેશનો દ્રોહ કરીને મેં બાદશાહનું દાસત્વ સ્વીકાર્યું તેનો મને આવો બદલો મળશે, એવી સ્વપ્નમાં પણ મેં કલ્પના કરી નહોતી. આવા કટકટીના સમયમાં તમે પોતે પણ સુખેદાર થકને શી વ્યવસ્થા કરશો અને મેવાડમાં કેવી રીતે શાંતિ પ્રસરાવશો, એ હું સમજી શકતો નથી.”

“હું મેવાડમાં શાંતિનો પ્રસાર કરી શકું છું કે નહિ, એ તો હું જ્યારે સુખેદારની પદવીપર આવીશ, ત્યારે જ યોગ્ય જોઈ શકશે. પણ આપને વિના કારણ વાસ આપવાનો મારો વિચાર નથી. જો આપ માન્ય કરો તો આપની પદવી પણ ન બધ અને બાદશાહનો આપમાં હતો તેના કરતાં બમણો વિશ્વાસ તથા પ્રેમ બંધાય એવો ઉપાય આપને હું બતાવું. મારી તો એવી જ ઇચ્છા છે કે, આપણો મૈત્રીસંબંધ વધારે દૃઢ થાય અને આપણે એકબીજાના સુખ-દુખના બાગીદાર બની રહીએ,” બદરૂદીનખાને પ્રમંચબદળનો વિસ્તાર કરવાની રાત્ર્યાત કરતાં કહ્યું.

“બલે, બતાવો. જો આપનો ઉપદેશ યોગ્ય હશે તો અવશ્ય હું તે પ્રમાણે વર્તીશ,” માલદેવે ગંભીરતાથી કહ્યું.

“તો મારી એ સલાહ છે કે, આપની પુત્રી કૃવારી બેઠી છે અને તેની પરણવાની ઉમ્મર પણ થઈ ગઈ છે, એટલે જો આપ પોતાની પુત્રીને કોઈ સુસહમાન સરદાર સાથે પરણાવી દેશો, તો દિલ્લીમાં બાદશાહ તથા બીજા સુસહમાન સરદારોનો આપની સ્વામિનિષ્ઠામાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ બંધાશે, અને

હદયિત્ બાદશાહ આપને આના કરતાં પણ કોઈ મોટી પદવી પર બઠાવશે," ધીમેથી બદરૂદીને પોતાના સ્વાર્થને સિદ્ધ કરનારો હપદેશ આપ્યો.

માલદેવતા હૃદયમાં એ વચનો સાંભળીને વજના આઘાત સમાન આઘાત ગયો અને કોપનો અગ્નિ તેના અંગઅંગમાં વ્યાપી ગયો. પરંતુ માલદેવ રાજનીતિજ્ઞ અને કારસ્થાનપટ્ટ હોવાથી પોતાના તે કેપના આવેશને વ્યક્ત યતા ન દેતાં તેણે બળીર મુદ્રાથી ખાનને ઉદેશીને કહ્યું કે, "બદરૂદીનખાન! તમારે માં હપદેશ ખરેખર અમૂલ્ય છે; પણ વિચાર એ ધાય છે કે, મારી પુત્રી કયા મુસલમાન સરદારને પ્રસ્થાવવી? હું રાજપૂત હોવાથી અને વળી અલાઉદ્દીન બાદશાહનો દુષાપાત્ર હોવાથી કોઈ પણ મુસલમાન સરદાર મારી ટીકરીનું માથું કરી રાકવાનો નથી જ; અને હું પોતે જ ને મારી છાકરીમટિ મુસલમાન વર શોધવાને નીકળું તો સંસારમાં મારી અપકીર્તિ થાય, એટલે તમારા હપદેશ પ્રમાણેનો યોગ કેવી રીતે અને કેમ કરીને આણી રાકાય વાસ્તે?"

એના મટિ આપે જરા પણ ચિન્તા કરવી નહિ. આપનું હિત જળવાતું હોય અને આપની પદવી કાયમ રહેતી હોય, તો હું પોતે જ આપની પુત્રીની માગણી કરવાને તૈયાર છું. એથી બાદશાહની આપપર વિશેષ દુષા થશે, આપણા રત્નેહરસંઘે ઝાટો વશે અને આપની પુત્રી પણ સુખી થશે," બદરૂદીનખાને પોતાના મનનો ભાવ જણાવ્યો.

"શું ત્યારે ખરેખર આપ મારી પુત્રીનો હાથ ગ્રાહવાને તૈયાર છો? કે આ હાસ્યવિનોદ કરો છો?" માલદેવે બદરૂદીને વક્ર કરીને જાંઝા બાવથી પ્રશ્ન કર્યો.

"છ હા, હું આ રાખ્ઠો અંતઃકરણની ઇચ્છા અને પ્રીતિથી જ જીવ્યારું છું. આવા ગંભીર વિષયોમાં હાસ્યવિનોદ કરવાને હું એક મકારતું બચકર પાપ સમજું છું. છે, આપની ઇચ્છા?" બદરૂદીનખાને પોતાના વચનની સત્યતાને સિદ્ધ કરીને કહ્યું.

માલદેવ ગહન વિચારમાં પડી ગયો. તેણે તરત કરોડ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. એવી રીતે મૌન્યમાં ને મૌન્યમાં ઘણો વખત વીતી જતાં અંતે બદરૂદીનખાને અધીર બનીને પૂછ્યું કે, "કેમ સુખેદાર સાહેબ! આ વિચારમાં પડી ગયા છો?"

"વિચાર બીજો કોઈ પણ નથી; એ જ વિચાર થયા કરે છે કે, કુમારી કોઈ મુસલમાન સાથે લગ્ન સંબધ કરવાને તૈયાર થશે કે કેમ? કારણ કે, અમારી રાજપૂત સ્ત્રીઓ બહુ જ હઠીલી હોય છે અને એ વાત તમે પોતે પણ સારી રીતે જાણો જ છો. એટલામટિ હું મારી સ્ત્રી અને પુત્રીની અનુમતિ લીધા પછી આ બાબતનો તમને જવાબ આપીશ. હાલ ત્યાર દિવસ ધૈર્ય ધારણ કરો. ઈશ્વર કરશે તો સઠ સારું થશે," માલદેવે બહુ જ મજતાપૂર્ણ ઉત્તર આપીને ખાનના મનનું સમાધાન કર્યું.

"મને એની કશી પણ ઉતાવળ નથી; કારણ કે, એ કાર્યમાં મારા લાભ કરતાં આપનો પોતાનો જ વધારે લાભ સમાયલો છે. આપ ત્યાંદે આજ્ઞા કરશો તો ત્યારે માનું કરવાને હું તૈયાર છું," બદરૂદીને બહારથી બેપરવાઈનો રોષ જતાવ્યો.

"હું તમારી આ હિંમતતા અને અનુક્રમ્યામટિ તમારે હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું," માલદેવે કટાક્ષમય આભાર માન્યો.

“ત્યારે હવે અત્યારે તો હું રૂઝ લઈશ, બંદગી,” બદરૂદીને આસનપરથી ઊઠીને શિષ્ટાચાર ક્યો.

“આદાબ,” માલદેવે કહ્યું.

બદરૂદીનખાન ચાલ્યો ગયો. તેને દરવાજા સુધી પહોંચાડીને માલદેવ પાછો ઓરડામાં આવી દિગ્મુદ્ધ લેવો બની આમતેમ ફર્યા લાગ્યો. કોપથી તેનું મુખમંડળ રક્ત વર્ણુ બની ગયું હતું અને તેનાં નેત્રોમાંથી આગની ચિગારીઓ નીકળ્યા કરતી હતી. તે લેખમાં આવીને આત્મગત કહેવા લાગ્યો કે, “માલદેવ! તે બાદશાહનું દાસલ સ્વીકાર્યું એટલે તું નીચ અને કુર્સાબાર તો થઈ જ રૂક્યો! પરંતુ હવે તો એ નીચતાની પણ નીચે પડવાનો તારો વખત આવી લાગ્યો છે. એક સાધારણ પદવીના મુસદ્દાને તારી છુત્તીના હસ્તની યાચના કરીને તારા વંશને અને તારી પવિત્ર જાતિને બ્રહ્મ કરવાની ઇચ્છા કરી છે. હાલ, આ આઘાત સહન કરવાનો સમય આવ્યો, તેના કરતાં મરણ આવ્યું હોત તો વધારે સારું હતું. દિલ્લીથી તારા માટે આવું હુમ્મ ફર્માન આવ્યું છે, એમાં અવશ્ય કોઈનું કાંઈ પણ કારસ્થાન હોતું જ નહોત્યે. કીક છે, જે યજ્ઞનું હશે તે યજ્ઞ; પણ રાણીની સલાહ તો લઉં, અને તે શું કહે છે તે સાંભળું ને ખરે.”

તે તરત ત્યાંથી પોતાના અંતઃપુરમાં ચાલ્યો ગયો. રાણી કન્યાવતી ત્યાં પોતાના પતિના આગમનની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતી જ બેઠી હતી.

પ્રથમ પરિચય

સાનકી માતા

માલદેવ કાંઈ પણ ગોઠ્યાચાલ્યા વિના યજ્ઞપર બેસી ગયો અને મનમાં ને મનમાં જ કાંઈ વિચાર કરવા લાગ્યો. પોતાના પતિના આગતના વિશ્લેષણ સ્વરૂપને લેઈને રાણી કન્યાવતી નમતાપૂર્વક સ્ત્રી-ઉચિત હાવબાલથી પૂછવા લાગી કે, “પ્રાણનાય! આજે આમ આટલા બધા ઉદાસીન અને કોપાનુર દેખ દેખાઓ છો વાકે? હજી આપ જમ્યા પણ નથી, માટે આવો પ્રથમ ભોજન કરી લેશો, એટલે પછી સાંત થઈને આપણે વાતચીત કરીશું.”

“રાણી! આજે મારી કુલાના લોપ થયો છે; કારણ કે, હરરમાં ભોજનના સ્થાને કોપ અને તિરસ્કારનો અંકાર ભરાઈ ગયો છે. અતિદ્રોહી બનીને અવાર સુધી બાદશાહનું જે પાપપૂર્ણ ભોજન આપણે જમ્યા છીએ તેનું પીડાકારક પરિણામ ભોજનવાનો પ્રસંગ હવે આવી લાગ્યો છે. સર્વ પાપી પ્રાણીએને મરણ પછી નરકવાસ ભોજનવો પડે છે, પણ આપણને આ જન્મમાં જ નરકવાસ ભોજનવો પડશે કે શું, એવો મારા મનમાં બધ થયા કરે છે,” માલદેવે વિચિત્ર શેદ-બદલા ચખ્ખોમાં પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું.

“હૃદયેશ્વર! આપનું બોલવું જરાવ મારા સમજવામાં આવી શક્યું નથી. આપના બોલવાનો શો ભાવાર્થ છે, તે કૃપા કરીને સ્પષ્ટતાથી સંભળાવો. મને તો એમ જ લાગે છે કે, આજે આપને કાંઈક લગ્નમાદ થયો છે,” રાણી કન્યાવતીએ કહ્યું.

“ખરી વાત છે, મને ઉન્માદ ન થયો છે. કોઈને હર્ષના ઉન્માદ થાય છે, અને કોઈને શોકનો ઉન્માદ થાય છે. મને આજે શોકના ઉન્માદનો વળગાડ થયો છે ! રાણી ! બાદશાહના દરબારમાં કોઈએ મારા વિરુદ્ધ કારસ્થાન રચ્યું છે અને મને પદબ્રજ કરવામાટેનું બદરહીનને શાહનું આજ્ઞા કુર્માન પણ આવી ગયું છે. મારી પદવીને અને બાદશાહની આપણાપરની કૃપાને કાયમ રાખવાનો કેવળ એક જ ઉપાય બાકી છે,” માલદેવે શોકનું કારણ જણાવ્યું.

“તે શો ઉપાય છે ?” રાણીએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“એ કે, બદરહીન સાથે આપણી કુમારીનો વિવાહ સંબંધ કરી આપવો.” માલદેવે કહ્યું.

“ને આપણી કુમારીનો બદરહીન સાથે વિવાહ સંબંધ કરી આપીએ તો જ આ પદવી અને બાદશાહની કૃપા કાયમ રહે એવું તે શું કારસ્થાન રચાયું છે તે જણાવશો ?” રાણીએ ઉઠી સલાહ પૂછ્યો.

“મેવાડમાં હુમ્મીરે બહુ જ ઉપદ્રવ મચાવવા માંડ્યો છે અને બાદશાહી ખતનાને લઈ મુસલમાનોના વધનો એક સરખો સપાટો ચલાવ્યો છે; એટલે એથી હું હુમ્મીર સાથે અંદરખાનેથી મળેલો છું એવો બાદશાહને સંશય થયો છે, અને એટલામાટે જ મને પદબ્રજ કરવાની ખાનગી રીતે બદરહીનને પ્રવાનગી આપવામાં આવી છે. હવે જો હું મારી પુત્રી બદરહીનને આપું તો એથી એમ સિદ્ધ થાય કે, હું હુમ્મીર સાથે મળેલો નથી; કારણ કે, જો તેમ હોય તો હું મારી પુત્રી મુસલમાનને પરણાવું જ નહિ. એથી બાદશાહની કૃપા અવિચળ રહેવાનો અને મારી પદવી પણ કાયમ રહેવાનો સંભવ છે. હવે તારો એ બાબતમાં શો અભિપ્રાય છે, તે સકોમલ વિના કહી સંભળાવ,” માલદેવે બધો ખુલાસો કરીને રાણીનો અભિપ્રાય પૂછ્યો.

“મારો તો એ જ અભિપ્રાય છે કે, કોઈ પણ ઉપાયે બાદશાહની કૃપાને અને આપણી આ સૂણેદારીને જળવી રાખવી. કુમારી બાલવિધવા છે અને આપણા માથે બારરૂપ થઈ પડી છે; એટલે જો એક એવી નકામી વસ્તુનો લોભ આપવાથી આપણો વેગવ જળવાતો હોય, તો એ વસ્તુના ત્યાગમાટે વિચાર કરીને સ્વાર્થ સાધવામાં વિલગ્ન કરવાનું કોઈ પણ કારણ નથી. આપણી રાજપૂત નતિમાં તો આપણે હલકા ગણાઈ ચૂક્યા છીએ, શત્રુ કરતાં બૂરા અંત્યજ થઈ ચૂક્યા છીએ, આંચોમાં આપણે અસ્પર્શ્ય બન્યા છીએ, એટલે રાજપૂતો તો આપણો સ્વીકાર કરવાના નથી, એટલે જો આપણે બાદશાહની અવકૃપાને પાત્ર થઈશું તો, ઘોષીનો ફતરો નહિ ધરેના કે નહિ ઘાટનો એવી જ આપણી અવસ્થા થશે. મુસલમાનો સાથે લોબન ક્યાંથી આપણે બચી રાકીએ તેમ નથી, તેમની સાથે સ્પર્શતા માત્ર કરવામાટે તો દીકરી આખ્યા વિના છૂટકો નથી. [જો તેમ ન કરીશું તો તેમના પણ આપણે અંત્યજ બનીશું. પછી તો જેવો આપનો વિચાર,” રાણીએ પોતાનો કપાયુક્ત અભિપ્રાય દર્શાવ્યો. એ તો આગળ જણાવેલું જ છે કે, રાણી કમળાવતી મનમાં કુમારીનો દ્વેષ કરતી હતી. કુમારી તેને આંખમાં ચલ્ય પ્રમાણે ખૂંચા કરતી હતી. એટલે આવી રીતે અત્યાનંદ પોતાના માર્ગમાંથી કોટો નીકળી જવાની વાત આવતાં તે કુમારીને દૂર ખસેડવાની અથવા ખાડામાં નાખી દેવાની સલાહ આપે તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું.

રાણીનો આવો અભિપ્રાય સાંભળીને માલદેવના અંગમાં કોપનો અધિક પ્રાપ્તિ થયો. કોપથી તેનાં અંગો ટંપવા લાગ્યાં અને ભયંકર ગર્જના કરતો. કમળાવતીને કદેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “રાણી! આજે તારી બુદ્ધિની મેં દૂરેપૂરી પરીક્ષા કરી લીધી છે. અકસોસ કે આજ સુધી હું તારા નીચ સ્વભાવને જાણ્યો ન રહ્યો અને હીરા તથા કાચના તફાવતને જાણી ન રહ્યો. કુમારીની સ્વર્ગવાસિની માતા હીરા હતી અને તું કાચ છે. તારા મોહમાં નષ્ટાઇને મેં બિચારી માતૃવિહીના અને બાલવિધવા થયેલી મારી ‘સદ્ગુણી પુત્રીને વિસારી દીધી, એ મારા અપરાધની ઈશ્વર અને કેમ ક્ષમા આપશે? હું ક્ષમા છે અને દ્વેષિની છે; પણ એ દ્વેષની દિશામાં તણાઇને પોતાના કુળગૌરવ અને જાત્યભિમાનને પણ ભૂલી જવા સુધીની નીચતા તારા હૃદયમાં બેસેલી છે; એ હું અત્યાર સુધી નજીક નહોતો. એ ખરું છે કે, રાજપૂત જાતિમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા એાજી છે; તોપણ શું મારી પુત્રીનો હાથ હું એક મુસલમાનના હાથમાં સોંપું અને કલંકિત નામને હિજાબ કરવાને બદલે વધારે કલંકિત બનાવું? નહિ, નહિ; અદ્યાપિ માલદેવ એટલો બધો નીચ અને આંડાલ થયો નથી. મારી પદવીને અને મારા સૌભાગ્યને જાળવવાના ખીન અનેક ઉપાયો છે. હું તે ઉપાયો અજમાવીશ અને વિજય મળશે, તો હીક છે; નહિ તો આત્મહત્યા કરીને આ પાપી માણુનો ત્યાગ કરીશ.”

“નાથ! આ સાહસ યાચ છે,” રાણીએ કહ્યું.

“શુભ, નીચ મારી! વધારે લવારી ન કર. સાહસ એ કાવિયોનો વંશ-પરંપરાનો ગુણ છે અને એથી જ અને સત્ય સુખની પ્રાપ્તિ થવાની છે. આજથી હું તારો ત્યાગ કરું છું; કમણ કે, તારા જેવી નીચ નારીના સમાજમમાં રહીને હું મારી બુદ્ધિને બ્રષ્ટ કરવા ઇચ્છતો નથી. ચાલ, અહીંથી દૂર ચા,” માલદેવે તિરસ્કારસૂચક સ્વર અને ધિક્કારસૂચક મુદ્રાથી કહ્યું.

જે માલદેવ અત્યાર સુધી એક અનુચર પ્રભાણે રાણીના અર્ધવચનમાં વિચરતો હતો તેને આમ એકાએક બફારો થયેલો જોઇને રાણીના આશ્ચર્યનો અવધિ થયો. તે આજના માલદેવના તેજને સહન કરી શકી નહિ, અને તેથી ઝટ ત્યાંથી પોતાના ખીન ખાનગી ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

માલદેવના મનમાં કુમારીવિશેનો વાત્સલ્યભાવ એકાએક ઉભરાઈ આવ્યો અને અર્ધરાત્રિનો સમય થયેલો હોવા છતાં તે કુમારીના સયનચૂક તરફ તેના મુખનું અવલોકન કરવામાટે આવતો થયો. આવતા આવતા અનાચાર તેના મુખમાંથી આ રાખેા નીકળી ગયા: “હાય, સાવકી માતા તે સાવકી માતા!!”

પછ પરિચ્છેદ

પિતા અને પુત્રી

મધ્યરાત્રિનો સમય. સર્વત્ર સ્વચ્છ સ્ફટિક સમાન ચંદ્રિકાનો વિસ્તાર. રાત્રિ દેવીએ પણ સર્વત્ર પોતાના સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી દીધી હતી. એવા સમય-માં માલદેવના અંતઃપુરમાં પૂર્ણ નિઃસ્તબ્ધતા દૃષ્ટિગોચર હતી હતી. માત્ર એક

ઝોરડામાંથી કાઢેના મંદ મંદ અને અસ્પષ્ટ શોકસ્વર કહીએવર થતો હતો. તે શોકસ્વરને સાંભળીને કેવું દહય વિદીર્ણુ ન થાય વાર? એવો ધાપાણુ દહયી તે કોણુ હોઈ શકે વાર?

તે ઝોરડામાંના એક સુંદર નકશીદાર પલંગપર બેસીને એક પરમ સુદર યુવતી મંદ સ્વસ્થી શોક કરતી હતી. તેના લાવણ્યનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. તેના શરીર સૌન્દર્યનું અવલોકન કરતાં તે કોઈ દેવલોકની રંભા, ઊર્વશી કે મિલોત્તમા જ છે અને કોઈ ઋષિના શાપના પ્રતાપે તેનું મૃત્યુલોકમાં આગમન થયેલું છે, એવો જ સર્વને ખાસ થતો હતો. આપણે એને ઉદ્યાનમાં સ્નેહસંનીત ગાતી જોઈ હતી તે કુમારી-માલનાદિની તો એ નહિ હોય? તે દિવસે મદાંધ અને કામાંધ બદરૂદીનખાનના હાથમાં સપડાયલી તે હરિલાલી તો એ નહિ હોયને? ખરેખર એ સુંદરી તે જ હતી. એ યુવતી અખંડ શોક કરતી બેઠી હતી. કેટલીક વાર પછી તેના શોક કાંઈક ઘટ્યો, અને તે એક ગાઠ વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. પુત્ર: શોક જ સમયમાં તેની આંખોમાં ઝળઝળિયાં બરાઈ આવ્યાં અને તેના શુભાંગી ગાલોપર યદને ટપટપ્ કરતા, અશ્રુબિન્દુઓ નીચે પડવા લાગ્યા. તેના કરુણ આલાપ ધીમેધીમે વધતો જ વતો હતો. અતે તેના મનમાં એ દુઃખનો સમાવેશ ન થઈ શકવાથી સ્વાભાવિક જ તેના મુખમાંથી નીચે પ્રમાણેના શબ્દો બહાર નીકળી પડ્યા, “હે પરમાત્મન્દ! ઉવે હું ઘેર્યે ધારી શકતી નથી અને સ્નેહવિકારને મારી શકતી નથી.”

યુવતીએ હોઠ આપ્યા અને એના કરતાં વધારે શબ્દો ઉચ્ચારવાનું સાહસ હતું નહિ. કેટલાક સમય પછી તેણે પોતાના શોકના વેગને રોક્યો અને રાત્રિ વધારે વીતેલી હોવાથી શોડીક નિદ્રા આવે તો સૂઈ જવામાટે તે ત્યાંથી ઊઠી. તે અંદરના ઝોરડામાં જઈ બીજા પલંગપર પડવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં કોઈ મનુષ્યનાં પગલાંનો અવાજ અચાનક આવીને તેના કનોમાં અથડાયો. તે કાંઈક ગભરાટમાં પડી ગઈ અને મનમાં જ કહેવા લાગી કે, “આવી મોડી રાતે કોણુ આવતું હશે વાર?” પણ માત્રમાં જ એક મધ્યમ વયનો પુરુષ તે યુવતી સમક્ષ આવીને ઊભો રહ્યો.

એ પુરુષને અકસ્માત્ પોતાના શયનમંદિરમાં આવેલો જોઈને તે યુવતી બચથી થરથર કંપવા લાગી. તેની છાતી ધડકવા લાગી અને તે પુરુષને જાણી નજરથી લેવાની હિંમત ન થયાથી તે નીચી નજર કરીને લાંબી ત્યાં જ સ્તબ્ધ તાથી ઊભી રહી ગઈ.

તે આગેનુક પુરુષનું વય લગભગ પિસ્તાળીસ વર્ષનું હતું. તેની મુખસુદ્રા ગંભીર અને ચિન્તાગ્રસ્ત દેખાતી હતી, એટલે તેના દહયમાં કાંઈ પણ શોકનો આવેશ હોવો જોઈએ, એવું સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાતું હતું. તે અંદર આવીને કેટલીક વાર સૂંધી કુમારીના મુખમંડળને એક ધ્યાનથી જોતો ઊભો રહ્યો. ત્યાર પછી તે આગળ વધ્યો અને કુમારીના કોમળ કરને પોતાના હાથમાં પકડીને અત્યંત વાત્સલ્યથી કહેવા લાગ્યો કે, “બાળે! મધ્ય રાત્રિનો સમય થવા છતાં નગતી બેસી રહીને હું શું કરતી હતી? શા વિચારમાં નિમગ્ન હતી?”

“કાંઈ નહિ, પિતાજી! આજે બહુ જ ઉભા થતો હોવાથી અત્યાર સૂંધી

મારી આંખોમાં લીધ આવી નથી અને તેથી અમથી જાગતી બેસી રહી છું,” કુમારીએ લીધી નજર ન કરતાં સરમાઈને ઉત્તર આપ્યું.

“પુત્રિ! તું બલે ગમે તે કહે, પણ મારી મનોદેવતા મને નિશ્ચયપૂર્વક એમ કહે છે કે, તારા મનમાં કોઈ અનિવાર્ય ચિંતા જાગત ચયેલી છે અને તે ચિંતાને તું મારાથી છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે,” માલદેવે ગંભીરતાથી કહ્યું. વાસ્તવમાં જાણાવવાની જરૂર નથી કે, એ પુરુષ બીજો કોઈ નહિ પણ ચિંતોડનો સુબેદાર અને કુમારીનો પિતા માલદેવ જ હતો. એટલું જોણીને માલદેવ પાછો તોતાની પુત્રીને એકાચ દૃષ્ટિથી નિરખવા લાગ્યો. કુમારી બચ અને લજ્જાથી એવી તો ગજરાટમાં પડી ગઈ હતી કે, એના જવાબમાં તેનાથી એક શબ્દ પણ જોણી શકાયો નહિ. તે પિતા વળી પણ પૂછવા લાગ્યો કે, “પુત્રિ! તારી ચિંતા અથવા મનોવ્યયાનું કારણ મારા જણવામાં ન આવેલું જોઈએ, એવી જ તારી ઇચ્છા છે કે શું?”

કુમારીના કંકનો અવરોધ થયો, તે ફરકાં બરીબરીને રડવા લાગી, તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો, તેની વાત્સલ્યકિન્નો અન્ત થયો અને તેના અંગેઅંગમાં વાયકર કંપનો આવિર્ભાવ થયો.

કુમારીની આવી અવસ્થા જોઈને માલદેવના હૃદયમાં ધણું જ ખેદ થયો, અને તે પુનઃ પ્રેમપૂર્વક જોણ્યો કે, “કન્યકે! તું તારા હૃદયની વાત મારાથી છુપાવે છે શાને?”

“પિતાજી! મેં આપથી શી વાત છાની રાખી છે વાર?” કુમારીએ બળાકારે એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“તારી ચિંતાનું કારણ,” માલદેવે કહ્યું.

“તે કારણ ક્યું વાર?” કુમારીએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

“તે કારણ ગમે તે હોય; પણ તું મને મારા પૂછેલા સવાલોના બરાબર જવાબ આપીશ ખરી કે?” માલદેવે કહ્યું.

“જી હા, પિતાજી! આપ જે કોઈ પણ પૂછ્યો, તેના જવાબમાં હું સત્ય હશે તે જ કહીશ,” તરણી કુમારીએ અશ્રુ લૂછીને કહ્યું.

“હીક ત્યારે, પ્રથમ તો એના જ ખુલાસો કર કે, આર્જકાલ તું આટલી બધી ખિત્ત અને ઉદાસીન કેમ રહ્યા કરે છે?” માલદેવે વાતસલ્યથી પૂછ્યું.

“નહિ, પિતાજી! એમ નથી. મને ખિત્ત કે ઉદાસીન યવાનું શું કારણ હોય વાર? આપનો મારાપર અગ્રાધ રતેહ હોવાથી કદાચિત્ આપને એવો ભાસ થતો હશે,” કુમારીએ મર્મ અને કટાક્ષથી એ વાત્સલ્ય ઉચ્ચાર્યો.

“કુમારી! અત્યાર સુધી હું મારા કર્તવ્યને ભૂલીને તને પણ વિસરી ગયો હતો, પણ આજે મારાં નેત્રોપરથી મોહનો પડદો દૂર થઈ ગયો છે. એટલામાટે મન મોકળું કરીને પોતાના મનની વાત જણાવતાં તારે મારા આગળ જરા પણ સંકોચ કરવો નહિ. તું મને વાતોમાં ને વાતોમાં ઠાકાવે છે, પણ તારા એ વાગ્જલમાં હું ફસાવાનો નથી. હું આજે કેટલાક દિવસથી જોયા કરું છું કે, તારા જીવને ક્યાંય પણ સુખ નથી, કોઈ પણ વાતમાં તું પોતાનું મન પડોવતી નથી, નિત્ય ખિત્તવદના યદને અહીંને અહીં જ બેસી રહે છે અને તારી મુખમુદ્રામાં પણ હમણાં હમણાં કોઈ વિલક્ષણ

મકારનો ફેરફાર થયેલો દેખાયા કરે છે, એનું મૂળ કારણ શું છે, એ જો મારા જાણવામાં ન આવે તો, પુત્રી તારી એ ચિન્તાને ઠાળવાનો પ્રયત્ન ખીણુ કોણ કરશે વાનું ?” માલદેવે ખરા આવથી કહ્યું.

“ખરેખર, પિતાજી ! આપના પિતા આ સંસારમાં હવે મારી ચિન્તા રાખનાર અન્ય કોઈ નથી,” કુમારીએ એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને એ વાક્યનો ઉચ્ચાર કર્યો.

‘એક દિવસ ફરો ફરો હું સહજ અહીં આવ્યો હતો, અને તે વેળાએ તું ગાલપર હાથ ટેકીને તારી નજર આગળ પડેલા પુસ્તક તરફ સચિન્ત સુદ્રાથી જોયા કરતી હતી તારાં નેત્રોમાંથી અશુદ્ધતાનું વહન ચર્તુ હતું. તારી એવી શોકાતુર સુદ્રા અને દુર્દશાને જોઈને મારું હૃદય વિદીર્ણુ થઈ ગયું અને તરત ત્યાંથી હું ખીણ તરફ ચાલ્યો ગયો. તે દિવસથી તારા શોકના કારણને જાણવાની ચિન્તામાં હું પડેલો છું. આજે એક બનાવ એવો બન્યો છે કે જેથી મને પણ નિદ્રા આવી નથી. હું પણ જગતો પલગમાં પડ્યો હતો એટલામાં તારો મંદ શોકસ્વર મારા સાંજળવામાં આવ્યો, અને તેથી અતીર થઈને હું અહીં આવ્યો છું. હવે તારે તારા શોકનું કારણ મને જણાવવું જ જોઈએ,” માલદેવે પ્રેમથી ગળગળા થયેલા સ્વરથી કહ્યું.

કુમારીના બોલવાનો માર્ગ હવે ખૂટી ગયો. તેનાં નયનોમાંથી ખજખજ કરતી અશુદ્ધતા વહેવા લાગી માલદેવના મનમાં અધિક ખેદ થયા અને તે આતુરતાથી બોલ્યો કે, “પુત્રી ! જો હું તારા દુઃખનું કારણ મને નહિં કહે, તો તને મારા સોગંદ છે.”

કુમારી પોતાના પિતાને પરમ પૂજ્ય માનતી હતી. તેણે આગેલા શપથથી તે ગંભીરતામાં પડી ગઈ, અને હવે શું કહેવું અને શું નહિ એની દિશા તેને સૂઝી નહિ પિતાના શપથનો ભગ કરી શકાય એમ પણ નહોતું, અને પોતાની હૃદયવ્યથાનું સત્વ કારણ પણ જણાવી શકાય તેમ નહોતું; એટલે સૂઝી વચ્ચે સોપારી જેવી જ તે બિચારીની અવસ્થા થઈ પડી. અતે ગમે તેમ થાય તોપણ પિતાના શપથનો ભંગ તો ન જ કરવો, એમ ધારીને તેણે પોતાના દુઃખનું ખરું કારણ પિતાને જણાવી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે નમ્રતા અને વિનયશીલતાથી કહેવા લાગી કે, “પિતાજી ! ક્ષમા કરો. એ કારણ આપને ન જણાવવું એ જ અછાપિ મને યોગ્ય લાગે છે, કારણ કે, તે કારણને જાણીને ખરેખર આપના ખેદમાં વધારો જ થશે.”

“મારો ખેદ ગમે તેટલો વધી જાય એની ચિન્તા નહિ; પણ કોઈ પણ ઉપાયે તારા દુઃખનું કારણ તો મારા જાણવામાં આવવું જ જોઈએ. પુત્રીની પીડાના હેતુને જાણ્યા પિતા આ પિતાના હૃદયમાં શાંતિનો સંચાર થવાનો નથી,” માલદેવે પાછો આગ્રહ કર્યો.

“પણ પિતાજી ! તે કારણને જાણીને કદાચિત્ આપ મારાપર કોપાશી અને અત્યારે મારામાં આપનો જે પવિત્ર પિતૃસ્નેહ કિંવા અપત્યસ્નેહ છે, તે ભયંકર ધિક્કારના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે, એવો મારા મનમાં ભય થયા કરે છે,” કુમારીએ પાછી આનાકાની કરી.

“નહિ, નહિ; મારી લાડકી દીકરી! તારાપર હું કદાપિ ટોપ કરવાનો નથી,” માલદેવે નિશ્ચય કરાવ્યો.

હવે સત્ય વૃત્તાંત કહી દેવા વિના છૂટકોજ નથી, એમ ધારીને કુમારીએ ખુબ જ સંકુચિત મનથી અને આટકતા સ્વરથી પોતાને અસહ્ય ચર્ષ પરેલો સાંનકી માતાનો ત્રાસ, વૈધવ્યથી મનમાં યતી વેદના અને તેથી પોતે આત્મહત્યામાટે કરેલો નિશ્ચય, આત્મહત્યા કરવામાટે દેવીના મંદિરમાં જવું, ત્યાં દેવીનો ચયેલો સાક્ષાત્કાર, તેનાપર એક મુસલમાન સર્દારે બળાત્કારનો કરેલો મર્યાદા અને એક રાજપૂત વીરના હાથે, પોતાના બાવિ બર્તાના હાથે, તેનો ચયેલો બચાવ ઈત્યાદિ વૃત્તાંત તે યુવતીએ થોડા સપ્તહોમાં કહી સંબળાવ્યો અને અંતે તે પિતા પાસેથી પોતાના અપરાધની ટૂંકા માગવા લાગી. માલદેવ થોડી વાર તો ગહન વિચારમાં નિમગ્ન ચર્ષ ગયો અને ત્યાર પછી તેના મુખમંડળમાં આનંદની છટાતું કરીને થવા લાગ્યું. તે સસ્મિત વદનથી કુમારીને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “પુત્રિ! કુમારી! દેવીના સાક્ષાત્કાર અને દેવીનાં વચનોથી તો એમજ સિદ્ધ થાય છે કે, હું અદ્વાપિ કુમારિકા જ છું. જેણે મુસલમાન સર્દારના બળાત્કારમાંથી તારો બચાવ કર્યો તેજ રાજપૂત વીર તારો પતિ થવાનો છે, એમજ દેવીના બિવિધકથનથી કલ્પના કરી શકાય છે.”

કુમારી કાંઈ પણ ન બોલતાં નીચું મોઢું કરી મૌન્ય ધારીને બેસી રહી. માલદેવ આનંદહર્ષક ઉદ્દગાર કાઢીને બોલ્યો કે, “અહા, હા! દેવી! આજે મારું દુઃખી મન શાંત ચયું. મારી પ્રિય કન્યા વિધવા નહિ, પણ કુમારિકા છે, એ તારાં વચનો મને આનંદસાગરમાં ડુબાવી નાખે છે.”

કુમારીના મનમાં અનિવાર્ય આનંદ થયો. તેનો વૃત્તાંત સાંભળીને કદાચિત્ પિતાને દુઃખ થશે, એવો જે તેને બચ હતો તે બચ માલદેવના ટપર્યુક્ત ઉદ્દગારને સાંભળતાં ટળી ગયો અને તેવું મુખકમળ મધુસ્થિત ચયું. માલદેવ એકાએક કોપાતુર થયો અને આંખથી કાઢીને કુમારીને પૂછવા લાગ્યો કે, “પુત્રિ! જે મુસલમાને તારાપર બળાત્કાર કરવાનું સાહસ કર્યું હતું, તે મુસલમાનને તં ઓળખ્યો હતો કે?”

“નહિ, પિતાજી! હું તેને રાત્રિનો અંધકાર હોવાથી ઓળખી શકી નહોતી,” કુમારીએ બહુબૂઝીનેજ પિતાને તે બળાત્કાર કરનાર મુસલમાન સર્દારનું નામ ન બોલાવ્યું.

“ત્યારે તો અપરાધીને શિક્ષા કરવાનો ઉપાય નથી. હ પણ તે દુષ્ટ ચવનના અત્યાચારમાંથી તને છોડવનાર તરફજ રાજપૂત વીર કોણ હતો, એ મું બાણે છે ખરી કે?” માલદેવે બીજે સવાલ કર્યો.

“જી હા,” કુમારીએ લલિતપદ ચમકે કહ્યું.

“ત્યારે તો સત્વર જલ્લાવ કે તે કોણ હતો અને તેનું નામ શું?” માલદેવે આતુરતાથી પૂછ્યું.

“તે મેવાડનો ખરો રાજ્યાધિકારી મહારાજો હમીર હતો, એમ માલગથી મારા જલ્લાવામાં આવ્યું હતું,” કુમારીએ પોતાના ઉપકારક પુરુષના પવિત્ર નામનો સ્વરથી ઉચ્ચાર કર્યો.

તે જો વેળાએ વનપાત થયો હોત, તો માલદેવ એટલો બધો ચક્તિ ન થાત; પણ હુમ્મીરનું નામ સાંભળતાં જ તે આશ્ચર્યચકિત બની ગયો. તે ગંભીર-તાથી કહેવા લાગ્યો કે, “પુત્રિ! આ તારું કેવું સાહસ?”

“પિતાછ! હું અજ્ઞાન અવળા છું. મારા અપરાધની મને ક્ષમા આપો. હું આપની આજ્ઞાનું કદાપિ ઉલ્લંઘન કરવાની નથી,” કુમારીએ બચલીત યદને ક્ષમાની ચામત્તા કરી.

“પુત્રિ! તેં કરો પણ અપરાધ કર્યો જ નથી, એટલે ક્ષમા માગવાની કંઈ પણ અગત્ય નથી. તે જે મહાપુરુષના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો છે, તે જે તારો પતિ થાય, તો હું ખરેખર મને પોતાને મહાભાગ્યશાળી માનીશ! પણ એમ થવું અશક્ય છે. એ કાર્યમાં અનેક વિધો ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. એક તો તે રાજપૂત વીરવંશાવતંસ પોતાના કુલાભિમાનને બૂલી જઈને એક બાલવિધવા સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર થાય, એ સંભવતું નથી. ખીજું તે પોતે દિલ્હીના બાદશાહનો હાડવૈરી હોવાથી તેની સાથે મારાથી પણ ખુલ્લી રીતે સંગંધ કરી શકાય તેમ નથી. એવાં બંન્ને અનેક પ્રકારનાં વિધો હોવાથી તારી ઇચ્છા કેમ કરીને પૂર્ણ થશે, એનો મને ઘણો જ વિચાર થયા કરે છે,” માલદેવે વિચારતા સ્થાનમાં ડૂબીને જણાવ્યું.

પોતાના પિતાનું એ મુદ્દાબરેલું બાપણું સાંભળીને કુમારી નિરાશાથી અશુભાવવા લાગી. તેની આવી અવસ્થાને જોઈને માલદેવ વ્યથિત અંતઃકરણથી કહેવા લાગ્યો કે, “પુત્રિ! તું આમ એકાએક નિરાશ ચામટી બની જાય છે વાઠ? તારી ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવામાટે હું મારાથી બનતા સર્વ પ્રયત્ન કરીશ. તારે આમ હતાશા થવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. તારો આ વંતીત મારા જણવામાં આવ્યો, એ પણ એક રીતે ઠીક જ થયું. હવે કંઈ પણ ચત્ન કરી શકારો.”

એ પછી પિતા અને પુત્રી વચ્ચે વિશેષ કંઈ પણ બાપણું થયું નહિ. માલદેવ પોતાની પુત્રીને સ્વસ્થતાથી નિદ્રા લેવાનું કહીને ત્યાંથી પોતાના રાચનશુદ્ધમાં ચાલ્યો ગયો. તે સ્થાનમાં પચો તો ખરો, પણ દૃઢ ચિન્તાગ્રસ્ત હોવાથી તેને નિદ્રાનો આસ્વાદ મળી શક્યો નહિ. વિચારમાં ને વિચારમાં અરુણોદયનો સમય થયો. તેણે રાત્રીમાંથી ઊઠી નિલકર્મથી મુક્ત થઈને પોતાના એક અનુચરને બોલાવ્યો અને તેને આજ્ઞા કરી કે, “મારા અંધને સુસજ્જિત કરીને લાવ. તેમ જ મારા જવા પછી મારા જવાની વાત ગુપ્ત રાખજે. હું સાંજે અથવા તો કાલ સવારમાં પાછો આવીશ.”

થોડા સમયમાં જ અનુચર અંધને સુસજ્જિત કરીને મહાલયના દ્વાર પાસે લઈ આવ્યો. માલદેવ વરોડાની એક ગાંસડી લઈને અશ્વારોહણ કરી ત્યાંથી બાલતે થયો. ચિતોડથી બહાર નીકળી નહી તોરે તેણે પોતાનાં વરોડા ઉતારી ગાંસડીમાં જ વરોડા પહેરી લીધાં અને લાર પછી તે કેલવાડાની દિશામાં પયાણું કરવા લાગ્યો.

સમ્રાટ પરિચ્છેદ

શ્રીકૃષ્ણસ્વીકાર

અથવા

“શુભસ્ય શીઘ્રમ્”

કેલવાડાના પહાડી પ્રદેશમાંના રાજમાર્ગમાં સંઘ્યા સમયે એક સંઘમ વચ્ચેના અશ્વારોહી પોતાના અશ્વને દોડાવતો ચાલ્યો જતો હતો. તેની મુખમુદ્રા ચિન્તાથી ઉદ્વિગ્ન થયેલી દેખાતી હતી. તે આજીણાબદ્ધ નગર ન નાખતાં માત્ર સમીપ દૃષ્ટિ રાખીને મનમાં વિચારનો વ્યવસાય ચલાવતો અશ્વને નૃત્ય કરાવતો જતો હતો. તેની એકંદર ચર્ચાને જોતાં તે એ સ્થાને જમાનો હતો તે સ્થાનની તેને પોતાને પણ ખબર હતી કે નહિ, એની શંકા જ હતી. એવી રીતે પ્રવાસ કરતો તે સૂર્યાસ્ત સમયે પહાડની એક સાંકડી ખીણમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં અચાનક સામેથી બે બિંદુ યોદ્ધાઓ ધનુષ્યબાણ લઈને તથા મર્ત્યયા ચઢાવીને આવતા તેના જોવામાં આવ્યા. તેમાંના એક બિંદુએ તે પ્રવાસીના અશ્વની લગાન પકડીને અશ્વને હોભો કરી રાખ્યો. એકાએક અશ્વની ગતિનો અવરોધ ચલાવી તે પ્રવાસીની વિચારનિદ્રાનો ભંગ થયો. તેના મનમાંના વિચારો વાતાવરણમાં હુમ્મ થયા અને તે બચચકિત મુદ્રાથી તે બિંદુઓને જોવા લાગ્યો. ‘મને એમણે ઓળખ્યો તો નહિ હોય?’ એવી શંકાનો મનમાં ઉદય ચલાવી તે આગવુંક બે બિંદુઓને પૂછવા લાગ્યો કે, “ભાઈઓ! તમે કેવા વિદ્યારણ પુરુષ છો! આપણે એક ચારનો પણ પૂર્વ પરિચય ન હોવા છતાં મારા પોતાની લગાન પકડીને તમે મને અટકાવી રાખ્યો છો, એ તો ખરેખર આશ્ચર્ય જ કહેવાય.”

“તમને અમે ઓળખતા નથી એટલામાટે જ અમે તમને અટકાવ્યા છે. કિંમતે કે રાત્રે આ કેલવાડાના પહાડી પ્રદેશમાં કોઈ પણ અજ્ઞાત મનુષ્યનો સંસ્પર્શ થવા ન દેવો અને તે કોઈનો પ્રવેશ થાય તો તેને પકડીને દરબારમાં રજૂ કરવો,” એવી અમારા રાજની અમને કહિત આજ્ઞા છે, અને એ આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ વર્તનારને દેહાંત દંડ આપવામાં આવે છે,” પ્રથમ બિંદુએ કહ્યું.

“મેવાડમાં બાદશાહ અલાઉદ્દીનનો અધિકાર છે, એટલે જણાય છે કે, તમે તેના જ તાબેદાર શુભામ હશો,” અશ્વારોહીએ કાંઈક સર્મભરિત બાવચી કહ્યું.

“નહિ, નહિ; અમારો રાજ તો એ સ્થિતિ અલાઉદ્દીનનો રાજુ છે અને તેનું નામ મહારાજા હુમ્મીર છે. શું તમે અમારા રાજાનું નામ સાંભળ્યું નથી કે? જો એમ જ હોય, તો તમે અવસ્ય કોઈ પરદેશીય પુરુષ જ હશો, એવી અમે કલ્પના કરી રાકીએ છીએ,” બીજા બિંદુએ કહ્યું.

“ત્યારે તમે મને પકડીને તમારા રાજ સમક્ષ લઈ જવાના કે?” પ્રવાસીએ વિચાર કરીને પૂછ્યું.

“એમાં પૂછવાનું જ શું હોય વાઠ? તમારે વોડાપરથી નીચે ઊતરીને પગે ચાલતા ચાલતું પડશે અને અમારા બંધનમાં રહેવું પડશે. તમને મારવા કે ઉદ્ધારવા એ અધિકાર રા.દનો પોતાનો છે,” પ્રથમ બિંદુએ બાવલીત બતાવનારો વાળ આપ્યો.

છતાં તે પ્રવાસી જરા પણ બચબીત ન થયો અને તરત પોતે ઘોડાપરથી ઉતરીને ઘોડાની હાથમાં તેણે પોતાના હાથે જ તે બિલ્લતા હાથમાં સોંપી દીધી. એ પણ તે તેમને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “બાઈઓ! હવે મારા હાથ બાંધવા હોય તો બાંધો અને મને સત્તર તમારા રાજ પાસે લઈ ચાલો.”

બન્ને બિલ્લોએ તેના હાથ બાંધવા માંગ્યા. હાથ બાંધતાં એકે બીજાને ઉદ્દેશીને પોતાની બિલ્લ બાથમાં કહ્યું કે, “અહ્યા! આ દેખાય છે, તો કોઈ બહું માણસ. નારી જ્ય એમ નથી. મને તો એના હાથ બાંધવાનું વ્યાજબી લાગતું નથી.”

“તારી વાત સાચી છે, પણ આપણે તો ચીકીતા ચાકર, આપણે ક્યાંક બલાઈ કરીએ અને રાજ આપણાપર ગુસ્સો કરે તો ધર્મ કરતાં ઘાડ આવવા જેવું જ થાય,” બીજા બિલ્લે જવાબ આપ્યો.

“હ્યો ભારે, ચાલો બાંધી લઈએ,” એમ કહીને પ્રથમ બિલ્લે પોતાના કાર્યની સમાપ્તિ કરી અને બન્ને બિલ્લો તે પ્રવાસીને બંદિવાન બનાવી કેલવાડા તરફ લઇને ચાલતા થયા. લગભગ ત્રણ ચાર ગાડનો પંથ કાપ્યા પછી તેઓ કેલવાડા સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા.

શ્રીખનકાંત હોવાથી કૃષ્ણાતનય, વિનયસિંહ અને હમ્મીર ચંદ્રિકાતા પ્રકાશમાં બેઠા હતા અને સુખદુઃખની વાતો કર્યા કરતા હતા. એટલામાં તે બે બિલ્લો ઉપર્યુક્ત પ્રવાસીને લઇને લાં આવી. તેને તેણે હમ્મીર સમક્ષ લાવીને બેઠો કર્યો. હમ્મીરે તેને પ્રશ્ન કર્યો કે, “તમે કોણ છો?”

“હું ચિત્રોડથી આપના દર્યાન કરવાને કેલવાડા તરફ આવવાને જ નીકળ્યો હતો. મારું નામ મુંદરસિંહ છે, અને હું ચિત્રોડના સુબેદાર માલદેવનો દૂત છું. મારે આપ પાસે જ આવવાનું હોવાથી આ બિલ્લોને આધીન થવામાં મેં જરા પણ ખેંચતાણુ કરી નહોતી,” તે પ્રવાસીએ વિનયથી ઉત્તર આપ્યું.

“તમે કાંઈ પણ ખેંચતાણુ કર્યા વિના મારા સૈનિકોને આધીન થયા એ તમે બહુ જ સુદ્ધિનું કાર્ય કર્યું છે. ખેંચતાણુ કરવાથી કદાચિત્ તમારા માણુનો અંત થઈ જત. વાર, તમે દૂત છો, એની અમને બાજુ ન હોવાથી તમારે આટલી વાર બંદીવાન બનીને ઉભું રહેવું પડ્યું છે, એ માટે કૃપા કરીને મનમાં કાંઈ પણ માહું તાગાડશે નહિ.”

“મિલાડના મહારાણાની આવી ઉદારતામય વાણી સાંભળીને મારા મનમાં અત્યંત આનંદ થાય છે અને આપનો હું અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું,” તે દૂતે વિનયનું દર્યાન કરાવ્યું.

“ખાદશાહના સુબેદાર માલદેવનું મારી સાથે શું કામ પડ્યું છે અને તેમણે શો સંદેશો કહાવ્યો છે?” હમ્મીરે હાસ્ય કરીને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“રાજ માલદેવે એક એવા સંદેશો કહાવ્યો છે કે જે સાંભળીને કદાચિત્ તમારા આશ્ચર્યનો અવધિ જ નહિ રહે,” તે દૂતે પોતાની વાર્તાને વિશેષ રસિક બનાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“ભારે તો તે સંદેશો સત્તર કહી સંભળાવો,” હમ્મીરે ઉત્કંઠાથી કહ્યું.

“માલદેવરાજની મિત્ર કન્યા કુમારીનું આપ કૃપા કરીને પાણિઅહણુ કરો તો મોટો ઉપકાર, એવી માલદેવરાજની આપનાં ચરણોમાં વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના

“ત્યારે અમારે ચિતોડ તરફ ક્યારે આવવું?” હમ્મીરે તે દૃતને પૂછ્યું.

“મહારાજ માલદેવની તો એવી જ ઈચ્છા છે કે, ગુજસ્થ શીઘ્રમ્,”
દૃતે ઉત્તર આપ્યું.

દૃતનો સારી રીતે સહાર કરવામાં આવ્યો અને તેને ત્યાં જ રાત રહેવાનો હમ્મીરે આગ્રહ કર્યો; પરંતુ દૃતે રાતે જ આડ્યા જવાનો હક પકડવાથી તેની સાથે થેલા એ બિસ્ત્રો આપીને તેને હમ્મીરે માનપૂર્વક રવાના કરી દીધો. રાત વીતી અને બીજા દિવસના સૂર્યનો ઉદય થયો. તે દિવસથી જ મહારાણા હમ્મીરે વિવાહ યાત્રાની સર્વ તૈયારીઓ કરવાનો આરંભ કરી દીધો અને ચિતોડના દર્શનમટે તે અત્યંત આતુર બની બેઠો.

—*—*—*—

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

પાણિગ્રહણ

પણ ચાર દિવસ પછી ઘણાક સૈનિકોને સાથે લઈને હમ્મીર ચિતોડ તરફ જવાને હેલવાડામાંથી પ્રયાણ કરી ગયો. એ વેળાએ હમ્મીરના મનમાં વિવાહનો વિચાર નહોતો તેમ જ કઈ કામિની સાથે તેનો કયાસંબંધ થવાનો હતો, એની પણ તેના મનમાં ચિન્તા નહોતી; ઈન્તુ એક વાર પવિત્ર ચિતોડને ચક્ષુથી નિહાળવામાટે જ તે ઉત્સાહથી આવ્યો હતો હતો. ચિતોડદર્શનની આશાએ જ તેને અપૂર્વ આનંદનો પરિચય કરાવ્યો હતો. તેના સગીઓમાંથી કોઈ પણ એ વાત તો બહુતો જ નહોતો કે, હમ્મીરે પોતાના રાત્રીની કન્યા સાથે વિવાહ કરવાની વાતનો સ્વીકાર શા ઉદ્દેશથી કર્યો હતો અને અલ્યારે હમ્મીરના મનમાં શી બાવના રમી રહી હતી. તે જગતમાં કોઈ પણ બહુલું નહોતું અને કોઈનામાં તે બહુવાની શક્તિ પણ નહોતી.

ધીમે ધીમે હમ્મીર ચિતોડ સમક્ષ આવી પહોંચ્યો. દ્વરથી ચિતોડ દુર્ગના કંચુશ દેખાતા હતા. દ્વરથી જ પિતરાજીનાનીનું દર્શન કરીને હમ્મીરના નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા વર્ષવા લાગી. ચિતોડ હજી એ ગાઢ દૂર હતું ત્યાં માલદેવના પુત્રો સામા આવી લાગ્યા અને ત્યાં જ એક વાડીમાંની હવેલીમાં હમ્મીરને ઉતારેા આપ્યો. તેના સૈનિકોએ વાડીમાં જ પોતાની ડાબણી નાખી. તે હવેલીમાં વિવાહ ઉત્સવ સંબંધી એક પણ ચિન્હ હમ્મીરના જોવામાં આવ્યું નહિ. વાડીના અને મહાલયના દ્વારને વિવાહસૂચક તોરણ ચિન્હથી વિરહિત બેઠને તેના આશ્ચર્યનો પાર જ ન રહ્યો. નાના પ્રકારના તર્કવિતર્કોએ આવીને તેના હૃદયને ઘેરી લીધું, અને તેના મનઃસમુદ્રમાં નાનાવિધ ગંસયતરંગો ઉઠવા લાગ્યા. છતાં પણ ધૈર્ય ધારીને તે એ સર્વ વિચિત્ર દૃશ્યનું નૂક મુઝે અવલોકન કરવા લાગ્યો.

આજે માથ માસની શુક્લ પંચમીનો દિવસ હતો, અને ચિવપ્રસાદ ગુરુએ રાત્રિના દોઢ પહર રાત્રિના સમયે કુમારીના લગ્નનું યોગ્ય સુસુદૃઢ નિશ્ચિત કરી રાખ્યું હતું. લગ્નનો સમય આવી લાગ્યો, અને હમ્મીરને માલદેવ આવીને આદર-પૂર્વક લગ્નમંડપવાળા ચોરડામાં વર્ષ ગયો. તે મંડપની વિલસણુતાને જોઈને હમ્મીર આશ્ચર્યથી દિરમૂદ બની ગયો.

મંડપવાળા ઔરડામાં બંધ પુરો બેઠા હતા મહાવયના ચતુર્ભાગમાં સર્વેન દીપમાળા મન્વલિત કરવામાં આવી હતી, તથાપિ તેનો પ્રકાર જલ્દિ-ભાગમાં દુષ્ટિગોચર ન થાય, એ માટેની બળબર બળરહારી રાખેલી હતી બેઠેલા પુરુષ પચ્ચમાં એક મેવાડનો ગૂંબેદાર માવડે પડેલો, બીજે તેનો દુરુચક શિવ-પ્રસાદ સ્વામી હતો અને બાકીના ત્રણ તે હમ્મીર, દુષ્ટનય અને વિનયસિદ્ધ હતા ઔરડામાં સર્વેન રાત્રિ જ પ્રસરેલી હતી, અને સર્વ મનુષ્યોએ મૌન્ય વ્રતનો જ સ્વીકાર કરેલો હોયની, એવો જ બાસ વનો હતો ચોડી વાર પછી માલદેવ અને તેના કુળગુરુના શ્રેષ્ઠ સભાપણનો આરમ્ભ થયો એ સભાપણની સમાધિ થયા પછી શિવપ્રસાદ સ્વામીએ કંઈક વિચારમાં પડવાનો આડખર કરીને હમ્મીરને પોતા પાસે આગમમાટેનો હસ્તસંકેત કર્યો એક ખૂલામાં જઈને હમ્મીરના પૃથ્વીભાગપર હાથ ડેરતા ડેરતા સ્વામીએ તેના જાનમાં કંઈક કહ્યું ચોડી વાર સૂંધી સ્વામી અને હમ્મીરનું સંભાષણ ચાલ્યું અને અંતે સ્વામીની આજ્ઞાને તેણે શિરસાવલ કરેલી હોયી નેઠએ એવો ઉભયના મુખમંડળમાં સ્પષ્ટ રંગ દેખાયો

એટલામાં એક સેન્ટે આવીને પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે, “રાજબગિની કુમારી જ્ઞાન કાર્યથી મુક્ત થઈ ગુંમાર સજી બેઠા છે.”

“બહુ સારું, તેમને પેઠી તરફના ઔરડામાં લાવો,” એમ કહીને શિવપ્રસાદ સ્વામી પોતાના આસનપરથી ઊઠ્યા અને કુમારીને જે ઔરડામાં લાવવામાટેની સેવકને પોતે આજ્ઞા કરી હતી તે ઔરડામાં ઊતારવળી આજ્ઞા ગયા.

કુમારી તે ઔરડામાં આવી અને ગુરુમહારાજને નમસ્કાર કરીને દૂર બેઠી રહી શિવપ્રસાદ સ્વામીએ, બાલવિનાહના દોષથી મુક્ત થવાનો તેના મત પ્રમાણેનો જે એક પ્રકારનો સાત્ત્વીય વિધિ હતો, તે વિધિ તેના હસ્તે થયાવિધિ કરાવ્યો એ વિધિ કરવામાં લગભગ અર્ધ પ્રહર નેટલો સમય વીતી ગયો. એ પછી સ્વામી પાછા મંડપવાળા ઔરડામાં આવ્યા. ત્યાં પ્રથમથી જ લગ્નમાટેની સર્વ સિદ્ધતા કરી રાખવામાં આવી હતી. ધટિકા પાત્રને બેતાં નવ ધટિકા રાત્રિ થયેલી હતી અને સુદર્ત સમય પ્રાપ્ત થયો હતો. સ્વામીએ હમ્મીરની આડો અંત પદ ધરી રાખ્યો અને તેની બીજી બાજુએ કુમારીને બેઠી રાખી.

લગ્નવિધિ નિર્વિત્ર સમાપ્ત થયો કુમારીએ હમ્મીરના કંઠમાં પુષ્પમાળા ખેંચાવી. સ્વામીએ કુમારીનો કામળ કર હમ્મીરના હસ્તમાં રોપીને કહ્યું કે, “રાજરાજેશ્વર ! તમણે આ લગ્નસમારમ સાત્તેક્ષ્ત વિધિથી પાર પાડ્યો છે હવે કુમારી તમારી ધર્મપત્ની અને તમે કુમારીના સ્વામી થયા છો. એક બીજાના સુખદુખના બાગી બન્યા છો.”

માલદેવે પોતાની કન્યા અને નમાતાને આશીર્વાદ આપ્યા અને એ પછી વિવાહ સમારમની સમાપ્તિ થતાં વર અને કન્યા રંગમહાલયમાં આરવાં ગયાં

રાજ મહારાજના લગ્ન કાર્યો કેટલક મોટા સમારમથી થવાં નેઠએ, લગ્ન-મંડપ કેટલો બધો વિસ્તીર્ણ હોયો નેઠએ, સ્ત્રીપુરુષોનો કેટલો મોટો સમુદાય એકત્ર થયો નેઠએ, પીતરામાં વરના પક્ષના અતિથિઓનો આદરસત્કાર કરવા-માટે વધુ પક્ષના કેટલાં બધા સ્ત્રીપુરુષો એક પગે બેઠેલાં હોવાં નેઠએ, નૃત્ય-

તાબાથી બંધ કેમ કરી શક્યું છે વારે?" હમ્મીરે પુત્ર પોતાના સ્નેહનું દર્શન કરાવતો કહ્યું.

"તે દિવસથી જ હું આપનાં ચરણોની કાચી ચણેલી છું. મારાપર ભગ-
દાસની મહા કૃપા હોવાથી જ મને આપનાં પદપંકજની સેવા કરવાનો આજે
અલભ્ય અવસર આપી મળ્યો છે," કુમારીએ વાગ્વિવત મુદ્રા અને મંદ સ્વરથી
એ વચનો ઉચ્ચાર્યા.

"એ તો કીક, પણ ગાદી આવ્યા પછી એક વિચારે મને ગાડો બતાવી
નાખ્યો છે, અને હું આશ્ચર્યના સાગરમાં ગોથાં ખાયા કરું છું," હમ્મીરે બીજા
વિષયના વિસ્તારની પ્રસ્તાવના કરી.

"નાથ, એટલા બધા આશ્ચર્યનું શું કારણ છે?" કુમારીએ આશ્ચર્યચકિત
યધને પૂછ્યું.

"આપણો વિવાહસંબંધ આઠલી બધી શુભ રીતે સામટી કરવામાં આવ્યો.
હશે, એ વિચારતું ઘણી વારથી મારા મસ્તિષ્કમાં બ્રમણ થયા કરે છે અને મારા
હૃદયમાંથી મને એનું કંઈ પણ સમાધાનકરક ઉત્તર મળી શકતું નથી," હમ્મીરે
વિચારનાતું કારણ દર્શાવ્યું.

"પ્રાણુનાથ, મારા પિતા અલાહદીન બાદશાહના સુબેદાર છે અને આપ
બાદશાહના કદા દુરમન છે, એટલામટે કદાચિત્ આ વિવાહસંબંધ બહેર
રીતે કરવાની તેમની હિંમત નહિ ચાલી હોય; એ વિના ખીલું કંઈ પણ કારણ
સંભવતું નથી," કુમારીએ ચતિનાં મનનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું.

"પ્રિયે, તારી આ કલ્પના સત્ય છે; પણ જ્યારે તારા પિતાએ બહાર
એમ બહેર કર્યું છે કે, હું મારવાડના એક સરદારનો પુત્ર છું અને મારું નામ
શુરસિંહ છે, ત્યારે પછી વિવાહવિધિ આઠલી બધી શુભ રીતિથી કરવાનું કંઈ
પણ કારણ નહોતું. એથી જણાય છે કે, આમ શુભ વિવાહ કરવામાં અવશ્ય
ખીલું કંઈ શુભ વાંજકારસ્થાન હોતું જોઈએ કિંવા મારું અપમાન કરવામટે જ
ખાસ જાણી જોઈને તારા પિતાએ આવો પ્રયત્ન કરેલો હોવો જોઈએ. મારા
મનમાં એવો દૃઢ સંશય છે," હમ્મીરે પોતાના મનના સંશયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

"હૃદયેશ્વર! આપના હૃદયમાં આ એક વ્યર્થ શકાનો ઉદ્ભવ થયો છે,"
કુમારીએ બચલીત યધને કહ્યું.

"મારી સંકા વ્યર્થ નથી, પણ સકારણ છે. મારી મનોદેવતા મને સાક્ષી
આપે છે કે, અવશ્ય આમાં કંઈ પણ એવો ભેદ હોવો જ જોઈએ," હમ્મીરે
પુનઃ પોતાના વચનનું મંડન કર્યું.

"આના સંશયરૂપ પિરાયને હૃદયમાં સ્થાન આપીને વિના કારણ વાસ
શામટિ સહન કરો છો, નાથ?" કુમારીએ કહ્યું.

"મારું હૃદય અત્યારે સંશયમ્લથી એટલું તો રૂઝ થયું છે કે, તે આવા
શુષ્ક વાદરૂપ જ્વલના સિત્તનથી કદાપિ સાંત થવાનું નથી," હમ્મીરે પુનઃ પત્નીને
શોકાતુર બેનવનાર ઉત્તર આપ્યું.

"પ્રાણુનાથ," કુમારી વધારે બોલી શકી નહિ. તેનાં મેઝામાંથી નીરની
ધારો વહી નીકળી.

“માણુમિયે, માલદેવે આ બહી લેઈને જ મારું બંધકર અપમાન કર્યું છે; અને તેથી આ વેરનો પૂરેપૂરો બદલો લીધા વિના હું કદાપિ સાંત થવાનો નથી. હૃદયેશ્વરી, હું વિના કારણ શા માટે રોકાતુર થાય છે ? હવે તો તારા મનમાં પણ મારાં સુખદુઃખ અને માનાપમાનની લાગણી હોવી જોઈએ. મારે આવો વિચાર બહીને તારે ખેદ કરવાનું શું કારણ છે ?” હુમ્મીરે બંધકરતા ફર્યાદીને કહ્યું.

“સારે માણુશ્વર, શું અરેખર આપતું અપમાન જ થયું છે ?” કુમારીએ હીનતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, તારા પિતા માલદેવના હાથે મારું અપમાન જ થયું છે. મારું નામ પ્રસિદ્ધ ન કરતા તારો હાથ આઠલી ગુપ્તતાથી અને આવડા ગુપ્ત આવાસમાં મારા હાથમાં આપવામાં આવ્યો, એમાં માલદેવનો મારા અપમાન વિના ખીતે શો ઉદ્દેશ હોઈ શકે, એની કલ્પના કરવા એટલી બુદ્ધિ પણ તારામાં નથી કે ?” હુમ્મીરે સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“તહિ, મારા સૌભાગ્ય હેતુ એક ખીલ જ અનિવાર્ય કારણને લીધે આ વિવાહવિધિ આમ ગુપ્ત રીતીથી કરવામાં આવ્યો છે,” કુમારીએ અંતે કંઈક સહ્ય વાર્તા વ્યક્ત કરતાં બહાનું.

“એમ હોય, તો પણ મારો સંરાય ખોટો નથી, એટલું તો નિર્વિવાહ સિદ્ધ થઈ જ ચૂક્યું. જ્યારે એમ જ છે તો હું આઠલી વારથી બૂસો માર્યા કરું છું તોય ખરું કારણ તું બહાવતી કેમ નથી વાર ?” હુમ્મીરે તે બિચારી બાળાને વાગબમાં સંપાદી.

“એ કારણ આપને કહેવાય તેવું નથી. એ કારણ આપના બહાવામાં આવતાં આપના હૃદયમાં મારા વિશેનો સ્નેહ અવિચલ રહેશે કે નહિ એની શંકા છે. આપણો હસ્તમેળાપ થયા પહેલાં આપને મળીને એ ભેદ બહાવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ એકાંતમાં આપની સુલાકાંતનો યોગ મને મળી ચકયો નહિ. અને હવે મારો કોઈ આધાર નથી,” એમ કહી કુમારી બેરબેર ગેવડાં આંસુ વર્ષાવી રહ્યા લાગી.

“મિયે, શું હું એટલો બધો દુષ્ટ છું ? હું તારાપર આવા સુંદર સરોજપર કોપ કરીશ, એ માટે તારું હૃદય તને સાક્ષી આપે છે ખરું કે ?” હુમ્મીરે પ્રેમથી તેનાં આંસુ લળીને કહ્યું.

“તહિ, તહિ; પ્રિયતમ, અવશ્ય આપ કોપવશ થવાના જ. હૃદયેશ્વર, મને એ કારણ ન પૂછો,” કુમારી એમ કહી ટપવા લાગી.

“સુંદરી, હું આમ વિચારને વશ થઈ દુઃખિની ન યા. જે સહ્ય વાર્તા હોય તે બહાવી દે. હું પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે, તારાપર હું કોપ કરવાનો નથી,” હુમ્મીરે આશ્વાસન આપ્યું.

“માણુવંદેબ, મારાપર દયા કરો. હું બાળવિધવા છું. આ ગુપ્ત વિવાહ-વિધિનું કારણ મારું બાલવૈધવ્ય જ છે. મારી અત્યંત બાલ્યાવસ્થામાં એટલે કે ત્યારે હું માત્ર ચાર કે પાંચ વર્ષના થયતી હતી અને ત્યારે મારા મનમાં સાત્તાસારનો વિચાર નહોતો, તે વેળાએ કોઈ રાત્રિકુમાર સામે મારો વિવાહ કરી આપવામાં આવ્યો

હતો. મારા સાંભળવા પ્રમાણે એ વિવાહને જે ચાર મહિના થયા ન થયા એટલામાં તે હું વિધવા થઈ હતી. એ વિવાહનું મને તો જરા પણ સ્મરણ નથી; પરંતુ ‘તું ખરણીને એક વાર સાસરીયાંમાં પણ ગઈ નથી!’ એમ મારી માતા મને કહેતી હતી. પ્રથમારંભે તો બાલ્યાવસ્થા હોવાથી વૈધવ્યનું મને વિશેષ દુઃખ જણાતું નહિ અને ત્યાર પછી પણ મારી માતાએ મને ધર્મશિક્ષણ અને જગદંબાની ઉપાસના દીક્ષા આપેલી હોવાથી મારા મનમાં સંસારવિષયક વિકારનો સંચાર થતો નહોતો. મારા સમક્ષ નહિ, પણ મારી પીઠ પાછળ મારા વૈધવ્યને લીધે મારા પિતા બહુ જ શોકાતુર રહેતા હતા. એટલામાં મારી માતાનો સ્વર્ગવાસ થયો અને પિતા સાવથી માતાના ભગવ્યાથી પ્રેમ એટલે ખતાવવા લાગ્યા. એ વખતે મને વૈધવ્યની કાંઈક વેદના થવા લાગી મારા શોકને ધટાડવામાટે હું નિત્ય નિયમિત રીતે સંઘ્યા કાળે દેવીના દર્શનમાટે જતી હતી, અને આપને જાણવાર બનાવવાના હૃદયથી આપને મેં એક પત્ર પણ લખ્યો હતો કે જે આપને મળ્યો હતો. એ પત્ર લખ્યો તે જ દિવસે અમારા પહેરેંગીરોની વાતચીતમાંથી છુપી રીતે સાંભળતાં એમ મારા જાણવામાં આવ્યું કે, લોકો મારાપર નકારે. અપવાદ નૂકે છે અને એક મુસલમાન સરહારની મારાપર દુષ્ટ વાસના થયેલી છે. તાર હ દિવસ આપની વાટ જોઈ, પણ આપ ન પધાર્યા એટલે અતે આત્મહત્યાની કલ્પનાએ મારા નિરાશ મનમાં સંચાર કર્યો. આત્મઘાતના વિચારથી હું માતાજીના મંદિરમાં ગઈ અને ત્યાં જગદંબાની પ્રાર્થના કરીને મેં મારા વક્ષસ્થળપર કટારની અણી તાકી. એટલામાં મને એવો ગુસ્સો નાહ સંભળાયો કે, “જેણે પતિનું સુખ જોયું નથી અને જેને પતિના સ્વસ્થપત્નું સ્મરણ નથી તે કુમારિકા જ છે! તું વ્યર્થ મારણત્યાગ ન કર. જે મહાપુરુષનું આજ્ઞે તને દર્શન માય તે જ તારો બાવિ પતિ છે, એમ માની લેજે.” મારા હાથમાંથી કટાર જમીનપર પડી ગઈ. હું દેવીને નમસ્કાર કરીને મંદિરમાંથી બહાર નીકળી અને ત્યાર પછી શું થયું તે તો આપ જાણો જ છો. તે દુષ્ટ યવનના હાથમાંથી જે મહાપુરુષે મારી રક્ષા કરી હતી તે જ આજે મારા પતિ થયા છે અને દેવીનો આશીર્વાદ સત્યસિદ્ધ થયો છે,” કુમારીએ પોતાની ઇત્યંબૂત વિગત વાર્તા કહી સંભળાવી.

“વસ્તુસ્થિતિ ગમે તેવી હોય, પરંતુ તું વિધવા હોવાથી મેવાડના રાણાની પત્ની થવાને પાત્ર તો નથી જ,” હમ્મીરે કઠિનતા ખતાવી.

“માણનાય, આપ સાસ્ત્રોક્ત વિધિથી મારા હસ્તનો સ્વીકાર કરી ચૂક્યા છો, એવું આપે વિસ્મરણ કરવું જોઈતું નથી,” કુમારીએ કાંઈક દૃઢતા ધારણ કરીને પોતાના અધિકારની સિદ્ધતા કરી.

“મારા વિશુદ્ધ નામને લાગેલો આ અપમાનનો દાગ કેમ કરીને ધોવાશે? એક યત્નિયત્ અબળાએ મને આમ પોતાના કપટજળમાં દૂસાવ્યો! એક અબળા પાસેથી વૈરનો બહલો લેવો એ પવિત્ર શિશોદિશા કૃપાનું લક્ષણ ન હોવાથી આત્મવિસર્જન વિના હવે મારા ઉદ્ધારનો ખીજો એક પણ માર્ગ અવશિષ્ટ નથી,” હમ્મીરે નિશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

“માણનાય, એક સાહસ કરીને પારતંત્ર્ય ગૃંપલામાં જકડાયેલી જન્મભૂમિ

મેવાડ માતાને સદાગી શુભામિત્રીમાં નાખરો નહિ. મેવાડના લોકો આપના છવમાં અને આપના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને મહાકષ્ટપૂર્વક પોતાના જીવનના દિવસોને વીતાડી રહ્યા છે. તેમના ઉલ્લાહનો ખમ ન કરો,” કુમારીએ ભયભીત થઈને હમ્મીરને નમ્રતાથી પ્રાર્થના કરી.

“તારાં વચન સત્ય છે, પરંતુ મારા મનને સતત દુઃખી નાખનારા આ દુઃખથી મુક્ત થવાનો મૃત્યુ વિના બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી,” હમ્મીરે પુનઃ પોતાનો તે જ નિશ્ચય દર્શાવ્યો.

“પ્રાણનાથ, આપ આમ દુઃખી ન થાઓ. હું આપના દુઃખનું નિવારણ કરીશ. આપના બદલામાં હું જ મારા પાપી પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ. એથી તો આપનું દુઃખ દૂર થશે ખરું ને?” કુમારીએ પતિના મનનું સાંત્વન કરવાનો હેતુથી કહ્યું.

“કોમલાંગિ’ મારા દુઃખના દમનમાટે હું તારા પ્રાણનો ભોગ આપીશ? આવા સુકુમાર અને સુંદર સારીરનો પોતાના હાથે જ નાશ કરી નાખીશ કે?” હમ્મીરે આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું.

“નાથ, આપના સુખમાટે હું મારા શરીરનું બલિદાન આપીશ. મારા જીવ્યાથી જ્યારે આપને સુખ મળવાનો સંભવ નથી એટલે એથી એ નિશ્ચિત છે કે, મારા મરણથી આપને પોતાના થયેલા અપમાનનું વિરમવશુ થતાં અવશ્ય સુખ થવાનું જ,” કુમારીએ સમયોચિત ઉત્તર આપ્યું.

“મિત્રે, તારા નાતથી મારા સુખનો આવિર્ભાવ થવાનો નથી. એથી તો સાચો મારા દુઃખમાં વધારો થતાં હું કદાચિત્ મારા કર્તવ્યથી પરાડસુખ થઈ જઈશ,” હમ્મીરે સારાસારનો વિચાર કરીને કહ્યું.

“આપ પોતાના કર્તવ્યથી વિમુખ થાઓ, એ વાર્તા મને ઈષ્ટ નથી. હું આપની દૃષ્ટિથી દૂર થઈશ, એટલે આપ મને વિસરી જશે અને આપની મનોવ્યથા અવશ્ય ન્યૂત થશે જ,” કુમારીએ પુનઃ પતિને નમ્રતાથી પ્રાર્થના કરીને કહ્યું.

કોણી યુવતી એથી વધારે કાંઈ પણ બોલી શકી નહિ. પતિનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને તે ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રહવા લાગી. હમ્મીર તે યુવતીના નિષ્કપટ બાપણનું શ્રવણ અને તેના લોકોત્તર લાવણ્યનું અવલોકન કરીને પોતાના થયેલા અપમાનને ભૂલી ગયા. તેના હૃદયમાં તો પ્રેમ ઉભરાઈ જવા લાગ્યો. કુમારીની સરળતા અને પતિપ્રીતિને લેઈને તે મનોમુગ્ધ થયો. અપમાનિત અને દુઃખી થવા છતાં પણ હમ્મીર એ પતિપ્રાણા સરલા સુંદરીને પામીને બહુ જ નિશ્ચિન્ત થયો, સંતુષ્ટ થયો. તેણે અનેક પ્રકારનાં આશ્વાસનો આપીને પોતાની પ્રાણપ્રિયાને શાંત કરી અને પ્રેમપૂર્વક આવિગત આપ્યું.

હવે આપણી એ હૃતબાગિની કુમારી ‘હૃતબાગિની’ નહોતી. આને પોતાના સ્વામીના સ્નેહને મેળવીને તે સર્વ ગતસંકટોને ભૂલી ગઈ હતી. એક સમયની હુર્મિગિની કુમારી આને પ્રારબ્ધની પ્રબળતાથી રાજમહિર્ષી થઈ હતી. માતૃચિત્ પ્રેમવિહીના યુવતી આને પતિપ્રેમાધિકારિણીની પદવીને માત્ર કરીને કૃતકૃત્ય થયેલી લેવામાં આવતી હતી.

કુમારીની માતાએ મરણ સમયે જ એક વાત કહેવાની ઇચ્છા કરી હતી,

પણ તેનાથી જે વાત કહી સાર્થ નહોતી અને તેનો પ્રાણપક્ષી આરામાં ને આશામાં જ હરી ગયો હતો; તે જ તેની ઇચ્છા ભગવાને આને પૂર્ણ કરી હોયતી, એવો જ ખાસ યતો હતો. ઉદ્ધાનકુંડના સૌખાનપર માધવી સતાની શીતલ છાયામાં એસી દુઃખિત સ્વરથી જે સંગીત આધને કુમારીએ નિરાશાનાં અનુની ધારા વર્ષાવી હતી, તે સંગીત-માંના ભાવાર્થને જાણી આને અનાથોના નાથ જગત્પિતા જગદીશ્વરે તેનો મનો-રથ, પૂર્ણ કર્યો હોયતી, એમ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવતું હતું. કોણ કહે છે કે, દુઃખનો અન્ત નથી યતો ? જુઓ, જે કુમારીને સ્વપ્નમાં પણ કદાપિ સુખ મેળવવાની આશા નહોતી, તે જ કુમારી આને પોતાના મિયતમ પતિના વક્ષઃસ્પર્શપર મસ્તક રાખીને સ્વર્ગીય આનન્દનો અનુભવ લેવામાં નિમગ્ન થયેલી હતી. સુખની અપૂર્વ છઠાતું એક ક્ષણ માત્રમાં જ તેને દર્શન થવા લાગ્યું હતું. કવિજન કહે છે કે, 'આ સંસાર અમૃતમય છે કે વિષમય છે એ જાણી શકાતું નથી' કુમારી આજ સ્પૃશી તેા સંસારને હલાહલ વિષમય જ માનતી હતી, પણ આને તેના હૃદય-માંથી વારંવાર એવો જ ગુસ્સ નાદ નીકળતો અને સંબળાતો હતો કે, "આ સંસાર અમૃતમય છે, આનન્દમય છે અને સુખમય છે !" અને પણ કહીશું કે, પતિનો સમાગમ તે જ સુંદરીનું સુખ છે, સ્વર્ગ છે.

દશમ પરિચ્છેદ

અલીખાનની યુક્તિ

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે દિલ્લીમાં અલાહદીનની અવસ્થા આજઠાં જો કે કંઠંગી થઈ પડી હતી, તો પણ ડેટલાક સરદારો હજી તેના પક્ષના હતા અને તેઓ તેના હિતના પ્રયત્નો કરતા હતા. અલીખાન પણ એવા સરદારોમાંનો એક હતો અને તે અલાહદીનની મિત્રતાને પાત્ર થયેલો હતો. હમ્મીરના વિવાહ-સંબંધને લગભગ એક માસ જેટલો સમય વીતી ગયો હતો અને તે વિશેના વૃત્તાંતનું પત્ર લખીને અહરદીનખાને બાદશાહપર મોકલી આપ્યું હતું. એ પત્ર વાંચી અલાહદીન ઘણા જ વિચારમાં પડી ગયો હતો. જો કે તેના સારીરનું બળ ઓછું થયું હતું અને મિત્રો સત્તુ ખની ગયા હતા છતાં તેની રાજ્યતૃષ્ણા અને હિન્દુઓ તરફના તિરસ્કારનો લેશ માત્ર પણ લોપ થયો નહોતો. જો સર્વ સાધનોની અનુકૂલતા હોત તો હજી પણ તે પંદર સવારીઓ કરવાને તૈયાર થાત, એમાં જરા પણ સંશય નહોતો. પોતાને કોઈ માર્ગ કિંના હપાય ન સૂઝવાથી તેણે અલીખાનને ખાનગી ઓરડામાં પોતા પાસે બોલાવ્યો. અલીખાન આવ્યો અને 'કોર્નિશ બન્દાબાબ' કહીને અહબથી બેસો રહો.

"આવો, મારા ખચરખાહ દોસ્ત, આ આસનપર બેસો," અલાહદીને તેનો સહાર કરીને કહ્યું; "કેમ લખીયત તો સાતી છેને ?"

"ખુદાની મેહરખાની છે. આ વખતે ખાસ કરીને આ બન્દાને ગા કાસણથી બોલાવ્યો છે?" અલીખાને બેઠા પછી સવાલ કર્યો.

"એવો જ એક દાવપેચવાળો મામલો પેરા આવ્યો છે," અલાહદીને ટૂંકા જવાબ આપ્યો.

“તે શો મામલો છે?” અલીએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“આ પત્ર વાંચો,” એમ કહીને, સુલ્તાને બદરૂદીન પાસેથી આવેલું પત્ર તેના હાથમાં આપ્યું.

“જેવો બહાંપનાહનો હુકમ,” એમ કહી અલીખાન તે પત્ર નીચે પ્રમાણે વાંચવા લાગ્યો,

“આલમપનાહ રાહનરીહ અલાઉદ્દીન માલિકની જનાબમાં, વિ. વિ. આ શુલામે મેવાડના સુબેદાર માલદેવ વિશે પ્રથમ પણ જણાવ્યું હતું કે, તે આપણા દુશ્મન હમીર સાથે મળી ગયો છે અને આપણો દુશ્મન થયો છે. હવે મને તેને પદબદ્ધ કરવાની સત્તા આપી હતી, પણ કેટલાંક કારણોને લીધે તેમ કરવાનું અત્યાર સુધી મેં બાંધ/ખી ધાર્યું નહોતું. હાલમાં વળી એક એવો બનાવ બન્યો છે કે જે સાંભળીને આપને અવશ્ય આશ્ચર્ય અને ખેદ યવાનો ન. અત્યાર લગી તો માલદેવ હમીર સાથે ખાનગી રીતે જ મળેલો હતો, પણ ત્યાર પછી હાલમાં તે હમીરને તેના અનુયાયિ જનો સાથે ચિતોડમાં બાલાવીને પોતાની પુત્રી સાથે તેનો વિવાહસંબંધ કરી આપ્યો છે અને તેને પોતાનો જમાથ બનાવ્યો છે. એ વિવાહ સમારંભ બહુ જ શુભ રીતિથી કરવામાં આવ્યો છે. હમીરે અહીં આવીને પોતાનું નામ બદલી નાખ્યું છે. તેને ચિતોડમાં મારવાડના એક સર્દાર પુત્ર શરસિહના નામથી બોળખવામાં આવે છે અને તે ધીમે ધીમે ચિતોડની આસપાસમાં પોતાનું સૈન્ય ફેલાવતો જાય છે. હું સુલ્લી રીતે તેનાપર હલ્લો કરી શકું એટલું મારી પાસે સૈન્યબળ નથી અને માલદેવનું સૈન્ય મને કામ લાગે તેમ નથી. હવે જો દિલ્લીથી કુમક નહિ આવે, તો મેવાડમાં જે અનર્થ થશે તેનો ઉત્તરદાતા સેવક નથી.

તાબયેફૂર્માન બદરૂદીનખાન.”

અલાઉદ્દીને પોતે એક વાર એ પત્ર વાંચ્યું હતું, છતાં તેનું બીજા વારનું વાંચન સાંભળીને તેના મનમાં કોપનો આવિર્ભાવ થયો અને તે સિદ્ધ સમાન ગર્જના કરીને તે કોપનું દર્શન કરાવતો કહેવા લાગ્યો કે, “હફ, માલદેવ નમકહરામ થયો! અફસોસ, અંતે કાફિર તે કાફિર જ નીકળ્યો! તે બદમાશને તોપને મોઢે બાંધી હથે નાપાક હમીરને અહીં કેદ કરી લાવવો જોઈએ.” એ શબ્દો જ્યારતાં તેની આંખોમાંથી આગની ચીંતારીઓ વર્ષવા લાગી અને તે પુનઃ બોલવા લાગ્યો કે, “અલીખાન, અત્યારે ને અત્યારે સૈન્યને સિદ્ધ થવાની આજ્ઞા આપો. મેવાડની અવ્યવસ્થાનો આ રુદ્ધ બાદશાહ પોતે જ અંત આણી નાખશે!”

અલીખાન યરયર ડંપવા લાગ્યો અને બાદશાહની ધ્વજા વિરુદ્ધ બોલવાની તેની હિંમત આલી શકી નહિ. છતાં થોડી વાર વિચાર કરીને હિંમત લાવી તે બહુ જ નમ્રતાથી બોલ્યો કે, “આલમપનાહ, આપની આજ્ઞા શિરસાવંદ છે અને આવતી કાલે જ સૈન્યને તૈયાર રહેવામાટેની હું તાજીદ આપી દઉં છું. છતાં પણ મારો એવો વિચાર યાય છે કે, કોઈ પણ કાર્ય જો સ્તપાત વિના અને સુક્ષ્મતાથી જ થઈ શકતું હોય તો પ્રથમ તેવો જ પ્રયત્ન કરવો એ વિશેષ હિતકર છે. માલદેવે હમીરને પોતાનો જમાથ બનાવ્યાની વાત ખરી હોય, તોપણ તે

જોતે આનકાલમાં જ આપણી જોડે લડાઈ કરવાને તૈયાર થશે, એમ ધારી લેવાનું નથી; કારણ કે, ખુદાવન્દને પ્રભાવ કાંઈ જોવા તેવા નથી. બાદશાહી તેજ તેને એ સાહસ કદાપિ કરવા દેશે જ નહિ.”

“તમે એવી શી યુક્તિ યોજવાના છો, તે જણાવશો કે?” બાદશાહે કાંઈક સાંત યદને સવાલ કર્યો

“એની તો ખુદાવન્દને ખબર હશે જ કે, ચિતોડગઢથી પંદર દિવસની મંજિલપર આવેલા બૂયાના નામક પહાડી પ્રદેશમાં મેર લોકોએ આનકાલ ધણો જ ઉપદ્રવ મચાવવા માંજો છે. ત્યાંનાં હવાપાણી ઘણા જ નકારાં હોવાથી ત્યાં જવાને ખુશીથી કોઈપણ હા પાડતુ નથી અને તેથી દિવસે દિવસે મેર લોકો વધારે અને વધારે પ્રબળ થતા જાય છે. એ કારણે બતાવીને માલદેવને એવું કુર્માન મોકલ્યો કે, ‘બદરૂદીનખાનને સૂણેદારની સત્તા સોંપીને તમે મેર લોકોના બળવાને દાબી દેવામાટે તત્કાળ ચિતોડમાંથી નીકળી પડો; તમને ખીજ મંજિલ પર દિલ્લીનું સાર હાથરનું સેન્ય મળશે.’ એ હુકમને માન આપી તે બૂયાના તરફ રવાના થશે અને તેના ગયા પછી બદરૂદીનખાન હુમ્મીરને સહજમાં કેદ કરી શકશે. એવી રીતે તેમના સંયોગને વિયોગના રૂપમાં ફેરવવાથી આપણા ઇંદ્ર કાર્યની સિદ્ધિ થશે અને આપની ઇચ્છા અનુસાર સર્વ બની આવશે. મારો એ વિશે પૂર્ણ નિશ્ચય છે,” અલીખાને યુક્તિ દર્શાવી.

“અલીખાન, તમારી આ યુક્તિ સાંજળીને હું ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું. તમારી કૃતજ્ઞિ અને સહકર્મ્યકૃતબળા જોઇને મને એમ જ થયા કે જે છે કે, તમારી જેટલી પ્રસંસા કરીએ તેટલી થોડી જ થવાની છે. તમે અત્યારે જે યુક્તિ દર્શાવી છે, તે પ્રમાણેનું કુર્માન લખીને તૈયાર કરો. એક ખીલું ગુપ્ત કુર્માન બદરૂદીનખાનપર પણ લખો અને મારા સહી સિક્કા સાથે આજને આજ ચિતોડ તરફ મોકલી આપો,” બાદશાહે આનદમાં આવીને આજ્ઞા આપી.

અલીખાને તરત જ કુર્માન લખીને તૈયાર કર્યો, અને તે બાદશાહને વાંચી સંજળાવી તેમનાપર બાદશાહી મોહોર કરીને તરત એક બાલાક-થોડેસ્વાર માર્ફત મેવાડ તરફ રવાના કરી દીધાં. બાદશાહે, જે બધી ખીના અલીખાનની યુક્તિ પ્રમાણે બની આવે તો તેને મોટી જગીર અને ઇનામો આપવાની આજ્ઞા બતાવી. આજે અલીખાનના આનંદનો અવધિ થયો. તે પુલકિત અને આનંદિત થતો થોતાને ઘેર ગયો. બાદશાહ પુનઃ વિચારના વમજમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યો.

એકાદશ પરિચ્છેદ

પ્રયુક્તિ અને વિદાય

રાત્રિના અંદી પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો હતો. ચિતોડનાં નરનારી-જનો નિદ્રાપથ થયેલાં હતાં, અને દુર્ગનાં દ્વાર પણ બંધ હતાં. માલદેવને આજે સંધ્યાકાળે બાદશાહનું કુર્માન મળેલું હતું અને તે વિશે વિચાર કરવામાં જ તેનો આટલો સમય વીતી ગયેલો હોવાથી તે નિદ્રાના વ્યાસંગથી અલિપ્ત રહ્યો હતો.

એકાએક તેના મનમાં એક કલ્પના આવી અને તેવો જ તે ગુપ્ત વેશ પરિધાન કરીને પોતાના મહાલયમાંથી બહાર નીકળ્યો. ત્યાંથી દુર્ગના દ્વાર પાસે આવી તેણે દ્વારપાલને તેના બહાર જવાની વાર્તાને ગુપ્ત રાખવાનું જણાવી હમ્મીરના નગર બહારના મહાલયપ્રતિ પ્રયાણ કર્યું. તે પગ ચાલતો જ નીકળેલો હોવાથી ત્યાં પહોંચતાં કેટલોક સમય વીતી ગયો. રાત્રિના ચતુર્થ પ્રહરનો આરંભ થઈ ચૂકેલો હોવાથી દિવસના આગમનમાં વિશેષ વિલગ નહોતો. હમ્મીર અને તેની નૃતન પત્ની માલતંદિતી નિદ્રાવશ થયેલાં હતાં. માલદેવે હમ્મીરને તેના અનુચર દ્વારા જાગૃત કરાવ્યો અને ત્યાર પછી તેના ખાનગી ઓરડાનાં પ્રવેશ કર્યો. હમ્મીરે તેને આદર આપીને બેસાડ્યા પછી વિનવથી પૂછ્યું કે, “કેમ વડલ, અત્યારે પરિશ્રમ વેઠવાનું કાંઈ કારણ?”

“કારણ એજ કે, કુમારીના આપ સાથે કરી આગેલા વિવાહ સંબંધની વાર્તા બાદશાહના જણુવામાં આવી ગઈ છે અને તેથી બાદશાહે મારાપર મેર લોકોને દાખી દેવામાટે સૂબેદારની સત્તા બદરૂદીનને સોંપીને ભૂયાના તરફ જવાનું ફર્માન પાઠવ્યું છે. જો કે આપણા સંબંધની વાત બાદશાહે પોતાના પત્રમાં જણાવી નથી, હતાં આમાં અવશ્ય કાંઈ પણ કપટનો ખેલ છે એમ મારો પૂરે-પૂરો નિશ્ચય છે. એટલામાટે મારી આપને એ પ્રાર્થના છે કે, આપ સપરિવાર અહીંથી પોતાના સ્થાનમાં જઈને નિર્ભય થાઓ તો વધારે સારું,” માલદેવે સચ્ચિન્ત મુદ્રાથી કહ્યું.

“આપને ભૂયાના તરફ મોકલીને બાદશાહનો અહીં શી રમત રમવાનો વિચાર હશે, એની આપ કાંઈ કલ્પના કરી શકો એમ છે કે?” હમ્મીરે વિચાર કરીને પ્રશ્ન કર્યો.

“એજ કે, મને ચિત્તોડથી દૂર કરીને બદરૂદીનખાન આપપર હુલો કરે, અને ત્યાર પછી મારો પણ નાશ કરવામાં આવે; હું તો એ જ કલ્પના કરી શકું છું. બદરૂદીન આજે સાંજે એવું કાંઈક કોઈના આગળ બળડતો હતો એની અને તેનાપર પણ બૂઠું બાદશાહી ફર્માન આવ્યાની વાત મારા જસૂસના મોઢેથી મારા જણુવામાં આવી છે એટલે મારા મનમાં આવે સંરાય લેવન થયો છે,” માલદેવે ઉત્તર આપ્યું.

“આપનો સંરાય સત્ય છે, એમ મારી મનોદેવતા પણ મને સાક્ષી આપે છે. આપ જ્યારે મારું આલું હિત ધ્વંસો છો ત્યારે મારો પણ આપને એક બે પ્રત્નો પૂછીને મારા મનના ક્લેશને કાઢી નાખવાનો વિચાર થઈ આવે છે. પ્રથમ તો હું એમ પૂછવા માગું છું કે, આપે પોતાની બાલવિધવા પુત્રી સાથે મારો વિવાહ સંબંધ કરી આપ્યો એનું કારણ શું હતું?” હમ્મીરે સમય આવેલો જોઈને પોતાના સ્વાર્થની વાત કાઢી.

“મહારાજા હમ્મીર, એક બાલવિધવા કન્યા સાથે આપને પરણાવીને મેં આપનો ઘોર અપરાધ કર્યો છે અને તે માટે હું આપની ક્ષમા માગુ છું. પણ એમ કર્યા વિના મારો છટકા જ નહોતો. મુસલમાનોની સહન કરવી પડતી પર-તંત્રવાદી હું ઈંટાળી ગયો હતો, એવામાં મારા શિરપર એક એવી આપત્તિ આવી કે જો હું મારી પુત્રીને કોઈ મુસલમાન સાથે ન પરણાવું તો એ આપત્તિમાંથી

મારા છુટકા થવાની આશા નહોતી. હું મુસલમાનનો દાસ તો થયો હતો, પણ મુસલમાનને પુત્રી આપીને કુળને કલંકિત કરનારું ન થાય ન ધાર્યું. હુમ્મરીનો એ વિશે અભિપ્રાય પૂછતાં તેનું મન આપનામાં આસક્ત થયેલું જોવામાં આવ્યું અને એ-વાર તે આપના ઉપકારના બાર તળે દબાયલી હતી એ વાર્તા મારા પણ જાણવામાં આવી. આપના બાળ્યના સૂર્યનો ઉદય થતો દેખીને મારો પણ એ કન્યા આપને જ આપવાનો વિચાર થયો, અને હું પોતે જ દૂતના વેપમાં શ્રીફળ લઈને કલવાડામાં આવ્યો. ત્યાર પછીનો વર્ષાવ તો આપ જણે જ છે. હવે જો આપનો મારામાં વિશ્વાસ બંધાતો હોય તો હું આપનો દાસ થવાને તૈયાર છું, અને જો આપની તેમ કરવાની ઇચ્છા ન હોય તો પણ હું આપનો શત્રુ તો થવાનો નથી જ, એ વિશે નિશ્ચય રાખવો,” માલદેવે સર્વ લેદનો નિષ્કપટતાથી સ્ફેટ કરી નાખ્યો.

“વહિલ, આપના મનની આવી શુદ્ધ બાવના હશે, એની મારા મસ્તિષ્કમાં હકપતા માત્ર પણ આવી નહોતી. આપે જણી લેધને જ આ મારું અપમાન કર્યું છે એવી ધારણાથી હું એ વૈરનો બદલો લેવાનો પણ નિશ્ચય કરી ચૂક્યો હતો. પણ અસારે હવે મારા હતાવળા સ્વભાવમાં મને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. મારો આપના વચનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ છે અને તેથી આપ જેવી આજ્ઞા કરો તે પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છું,” હુમ્મરી પણ મનને નિષ્કલેશ બનાવીને જણાવ્યું.

“જો આપની એવી જ ઇચ્છા હશે, તો એક નિમિષ માત્રમાં જ આપ ચિતોડનો પુત્રકર્ષાર કરી શકશો. બાદશાહનું આહ્વાન ફર્માન આવ્યું છે, તે બદર-દીનના કાવતરાંનું જ પરિણામ છે. પણ એનો આપણે હવે વધારે વિચાર કરવાનો નથી; કારણ કે, અતે વિધર્મીય તે વિધર્મીય જ છે. બાદશાહે જ્યારે યુક્તિથી આપણો નાશ કરવાની પેરવી કરવા માંડી છે, ત્યારે આપણે પણ પ્રયુક્તિથી જ તેની એ યુક્તિનો નાશ કરવો જોઈએ,” માલદેવે કહ્યું.

“એવી કોઈ પ્રયુક્તિ આપે શોધી કાઢી છે ખરી કે?” હુમ્મરી અધીરતા અને ઉત્કંઠાથી પૂછ્યું.

“છ હા; તે પ્રયુક્તિ એ છે કે, હું બાદશાહના ફર્માનને માન આપીને ભૂયાના તરફ લશ્કર લઈને મેર લોકો સાથે લડવામાં જઈ છું; અને સુબેદારની સત્તા બદરદીનખાનને આપું છું. મારા ગયા પછી ચિતોડમાં વધારે લશ્કર રહેવાનું નથી, એટલે મારી ગેરહાજરીમાં આપ ચિતોડ દુર્ગપર આક્રમણ કરશો, તો દુર્ગ તરત આપના તાબામાં આવી જશે અને બદનામીનું હાંદુ એ દુષ્ટ બદરદીનના માથાપર જ પૂટશે. બીજી તરફ મેર લોકોને દાખવાથી તેઓ પણ આપણી સત્તાને માન આપશે એટલે એક કાંકરે બે પક્ષીઓ માર્યા જેવું થશે. દિલ્હીમાં આજકાલ એવી અટપટા ચાલે છે કે, લાંથી ખાનને કમક મળવાનો સંભવ નથી એટલે સહજમાં ચિતોડ પાછું રાજપૂતોનું થશે અને આપની પ્રતિજ્ઞાની અનાયાસ પૂર્તિ થશે,” માલદેવે પોતાની પ્રયુક્તિનું સૂચન કર્યું.

“આપની આ પ્રયુક્તિ ઘણી જ ઉત્તમ છે અને અવશ્ય હું તે પ્રમાણે જ વર્તીશ. પણ આપે એટલું વચન આપવું જોઈએ કે, જ્યારે હું આપને જોતાં ત્યારે આપે નિવિલબ મારી સાથે આવી મળવું જોઈએ,” હુમ્મરી કહ્યું.

“હું મારા સૈન્યસહિત આપને આપ આજ્ઞા કરશેો ત્યારે આવી મળીશ, એ માટેનું હું વચન આપું છું,” માલદેવે એમ કહીને હમ્મીરને હાથવતી વચન આપ્યું.

“ત્યારે પધારો અને વિજય કરો. હું પણ અહીંથી જવાની આજ્ઞા તૈયારી કરું છું કે જેથી ખટકદીનના મનમાં કોઈ પ્રકારના સંશયનો ઉદય ન થાય,” હમ્મીરે કહ્યું.

“એ પણ ઠીક છે. ચિતોડમાં હું તેજસિંહને રાખી જઈ છું, તે આપને સર્વ પ્રકારની યોગ્ય સૂચનાઓ આપ્યા કરશે,” માલદેવે જણાવ્યું.

“માલદેવ ત્યાંથી જીતીને કુમારી પાસે ગયો અને કેટલોક ગુપ્ત વાર્તાલાપ કરીને પાછો ચિતોડ દુર્ગ તરફ ચાલ્યો ગયો. તેના જવા પછી હમ્મીરે પણ કૃષ્ણતનય અને વિજયસિંહને બોલાવીને પ્રયાણની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા આપી દીધી. મંથાક્ર પૂર્વે તો તેમના જવાની ખંધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ અને તેઓ કેલવાડા તરફ પ્રયાણ કરી ગયા. સંઘ્યાકાળે માલદેવ પણ પોતાના પરિવારને ગુપ્ત રીતે પોસ્તસાથિયો દુર્ગ તરફ રવાને કરીને પોતે પોતાના સૈન્ય સહિત ભૂયાના તરફ ચાલતો થયો.

હમ્મીર જ્યારે પોતાની નવવધૂને લઈને કેલવાડામાં આવી લાગ્યો, ત્યારે મેવાડમાં ધરધર મંગળ વાદ્યો વાગવા લાગ્યાં અને સ્ત્રીઓ મંગળગીત ગાવા લાગી. મેવાડના અસંખ્ય લોકો પોતાની નવીન રાજમહિષીને જોવામાટે ચારે તરફથી એકત્ર થવા લાગ્યા. પ્રત્યેક ગૃહના શિખરપર પતાકાઓ જડતી જોવામાં આવતી હતી, પ્રત્યેક ગૃહના દ્વારમાં કફલી સ્તંભો ઊભા કરાયલા હતા અને લોકો અનેક પ્રકારની માંગલિક વાર્તાઓ ક્યાં કરતા હતા. મેવાડના દરિદ્રથી દરિદ્ર મનુષ્યના દ્વારમાં પણ કાંઈક માંગલિક ચિન્હ તો અવશ્ય જેખાતું જ હતું. તે દિવસે મેવાડમાં કેટલાક લોકો એવા પણ હતા કે જેઓ પોતાના પુત્રોના પરલોકવાસી થયાથી અમાધ દુઃખ અને શોકના સમુદ્રમાં ડુબેલા હતા; કેટલાક બુખ અને તરસથી રીબાતા હતા અને કેટલાક અન્ય પ્રકારનાં અનિવાર્ય સંકટોમાં પડેલા હતા; તે સર્વ પણ પોતાનાં એ દુઃખોને થોડી વારને માટે ભૂલી, જઈને પોતાની માતા સમાન નૂતન રાજમહિલાને જોવામાટે દોડતા દોડતા રાજધાનીમાં આવી લાગ્યા હતા. તે દિવસે મેવાડના રાજમહાલયની શોભા પણ અપૂર્વ હતી. નાના પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન રંગિન ધ્વજો મહાલયપર વાયુના આઘાતથી ફરફર જડતી જોવામાં આવતી હતી. નાના પ્રકારનાં પુષ્પોનો સુગંધ ચારે તરફથી આવ્યા કરતો હતો અને નાના પ્રકારનાં સુરીલાં વાદ્યો સર્વત્ર વાગી રહ્યાં હતાં. સર્વ લોકોએ મળીને રાજ તથા રાણીને અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપ્યા. સર્વત્ર આનંદ અને આનંદ જ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો અને વીરવર્ય હમ્મીરે સત્વર જ પોતાની અર્ધાંગના સહિત સમારંભથી રાજમહાલયમાં પ્રવેશ કર્યો.

તૃતીય ખણ્ડ-પ્રભાત

પ્રથમ પરિચ્છેદ

કાલિન્દી

• માલદેવ પોતાના સૈન્ય સહિત મેર લોકોપર ચઢાઈ કરવાને ચિતોડમાંથી રવાના થયો હતો, એ તો આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ. ચિતોડમાંથી નીકળ્યા પછી માર્ગમાં એકાએક તેની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થઈ ગઈ અને તેને જ્યાર આવવા લાગ્યો, એટલે તેનાથી પ્રવાસનો પરિશ્રમ, વેદી ચકાચો નહિ અને તેથી તે એક ગામડામાં આરામ લેવામાટે અટકી પડ્યો. પરંતુ સૈન્યને તો તેણે આગળ જવા દીધું અને સૈનિકોને એમ કહ્યું કે, “એક બે દિવસમાં હું તમને આવી મળીશ. મૃયાનાથી એક ગાહના અતરે આપણી છાવણી નાખજો.” માલદેવને છોડીને સૈન્ય આગળ વાલી નીકળ્યું. તે ગામડામાં રહેવાથી અને ત્યાંનાં હવાપાણી સારાં હોવાથી બે દિવસમાં જ ધારવા પ્રમાણે માલદેવની પ્રકૃતિ સારી થઈ ગઈ અને તેથી તરત જ તે અશ્વાસ્થ્ય થઈને ત્યાંથી ચાલતો થયો. ગામડામાંથી તે એકલો જ નીકળ્યો હતો; કારણ કે, તેના ત્રણ ચાર અનુચરો સામાનનું ગાડુ લઈને પાછળથી આવવાના હતા.

માલદેવ બે પ્રદેશમાંથી આઠ્યો હતો હતો તે નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી મંડિત પાર્વતીય પ્રદેશ હતો. તે અશ્વાસ્થ્ય હોવાથી વૃક્ષની લાંબી સાખાઓના વારવાર તેના શિરોભાગને સ્પર્શ થયા કરતો હતો અને આઠાશ સાથે વાતોલાપ કરતા પર્વતો હમણા જ જાણે તેના માથાપર દટી પડશે કે શું, એવો ભાસ થયા કરતો હતો. પહાડી ઝરાઓમાંથી નિર્મળ નીરનું વહન થયા કરતું હતું અને તેનો પ્રતિધ્વનિ યવાથી સમસ્ત વનપ્રદેશ નિનાદિત થતો હતો. માલદેવના અશ્વને એવા પ્રદેશમાં ચાલવાનો અનેક વાર પ્રસંગ આવેલો હોવાથી તે મૂક પ્રાણી તે પથરીલી જમીનપર ધીમે ધીમે અને બહુ જ સલાજથી ચાલ્યો હતો હતો. મંથાકનો સમય હતો અને પાર્વતીય પ્રદેશમાં સૂર્યનો તાપ પ્રખર હોવાથી માલદેવને ઘણું જ ત્રાસ પડતો હતો. એક તો તે બે દિવસના બિછાનામાંથી ઊઠ્યો હતો અને વળી આ પ્રવાસ તથા ઉમાના ત્રાસને સહન કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો એટલે તેના મનમાં નાના પ્રકારના વિચારો આવ્યા કરતા હતા અને મસ્તકમાં ભ્રમણ હોવાથી વાયુમાં પણ તે વિવિધ આકારોને જોયા કરતો હતો. તે આસપાસ દૃષ્ટિપાત કરતો આઠ્યો હતો હતો એવામાં પાસેની એક ઘાટી વૃક્ષરાશમાં એક અતિરાય બચકર અને સ્તવર્ણ કાલિકાની મૂર્તિ જોયાને તેને ભાસ થયો. તે પ્રતિમાની બે આંખો ગળતા અંગારા જેવી દેખાતી હતી અને જાણે તેના સામી ધુરકટી હોયની, એવો તેને ભય થવા લાગ્યો. પરંતુ એવા તે એ સ્થાનને છોડીને આગળ વધ્યો કે, તેની દૃષ્ટિમાંથી એ બચાનક આદર્શનો લોપ થયો. થોડોક આગળ વધીને પાણીના એક ઝરા આગળ અશ્વ પાણી પીનામાટે ઊભો રહ્યો અને માલદેવ ખીણમાં ચારે તરફ જનર નાખીને આમ-તેમ જોવા લાગ્યો. ત્યાં ખરેખર અતુલનીય નૈસર્ગિક સૌન્દર્યનું સામ્રાજ્ય વિસ્ત-

રેહું હતું. ઘન વૃક્ષરાશીઓ, પહાડી રોપાઓ અને ધસારાખંધ વહેતા ઝરાઓ ત્યારે તરફ દેખાતા હતા. માલદેવ એ નિઃસર્ગ સૌન્દર્યને જોઈને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે, “આહા, જે સ્થાન આતું મનોહર અને રમણીય દેખાય છે તે એક મહાભયાનક અને છુટારાઓના નિવાસનું સ્થાન છે, એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ કોણ કલ્પના કરી શકે એમ છે વારુ ? અહીં હજારો લોકો લૂટાયા છે અને હજારોનાં લોહી રેડાયાં છે, એમ ધારવાનું સાદસ કાંઈ પણ કરી શકે તેમ નથી જ. સુંદરતામાં જ બચ્ચરતા સમાવલી હોય છે, એ સૃષ્ટિનો એક મહા વિલક્ષણ નિર્ધન છે અને તે નિયમને રદ કરવાની કોઈની પણ શક્તિ નથી જ.” તે આગળ વધ્યો અને તેની સાથે બંને તરફ ગગનચુંબિત પર્વતમાળા પણ આકાશમાં પહોંચતી દેખાઈ. એ પર્વતનો એક ભાગ તો માર્ગપર એટલો બધો આગળ નીકળીને વાંકો નમેલો હતો કે નિઃસર્ગદેવીએ સૂર્યના તાપથી પ્રવાસીજનોનું રક્ષણ કરવામાટે જાણે તે છત્ર જ નિર્માણ કર્યું હોયની, એવો તાદ્દર્ય બાસ થતો હતો. એ નિઃસર્ગદેવતાને જોઈને પુનઃ તે મનોગત બોલ્યો કે, “આ એકાંતમાં બેસવાનું અને આનંદ સ્વપ્ના વિલાસને ભોગવવાનું કેવું મનોરમ્ય સ્થાન છે ! આ સ્થળ જેવી સુંદરતા અન્યત્ર બાગ્યે જ હોઈ શકે ! પર્વતપર પડેલો સૂર્યનો રમણીય પ્રકાર, પક્ષીઓનું ફૂજન અને ઝરણાઓનો ધ્વનિ અત્યારે મારા ધ્યાનને કાંઈ ખીજ જ દિશામાં ફેરવી નય છે. વર્ષાઋતુમાં જ્યારે વાહણો ઘેરાઈ આવતાં હશે અને આકાશમાંથી વૃષ્ટિ થતી હશે, ત્યારે તો આ સ્થાનની શોભા વળી ખીજ જ પ્રકારની થતી હશે. ખરેખર રાજ્ય કાર્યભારથી રીખાતા મારા જેવા સત્તાધીશો કરતાં આવા નિર્જન વનમાં વસી પરમાત્માના બજનમાં નિમગ્ન રહેનારા યોગિજનો બહુ જ સુખી અને સલ આનંદના લોકતા હોવા જોઈએ એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી જ. જ્યારે મારા જેવા સંસારી પુરુષનું મન પણ આ સ્થાનમાં આનંદથી ડાલવા માંડે છે, ત્યારે એકાંતમિત્ર યોગિજનોને તો એથી કેટલો બધો આનંદ થતો હશે, એની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. પરમાત્માની અગાધ લીલાની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી એાજી જ છે. ધન્ય, ઈશ્વર ! ધન્ય !”

એ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક વિચારમાં લીન થયેલા માલદેવે તે સાંકડી ખીણમાંથી બહાર નીકળીને પહોળા અને વિશાળ રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો. પાર્વતીય પ્રદેશરૂપ દુર્ગમાંથી બહાર નીકળતાં જ ઘોડાએ આનંદસૂચક ખોંખારો કર્યો અને તે કાંઈક વધારે વેગથી પગલાં બરવા લાગ્યો. એ જ સમયે પાસેની એક ખીણ ખીણમાંથી એક અચારોહી માનવની આદૃતિ નીકળતી તેના જોવામાં આવી, અને થોડી વારમાં જ તે આદૃતિ માલદેવ પાસે આવી લાગી. પ્રથમ તો માલદેવના મનમાં તેને જોઈને બચ્ચો હૃદય યયો, પરંતુ જ્યારે તે આદૃતિ પુરુષની નહિ, પણ એક અખળાની છે એમ તેના બાણવામાં આવ્યું ત્યારે તે બચ્ચીત થવા માટે પોતાને મનમાં ધિક્કારવા લાગ્યો. તે સ્ત્રી એક નાના ટહુપર સ્થાર થયેલી હતી. તે કદમાં નીચી, શરીરે પાતળી અને ચંચળ હતી અને તેનો દેખાવ ઘણો જ પ્રભાવશાળી હતો. તેનાં દૃષ્ટાંતુ નેત્રોમાં શુદ્ધિની છટા પ્રત્યક્ષ દેખાતી હતી અને તેનું નાનું ગોળાદૃતિ મુખારવિન્દ અત્યારે માલદેવના મુખારવિન્દને બેવ-

માં જ એકાગ્ર થયેલું હતું. પહાડની પથરીતી જમીનપર પોતાના અશ્વને ચલાવવામાં તે પણી જ હુશિયાર હોવી જોઈએ, એમ તેની અશ્વ ચલાવવાની પદ્ધતિને જોતાં અનુમાન કરી શકાતું હતું. તેના ચરીરનો રંગ ગૌર નહોતો, તોપણ તેની બંધુવા રંગની સાડીમાં તેના ગાદમવર્ણ અત્યંત મનોહર અને આકર્ષક દેખાતો હતો. માલદેવની પાસે આવતાં જ તે નિર્ભયતા દર્શાવતી કહેવા લાગી કે: “આપણે આ બયાનક ખીલ્લુમાંથી પસાર થઈ આવ્યા છીએ અને તેથી હવે આપણે નિર્ભય છીએ. કેમ ખરું કે નહિ?”

માલદેવે પોતાના મુખથી એક રાખનો પલ્લુ ઉત્તાર કર્યો નહિ; માત્ર ડોહું ધૂણાવીને જ તેણે પોતાનો અનુકૂલ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો. ઉત્તર સંભળવાની પરવા ન રાખતાં તે અબળા પુનઃ કહેવા લાગી કે, “મારા અનુચરો પાછળ રહી ગયા છે અને તેઓ દોડતાં દોડતાં ધાકીને લોથપોથ જ થઈ જવાના, કારણ કે, હું અશ્વને દોડાવીને આઠલી ઝડપથી આગળ નીકળી જઈશ, એની તેમને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહિ હોય.”

તે અબળાનો પોતાને બોલાવા મારેનો અશ્વંત પ્રયત્ન જોઈને માલદેવે હિંમત કર્યું. માલદેવે એક બે વાર તેને ક્યાંક જોયેલી હોય, એવા તેને બાસ થયો, પરંતુ અત્યારે તો તેને પોતે જાણે જાણતો જ ન હોયની, એવા બાવ બતાવીને તે પૂછવા લાગ્યો કે, “કેમ બાઈ, હજી તમારે બહુ દૂર જવાનું છે કે શું?”

“મારે તો હવે આ પાસેના ગામમાં જ જવાનું છે કે જે બહુ દૂર નથી,” તે અબળાએ ઉત્તર આપ્યું; “વળી દિવસ પણ હજી ધણો બાકી છે, એટલે મારે બીવા જેવું કંઈ પણ નથી. તમારા જેવા સાથી મળ્યા છે, તે પણ મારી સંભાળ રાખશે જ. આપણે હજી એક બીજી અંધારી ખીલ્લુમાંથી પસાર થવાનું છે. મને બાસે છે કે, મેં તમને ચિતોડગઢમાં જોયેલા છે; પણ તમે તમારો વેશ એવી તો આલાકીથી બદલી નાખ્યો છે કે, અત્યારે તમને કોઈ બાગ્યે જ ઓળખી શકે, કેમ ખરું કે નહિ?”

“તમે જેને ચિતોડગઢમાં જોયેલો છે તે જ પુરુષ હું છું અને મેં મારો વેશ બદલી નાખ્યો છે, એમ તમે આ આધારે કહી શકો છો?” માલદેવે જરાક વિચાર કરીને પ્રશ્ન કર્યો.

“કાલિન્દી કોઈ પણ વાત ન જાણતી હોય, એમ તમારે સ્વપ્નમાં પણ ધારણું નહિ,” તે અત્યારેહિણી અબળાએ જરાક ગર્વનો બાવ દર્શાવીને કહ્યું. હવે આપણે પણ એ અબળાને કાલિન્દીના નામથી જ ઓળખીશું.

“જે કાલિન્દીના નામનો મેવાડ અને મેરવાડમાં ડકો વાગતો સંભળાય છે, તે કાલિન્દી તમે પોતે જ કે?” માલદેવે આશ્ચર્યનો બાવ દર્શાવ્યો.

“હા હા, હું તે જ કાલિન્દી છું. હા, પણ અત્યાર લગી તમે મને શું ધારતા હતા, કોણ ધારતા હતા?” કાલિન્દીએ નિકટ હાસ્ય કરીને કહ્યું; “આ પ્રદેશમાં નો કોઈ પણ પુરુષ, કોઈ પણ સ્ત્રી અને કોઈ પણ ઘટના મારાથી અજાત નથી. તમે ધારતા હશો તેના કરતાં હું તમને વધારે સારી રીતે ઓળખું છું. અને આ ક્ષણે તમે મારી સત્તામાં છો; પણ તમારે બચતીત થવું નહિ. જેમને કાલિન્દી સારી નજરથી જોતી હોય છે, તેમને તે કદાચિ ત્રાસ આપતી નથી જ.”

“તમે કાલિન્દીના માણસો છો કે?” માલદેવે પ્રશ્ન કર્યો.

“ફરીથી કાલિન્દીના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો નહિ. અમે ગમે તેના માણસો હોઈએ, પણ તમારા હિતેચ્છુ છીએ એટલો વિશ્વાસ રાખીને,” ખીન્ન બિલ્લે કહ્યું.

માલદેવ પાછો આશ્ચર્યના સમુદ્રમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યો, પણ વધારે બોલવાનું યોગ્ય ન ધારીને તે બાળ્યમાં વિશ્વાસ રાખીને અશ્વારોહી બિલ્લો સાથે પોતાનો માર્ગ કમવા લાગ્યો.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

કલિન્દસિંહ

કાલિન્દીએ જે ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો, તે ગૃહ નીચી બાંધણીનું હતું અને પહાડની જે ખીણોની ઉપર આવેલી એક ઉંચી ટેકરીપર બાંધેલું હતું. ગામ નરાક પેલી તરફ વસેલું હતું અને પ્રવાસીઓને ક્વતરવામાટેની ધર્મશાળા કાલિન્દીના ગૃહની સામે જ આવેલી હતી, પણ વચ્ચે એક મોટી ઉંડી ખીણ હોવાથી તે ધર્મશાળામાંથી તે ગૃહમાં અથવા તે ગૃહમાંથી ધર્મશાળામાં આવવું નહું હોય તો ખીણમાંથી ક્વતરીને અથવા તો અડધા ગાઉનો ચક્કર ખાઈને જ આવીજઈ શકાતું હતું. માલદેવે આવીને તે ધર્મશાળામાં પ્રથમ ઉતારો કર્યો અને ત્યાં ઘોડાને ઘાસદાણો આપીને તે ગામમાં ફરવા અને ત્યાંની ચર્ચા જોવામાટે આલ્થો ગયો. અગાઉથી જ ત્યાં એક માણસ તેના ખાવાપીવાની વ્યવસ્થામાટે તૈયાર હતો અને અલારે તે સંધવાના કામમાં રોકાયેલો હતો. કાલિન્દીએ ધરના આંગણમાં પ્રવેશ કરીને પોતાનો ઘોડો એક નોકરના હાથમાં સોંપી દીધો અને તે પોતે ધરમાં જઈ એક ભૂમિમાર્ગમાં ક્વતરીને જમીનની અંદરના એક ચોરડામાં આવી પહોંચી. એ ચોરડામાં એક ખાટલો પગ્ગો હતો અને તેપરની શય્યામાં આળીસ પિસ્તાળીસ વર્ષના વયનો એક પુરુષ કાંઈક વિચારમાં લીન થયેલો પગ્ગો હતો. તેણે પાણુકોરાની એક સૂરવાલ અને તેના જ કપડાની એક આંગડી પહેરેલી હતી. તેના શરીરનો રંગ શ્યામ હતો અને વળી મોઢાપર કાતરાં હોવાથી તેનું મુખમંડળ વધારે શ્યામ દેખાતું હતું. જે બાગમાં તે ચોરડો આવેલો હતો તે બાગ ટેકરીપરનો હતો અને તેથી તેમાં મૂંઢેલી બારીમાંથી ગામનો દેખાવ સારી રીતે જોઈ શકાતો હતો. તેની આંખો પ્રથમ તો તે બારીમાં જ લાગેલી હતી, પરંતુ ઝેરો તેણે કોઈના પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો કે તરત બારણા તરફ આંખો ફેરવી અને કાલિન્દીને આવેલી જોઈને તેના મનમાં કાંઈક આનન્દનો આવિર્ભાવ થયો હોય એમ તેની પુલકિત મુદ્રાથી દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યું. એ ચોરડામાં આવવાનો જે ભુખ્યંતર્ગત માર્ગ હતો, તે માર્ગ કાલિન્દી અને એ પુરુષ વિના ખીન્ન કોઈના પણ નજીવામાં નહોતો. તેમ જ એ ઘર અને ગામની વચ્ચે ઉંડી ખીણ આવેલી હોવાથી લોકોને એ સ્થળે કોઈ ગૃહ હશે, એવી સંક્રા થવાનો પણ સંભવ નહોતો. અર્થાત્ એ ઘરમાંથી ગામની અને ગામનાં લોકોની બધી હીસચાલો જોઈ શકાતી હતી,

પણ માનના લોકો એ ગદના અસ્તિત્વનો પાપુ નાણુતા નહોતા. તે પુરુષ ખાટલામાં બેઠો થયો અને કાલિન્દીને આદર આપતો કહેવા લાગ્યો કે, “કેમ કાલિન્દી, કુશળતાપૂર્વક આવી પહોંચી? કાંઈ નવીન સમાચાર છે કે?”

“હું આજે માત્ર નવીન જ નહિ, પણ આશ્ચર્યકારક સમાચાર લાવી છું. કદાચિત્ એવી અત્યારે તમને અને બલિષ્ઠમાં મને પણ લાજ થાય એવો સંભવ દેખાય છે,” કાલિન્દીએ ભેદમાં જ બજાવ્યું.

“એવા આશ્ચર્યકારક અને લાભકારક શા સમાચાર લાવી છું, તે સત્વર કહી સંભળાવ. આ ભોંયસના કેદખાનામાં રહી રહીને હવે મને મારા જીવનનો પણ કંઠાળો આવી ગયો છે,” તે પુરુષે અધીરતા બતાવીને કહ્યું.

“માત્ર ચાર-છ દિવસના બન્દિવાસથી જ આટલો બધો કંઠાળો આવી ગયો છે, તો જો બાદરાહના બન્દિવાસમાં લાંબો સમય બીતાડવાનો પ્રસંગ આવે, તો તો તમે આત્મઘાત કરીને મરી જ નહો, કેમ ખરું કે નહિ?” કાલિન્દીએ વિનોદ કરવાના હેતુથી સ્મિત કરીને કહ્યું.

“કાલિન્દી, આ સમય વિનોદનો નથી. તુ મારા લાભના સમાચાર સંભળાવવા આવી છું કે મારી મરતરી કરવા?” તે પુરુષે કાપનો ભાવ દર્શાવ્યો.

“તમે સમાચાર પણ સાંભળ્યો અને તમારો કંઠાળો પણ દૂર થશે; પરંતુ એમ થતાં મને મારી ઇચ્છા પ્રમાણેની વસ્તુ મેળવવાની આજ્ઞા તમારે આપવી જોઈશે, એ મારેતું વચન આપો, તો હું સર્વ કાર્ય કરવાને તૈયાર છું,” કાલિન્દીએ કહ્યું.

“લે આ વચન,” એમ કહી તે પુરુષે કાલિન્દીને વચન આપ્યું.

કાલિન્દીના વદનમાં હર્ષનો રંગ દેખાવા લાગ્યો. તે ખાટલાપર બેસી ગઈ અને ધીમા સ્વરથી તે પુરુષના કનમાં કંઈક શબ્દામૃત રેડવા લાગી. તેના શબ્દોને અમે અમૃતની હપમા એટલામટિ આપીએ છીએ કે, જેમ જેમ તેના મુખમાંથી શબ્દો નીકળીને તે પુરુષનાં શ્રવણોમાં અથડાતા હતા, તેમ તેમ તેના મુખગોળમાંથી ગંભીરતા અને શોકનો લોપ થતો જતો હતો અને તેના સ્થાનમાં આનંદની છટા દેખાતી જતી હતી. અંતે કાલિન્દીની વાર્તાને અંત થતાં તે પુરુષે હર્ષગર્જનાથી કહ્યું કે, “કાલિન્દી, આજે તું જે સાદસ કર્યું છે તે કોઈ સાસ શરવીર પુરુષથી પણ ન થાય તેટું અદ્વિતીય છે. મારો એવો અભિપ્રાય છે કે, માલદેવને તુ અર્ધો લઈ આવ તેની સાથે વાતચીત થતા આ બધી સંતાડકોનો અંત આવી જશે અને મારા મનમાં જે ઘણા દિવસની એક આશા છે તે પ્રભુ સફળ થશે.”

“મારો પોતાનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે. તમે લોબન કરી લ્યો એટલામાં હું તેને લઈને આવી પહોંચું છું,” કાલિન્દીએ અનુમતિ દર્શાવી.

“અને તું ક્યારે જમીશ?” તે પુરુષે પ્રશ્ન કર્યો.

“મેં થોડાક નાસ્તો દરેલો છે, એટલે હું હવે સાંજે જ જમીશ,” એમ કહીને કાલિન્દી ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને તે પુરુષ પણ લોબન લેવામટિ ઉપરના ચારલામાં આવ્યો.

કાલિન્દી ત્યારે ધર્મસાળામાં આવી ત્યારે માલદેવ લોબન કરીને હુકો ખીતો ખાટલાપર બેઠો હતો.

“કેમ અતિથિરાજ, આપના આદરાતિથ્યમાં કોઈ પ્રકારની ન્યૂનતા તો નર્થ આવીને?” કાલિન્દીએ આવતાંની સાથે જ માલદેવને પ્રશ્ન કર્યો.

“ત્યાં ગૃહસ્થામિની કાલિન્દીબાઈ હોય, ત્યાં આદરાતિથ્યમાં ન્યૂનતા આવે પણ ખરી કે? અહીં સર્વ પ્રકારનો વિશ્રામ છે,” માલદેવે તેની પ્રશંસા કરીને કહ્યું, અને પુનઃ તે હુકો ગડગડાવવા લાગ્યો.

“મહારાજ, હું આપને વળી પણ અત્યારે પરિશ્રમ આપવા આવેલી છું દૃષ્ટા કરીને મારી સાથે થોડા વખતને માટે પધારશો?” કાલિન્દીએ વિરેક અને વિનયથી પ્રાર્થના કરી.

“અત્યારે અહીં હું તમારી સત્તાને આધીન છું, એટલે વ્યર્થ આવો વિચાર કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. અત્યારે તમે જે આજ્ઞા કરો તે માટે માન્ય અને શિરસાવંધ કરવી જ જોઈએ,” માલદેવે હુકાની નાળને એક તરફ મૂકીને હસતાં હસતાં કહ્યું.

“પધારો ત્યારે,” એમ કહીને કાલિન્દી ત્યાંથી ચાલવા લાગી અને માલદેવ તેની ધૃષ્ટા પ્રમાણે તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. તેઓ ખીજીમ ઉતરીને અસ્થ સમયમાં જ ઉપર વર્ણવેલા ગૃહમાં આવી લાગ્યાં અને ત્યાંથી બોયરાના માર્ગમાં ચઢીને કાલિન્દી માલદેવને ઉપર્યુક્ત ઓરડામાં લઈ ગઈ. તે પુરુષ પણ ભોજનકાર્યથી મુક્ત થઈને હુકો પીતો બેઠો હતો. માલદેવને તેણે ઉઠીને માન આપ્યું અને ખાટલાપર પોતાની પાસે બેસાડી લીધો. પરસ્પર દુશ્મણ સમાચાર પૂછાયા પછી માલદેવે તે પુરુષને પ્રશ્ન કર્યો કે, “દૃષ્ટા કરીને જાણવશો કે તમે કોણ છો અને તમારું નામ શું છે?”

“ધીમે ધીમે એ બધું આપના જાણવામાં આવશે, પણ પ્રથમ આપને જ એમ પૂછના માત્રુ છું કે, આપ બળવાળીર મેર લોકોપર ચઢાઈ કરી તેમને પરાજય કરવાને નીકળ્યા છો ને?” તે પુરુષે સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“એમ છે તો ખરું. આજ કાલ મેર લોકોના નાયકે અમને ઘણો જ તાર આપવા માંગ્યો છે અને તેથી કોઈ પણ ઉપાયે અમારે તેનો પરાજય કરવો જ જોઈએ. એ નાયકનો અંત આવ્યો કે આ બધા ઝગડાનો અંત આવી જવાનો પણ તમે આ પ્રશ્નો શા માટે પૂછો છો?” માલદેવે ઉત્તર આપીને પૂછ્યું.

“આપ આ જીવ સટોસટના અને જોખમભરેલા પરિશ્રમે કેવળ બાહ્ય શાહના હિતમાટે જ કરો છો, ખરું કે નહિ? મેર લોકોનો પરાજય કરવાઈ અને તેમના બળવાને દબાવી દેવાથી આપને પોતાને તો મારા ધારવા પ્રમાણે કરો પણ લાભ થવાનો નથી જ. માલદેવ આ સેવા માત્ર હિંદુ ધર્મના એક પરમ રાત્રુ યવન બાહ્યશાહ અલાહદીનની જ કરે છે. મારાં આ વાક્યો અસત્ય તો નથીને?” તે પુરુષે ઉપાર્લભ આપીને કહ્યું.

“હાલમાં હું કેટલાક એવા વિલક્ષણ પ્રસંગોમાં આવી પડ્યો છું કે, અત્યારે આ કાર્ય હું હિન્દુધર્મના રાત્રુ યવન બાહ્યશાહના હિતમાટે કરું છું કે ખીજી કોઈન હિતમાટે કરું છું કિંવા કોઈ પણ કારણ વિના જ આ જોખમ મેં મારા માથાપન વોહોરી લીધું છે, એ હું પોતે જ સમજી શકતો નથી; તો પછી તમને એનો જવાબ તો હું ક્યાંથી જ આપી શકું? હું મેર લોકોનો પરાજય કરવાને જઈ છું

એટલી વાત માત્ર ખરી છે; પણ એના કારણે અને હિતાહિતાની કલ્પના તમારે જ કરી લેવાની છે," માલદેવે એનો કોઈ પણ પ્રકારનો સ્પષ્ટ અર્થ નીકળી ન શકે એવા ગુંચવાડાંકરેલો જવાબ આપ્યો અને ત્યાર પછી તે કોઈક વિચારમાં પડી ગયો.

"આપના આ જવાબથી હું કલ્પના કરી શકું છું કે, હાલમાં યવન બાદ-શાહના કટ્ટા શત્રુ મહારાણા હમ્મીર સાથે આપે નવો સરીરસંબંધ અને મિત્રતા કરી છે, તેથી આપનો યવન બાદશાહ સાથે શ્રેષ્ઠ શત્રુભાવ થયેલો હોવો જ નોંધ્યો; અને એરૂ લોકોના પરાજયમાટે આપ માત્ર બહારની બતાવણીમાટે જ નીકળ્યા હશે. કેમ માત્ર અનુમાન જરૂર છે કે નહિ?" તે પુરૂષે કટાક્ષપૂર્વક ગંભીર સુદ્ધાથી એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

માલદેવે એનો કશોય જવાબ ન આપ્યો. તેના એ મૌન્યતા અર્થને જાણીને તે પુરૂષ પુનઃ કહેવા લાગ્યો કે, "માલદેવ, આપ જબરાશો નહિ. હું બાદશાહનો શ્રેષ્ઠ દૂત તથી અને આપનો શત્રુ તથી. હું આપને આ પરિત્રમથી મુક્ત કરવા માટે અને આપ સાથે મૈત્રીસંબંધ વધારવામાટે જ આ પ્રશ્નો પૂછું છું. વીર પુરૂષના વચનમાં વિશ્વાસ રાખવો એ વીર તરનો પરમ ધર્મ છે, એ નિયમનું વિસ્મરણ કરશો નહિ."

"તમારું અનુમાન સત્ય છે," માલદેવે તેના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને પોતાના સત્ય રહસ્યને વ્યક્ત કરી દીધું.

"માલદેવ, આપના આ વિશ્વાસ અને સત્યાવલમ્બનને જોઈને હું આપને અત્તાકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું. યવન બાદશાહના હાસલનો આપે ત્યાગ કર્યો છે અને મેવાડના મહારાણાને પોતાના સંબંધિમિત્ર બતાવ્યા છે, એ રાજ-પૂતને બહુ જ શોભા આપનારું કાર્ય છે. હવે હું મારી ઓળખાણ આપને આપીશ, મેર લોકોના જે બળવાખોર સરહારના નાશની આપે હમણાં જ વાર્તા કહી તે બળવાખોર સરહાર હું પોતે જ છું," તે પુરૂષે કહ્યું.

"કુલિન્દ્રસિંહ?" માલદેવે આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું.

"જી હા, તે જ કુલિન્દ્રસિંહ. જબરાટમાં ન પડશો. અહીં મારા શુદ્ધમાં બોલાવીને હું આપ સાથે દગો કરવાનો નથી. જો આપની ઇચ્છા હોય, તો હું આપનો એક આજ્ઞાકિત સેવક યવાની ઇચ્છા ધરાવું છું," કુલિન્દ્રસિંહે તેને આશ્વાસન આપીને કહ્યું.

"હું તમારા બોલવાનો યથાર્થ બાવાર્થ સમજી શકતો નથી," માલદેવે આશ્ચર્યમગ્ન થઈને કહ્યું.

"એ જ કે, અમારું વૈર માત્ર મુસદ્દાનો સાથે છે અને તેથી અમે મુસદ્દાનોની સત્તાને આધીન થવા ઇચ્છતા નથી. અમે બળવો જગાડ્યો છે એનું પણ ખાસ કારણ એ જ છે. જો મેવાડમાં પાછું મહારાણાનું રાજ્ય સ્થાપિત થવું હોય, તો મહારાણાના અરજોમાં મસ્તક નમાવવાને અમે એક પગે તૈયાર છીએ. અર્થાત્ જો આપ મહારાણાના મિત્ર હો તો અમે પણ આપના મિત્ર જ છીએ," કુલિન્દ્રસિંહે પોતાના હૃદયનો ભાવ શબ્દોદ્વારા સ્પષ્ટ કરીને દર્શાવ્યો.

"હવે તમારા મનનો આશય મારા સમજવામાં આવી ગયો. પણ આત્યારે તો મારે તમારા પ્રદેશમાં ચઢાઈ અને લઢાઈ કરવામાટે જઈને જોઈએ. હું

મહારાણીનો મિત્ર છું અને તેનું જ કલ્યાણ હવે હું પણ ઉપરથી તો મારે હાલમાં હું અલાહદીનનો જ આત્મકિત અને હિતૈષી સેવક છું એમ જ દેખાડવાની અગત્ય છે,” માલદેવે વિચાર કરીને ઉત્તર આપ્યું.

“આપ જે કહો છો તેના આંતરિક રહસ્યને હું સારી રીતે સમજું છું અને આપે અત્યારે બહારથી એવો જ દેખાવ બતાવવો જોઈએ, એ માટે પણ હું અનુમતિ આપું છું. છતાં હું એવી વ્યવસ્થા કરી આપીશ કે, અંદરખાનેથી આપણી મિત્રતા પણ કાયમ રહેશે અને આપનો ઉદ્દેશ પણ જળવાશે. તમારું હું અહીંથી ચાલ્યો જઈશ અને આપને એક દિવસ અહીં જ વીતાડવી પડશે,” કુલિન્દસિંહે કહ્યું.

“તમારી એ શી વ્યવસ્થા છે, તે મારે પ્રથમ જાણવું જોઈએ,” માલદેવે કહ્યું.

“એ બધી બીના કાલિન્દી આપને જણાવશે,” એમ કહીને કાલિન્દીને પોતાની સાથે કુલિન્દસિંહ બીજા ઓરડામાં લઈ ગયો. ત્યાં કેટલીક વાર સૂંધી તેણે કાલિન્દી સાથે વાર્તાલાપ કર્યો અને ત્યાંથી પુનઃ માલદેવને મળવા ન જતાં બહાર નીકળી અત્યંત સગળ કરાવીને તે પોતાના પ્રદેશ તરફ જવાને ચાલતો થઈ ગયો. કાલિન્દી પાછી માલદેવ પાસે આવી માલદેવે કુલિન્દસિંહને ન જોઈને સવાલ કર્યો કે, “કેમ કાલિન્દી, તું એકલી ? કુલિન્દસિંહ ક્યાં છે ?”

“તે આપના આદરાતિથ્યનો ભાર મારા માથાપર નાખીને પોતે ભૂયાના તરફ ચાલ્યા ગયા છે; તેમ જ જે શુભ વાર્તા આપને કહેવાની છે તે પણ મને કહેતા ગયા છે. ચાલો હવે, આપણે ધર્મશાળાબણી ચાલીએ. રાત્રિભોજન પછી નીસંતે હું આપને બધી વાત કહી સંભળાવીશ.”

માલદેવ કાલિન્દી સાથે પાછો ધર્મશાળામાં આવી પહોંચ્યો. સંધ્યાકાળ થયો હતો અને રાત્રિના આગમનમાં પણ વિશેષ વિલંબ નહોતો. કાલિન્દીએ પોતાના અનુચરને ભોજન તૈયાર કરવાની આજ્ઞા આપી. ભોજન લીધા પછી માલદેવને તે પુનઃ પોતાના શુભચિહ્નમાં લઈ ગઈ.

તૃતીય પરિચ્છેદ

હુમ્મીરના લાગ્યોદયનું એક વિશેષ ચિહ્ન

સૂર્યોદય થયાને બહુધા એક મહાર જોડેલો સમય થયો હતો. એ વેળાએ ભૂયાનાથી લગભગ બે ગાઉના અંતરપર આવેલા એક નિખિડ અરણ્યમાં અસંખ્ય મેર લોકો એકઠા થયા હતા. આજે તેમનાં મુખમંડળોમાં કંઈક આનંદની છટા દુઓચર થતી હતી; કારણ કે, કેટલાક દિવસથી અદૃશ્ય થયેલા તેમનો નાયક કુલિન્દસિંહ આજે અચાનક ત્યાં પાછો આવી લાગ્યો હતો અને તે તેમને કંઈ આનંદના સમાચાર સંભળાવવાનો હતો. તે જંગલમાં કોઈ અજ્ઞાત મનુષ્ય પ્રવેશ કરી ન શકે એટલા માટે ચારે તરફ સખ્ત ચોક્કીપહેરા રાખી દેવામાં આવ્યા હતા અને સર્વ મેર લોકો પોતાના નાયકના મુખદર્શન અને શબ્દઅવશુ-માટે અત્યંત આતુર થયેલા દેખાતા હતા. એક મનુષ્યે પોતાની અધીરતા અનિવાર્ય થયાથી પાસેના બીજા મનુષ્યને સવાલ કર્યો કે, “કેમ, હજી આપણા નાયક આવ્યા નહિ ?”

“હું પણ જાણી નથી શકતો કે, તેમના આવવામાં આજે આટલો વિલંબ કેમ થયો છે?” બીજાએ તેવો જ જવાબ આપ્યો.

એટલામાં ત્યાં તરતના આવેલા એક ત્રીજા મેરે જણાવ્યું કે, “આપણા નાયક આજે સવારમાં જ આવેલા હોવાથી નાહીધોઈને નાસ્તો કરવા બેઠા છે તે હમણાં જ અહીં આવી લાગ્યો માટે ઠેકાણા થવાની કાંઈ જરૂર નથી.”

આ વાત સાંભળીને બધા શાન્ત થયા અને ચલમો તથા હુકા બરીને ધૂમ્રપાનના તથા આમતેમના બીજા ગપાટાના વ્યવસાયમાં પોતાનો વખત વીતાડવા લાગ્યા. અંતે તેમની આતુરતાનો નાયકના આગમન સાથે અંત આવ્યો. કુલિન્દસિંહ આવી પહોંચ્યો અને તેને સર્વ જને બીડીને માન આપ્યું. કુલિન્દસિંહે સર્વને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે,

“મારા બાંધવો, તમે બધા જમીનપર બેસી જાઓ. મને ઠેકો રહેવા દો અને હું જે કાંઈ કહેવાનો છું તે એક બ્યાનથી સાંભળીને પોતપોતાનો અભિ-માય દર્શાવો.”

“અમારા નાયકની આજ્ઞા અમને શિરસાવંધ છે,” એ પ્રમાણે કહીને બધા મેર ઢોકો પાછા પૃથ્વીપર બેસી ગયા. તેમનામાં એવી શાંતિનો પ્રસાર થઈ ગયો કે, જમીનપર જો એક તણખડું નાખવામાં આવે તો તેનો અવાજ પણ સાંભળી શકાય. તેમને શાંત થયેલા જોઈને કુલિન્દસિંહ ગભીરમુદ્રા અને ધનગંભીર બીધણુ તથા એબીર વાણીથી સર્વને ઉદ્દેશીને શાંતિપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે,

“મારા બાંધવો અને શૂરવીરો, એ તો તમો સર્વ જાણો જ છે કે, મુસ-હમાન બાદશાહનો અથવા બીજા રાજાઓમાં કહીએ તો વિદેશીય અને વિદ્યર્થીય ચક્રવર્તી અલાઉદ્દીનની અભ્યાસારિણી સત્તાથી આપણે કંઠાળી ગયા હતા અને તેટલામાટે જ આપણે તે સત્તા વિરુદ્ધ બળવો જગાવ્યો હતો. પણ આજે એક વિશેષ કારણથી તે બળવો બંધ કરવાની મારી ઇચ્છા થઈ આવી છે. તમે કદા-ચિત્ સલાહ કરશો કે, શું ત્યારે આપણે મુસહમાનોથી ડરી ગયા છીએ અને પાછું તેમનું વર્યસ્વ સ્વીકારીને જ આપણા બળવાના અથવા તો સ્વતંત્ર થવાના વ્યવસાયને લાગવાને તૈયાર થયા છીએ ? એ સલાહના જવાબમાં મારે જણા-વવું જોઈએ કે, તેમ નથી. મુસહમાનોનું વર્યસ્વ આપણે સ્વીકાર્યું પણ નથી અને હવે પણ સ્વીકારવાના પણ નથી તમારા સાંભળવામાં આવ્યું જ હશે કે, મેવાડ-ના મહારાણા સદમણસિંહના પૌત્ર અને ચિતોડના સત્ય અધિકારી હમ્મીર-સિંહની સત્તાનો સૂર્ય વિશેષ અને વિશેષ પ્રચંદ યતો જાય છે અને તેના બળનો પ્રભાવ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. વિદેશીય સૈનિકોને તેણે ત્રાહિ ત્રાહિના પોકારો કરાવ્યા છે, અનેક વાર મુસહમાન બાદશાહના ખજાનાપર લૂટ ચલાવી છે અને મેવાડનો કેટલોક પ્રદેશ પોતાના કબ્જામાં કરી લીધો છે. એ સર્વ પરિ-સ્થિતિને જોતાં સ્પષ્ટ ધારી શકાય છે કે, કદાચિત્ થોડા જ વખતમાં તે ચિતોડ-ગઢનો અધિકાર પણ લઈ લેશે અને પુનઃ એક વાર મહારાણાનું પદ ધારણુ કરીને મેવાડ ભૂમિને શોભાવશે મારો એવો વિચાર છે કે, આપણે પણ અહીંથી સત્તર જ કેલવાડા તરફ પ્રયાણ કરી જવું અને મહારાણા હમ્મીર સાથે મળી જવું. મારે તમને અહીં એક બીજી વાત પણ જણાવવી જોઈએ અને તે એ છે

કે, ચિતોડમાંનો અલાહદીનનો સુબેદાર માલદેવ અત્યારે આપણાપર ચઢી આવ્યો છે, પણ એ તેનો ખાલી બહારનો દેખાવ જ છે. કારણ કે, માલદેવે પોતાની પુત્રી કુમારીનો હાથ હમ્મીરના હાથમાં આપીને મહારાણાના વંશ સાથે શરીર-સંબંધ કર્યો છે અને અંદરખાનેથી તે પણ હમ્મીરનો જ દિતેથી છે. આ રહસ્ય કાશ્મિરની અપળ ભુલ્હિના પ્રતાપે મારા બાહુવામાં આવી ગયું છે અને તેથી જ મારા વિચારો બદલાઈ ગયા છે. હવે હમ્મીર રાણા સાથે મળી જવાના વિષયમાં ખીલ એક બે સંકા હૃદયે છે તે એ છે કે, આપણે મુસલમાન બાદશાહની સત્તાના બંધનમાંથી છૂટીને હમ્મીર સાથે મળી જશું તો તે પણ એક ખીમની સત્તામાં પડ્યા જેવું જ છે; અર્થાત્ અત્યારે આપણે મુસલમાન બાદશાહના શુભામ છીએ અને હવે પછી હમ્મીરના અને તેના વંશજોના હાસ યશસ્વં, હાસત્વ તો આપણા બાગ્યમાં જેમનું તેમ જ કાયમ રહેશે અને કોઈ કાળે પણ આપણે સ્વતંત્ર તો થવાના નથી જ. આ સંકા જો કે ખરી દેખાવ છે; પણ એમાં એક પ્રકારનો પ્રમાદ તો અવશ્ય રહેલો જ છે. મહારાણાની આંખોને આંધીન રહેતું એ ખરી રીતે હાસત્વ અથવા શુભામગીરી નથી. કારણ કે, આજ સુધીમાં મહારાણાની સત્તાને માન આપતાં આપણને કદાપિ કોઈ ત્રાસ વેઠવો પડ્યો નથી. મહારાણાનું આપણાપર માત્ર નામનું વર્ચસ્વ હોય છે, પણ ખરી રીતે તો સર્વ પ્રકારના અધિકારો ભોગવવામાં આપણે સ્વતંત્ર જ રહીએ છીએ. માત્ર જે વેળાએ કોઈ પરજીય શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે તે વેળાએ આપણને બની ચકે તેટલી સૈન્યની સહાયતા આપવી પડે છે; પણ ખરી રીતે ભોત્તાં તો એમાં આપણો પોતાનો લાભ પણ અમુક અંશે સમાયેલો હોય છે; હમ્મીર રાણા સાથે સખ્ય કરવામાં જ આપણું હિત છે. કારણ કે, એકત્ર સત્તા હમેશા પ્રબળ હોવાથી પરજીય શત્રુ એકાએક આપણા દેશપર ચઢી આવતાં અચકાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી વારંવાર આપણને હાનિ ન સહન કરવી પડે એ પણ નૈસર્ગિક જ છે. વળી રાણાના તાબેદાર રહાયી અડચણ વખતે આપણે યોગ્ય સહાય મેળવવાની આશા પણ રાખી શકીએ, એ આપણને કોઈ ભેવો ભેવો લાભ નથી. મહારાણાનું વર્ચસ્વ સ્વીકારતાં પરજીય અને પરધર્મી-યોની સત્તાને ન સ્વીકારવામાટેની આપણી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ પણ થતો નથી. ત્યારે પછી એ સરળ અને નિર્ભય માર્ગનું જ આપણે શા માટે અવલંબન ન કરીએ વાઙ? હું તો એમ જ ધારું છું કે, જે મહારાણાઓ પરાક્રમશાલી છે, પરાપૂર્વથી મેવાડ ભૂમિનો અધિકાર ભોગવતા આવ્યા છે, ગૌઆહાણ પ્રતિપાળ છે અને પ્રજાવત્સલ છે તે મહારાણાઓનાં ચરણમાં મસ્તક નમાવવામાં આપણા માન અથવા ગૌરવની કોઈ પણ પ્રકારે હાનિ નથી જ. આર્ય અવનીપતિના પદ્મમાં રહેતું અને આર્ય ધર્મ સંસ્કૃતના બાહુબળ બનતું એ જ આપણો પરમ ધર્મ છે અને આપણું પરમ કર્તવ્ય છે. આપણે જેમ વિધર્મીય મુસલમાનોના વિરોધી છીએ તેમ જ મહારાણા પણ ચવનોના શત્રુ છે, તો પછી આપણે મહારાણા સાથે મળીએ અને વિધર્મીય સત્તાનો સંહાર કરીએ, તો તેમાં મહા-ગૌરવ નથી કે શું? જેમ જેમ આપણે એકત્ર બળથી અને એકસંપથી વિધર્મીઓ અને વિદેશીઓ સાથે લઢવા રહીશું તેમ તેમ આપણા જત વિનશ ગૌરવને

માત્ર કરવાનો પ્રસંગ વધારે અને વધારે નિકટમાં આવતો જયો, એમાં તમારે કાંઈ પણ પ્રકારની લેસ માન પણ ચંકાને સ્થાન આપતું નહિ અને નિશ્ચિત માનવું. બોલો ત્યારે હવે તમે સર્વ બાંધવોનો આ વિષયમાં શો આભાસ છે?”

“મહારાણાની સત્તાનો સ્વીકાર કરવામાં અને તેમના પક્ષમાં રહી મુસ-દમાનો વિરુદ્ધ લડવામાં અમારો કરો પછુ વાંધો નથી. અમે સર્વ આપના અભિપ્રાય સાથે મળતા છીએ,” સર્વ બળવાખોર મેર લોકોએ મગનબેદક બનિથી પોતાનો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો.

“પરંતુ આપણે અહીંથી ચાલ્યા જઈએ અને માલદેવના સૈનિકો આપણી સ્ત્રીઓ અને આપણાં બાળકોપર અત્યાચાર કરે તો ? માટે એની વ્યવસ્થા આપણે પ્રથમ કરવી જોઈએ,” એક વૃદ્ધ મેરે યોગ્ય સૂચના કરી.

“ખરેખર એની વ્યવસ્થા તો અવશ્ય થવીજ જોઈએ. એ વ્યવસ્થા થવા પહેલાં અમે અહીંથી નીકળવાના નથી, એક પગલું પણ આગળ ચાલવાના નથી,” સર્વ લોકોએ ધોધાર કર્યો.

“તમારી આ માગણી ખરી અને વ્યાજબી છે. આવી વ્યવસ્થા કરવાની કોઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ; કારણ કે, સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠાના રક્ષણમાં જ પુરુષોની કલ્પિતતા અને પ્રતિષ્ઠા સમાયલી છે. પણ મારે આનંદપૂર્વક તમને જણાવતું જોઈએ કે, એ વિશેની વ્યવસ્થા મેં પ્રથમથી જ કરી રાખી છે. તમારે એ વિષયમાં જરા પણ ચિન્તા રાખવી નહિ. જે એક ગુપ્ત વાર્તા અત્યારે જ તમને કહી દેવોની મારી ઇચ્છા નહોતી, તે તમારી આ ચિન્તાને દૂર કરવામાટે મારે કહેવી પડે છે. તે ગુપ્ત વાર્તા એ છે કે, માલદેવ સાથે મારી છુપી મુલાકાત થઈ ચૂકી છે અને તેણે એવા પ્રકારના અત્યાચાર ન કરવાનું વચન આપેલું છે. હું મારા પરિવારની સ્ત્રીઓને પણ અહીં રાખીને જ તમારી સાથે ચાલવાનો છું. જે મારું વચન અસત્ય સિદ્ધ થાય અને તમારાં બાલ્યવચ્ચાને જરા પણ દુઃખ વેઠતું પડે, તો તમારે મારું મસ્તક તે ક્ષણે જ ધરથી નાંદું કરી નાખવું એની હું તમને અત્યારથી જ આજ્ઞા આપી મૂકું છું. જે તમે મને પોતાનો નાયક માનતા હો, મારી આજ્ઞા અને મારા વચનને માન્ય રાખવાને તૈયાર હો, તો મારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખો અને કેલવાડા તરફ ચાલવાને તૈયાર થાઓ,” કુલિન્દસિંહે ગંભીરતાથી કહ્યું.

કુલિન્દસિંહની ગંભીર વાણીનો સર્વના મનમાં એવો તો પ્રબળ પ્રભાવ પડી ગયો કે, તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારવાનું સાહસ તેઓ કરી શક્યા નહિ. સર્વ જન બોલ્યા કે, “તમે અમારા નાયક છો, નતિબંધુ છો અને તેથી અમારો તમારા વચનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તમે કહો ત્યાં આવવાને અને અમારાં માથાં આપવાને તયાર છીએ.”

“ધન્ય છે, સત્ય વીરો, તમને અને તમારાં જનક જનનીને ! ! વિશ્વાસ-શીલતા અને વીરતા આવી જ હોવી જોઈએ. ચાલો, ત્યારે લોઠા. સ્વો પરમેશ્વરનું નામ અને કરો ક્ષેત્રના ડંકા !” કુલિન્દસિંહે ધન્યવાદ આપીને તેમના ઉત્સાહની વૃદ્ધિ કરી.

સર્વ જનો પ્રયાણની તત્પરતા કરવા લાગ્યા. જેમનાં ગામો થોડા અંતર-

પર આવેલાં હતાં તેઓ ઊતાવળથી જઈને પોતાનાં સ્ત્રીપુત્ર આદિને મળી આવ્યા અને તરત પાછા આવીને તે જ સ્થળે હાજર થયા. સંવાદાળ થતાં પહેલાં તો તેઓ જયનાદથી આકાશને અને અરણ્યને તથા પદ્માધાતથી જમીને કંપાવતા અને વીરશીનો પ્રકાર બતાવતા ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગયા. જે અરણ્ય થોડા વખત પહેલાં તેમના નિવાસ અને વાર્તાલાપથી નિનાદિત હતું તે જ હવે તેમના ચાલ્યા જવાથી જેમાંથી આત્મા નીકળી ગયેલા હોય તેવા મૃત શરીર સમાન શૂન્ય, જડ અને શબ્દહીન દેખાવા લાગ્યું પરંતુ જે સમયે સૂર્ય અસ્તાવસ્તમાં જવાની તયારીમાં હતો અને આકાશનો રંગ રાત્રિના આગમનની સૂચના આપતો હતો તે સમયે જે અશ્વરોહી મનુષ્યોના ત્યાં ગયેલા આગમન અને તેમના વાર્તાલાપથી અરણ્યની એ શૂન્યતા અને જડતાનો બંજ થયો, નિર્ભય હૃદમાં પુનઃ આત્માના સંચારનો ખાસ થવા લાગ્યો. એ જે વ્યક્તિઓ કોણ હશે વાર ?

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

એક નવીન ભેદ

એ જે અશ્વરોહીઓમાંનો એક પુરુષ હતો અને બીજી સ્ત્રી હતી, એમ તેમની વચ્ચે ચાલતા સંભાષણથી સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાતું હતું. એ વૃક્ષરૂપ દુર્ગથી સુરક્ષિત સ્થાનમાં આવતાં જ પુરુષ અશ્વરોહીએ હૃદયગર કહ્યો કે, “ઓહો, આ પાછું એક કેટલું વિચિત્ર અને નૈસર્ગિક રીતે જ સુરક્ષિત અરણ્યને બદલે ઈશ્વરના નિર્માણ કરેલા એક નૈસર્ગિક દુર્ગના નામથી જ ઓળખતું જોઈએ ખરેખર આવા સ્થળમાં વસનાર મનુષ્ય યજ્ઞના બચથી મુક્ત હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.”

“આ સ્થાન એટલું બધું નિર્ભય અને સુરક્ષિત હોવાથી જ કુલિન્દસિંહે આ સ્થાનને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું છે. આ સ્થાનમાં હું આપને એટલા માટે જ લાવી છું કે, આને જોતાં આપ કલ્પના કરી શકો કે, જે મેર લોકો સાથે લડવાનો પ્રસંગ આપને આવ્યો હોત, તો સહજમાં આપ તેમનો પરાજય કરી શકો એવો સંભવ જ નહોતો. સારુ થયું કે, આપણો હવે મૈત્રીસંબંધ થયો છે અને જે વિગ્રહ યવાનો બચ હતો તે નષ્ટ થયો છે,” સ્ત્રીએ કહ્યું.

આ વાતથીતથી વાચકો કલ્પના કરી શકે એમ છે કે, એ સ્ત્રી અને પુરુષ બીજાં કોઈ નહિ, પણ આપણાં પૂર્વ પરિચિત કાલિન્દી અને માલદેવ જ હતાં. તેઓ કુલિન્દસિંહના જવા પછી ઊતાવળથી નીકળીને એ સ્થાનમાં આવી લાગ્યાં હતાં.

“વિગ્રહનો બચ જતો રહ્યો છે, એમ કેમ કહો છો વાર ? મારે મેર લોકો સાથે યુદ્ધ તો કરતું જ પડશે; કારણ કે, હું અહીં ખાસ એ કામ કરવામાટે જ આવ્યો છું,” માલદેવે જણાવ્યું.

“પણ જેમની સાથે વિગ્રહ કરવાનો આપ વિચાર ધરાવો છો, તેઓ તો બધા અહીંથી ચાલ્યા ગયા છે. માત્ર તેમની સ્ત્રીઓ, તેમના વૃદ્ધ અને અરાજક પુરુષો તથા બાળકો જ અહીં તમારા જોવામાં આવશે. જે ઇચ્છા હોય તો

એમનો પરાજય કરો અને ક્ષત્રિય નામની સાર્થકતા કરી બાદશાહના બહાલા અને ઇનામ મેળવવાને લાયક થાઓ," કાલિન્દીએ તીવ્ર બાણ સમાન વાગ્બાહુનો પ્રહાર કર્યો.

"કાલિન્દી, શું તમે ક્ષત્રિયોના ધર્મને બાણતાં નથી કે જેથી આવાં વચ્ચનો ઉચ્ચારવાં પડે છે? અરાક્ત, વૃદ્ધ પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનો પરાજય કરવો એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ નથી અને એટલામાટે કૃપા કરીને ફરીથી આવો અયોધ્ય રાખડોને, ઉચ્ચાર કરો! જ નહિ," માલદેવે બંધક કોપની છટા ખતાવીને કહ્યું.

"મારી પણ એજ ઇચ્છા છે કે, ક્ષત્રિયોના એ ધર્મથી આપ જાણીતા થાઓ અને એવા અયોધ્ય વિજયની ઇચ્છાને ત્યાગી દો," કાલિન્દીએ ઉપાસંભરુપ રાસનો બીજો પ્રહાર કર્યો.

એ વિધયને આગળ સંભાવવાની ઇચ્છા ન હોવાથી માલદેવે એતું ઉત્તર ન આપતાં બીજો પ્રશ્ન કરતાં કહ્યું કે, "પણ કાલિન્દી, મેર લોકો પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રોને છાડીને ક્યાં આડ્યા ગયા છે, એ તમે જણાવી સકશો ખરાં કે? રાત્રુ આવીને તેમની સ્ત્રીઓપર બુલ્લમનો વર્ષાદ વર્ષાવશે, એનો તેમના મનમાં વિચાર નહિ આવ્યો હોય?"

"માલદેવરાજ, તમે તેમના રાત્રુ હોવા છતાં એક ક્ષત્રિય વીર હોવાથી એવો અન્યાય કદાપિ કરવાના નથી, એવો તેમનો નિશ્ચય હોવાથી જ તેઓ નિર્ભય યદને ચાલ્યા ગયા છે. તેમના એ વિશ્વાસથી તેમણે આપને એજ સૂચના કરી છે કે, હવે પછી તેમની સ્ત્રીઓ, તેમનાં બાળકો અને તેમની સંપત્તિના વિશ્વાસનીય સંદક્ષક આપ જ છો. હવે જો આપ કંઈ પણ અત્યાચાર કરશો, તો વિશ્વાસઘાત કરવાના અપરાધી થશો અને અપક્રાંતિના ભાગી થશો, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી," કાલિન્દીએ સંભાવણના પ્રવાહમાં જ તેને ધર્મ બંધનમાં બાંધવાનો પ્રયત્ન કરતાં ઉત્તર આપ્યું.

"પણ તેઓ ક્યાં ગયા છે, એ તો તમે જણાવ્યું જ નહિ," માલદેવે પુનઃ ખોંચીને પૂછ્યું; "વળી કુલિન્દસિંહ ક્યાં છે એ પણ મારે જાણવું જોઈએ."

"ત્યાં કુલિન્દસિંહ છે ત્યાં જ સર્વ મેર લોકો પણ છે. કુલિન્દસિંહ હવે હાલમાં આપને ત્રણી રાકે તેમ નથી જ; કારણ કે તેજ સર્વ મેર લોકોને લઇને મહારાણા હમ્મીરના અતુચાચિ અને સહાયક સેવક યવામાટે ફેલવાડા ગયા છે. હવે તે બળવાળેાર મહીને ખરા રાજબક્ત અને સ્વદેશોદ્ધારક થયા છે," કાલિન્દીએ ખરી વાત જણાવી દીધી.

"પણ કુલિન્દસિંહે મને કહેવા માટેની તમને જે ગુપ્ત વાર્તા કહી હતી તે શી વાર્તા છે વારુ?" માલદેવે પૂછ્યું.

"તે ગુપ્ત વાર્તા એટલી જ હતી કે, તેણે હમ્મીર પાસે જવાનો પોતાનો આંતરિક વિચાર મને જણાવ્યો હતો અને અહીં સ્ત્રીવર્જને કરી પણ હાનિ ન પહોંચાડવામાટે, આપને પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યું હતું, કે જેનો બધો આશય આપણા અસાર લગીના સંભાવણમાં આવી ગયો છે. એટલે હવે વિશેષ કંઈ પણ કહેવાની અગત્ય નથી," કાલિન્દી ખોલી.

"ખરેખર કાલિન્દી, તમે અને કુલિન્દસિંહ બન્ને મહા ચતુર અને કાર-સ્થાનપટુ વ્યક્તિઓ છો. એક ચોર હોય કે હુશરો હોય, તોય જો ત્યાપણે

પર આવેલાં હતાં તેઓ પિતાવળથી જઈને પોતાનાં દીપ્તિ આદિને મળી આવ્યા અને તરત પાછા આવીને તે જ સ્થળે હાજર થયા. સંધ્યાકાળ થતાં પહેલાં તો તેઓ જયનાદથી આકાશને અને અરણ્યને તથા પદ્માધાતથી ભૂમિને કુંપાવતા અને બીરશીનો પ્રકાસ બતાવતા ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગયા. જે અરણ્ય થોડા વખત પહેલાં તેમના નિવાસ અને વાર્તાલાપથી નિનાદિત હતું તે જ હવે તેમના ચાલ્યા જવાથી જેમાથી આત્મા નીકળી ગયેલો હોય તેવા તૃત સરીર સમાન શૂન્ય, બડ અને રાષ્ટ્રહીન દેખાવા લાગ્યું. પરંતુ જે સમયે સૂર્ય અસ્તાચલ્લમાં જવાની તયારીમાં હતો અને આકાશનો રંગ રાત્રિના આગમનની સૂચના આપતો હતો તે સમયે બે અશ્વારોહી મનુષ્યોના ભાં યજ્ઞશા આગમન અને તેમના વાર્તાલાપથી અરણ્યની એ શૂન્યતા અને બડતાને ભંન થયો, નિર્લેપ દેહમાં પુનઃ આત્માના સંચારનો ભાસ થવા લાગ્યો, એ બે વ્યક્તિઓ કોણ હશે વાત ?

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

એક નવીન ભેદ

એ બે અશ્વારોહીઓમાંનો એક પુરુષ હતો અને બીજી સ્ત્રી હતી, જેમ તેમની વચ્ચે ચાલતા સંભાષણથી સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાતું હતું. એ વક્ત્રુ-રૂપ દુર્ગથી સુરક્ષિત સ્થાનમાં આવતાં જ પુરુષ અશ્વારોહીએ કહનાર કાઢ્યો કે, “ઓહો, આ ખણી એક કેલું વિચિત્ર અને નૈસર્ગિક રીતે જ સુરક્ષિત અરણ્યને બદલે ઈશ્વરના નિર્માણ કરેલા એક નૈસર્ગિક દુર્ગતા નામથી જ યોજાખતું ભેદ છે. ખરેખર આવા સ્થળમાં વસનાર મનુષ્ય શત્રુના બચથી સુક્ત હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.”

“આ સ્થાન એટલું બધું નિર્ભય અને સુરક્ષિત હોવાથી જ કુલિન્દ્રસિંહે આ સ્થાનને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું છે. આ સ્થાનમાં હું આપને એટલા-ભાટે જ લાવી છું કે, આને લેતાં આપ કંપના કરી શકો કે, તે મેર લોકો સાથે લડવાનો પ્રસંગ આપને આવ્યો હોય, તો સહજમાં આપ તેમનો પરાજય કરી શકો એવો સંભવ જ નહોતો. સારું થયું કે, આપણો હવે મૈત્રીસંબંધ થયો છે અને જે વિગ્રહ થવાનો ભય હતો તે નષ્ટ થયો છે,” સ્ત્રીએ કહ્યું.

આ વાતચીતથી વાચકો કંપના કરી શકે એમ છે કે, એ સ્ત્રી અને પુરુષ બીજાં કોઈ નહિ, પણ આપણાં પૂર્વ પરિચિત કલિન્દ્રી અને માલદેવ જ હતાં. તેઓ કુલિન્દ્રસિંહના જવા પછી પિતાવળથી નીકળીને એ સ્થાનમાં આવી લાગ્યાં હતાં.

“વિગ્રહનો ભય જતો રહ્યો છે, એમ કેમ કહો છો વાત ? મારે મેર લોકો સાથે યુદ્ધ તો કરવું જ પડશે; કારણ કે, હું અહીં ખાસ એ કામ કરવાનારો જ આવ્યો છું,” માલદેવે જણાવ્યું.

“પણ જેમની સાથે વિગ્રહ કરવાનો આપ વિચાર ધરાવો છો, તેઓ તો બધા અહીંથી ચાલ્યા ગયા છે. માત્ર તેમની સ્ત્રીઓ, તેમના વૃદ્ધ અને અશક્ત પુરુષો તથા બાળકો જ અહીં તમારા લેવામાં આવશે. બે ઠંછા હોય તો

પર આવેલાં હતાં તેઓ ઊતાવળથી જઈને પોતાનાં સ્ત્રીપુત્ર આદિને મળી આવ્યા અને તરત પાછા આવ્યાને તે જ સ્થળે હાજર થયા. સંઘાકાળ થતાં પહેલાં તે તેઓ જયનાદથી આકાશને અને અરણ્યને તથા પદાધાતથી ભૂમિને કંપાવતા અને વીરશ્રીનો પ્રકાશ બતાવતા ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગયા. જે અરણ્ય ઘોડા વખત પહેલાં તેમના નિવાસ અને વાર્તાલાપથી નિનાદિત હતું તે જ હવે તેમના ચાલ્યા જવાથી તેમાંથી આત્મા નીકળી ગયેલા હોય તેવા મૃત શરીર સમાન શૂન્ય, જડ અને શબ્દહીન દેખાવા લાગ્યું. પરંતુ જે સમયે સૂર્ય અસ્તાવર્ણમાં જવાની તયારીમાં હતો અને આકાશનો રંગ શાંતિના આગમનની સૂચના આપતો હતો તે સમયે જે અશ્વારોહી મનુષ્યાના ત્યાં થયેલા આગમન અને તેમના વાર્તાલાપથી અરણ્યની એ શૂન્યતા અને જડતાનો ભંગ થયો, નિર્ઘંવ દેહમાં પુનઃ આત્માના સંચારનો ભાસ થવા લાગ્યો. એ જે વ્યક્તિઓ કોણ દરો વાર ?

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

એક નવીન ભેદ

એ જે અશ્વારોહીઓમાંનો એક પુરુષ હતો અને ખીલ સ્ત્રી હતી, એમ તેમની વચ્ચે ચાલતા સંભાષણથી સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાયું હતું. એ વૃક્ષ-સ્વયં દુર્ગથી સુરક્ષિત સ્થાનમાં આવતાં જ પુરુષ અશ્વારોહીએ ઉદ્દગાર કાઢ્યો કે, “ઓહો, આ પાણી એક કેતું વિચિત્ર અને નૈસર્ગિક રીતે જ સુરક્ષિત અરણ્યને બદલે ઈશ્વરના નિર્માણ કરેલા એક નૈસર્ગિક દુર્ગના નામથી જ ઓળખાયું નોંધાયે. અરેખર આવા સ્થળમાં વસનાર મનુષ્ય શત્રુના બચથી મુક્ત હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.”

“આ સ્થાન એટલું બધું નિર્ભય અને સુરક્ષિત હોવાથી જ કુલિન્દસિંહે આ સ્થાનને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું છે. આ સ્થાનમાં હું આપને એટલા-માટે જ લાવી છું કે, આને જોતાં આપ કંઈપના ઠરી શકો કે, જો મેર લોકો સાથે લડવાનો પ્રસંગ આપને આવ્યો હોત, તો સહજમાં આપ તેમનો પરાજય કરી શકો એવો સંભવ જ નહોતો. સારું થયું કે, આપણો હવે મૈત્રીસંબંધ થયો છે અને જે વિગ્રહ થવાનો ભય હતો તે નષ્ટ થયો છે,” સ્ત્રીએ કહ્યું.

આ વાતથીતથી વાચકો કંઈપના કરી શકે એમ છે કે, એ સ્ત્રી અને પુરુષ ખીન કોઈ નહિ, પણ આપણાં પૂર્વ પરિચિત કાલિન્દી અને માલદેવ જ હતાં. તેઓ કુલિન્દસિંહના જવા પછી ઊતાવળથી નીકળીને એ સ્થાનમાં આવી લાગ્યાં હતાં.

“વિગ્રહનો ભય જતો રહ્યો છે, એમ કેમ કહો છો વાર ? મારે મેર લોકો સાથે યુદ્ધ તો કરવું જ પડશે; કારણ કે, હું અહીં ખાસ એ કામ કરવામાટે જ આવ્યો છું,” માલદેવે જણાવ્યું.

“પણ જેમની સાથે વિગ્રહ કરવાનો આપ વિચાર ધરાવો છો, તેઓ તો બધા અહીંથી ચાલ્યા ગયા છે. માત્ર તેમની સ્ત્રીઓ, તેમના વૃદ્ધ અને અશક્ત પુરુષો તથા બાળકો જ અહીં તમારા લોકમાં આવશે. જો ઇચ્છા હોય તો

એમનો પરાબ્ધ કરો અને ક્ષત્રિય નામની સાર્વિકતા કરી બાદશાહના જાલા અને ઇનામ મેળવવાને લાયક થાઓ," કાલિન્દીએ તીવ્ર બાણ સમાન વાગ્બાણનો મહાર કર્યો.

"કાલિન્દી, શું તમે ક્ષત્રિયોના ધર્મને બાણતાં નથી કે જેથી આવાં વચનો ઉચ્ચારવાં પડે છે? અરાકન, વૃક્ષ પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનો પરાબ્ધ કરવો એ ક્ષત્રિયોના ધર્મ નથી અને એટલામાટે કૃપા કરીને ફરીથી આવા અથોગ્ય શબ્દોને ઉચ્ચાર કરશો ન નહિ," માલદેવે કામક કાપની છટા બતાવીને કહ્યું.

"મારી પણ એજ ઇચ્છા છે કે, ક્ષત્રિયોના એ ધર્મથી આપ બાણીતા થાઓ અને એવા અથોગ્ય વિભયની ઇચ્છાને ત્યાગી દો," કાલિન્દીએ કપાલભરુપ શરનો બીજો મહાર કર્યો.

એ વિષયને આગળ લંબાવવાની ઇચ્છા ન હોવાથી માલદેવે એનું ઉત્તર ન આપતાં બીજો મત્ર કરતાં કહ્યું કે, "પણ કાલિન્દી, મેર લોકો પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રોને છાડીને ક્યાં ચાલવા ગયા છે, એ તમે બચ્ચાવી શકશો ખરાં કે? શત્રુ આવીને તેમની સ્ત્રીઓપર જીલ્લમનો વર્ષાદ વર્ષાવશે, એનો તેમના મનમાં વિચાર નહિ આવ્યો હોય?"

"માલદેવરાવ, તમે તેમના શત્રુ હોવા છતાં એક ક્ષત્રિય વીર હોવાથી એવો અન્યાય કદાપિ કરવાના નથી, એવો તેમનો નિશ્ચય હોવાથી ન તેઓ નિર્ભય થઈને ચાલ્યા ગયા છે. તેમના એ વિશ્વાસથી તેમણે આપને એજ સૂચના કરી છે કે, હવે પણ તેમની સ્ત્રીઓ, તેમનાં બાળકો અને તેમની સંપત્તિના વિશ્વસનીય સંરક્ષક આપ જ છો. હવે જો આપ કંઈ પણ અત્યાચાર કરશો, તો વિશ્વાસઘાત કરવાના અપરાધી થશો અને અપકીર્તિના ભાગી થશો, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી," કાલિન્દીએ સંબાષણના પ્રવાહમાં જ તેને ધર્મ બંધનમાં બાંધવાનો પ્રયત્ન કરતાં ઉત્તર આપ્યું.

"પણ તેઓ ક્યાં ગયા છે, એ તો તમે બચ્ચાવ્યું જ નહિ," માલદેવે પુનઃ ખીંચીને પૂછ્યું. "વળી કુલિન્દસિંહ ક્યાં છે એ પણ મારે બાણુંં લેમએ."

"બધાં કુલિન્દસિંહ છે ત્યાં જ સર્વ મેર લોકો પણ છે. કુલિન્દસિંહ હવે હાલમાં આપને મળી શકે તેમ નથી ન; કારણ કે તેજ સર્વ મેર લોકોને લઈને મહારાણા હમ્મીરના અતુચાયિ અને સહાયક સેવક થવામાટે કેલવાડા ગયા છે. હવે તે બળવાખોર મંત્રીને ખરા રાજબંજ અને સ્વદેશોદ્ધારક થયા છે," કાલિન્દીએ ખરી વાર્તા બચ્ચાવી દીધી.

"પણ કુલિન્દસિંહો મને કહેવા માટેની તમને જે શુભ વાર્તા કહી હતી તે શી વાર્તા છે વારુ?" માલદેવે પૂછ્યું.

"તે શુભ વાર્તા એટલી જ હતી કે, તેણે હમ્મીર પાસે જવાનો પોતાનો આંતરિક વિચાર મને બચ્ચાવ્યો હતો અને અહીં સ્ત્રીવર્ગને કરી પણ હાનિ ન પહોંચાડવામાટે આપને માર્ચતા કરવાનું કહ્યું હતું, કે જેનો બધો આરાય આપણા અત્યાર લગીના સંબાષણમાં આવી ગયો છે. એટલે હવે વિશેષ કંઈ પણ કહેવાની અગત્ય નથી," કાલિન્દી બેસી.

"ખરેખર કાલિન્દી, તમે અને કુલિન્દસિંહ બન્ને મહા ચતુર અને કાર-સ્થાનપદ્ધ વ્યક્તિઓ છો. એક ચોર હોય કે છુટારો હોય, તોય જો આપણે

પર આવેલાં હતાં તેઓ ઊતાવળથી જઈને પોતાનાં સ્ત્રીપુત્ર આદિને મળી આવ્યા અને તરત પાછા આવીને તે જ સ્થળે હાજર થયા. સંખ્યાકાળ થતાં પહેલાં તે તેઓ જયનાદથી આકાશને અને અરણ્યને તથા પદાધાતથી ભૂમિને કંપાવતા અને વીરશીનો પ્રકાશ બતાવતા ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગયા. જે અરણ્ય થોડા વખત પહેલાં તેમના નિવાસ અને વાર્તાલાપથી નિનાદિત હતુ તે જ હવે તેમના આલ્સા જવાથી જેમાંથી આત્મા નીકળી ગયેલા હોય તેવા મૃત શરીર સમાન શૂન્ય, જડ અને રાજહીન દેખાવા લાગ્યું પરંતુ જે સમયે સૂર્ય અસ્તામર્લમાં જવાની તયારીમાં હતો અને આકાશનો રંગ રાત્રિના આગમનની સૂચના આપતો હતો તે સમયે જે અશ્વારોહી મનુષ્યોના ત્યાં થયેલા આગમન અને તેમના વાર્તાલાપથી અરણ્યની એ શૂન્યતા અને જડતાનો જંગ થયો, નિર્લેપ દેહમાં પુનઃ આત્માના સંચારનો ભાસ થવા લાગ્યો. એ જે વ્યક્તિઓ દેશી હશે વાં ?

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

એક નવીન લેદ

એ જે અશ્વારોહીઓમાંનો એક પુરુષ હતો અને બીજી સ્ત્રી હતી, એમ તેમની વચ્ચે આવતા સંભાષણથી સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાઈ હતું. એ વૃક્ષ-રૂપ દુર્ગથી સુરક્ષિત સ્થાનમાં આવતો જ પુરુષ અશ્વારોહીએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે, “ઓહો, આ પછુ એક દેવું વિચિત્ર અને નૈસર્ગિક રીતે જ સુરક્ષિત અરણ્યને બદલે ઈશ્વરના નિર્માણ કરેલા એક નૈસર્ગિક દુર્ગના નામથી જ ઓળખાઈ લેઈએ. ખરેખર આવા સ્થળમાં વસનાર મનુષ્ય રાત્રના બચથી મુગ્ધ હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.”

“આ સ્થાન એટલું બધું નિર્ભય અને સુરક્ષિત હોવાથી જ કુલિન્દસિંહે આ સ્થાનને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું છે. આ સ્થાનમાં હું આપને એટલા-મટિ જ લાવી છું કે, આને જોતાં આપ કદપના કરી શકો કે, તે મેર લોકો સાથે લઈવાનો પ્રસંગ આપને આવ્યો હોત, તો સહજમાં આપ તેમનો પ્રાજ્ઞ્ય કરી શકો એવો સંભવ જ નહોતો. સારું થયું કે, આપણો હવે મૈત્રીસંબંધ થયો છે અને જે વિગ્રહ થવાનો બચ હતો તે નષ્ટ થયો છે,” સ્ત્રીએ કહ્યું.

આ વાતથીતથી વાચકો કદપના કરી શકે એમ છે કે, એ સ્ત્રી અને પુરુષ બીજાં કોઈ નહિ, પણ આપણાં પૂર્વ પરિચિત કાલિન્દી અને માલદેવ જ હતાં. તેઓ કુલિન્દસિંહના જવા પછી ઊતાવળથી નીકળીને એ સ્થાનમાં આવી લાભ્યાં હતાં.

“વિગ્રહનો બચ જતો નહોતો, એમ કેમ કહો છો વાં ? મારે મેર લોકો સાથે યુદ્ધ તો કરવું જ પડશે; કારણ કે, હું અહીં ખાસ એ કામ કરવામાટે જ આવ્યો છું.” માલદેવે જણાવ્યું.

“પછુ જેમની સાથે વિગ્રહ કરવાનો આપ વિચાર ધરાવો છો, તેઓ તો બધા અહીંથી આવ્યા ગયા છે. માત્ર તેમની સ્ત્રીઓ, તેમના વૃદ્ધ અને અચક્ષુ પુરુષો તથા બાળકો જ અહીં તમારા જોવામાં આવે. જે ઈચ્છા હોય તો

એમનો પરાજય કરે અને ક્ષત્રિય નામની સાર્થકતા કરી બાદશાહના બહાલી અને ઇનામ મેળવવાને લાયક થાઓ," કાલિન્દીએ તીવ્ર બાણ સમાન વાગ્બાણનો મહાર કર્યો.

"કાલિન્દી, શું તમે ક્ષત્રિયોના ધર્મને બંધૂતાં નથી કે બેથી આવાં વચનો ઉચ્ચારવાં પડે છે? અશક્ત, ક્ષત્ર પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનો પરાજય કરવો એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ નથી અને એટલામાટે કૃપા કરીને ફરીથી આવા અયોગ્ય શબ્દોને ઉચ્ચાર કરશો જ નહિ," માલદેવે કાંઈક કોપની છટાં બતાવીને કહ્યું.

"મારી પણ એજ ઇચ્છા છે કે, ક્ષત્રિયોના એ ધર્મથી આપ બંધૂિતા થાઓ અને એવા અયોગ્ય વિનયની ઇચ્છાને ત્યાગી દો," કાલિન્દીએ કપાલમસ્તક ચારનો બીજો મહાર કર્યો.

એ વિપયને આગળ લંબાવવાની ઇચ્છા ન હોવાથી માલદેવે એનું હૃત્તર ન આપતાં બીજો પ્રશ્ન કરતા કહ્યું કે, "પણ કાલિન્દી, મેર લોકો પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રોને છોડીને ક્યાં ચાલ્યા ગયા છે, એ તમે જણાવી શકશો ખરાં કે? શત્રુ આવીને તેમની સ્ત્રીઓપર બુલમનો વર્ષાદ વર્ષાવશે, એનો તેમના મનમાં વિચાર નહિ આવ્યો હોય?"

"માલદેવરાવ, તમે તેમના શત્રુ હોવા છતાં એક ક્ષત્રિય વીર હોવાથી એવો અન્યાય કદાપિ કરવાના નથી, એવો તેમનો નિશ્ચય હોવાથી જ તેઓ નિર્ભય થઈને ચાલ્યા ગયા છે. તેમના એ વિશ્વાસથી તેમણે આપને એજ સૂચના કરી છે કે, હવે પછી તેમની સ્ત્રીઓ, તેમનાં બાળકો અને તેમની સંપત્તિના વિશ્વાસનીય સંરક્ષક આપ જ છો. હવે જો આપ કાંઈ પણ અત્યાચાર કરશો, તો વિશ્વાસઘાત કરવાના અપરાધી થશો અને અપહીતિના ભાગી થશો, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી," કાલિન્દીએ સંભાષણના પ્રવાહમાં જ તેને ધર્મ બંધનમાં બાંધવાનો પ્રયત્ન કરતાં હૃત્તર આપ્યું.

"પણ તેઓ ક્યાં ગયા છે, એ તો તમે જણાવ્યું જ નહિ," માલદેવે પુનઃ ખીંચીને પૂછ્યું; "વળી કુલિન્દસિંહ ક્યાં છે એ પણ મારે બાંધવું લેઈએ."

"ત્યાં કુલિન્દસિંહ છે ત્યાં જ સર્વ મેર લોકો પણ છે. કુલિન્દસિંહ હવે હાલમાં આપને મળી શકે તેમ નથી જ; કારણ કે તેજ સર્વ મેર લોકોને લઈને મહાત્રાણા હમ્મીરના અનુયાયિ અને સહાયક સેવક થવામાટે ફેલવાડા ગયા છે. હવે તે બળવાખોર મંત્રીને ખરા રાજબંધન અને સ્વદેશોદ્ધારક થયા છે," કાલિન્દીએ ખરી વાર્તા જણાવી દીધી.

"પણ કુલિન્દસિંહે મને કહેવા માટેની તમને જે શ્રુત વાર્તા કરી હતી તે શી વાર્તા છે વાંદ?" માલદેવે પૂછ્યું.

"તે શ્રુત વાર્તા એટલી જ હતી કે, તેણે હમ્મીર પાસે જવાનો પોતાનો આંતરિક વિચાર મને જણાવ્યો હતો અને અહીં સ્ત્રીવર્ગને કરી પણ હાનિ ન પહોંચાડવામાટે આપને પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યું હતું, કે જેનો બધો આશય આપણા અત્યાર લગીના સંભાષણમાં આવી ગયો છે. એટલે હવે વિરોધ કાંઈ પણ કહેવાની અગત્ય નથી," કાલિન્દી બોલી.

"ખરેખર કાલિન્દી, તમે અને કુલિન્દસિંહ બન્ને મહા અતુર અને કાર-સ્થાનપટુ વ્યક્તિઓ છો. એક ચોર હોય કે હુડાશ હોય, તોય જો આપણે

પોતે જ તેનામાં વિશ્વાસ રાખી આપણી સંપત્તિનું રક્ષણ કરવા તેને બેસાડ્યા હોય, તો પણ તે સંપત્તિને તે કદાપિ ચોરતો કે છૂટો નથી, એવો નિયમ છે, અને તે નિયમ આજે તમે મારા સંબંધમાં ખરો કરી બતાવ્યો છે. હું તમારો દુશ્મન હોવા છતાં તમારાં બાલબચ્ચાં અને ધરખારના રક્ષણનો બાર તમે મારા ગિરપર જ નાખી દીધો છે એટલે હવે મારાથી તેમની હાનિ કરી રાક્ષવાની નથી જ. કાલિન્દી ! તમારી પ્રાર્થના મને માન્ય છે. હશે, એ વિષયની આપણે અહીં જ સમાપ્તિ કરીશું, પણ તમે પોતે કોણ છો, આ કુંભિન્દ્રસિંહ સાથે સંબંધ રાખવાનો શો હેતુ છે, અને એક અબળા હોવા છતાં આનું વિચિત્ર જીવન કેમ વીતારો છો, એ બાબતની મારા મનમાં પ્રબળ આકાંક્ષા હૃદયની છે અને મારી પ્રાર્થના છે કે એ બધો ભેદ જણાવીને મારી આકાંક્ષાને તૃપ્ત કરો," માલદેવે આતુરતાથી એ અંતિમ વચ્ચનો હમ્મચાર્યા.

"જે કે એ ભેદ હજી ધણા વખત સુધી આપને ન જણાવવાની જ મારી ઇચ્છા હતી; તોપણ ન્યારે આપની એવી જ ઇચ્છા છે તો મારો, એ ભેદ હું આપને જણાવીશ. તોપણ તેમાંનો એક ભાગ તો કુપો રાખવાની જ; કારણ કે, તે વાર્તા એવી છે કે અમુક મારી ઇચ્છા પ્રમાણેનો પ્રસંગ આવ્યા વિના મારાથી કદાપિ કહી શકાય જ નહિ; જે હું અને મારી ઇચ્છા સફળ ન થાય, તો મારે આ ક્ષણે જ આ વિશ્વના સુખની સર્વ આરાઓને ત્યાગીને જીવનનું વિસર્જન કરવું જોઈએ," કાલિન્દીએ ગંભીરતાથી કહ્યું.

"બલે તેટલો ભાગ અવશિષ્ટ રહેવા દો. જેટલો ભેદ કહી સંભળાવવા એવો હોય તેટલો કહી સંભળાવો. હાલ તરત હું તેટલાથી જ સંતોષ માની લઉં," માલદેવે કહ્યું.

"પણ રાત્રિના આગમનમાં વધારે વિલંબ નથી અને આ અરણ્યમાં આવી અવસ્થામાં રાત્રિના સમયે રહેવું ભયંકર છે. એટલામાટે આપણે કોઈ વસતિવાળા સ્થાનમાં જઈ પહોંચીએ તો વધારે સારું," કાલિન્દીએ એક ખીલે સવાલ ઉભો કર્યો.

"પણ આટલામાં કોઈ ગામડું છે ખરું કે ?" માલદેવે પૂછ્યું.

"ખૂંચાના અહીંથી માત્ર ગાઢ યાવ છે. આપની છાવણી પણ તેટલામાં જ છે એટલે ત્યાં જઈ પહોંચવામાં વધારે વાર ચવાની નથી," કાલિન્દીએ જવાબ આપ્યો.

ખૂંચે પાછાં અન્ધારૂઢ યયાં અને ચાલવા લાગ્યાં. માર્ગમાં તેમની એવી વિશેષ બાહુવા જેવી કાંઈ પણ વાતચીત થઈ નહિ. રાત્રિનો પ્રારંભ થયા પછી થોડા વખતમાં જ તેઓ છાવણીમાં આવી પહોંચ્યાં. જે સર્વ શૈનિકો પોતાના સેનાનાયકના વખતસર ન આવ્યાથી અત્યંત ચિન્તા અને નાના પ્રકારના તર્ક વિતર્કો કરવામાં જ લીન થયા હતા; તેઓ આનંદિત થયા અને તેમના હૃદયમાં એક પ્રકારના નવીન ઉત્સાહનો સંચાર થયો. માલદેવનો તથા ભૂદેવ જ હોલો કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાં જઈ કાલિન્દી અને માલદેવે વિશ્રાંતિ લીધી અને ત્યાર પછી બોળન આદિના કાર્યથી મુક્ત થઈ તેઓ વાતચીત કરવા બેઠા. પહેરેગારને તંબૂમાં કોઈને પણ રૂન વગર ન આવવા દેવાનો હુકમ આપી દેવામાં આવ્યો. કાલિન્દીએ પોતાના ભેદભરિત વૃત્તાંતનો નીચે પ્રમાણે આરંભ કર્યો.

“હું મારા પાંચ ગામને ગણતર લેવાવતા એક સારા ગણતરવાળી પુત્રી છું. મારા પિતાના વિચારો બાળકગતથી વિરુદ્ધ હોવાથી બ્યારે હું ગણતર કરી વર્ષના વચની થઈ ત્યારે એક સારા રાજ્યના અધિપતિ રાજ સાથે મારું વેલિયાળ કરવામાં આવ્યું. મારાં લગ્ન દેવદાસ કારણે લીધે જે વર્ષ મોડાં થવાનાં હતાં, તે વચ્ચે બતાવ બન્યો એવો કે ચિતોડના રાણા અને અલાહદીન બાદશાહનો વિગ્રહ થયો અને તરત જ રાજ્યક્રાંતિ થઈ. મારા બાપ પતિએ રાજપૂત કુળને કલંકિત કરીને રાજપૂતોના પક્ષ સ્વીકારી રક્ષામાં મરવાને બદલે મુસલમાન બાદશાહની ગુલામગિરીનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાના ક્ષણભંગુર વેલોને વધારવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. મારાં માતાપિતાને એ વાત ગમી નહિ અને તેઓ તેને તિરસ્કારની નજરથી જોવા લાગ્યાં; પણ પોતામાં તેની વિરુદ્ધ થવા જેટલું બળ ન હોવાથી લાચારીએ તેમણે તે કુળકલંક સાથે મારાં લગ્ન કરી આપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે માટેની કેટલીક તૈયારીઓ પણ કરવા માંડી. આ ખીતા મારા બહુવામાં આવી અને તેથી મારા મનમાં કોપ અને ખેદની ભાવના ઉદ્ભવી, એ કોપ અને ખેદનાં જે પ્રબળ કારણો હતાં. એક તો મારાં તે યનારો પતિ પ્રથમથી જ જે સ્ત્રીઓનો પતિ હતો અને તેમાંની સ્ત્રી સીધી થયેલા એક યુવ અને એક પુરોહિતો તે પિતા પણ હતો. બહુ પત્નીઓનો જે પતિ હોય તે પુરુષની પત્ની થવાથી સ્ત્રીને સ્નેહનો સ્વાદ મળી શકતો જ નથી એવી મારી માનીતતા હતી અને આજે પણ છે; છતાં રાજપૂતોમાં એ રિવાજ જ છે એટલે લાચાર એમ ધારીને ખેદ થવા છતાં મનમાં ને મનમાં જ હું મારા મનનું સમાધાન કરી લેતી હતી. અંટલામાં વળી તે યવનદાસ થયો એટલે તિરસ્કારની જે આગ હૃદયમાં સળગી હતી તેણે દાવાનળનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, અને મારાં માતાપિતાની ઇચ્છા હોવા છતાં પણ મેં ન પરણવાનો જ નક્કી કરાવ કર્યો. છતાં પણ બાલ્યકાળમાં મને મળેલા ધર્મશિક્ષણનો મારા મનમાં એટલો પ્રભાવ પડેલો જ કે, જેથી મેં કંઈ ખીલ સાથે વરવાનો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર કર્યો નહિ. કુમારિકા અવસ્થામાં જ બપોળવાના વિચારપર હું આવી. મારાં માતાપિતા અને ઘરનાં બીજાં માણસો મારા લગ્નની તૈયારીઓ કરવામાં રોકાયેલાં હતાં એવામાં એક દિવસ પ્રસંગ સારીને ચોડાધણા દાગીના સાથે લઈ પુરુષ વેશ ધારણ કરીને હું ત્યાંથી પલાયન કરી ગઈ, ક્યાં જવું અને ક્યાં રહેવું એ હું બજીતી નહોતી અને મેર લોકાના પ્રદેશ તરફ ચાલી જતી હતી. એક દિવસ રાત્રે હું એક વૃક્ષ નીચે સૂતેલી હતી તે વેળાએ અચાનક ચાર છુટારાઓએ આવી મને લેરી લીધી અને મારી પાસેનો માલ પણ લઈ લીધો. એમ થવા છતાં પણ હું કંઈ બેસી નહિ, પણ બ્યારે તેમના બહુવામાં આવ્યું કે હું સ્ત્રી છું અને તેથી તેમણે મારાપર બળાહાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે મેં જૂથ પાડી. ચોડી વારમાં જ જંગલનો એક બાગમાંથી ત્રણ લોકોએ નીકળી આવ્યા અને તેમણે તે છુટારાઓને મારી નાખીને મારી આગળનો બજાવ કર્યો. મારા દાગીના પણ તેમણે અને પાછા આપ્યા અને તેમના કહેવાથી મારા બહુવામાં આવ્યું કે તે છુટારાઓ ખીલ કંઈ નહિ પણ યવન બાદશાહના સૈનિકો જ હતા. મારા બચાવનારાઓનો અગ્રેસર કલિન્દસિંહ હતો. તેણે મને બેઠેન કહીને મારો

જતાંત પૂજ્યો અને મેં તેને ખરી હકીકત બહુલી દીધી. અને તે પોતાની સાથે લઈ ગયો. ત્યાં મારા મનમાં એક નવો જ વિચાર આવ્યો. મુસલમાનો સાથે મેર લોકોનો વિમુક્તિ તો આલ્યા જ કરતો હતો, એટલે કુલિન્દસિંહે કરેલા ઉપકારના બદલામાં તેની કાંઈ પણ સેવા કરવાનો મારો ઇરાદો થયો. હવે એ સેવા કેવી રીતે કરવી, એનો નિશ્ચય કરવાનો હતો. ચિનોડના બાદશાહ તરફના પ્રતિનિધિ અથવા સૂબેદાર આપ હતા અને મેર લોકોનો દેશ ચિતોડના તાળામાં હોવાથી ચિતોડમાં જઈ રહેવાનો અને ત્યાં મેર લોકો વિરુદ્ધ ચાલતી ચર્ચાઓને નાણીને કુલિન્દસિંહને તે સમજાવી ખાતમી પહોંચાડવાનો ધંધો કરવો અને તેના મજબૂતી મુક્ત થવું, એવો અને મારો નિશ્ચય થયો. કુલિન્દસિંહે એ કાર્યમાં મેર અનુમતિ આપી અને ખર્ચ તથા બે ચાર માણસોને મારી મદદમાં આપવાની વ્યવસ્થા પણ કરી હું ચિનોડ અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં આવીને વસવા લાગી. ત્યાં સૂધી મુસલમાનોનું પ્રાબલ્ય વિરોધ હતું ત્યાં સૂધી તો કુલિન્દસિંહને મેં શાંત રહેવાનો જ ઉપદેશ આપ્યો હતો અને બહુ તેમજ આલ્યા કરતું હતું, પણ દિલ્લીમાં બ્યારે બાદશાહની નિબળતા અને કારસ્થાનો વધવાની શ્રમ વાર્તા મારા બહુવામાં આવી ત્યારે મેં જ તેને બળવો જગાડવાનો હુકમ કર્યો. એટલામાં તમે પણ બાદશાહથી ફરી ગયા અને તેથી અમે તમારી સાથે મળીને હમ્મીરના પક્ષને સ્વીકારવાનો વિચાર કર્યો. એ વિચાર કેવી રીતે પાર પડ્યો છે એ તો આપે બહુ અને બેચુ એટલે એ વિશે વધારે બોલવા બેસું કાંઈ રહેતું જ નથી. બહુવાવાનું બાકી એટલું જ રહે છે કે, આ વ્યવસાયનો સ્વીકાર કર્યો પછી મારા જી સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને મેં પુરુષના સ્વભાવનો સ્વીકાર કર્યો છે અને કેટલીક વાર મારા હાથે થયેલાં વીરતાનાં કૃત્યાંથી લોકોમાં મારું નામ પ્રખ્યાત અને પ્રભાવશાળી થયું છે. મારું મૂળ નામ બીજું છે અને કાલિન્દી તો ધારણ કરેલું નામ છે.”

“ત્યારે તમારું મૂળ નામ શું છે?” માલદેવે આતુરતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“એ નામને વ્યક્ત ન કરવામાં જ રહસ્ય સમાયલું છે. ખરું નામ બહુવાતાં જે બેદને છેત્ર સૂધી બળવી રાખવાનો મારો હેતુ છે, તે લોક એકદમ ખુલ્લો થઈ જાય એવો સંભવ હોવાથી મારું મૂળ નામ અત્યારે હું હમ્મીર સ્વીકારી શકવાની નથી. મારા પરમાત્માને એટલી પ્રાર્થના કરો કે તે એ નામ નિર્દેશનો સમય આપણને સત્વર મેળવી આપે,” કાલિન્દીએ એમ કહીને માલદેવને વિશેષ આતુરતામાં નાખી દીધો.

કાલિન્દીનો જતાંત સાંભળીને માલદેવને કોઈ ગત વાર્તાનું અમરણ થઈ આવ્યું હોયની, એવો તેની મુઠાને લેતાં બાસ થવા લાગ્યો. તે વિચાર નિદ્રામાં નિમગ્ન થયો. કાલિન્દી ત્યાંથી ચાલી ગઈ તેનું પણ તેને જાન રહ્યું નહિ. લગભગ એક પ્રહર પછી તપાસ કરતાં જાવણીમાં કાલિન્દીનો ક્યાંય પત્તો મળ્યો નહિ. તે ક્યાં ગઈ હશે ?

ચિતોડ પાછુ લેવાયું

પ્રિય પાઠક તથા પાઠિકાઓ આપણે હવે પાછાં ચિતોડ તરફ વળીશું. કાલ્કુત માસના શુક્લપક્ષની અષ્ટમીને દિવસ હતો. માલદેવ ચિતોડ છોડી ગયાને આજે બરાબર વીસ કે બાવીસ દિવસ થયા હતા. આજે દિલ્લીથી કેટલાંક રાજ-કાર્યોમાટે એક અમીરનું ચિતોડમાં આગમન થયેલું હોવાથી ચિતોડના હાલના સૂબેદાર બદરેદીનખાને પોતાના મહાલયમાંના દીવાનખાનાને આવેલા અતિથિના સન્માનમાટે બહુ જ ઉત્તમતાથી શુભાર્થ હાર્યું હતું. ઈતિપર સ્થળે સ્થળે છપીઓ અને આરીસાઓ લટકાવીને દીવાનખાનામાં આસપાસ બીજા અનેક લેવાલાયક વસ્તુઓ ગોઠવી હતી. મધ્યભાગમાં એક ચતુષ્કોણ આસન માંડીને તેનાપર મોરનાં પીછાંથી બરેલી ગાદી પાથરી હતી અને તેને પાછી એક સુંદર કાત્યોબી ગદીઆથી આચ્છાદિત કરવામાં આવી હતી. આખા દીવાનખાનામાં એક મોટા બનારસી ગાલીઓ પાથર્યો હતા. એક ખૂણામાં બીજું એક બહુ આસન ગોઠ-વીને તેનાપર બદરેદીનખાનું ગોઠું આસીકું રાખ્યું હતું. એ વ્યવસ્થાને જોતાં નિમંત્રિત પુરોશની સંખ્યા ઓછી જ હોવી જોઈએ એવું સાધારણતઃ રપથ અનુમાન કરી શકાયું હતું.

સર્વ તૈયારીઓ થઈ રહ્યા પછી બદરેદીનખાન પોતે ત્યાં આવીને તપાસ કરી ગયા. રાત્રિનો લગભગ એક મહુર જોડેલા સમય થયો હશે તે વેળાએ ધરાનથી આવેલી જોડરા નામક એક મધ્યમ નર્તકી અને ગાયિકા પોતાના પરિ-વારસહિત ત્યાં આવીને હાજર થઈ ગઈ. વારાંગતાના આવ્યા પછી સૂબેદારે પોતાના અતિથિને લઈ આવવામાટે અશ્વપાલને સુસજ્જિત અશ્વસહિત મોકલી આપ્યો.

ચોડા જ વળતમાં તે અશ્વપાલ સાથે મેહમાન અને તેની સાથેતા બીજા બે ચાર માણસો આવી લાગ્યા. બદરેદીન જઈને દરવાજા સુધી તેને સાથે લેવા ગયા અને દીવાનખાનામાં લાવીને તેમને બેસાડ્યા પછી તે બહુ જ નમ્રતા અને લીનતાથી કહેવા લાગ્યો કે, “દિલ્લી દરબારના મરાહુરેઆમ અમીરજીદા, મારા જેવા એક ગરીબ રાજસના ગરીબખાનામાં પધારીને આપે આ કિંદવીના માનમાં જે એક મોટા વધારે કર્યો છે, તે માટેનો એહસાન માની શકું એટલી મારી આ કમજોર જગ્યામાં તાકત નથી.”

“આપે મને આપણું જોઈએ તેના કરતાં બહુ જ વધારે માન આપ્યું છે એટલામાટે હું આપનો એટલો બધો આભારી થયો છું કે તે આભારના બારથી છૂટવાની મારામાં તૌદ્રીક નથી,” અમીરજીદાએ પણ પોતા તરફથી દેખાડી શકાય તેટલો વિવેક બતાવીને કહ્યું.

એ વિવેક ચાલતો હતો એટલામાં એક નોકરે સૌમંથિત અતરો અને તાના પ્રકારનાં સુવાસિક પુષ્પોથી બરેલું એક સુવર્ણ તબક્ક લાવીને બદરેદીન આગળ મૂક્યું અને બદરેદીને તે તબક્ક મેહમાન સમક્ષ મૂકીને ત્રણ શબ્દોથી તેમાંથી પુષ્પગુચ્છ લેવામાટે પ્રાર્થના કરી. ત્યાર પછી તે પોતે પણ એક વેત્રાસનપર બેસી ગયા.

ધાવતી દલિની અને તેના પરિવારને ચોરા વખતને માટે એક ખીન ઓરડા-
માં બેસાડવામાં આવ્યા હતાં તેમને હવે અંદર બોલાવવામાં આવ્યા. સર્વેએ
અંદર આવતા જ મેહમતોને અને ખાનને અદબથી નમીને સુન્દરે કર્યો અને
ત્યાર પછી ગાલીચાપર પોતાનાં આસનો જમાવ્યાં. વાલો વગાડનારી સ્ત્રીઓએ
પોતપોતાનાં વાલો કાઢીને તેમના સ્વરોને મેળવવાના વ્યવસાયનો આરંભ કર્યો.
સ્વરોની એકતાનતા ચથા પછી દલિનીએ પોતાના મધુર કંઠથી ધરાનના એક
મનોહર સંગીતનો આરંભ કર્યો. એ નાચિકા સંગીત કળામાં અત્યંત કુશળ હતી.
તેના કાંઈ મધુર સંગીતનું શ્રવણ કરીને આવેલા મેહમાનો બહુ જ પ્રસન્ન થયા.
ખદરૂદીન તેના ગાયનથી તો પ્રસન્ન થયા જ હતો, પરંતુ તેના નયન આકર્ષક
મુખમંડળને જોતાં તો તેની બુદ્ધિમાં એક પ્રકારનો ભ્રમ જ વ્યાપી ગયો. તેનાં
નેત્રો તે નાચિકાના મુખાવલોદનમાં એટલાં બધાં યોગિ સમાન ધ્યાનસ્થ થયેલાં
હતાં કે આવેલા પરાણાઓની હાજરીને પણ તે ભૂલી ગયો હતો, એમ કહેવામાં
કરી પણ અતિશયોક્તિ થાય તેમ નથી જ. ગાયનનો એ વ્યાપાર ઘણા વખત
સૂધી લખાયો અને અર્ધ રાત્રિનો સમય પણ વીતી ગયો. રાત્રિ વધારે વીતેલી
જોઈને અમીરુલ્લખાએ કહ્યું કે, “ખાનસાહેબ, હવે મોડી રાત થયેલી હોવાથી
અમને અમારે ઠાકારે જવાની મેહરબાની કરીને રત્ન આપશો તો આખરો
ઉપકાર થશે.”

એ શબ્દો કાનમાં અચઠાતાં જ ખાન એકાએક નિદ્રિત મનુષ્ય પ્રમાણે
પોતાની મોઢ કિંવા વિકાર નિદ્રામાંથી જાગૃત થયો અને આશ્ચર્ય દર્શાવતો કહેવા
લાગ્યો કે, “ઓહો! વખત ક્યાં અને કેવી રીતે ચાલ્યા ગયાં એનું મને તો ખાન
જ રહ્યું નહિ. આખરે જો કાંઈ પણ ત્રાસ વેઠવો પડ્યો હોય તો તે માટે હું
મોઆફીનો તલબગાર છું.”

એમ કહીને ખાનરીને તેણે જવાનો ઇશારો કર્યો એટલે તરત જ તે પોતાના
પરિવાર સહિત ચાલી ગઈ. નોકરચાકરોને પણ બહાર જવાની ઇશારત કરી
દેવામાં આવી. એવી રીતે ચોરા વખત પહેલાં જે દીવાનખાનું ગાનના નાદથી
નિનાદિત હતું તે હવે શૂન્ય દેખાવા લાગ્યું. ખાન, અમીરુલ્લખા અને તે બંને
અધિકારીઓના ચાર પાંચ વિશ્વાસપાત્ર સેવકો એટલા પુરુષો જ ત્યાં બેઠા હતા.
ચોરીવારમાં જ ખાને બોલવાની શરૂઆત કરતાં કહ્યું કે, “સરદાર સાહેબ, અહીં
કેટલા દિવસનો સુકામ કરવાનો વિચાર છે?”

“માલદેવરાવ મેર લોકોનો પરાજય કરીને પાછા આવે, ત્યાં સૂધી આપના
આશ્રયતળે ચિતોડમાં રહેવાનો જ મારો વિચાર છે; કારણ કે, તેમની સાથે મારે
રાજ્યસંબંધી કેટલીક ખાનગી સલાહ મસ્લેહત કરવાની છે,” અમીરુલ્લખાએ
જવાબ આપ્યો.

“ચાલો, એ પણ આપનો અમારા ઠાકર એક મોટો ઉપકાર થયો એમ જ
કહી શકાય. પણ સરદાર સાહેબ, માલદેવરાવને આવતાં હજી બે મહિના કરતાં
ઓછો વખત લાગશે, એમ મને તો લાગતું નથી; કારણ કે, મેર લોકોનો પરા-
જય કરવો એ કાંઈ જેવી તેવી વાત નથી,” ખદરૂદીને પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“હું હજી આઠ દિવસ તેમના આવવાની વાત જોઈશ, અને તેટલા સમય-

માં જે તેઓ નહિ આવી લાગે તો હું ચોતે જ તેઓ જ્યાં હશે ત્યાં જઈને તેમની સલાહાત લઉંશ,” અમીરે કહ્યું.

“પણ સરહાર સાહબ, જે કાંઈ અડચણ ન હોય, તો કૃપા કરીને જણાવશો કે, માલદેવ સાથે આપનું એટલા બધા મહત્વનું શુ કાર્ય છે અને વાતચીત થી બાબતમાં કરવાની છે?” ખાને ધીમેથી ચોતાના અતલબળનો સવાલ આગળ મુક્યો.

“આપને અત્યારે હું બધી વાતો તો જણાવી ચૂકું એમ નથી; તોપણ એટલું જણાવવામાં હરકત નથી કે, આપે માલદેવના સંબંધમાં દિલ્લીમાં જે પત્રો મોકલ્યાં છે તેમાં સમ્યાઈ કેટલી છે અને મેવાડમાં હુમ્મીર રાણાનું જોર કેટલું વધેલું છે એની ખાસ તપાસ કરવા માટે જ આદરશાહના હુકમથી મલેક કાફરે અને અહીં મોકલ્યો છે. આ બધી તપાસ કર્યા પછી જે યોગ્ય લાગશે અને અહીં તેવી અગત્ય દેખાશે તો રાજપૂતોના નાસમાટે દિલ્લીથી મુસલમાન લશ્કર મોકલી આપવામાં આવશે અને ચિતોડની સુબેદારી કાયમને માટે આપને જ અપાશે,” અમીરે ચોતાના આગમનનું કારણ દર્શાવ્યું.

“માલદેવ વિશે દિલ્લી મેં જે કાંઈ પણ લખી મોકલ્યું છે, તેના સાચા કે ખોટાપણાની તપાસ કરવા જેવું કાંઈ છે જ નહિ; કારણ કે, હુમ્મીર જેવા મુસલમાનોના કદા દુશ્મન સાથે ચોતાની છાકરીની સાહી કરી આપી એ શું તેની નમકહુશમીની જેવી તેવી સાબેલી નથી. આ બાબતમાં હમણા માલદેવ સાથે વધારે વાતચીત કરવાથી તો મામલો વધારે ગંભીર અને બચકર થશે, હુશમનોને આપણા વિચારોની જાણ થશે. અને તેથી કદાચિત્ કાયદો મેળવવા જતાં તુકસાની જ થઈ જશે. મારો વિચાર તો એવો જ છે કે, દિલ્લીથી લશ્કર બેલાવો અને હુમ્મીરના રહેઠાણ પર હલ્લો કરવાની રત આપો,” ખાને ચોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો અને તે અમીરના ઉત્તરની વાટ જોતો બેસી રહ્યો.

અમીર ઉત્તર આપવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં અચાનક નીચે માર્ગમાં ચોડાનો ટાપોનો અવાજ સંભળાયો અને પળ માત્રમાં જ લઠાઈના પોષાકમાં સજ્જ થયેલો એક શરવીર પુરુષ તે બંને સામે આવીને બેસી રહ્યો. તેની સુખાદૃતિ અને તેની પદ્ધતિને જોતાં તે અવશ્ય જોઈ મેવાડવાસી રાજપૂત જ હોવો જોઈએ એવી પ્રત્યક્ષ કલ્પના કરી શકાતી હતી. ખાને તેને એવી રીતે રત વગર સાહસથી ચોતાના મેહેલમાં ઘુસી આવેલો જોઈ કિચિત્ ક્રોધ અને કિચિત્ બચના બાવથી પૂછ્યું કે, “આમ એકાતમાં પરવાનગી વગર ચાલ્યો આવનાર શયતાન, તું કોણ છે? તારી હંદગીથી ઘન-હાથ ધોઈને આવ્યો છે કે શું?”

“હું મુસ્તાન અલાહદીનનો શત્રુ અને મેવાડનો ખરો હકદાર રાણો હુમ્મીર છું. હું મારી હંદગીથી હાથ ધોઈને આવ્યો નથી, કિન્તુ તને તારી નાપાક હંદગીથી હાથ ધોવડાવવા માટે જ આવી લાગ્યો છું,” હુમ્મીરે કોપાગ્નિથી નેત્રોને રક્તવર્ણ કરીને દત્તબંધક ઉત્તર આપ્યું.

“પ્રુદાની કેવી મેદરબાની કે જે હુશમને પકડીને પાયમાલ કરવા માટેનો અમે હમણા જ વિચાર કરતા હતા, તે હુશમન ચોતાના મરણને શોધતો પોતે

જ અહીં આવી લાગ્યો છે ! નાપાક દુશ્મન, તેં અમારી તકલીફને ટાળી કીધી છે એટલામાટે અમે તારો પણ અચારે આભાર માનીએ છીએ,” એમ બિલીને ખાને પોતાના સિપાહીઓને જોલાવતાં જૂમ મારી કે, “હિંદુજાતખાન, દિલ્લેર, દિલાવરખાન, ચાલો દોડી આવો અને આ નાપાક શયતાનનદાના હાથમાં હાથ-કડીઓ પહેરાવી દો.”

સિપાહીઓમાંના કોઈએ કરો પણ જવાબ ન આપ્યાથી ખાન સાહેબ છેડાયા અને જૂમ મારીને કહેવા લાગ્યા કે, “કેમ કોઈ જવાબ નથી આપતું? બધા મરી ગયા કે શું?”

“તેઓ મરી ગયા છે, સ્વર્ગમાં જવાને સફર કરી ગયા છે અને તમેને તેમની પાછળ ચોકલવા માટેની મને સૂચના પણ કરી ગયા છે. ચાલો દેહ થવાને કે મરવાને તૈયાર થાઓ,” હમ્મીરે બહાદુરીથી જવાબ આપ્યો.

ખાન પાસે કાંઈ પણ હથિયાર નહોતું, એટલે તે તો હમ્મીરના આ જવાબ-થી ખામોશ થઈ ગયો, પણ અમીરલુખ્ત્રા અને તેના સાથીઓ હથિયારબધ્ હોયાથી તેઓ તલવારો ખેંચીને બીબા થયા અને હમ્મીરને મારવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. હમ્મીરે એક સીટી વગાડી અને તેની સાથે જ સચરે દશ રાજ-પૂતો અને સાત આઠ મેર સૈનિકો “મહારાણાની શી આજ્ઞા છે?” એમ કહેતા ત્યાં આવી હાજર થયા. “આ બદમાશોને એકદમ કદ કરો અને ખંદિખાનામાં લઈ જવો,” હમ્મીરે તેમને આજ્ઞા આપી. આજ્ઞા મળતાં જ તેના સૈનિકોએ સર્વ મુસલમાનોને કદ કરી કીધા. મુસલમાનો કાંઈ પણ વિરુદ્ધ હીલચાલ કરી શક્યા નહિ. હમ્મીરે કુલિન્દસિંહને કહ્યું કે, “કુલિન્દસિંહ ! આ રાજખંદિવાનેની સંભાળવાનું કામ હું તમને સોંપું છું, અને હું હવે નગરના ખીન્ન મળંચમાટે તમારાથી છટો પડવાની આજ્ઞા છઠ્ઠું છું.”

“મહારાણાની આજ્ઞા મને શિરસાવંચ છે. યધરો,” કુલિન્દસિંહે ચિનચથી મસ્તક નમાવીને કહ્યું.

કેદખાનાનો ખીન્ને ખંદોળસ્ત થયેલો ન હોવાથી કુલિન્દસિંહે તે રાજખંદિવાનોને તેજ મહાલયમાંના ખાનના નોકરોના રહેવાના ઓરડામાં કદ કરવાની યોજના કરી. સમયનો કેવો દેરદાર ! જે મહાલયમાં ખાન દુનંદો જતના વેશવ અને વિલાસ ભોગવતો હતો તેજ મહાલયમાં ખંદિવાસનાં દુઃખો ભોગવવા લાગ્યો.

મહાલયની બહારના ભાગમાં પોતાના મહારાણાની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતા કરતા લગભગ ત્રણસે થોડેસ્વાર રાજપૂત સૈનિકો બીબા હતા. હમ્મીરને આવતો જોતાં જ સર્વ સૈનિકોએ દત્તાહથી યત્રો નમાવીને ઉચિત માન આપ્યું. હમ્મીર પોતાના વિનય નામક અથવા પૃથ્થ બાગે આસ્થ યહને ત્યાંથી આવતો યયો અને એક ખીન્ને સ્થળે ખીન્ન પણ ત્રણસે સૈનિકોને બીબા રાખ્યા હતા તેમની પાસે આવી તેમને પોતા સાથે લઇને રાત્રિનો બચકર અવકાશ પ્રસન્નલો હોવા છતાં પણ તે નગરમાં ફરવાને નીકળી ગયો.

રાત્રિના તૃતીય પ્રહરની સમાપ્તિ થઈ હતી અને ચતુર્થ પ્રહરનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. દુર્નમાંના વજ્રાખરા મહુખ્યો નિદ્રાવશ હતા. હમ્મીરે કિલ્લાના

દરવાજા બંધ કરાવીને અને દિલ્લાની હાવાલપર પણ પોતાના સૈનિકોનો પહોંચે. રાખીને સુસદ્માનોના નાસવાના માર્ગે બંધ કરી નાખ્યા હતા. રાજપૂત સૈનિકોએ ચિતોડ દુર્ગમાં એ સમયે જેટલા સુસદ્માનો હતા, તે સર્વને પકડવાનો અને પકડી પકડીને કંઠસ્થાન કરાવવાનો અર્થઠ વ્યવસ્થા ચલાવ્યા. તેત-તેતામાં સમસ્ત દુર્ગમાં કોલાહલ આપી ગયો અને સર્વની નિદ્રા જાડી જતાં બચ્ચિતું સામાન્ય વ્યાપી ગયું. ચાંદ તરફથી સુસદ્માન સૈનિકો દોડી આવ્યા અને એકે નાની પણ બચ્ચર લડાઇનો મારેબ થયો. રાજપૂતોએ પ્રથમ તો બળથી આક્રમણ કર્યું પણ પછીથી તેમનું બળ કંઈક ન્યૂન થવાનો અને થવોના નિશ્ચયનો રંગ દેખાવા લાગ્યો. અચાનક એની કુલિન્દસિંહને બાજુ થતાં તે કેદીઓને સંભાળવાનું કામ એક બીજા માણસને સોંપી પોતે ત્યાંના ત્રણસે સૈનિકોને લઇને રાજપૂતોની કુમકે આવી લાગ્યો. જ્યાં આવો મામલો થયો ત્યાં પછી પરિણામનું શું પૂછવું? ઉચ્ચ પક્ષની બચ્ચર નરહત્યાત મંગળાચારણ થયું. તલવાર, બાણ અને બર્છી ધલપાદિ, ચક્ષોનો કાનોના પડદાને કોડી નાખે તેવા અવાજ થવા લાગ્યો. રાતાવધિ થવોને ગતમાણ થયેલા લેઇને સુસદ્માન સૈનિકોના ધૈર્યનો લોપ થયો અને અધરામાં પૂરું એ જ વળતે 'નાસો નાસો વિના કારણ માણુ નં આપો; કારણ કે, સૂર્યદાર સાહેબને રાજપૂતોએ ક્રેદ કરી લીધા છે,' એવા કોઇએ પોકાર કર્યો. એ પોકાર સાંભળતાં જ જ્યાં બચાવનો માર્ગ મળે ત્યાં સુસદ્માનો નાસવા લાગ્યા, પરંતુ તેમના માટે પણ નર્ચાં નવ ત્યાં મરણ તો તૈયાર જ હતું. અંતે કિલ્લામાં દશ વીસ સુસદ્માનો ઉપરાંત કોઈ પણ સુસદ્માન જીવતો રહ્યો નહિ. એ દશ વીસ તો ખાન, અમીર અને તેમના ખાસ અતુયાચિત્તો જ હતા અને તેમને કોઈ ખાસ કારણથી જ જીવતા રાખવામાં આવ્યા હતા.

અમરજોદ્ધતો સમય થયો અને દિનપતિ સૂર્યનારાયણના આગમનને સૂચવનારી પ્રતી દિશા બધી વચ્ચે પરિધાન કરીને પૂર્વ દિશામાં અમરવા લાગી. બચ્ચર દૂર કમો કરનારાઓના વ્યવસ્થાનો અવરોધ થતાં સાત્ત્વિક વૃત્તિના લોકોના વ્યવહાર કૃત્યોનો આરંભ થયો. મરઘડાંએ 'હમ્મીર સહારસબનો નયનચકાર હો।' એવા વિરોધ અર્થને સૂચવનારો જ વનિ કર્યો હોયની, એવા તેમના ઉપમહાલીન વનિને સાંભળતાં બાસ થવા લાગ્યો. નગરમાંના લોકો રાત્રિની સીતિથી અતિશય ત્રાસ પામી પોતપોતાનાં દ્વાર બંધ કરીને પરિવાર સહિત ઈશ્વરનું બજન કરતા બેસી રહ્યા હતા; તેમનાં મનો કેટલેક અંશે નિર્ભય થવા લાગ્યાં. એટલામાં સૂર્યનારાયણનો આકાશચંડળમાં હૃદય થયો અને તેનાં પ્રશસ્ત તથા શોભ કિરણો સર્વત્ર પ્રસરવા લાગ્યાં. લોકોએ ખારીઓ ઉઘાડીને નેત્રુ તો કિલ્લાપર સુસદ્માનોની નીલરંગીય પતાકાને અદલે રાજપૂતોની કિરમજી રંગની પતાકા તેમના જોવામાં આવી. માત્ર ત્રણ મહર જેટલા અવધિમાં આટલો બધો ફેરફાર થઈ ગયેલો લેઇને ત્યાંના નાગરિકોના મનની કેવી અવસ્થા થઈ હશે, તેમના મનમાં અનંદનો કેટલો બધો અવિર્ભાવ થયો હશે, એની કલ્પના વાચકોએ પોતે જ કરી લેવાની છે.

હવે આટલા સહજ પ્રયત્નથી હમ્મીર ચિતોડનો અધિકાર કેવી રીતે મેળવી

સમયે એનો ખુલાસો આપણે કરવો જોઈએ. હુમ્મીર દેલવાડામાં પોતાની તૈયારીમાં તો હતો જ એનામાં વળી મેર લોકો તેની સાથે આવી મળ્યાથી તેના બળમાં અત્યંત નધારેલો વધારો થઈ ગયો. ચિતોડમાં અવ્યવસ્થા તો હતી જ અને માલદેર બહાર આવ્યો ગયેલો હોવાથી ચિતોડના બચાવમાટે બદરહીન પાસે લેઈએ તેટલું સૈન્ય પણ નહોતું. વળી એ બધું જાણે એણે હોયની તેમ જાણીને બદરહીન પોતાને નવીન મળેલા અધિકારના મદમાં છત્રી નહીં સાવધનસ અયશઆરામ અને જાનતાનમાં જ ગિલ્દાન રહ્યા કરતો હતો. ચિતોડમાં હુમ્મીરના અનેક જનસૂત્રો હુમ્મીરે કરતા હોવાથી આ સમાચાર નિત્ય તેના સાંભળવામાં આવતા હતા. એવો જ એક જનસૂત્ર મુસલમાનનો વેષ ધારણ કરીને ચિતોડના સૂરેદારનો નોકર થયો અને તેને રાત્રિના સમયે કિલ્લાના દરવાજાને સંભાળવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. તેણે હુમ્મીરને આ સમય યોગ્ય હોવાથી પ્રસંગેના લાભ લઈને આક્રમણ કરવાની સૂચના આપી. હુમ્મીરે પ્રથમ વાર ખુલ્લી લડાઈ કરી પોતાના સૈનિકોનો વધારો નાશ કરાવવાનું યોગ્ય ન ધાર્યું અને રાત્રિના સમયે ગ્રુપ રીતે નગર પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે કિલ્લેદાર સાથે બધી બાબતનો બહોબત્ત કરીને ધારેલો વખતે હુમ્મીર પોતાના સૈન્ય સાથે ચિતોડના દુર્ગદ્વારની બહાર આવ્યો, કિલ્લેદારે દરવાજા ખોલી નાખ્યા અને તેણે નગરમાં પ્રવેશ કરી પ્રથમ ખાનને કેદ કરવાનું જ કામ કર્યું અને ત્યાર પછી જે થયું તે લાચકો જાણી જ ચૂક્યા છે.

હુમ્મીર મહારાજો પોતાના ગ્રુપ વાસને લાગીને એકાએક પ્રકટ થયો અને તેણે મુસલમાનો પાસેથી બળાકારે ચિતોડ પાછું લીધું, એ સમાચારનો, એ આનંદપ્રાયક વર્તમાનનો જોતજોતાંમાં સર્વત્ર પ્રસાર થઈ ગયો. સમસ્ત મેવાડ પ્રાંતની પ્રજા આનંદોત્સવો કરવા લાગી. સર્વ દિનુએના મનમાં પોતાની જાતિના રાજના વિજયથી એક પ્રકારનું આક્રમણીય અભિમાન પ્રકટ થયું આસપાસના સંસ્થાનિકોએ તેને નવરતનરાષ્ટ્ર અને ખંડણીઓ મોકલીને તેના વર્ચસ્વ અથવા સ્વામિત્વનો સ્વીકાર કર્યો. એવી રીતે અલ્પ અવકાશમાં જ હુમ્મીર સમગ્ર મેવાડનો ચક્રવર્તી રાજ બની ગયો.

આને અત્યંત ચિતોડનો કિલ્લો થયો, આને ચિતોડવાસીઓને મુખી થયા અને આને હુમ્મીરની હીર સમયની આશા પણ સફળ થઈ. અત્યાચારથી નિરંતર પીડાઈને અસ્થિપિત્તરૂપ બની ગયેલાં ચિતોડનાં નરનારીઓએ આને પોતાના સત્ય રાજના મુખનું દર્શન કર્યું. જે આસાને મનમાં ધારણ કરીને તેઓ આજ સુધી સદાચાલિ કષ્ટાને સહન કરીને અને અનેક રીતે દુઃખી થયા છતાં પણ હવિત્ર દુર્તા, તે તેમની આશા પોતાના હૃદયવોહિત રાજને લેઈને એકાએક પરિશ્રુ થઈ ગઈ. લોકોના અનેક સમુદાયો હુમ્મીરને લેવામાટે દોડીદોડીને એકઠા થયા હતા અને ચિતોડ-મહુડાય આને અસંખ્ય નરનારીઓથી ઉભરાઈ જતા લેવામાં આવતા હતા. સર્વના મુખમાંથી આને હુમ્મીરના વચનચકારનો જનિ નીમ્મજો સંજાતો હતા. પળે પળે જોડવામાં આવતા તોપોના ગોળાથી ચિતોડ દુર્ગ દ્વાયમાન યતો ટેપાતો હતા. સર્વ લોકોને હુમ્મીરે સ્નેહથી પોતા ને જોવાને દ્રશ્યની એકનિષ્ઠતાથી જુગુ કે,

“મારા મળનનો, તમારાં દુઃખોની વાતો સાંભળીને દિવસ અને રાત હું પોતે પણ આત્યાર સુધી દુઃખી જ રહ્યા કરતો હતો. તમે સર્વને સુસહમાનોના અત્યાચારમય અધિકારથી પીડાતા અને રીવાતા બેઠને તમારાં એ કષ્ટોને દૂર કરવા માટે મેં અનેક પ્રયત્નો અને પરિશ્રમો કર્યા છે અને આજે તે સર્વ પરિશ્રમોનો મળના સંતોષરૂપ બદલો મળેલો બેઠને મારા મનમાં જે હર્ષનો આનંદો થાય છે તે અવર્ણનીય અને અગમ્ય જ છે.”

વીરનર હમ્મીર જેવા રાજાને પામીને અને તેના મુખમાંથી નીકળતાં આવાં વચ્ચોવો કાવણુ કરીને ચિતોડની મળ પોતાનાં પૂર્વ સંકષ્ટોને ભૂલી ગઈ અને સર્વથા સ્વર્ગીય સાનંદાશ્ચર્યમાં નિમગ્ન થઈ. આજે ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર કરીને હમ્મીર મેવાડવાસીઓ સાથે પોતાનાં સુખદુઃખની વાતો કહેતો અને તેમનાં સુખદુઃખની વાતો સાંભળતો બેઠો હતો, મેવાડના અસંખ્ય લોકો ગાંડા માણસ પ્રમાણે હોડીહોડીને પોતાના મસ્તક પર તે ધર્મધાળ રાજાની ચરણધૂલિને ધારણ કરતા હતા, કેટલાકે રાજચરણામૃતનું પાન કરતા હતા અને ઠંડલાક આનંદનાં ગીતો ગાતા હતા. કેટલાક સમય પછી હમ્મીરે સર્વને નિદાય કરીને રાજમહાલયના અંતર્ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો. આનંદાશુભરિત નયનોવડે તેણે વીરભૂમિ ચિતોડનું વૃષ્ઠિથી દર્શન કર્યું અને અન્ય સ્થળોનું અવલોકન કરતો તે અંતે અંતઃપુરમાં જઈ પહોંચ્યો.

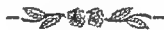
અંતઃપુરના જે ઓરડામાં તેની ધર્મપત્ની કુમારી કાષ્ઠમતિમાવત્ નિઃસ્તાબ્ધતા ધારીને બેસી હતી, તે ઓરડામાં હમ્મીર આવી લાગ્યો, અને પોતાની પતિવ્રતા પ્રમદાને વેળતાં જ પતિએ તેને પવિત્ર પ્રેમપાનીયની વૃદ્ધિથી ભીંજવી નાખી. પતિવ્રતા કુમારીએ ચિતોડની મળના દુઃખે દુઃખી થઈને ચિતોડના પુનરુદ્ધારના કાર્યમાં સ્વામીને જે સહાય આપ્યું હતું, તેનું સ્મરણ થયાથી હમ્મીરે તેનો અંતઃકરણપૂર્વક આદર અને સત્કાર કર્યો.

આજે ચિતોડ દુર્ગપર ચિતોડની પવિત્ર અને પ્રાચીન પતાકા ઊડતી દૃષ્ટિ ગોચર થતી હતી. વાયુની લહરીના સ્પર્શથી આનંદોલિત થઈને તે ધ્વજ ચિતોડના સ્વાતંત્ર્યસુખના સંદેશાનો દૂર દૂરના પ્રદેશમાં પ્રચાર કરતી હતી. ચિતોડ નગરીએ આજે વિધવાવત્ વિધવણુ વેષનો પરિત્યાગ કરીને સઘવા સમાન સુંદર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. ચિતોડનો પ્રત્યેક જગ આજે સુખી અને સુખી જ દેખાતો હતો. પ્રત્યેક ગૃહમાં મંગળ ગીતો ગવાતાં હતાં અને પ્રત્યેક અટ્ટલિકાના શિખર પર મંગળ પવકારું દર્શન થતું હતું. ચિતોડ નગરી આજે સ્વતંત્ર થઈ હતી. ચિતોડની મળ આજે પરતંત્રતાના કઠિન શૃંગલાખંધનથી મુક્ત થઈ હતી.

આમ થવા અથવા હોવા છતાં પણ ચિતોડની સ્વતંત્રતામાટે એક બધા અવશિષ્ટ હોતો. જે કે દિલ્લીમાં બાદશાહ અલાઉદ્દીનની સત્તાનો સૂર્ય આથમી ગયા જેવા જ હતો, તે પણ કદાચિત્ મેવાડ જેવા દેશ પોતાના હાથમાંથી બાલ્યા ગયાના સમાચાર સાંભળીને દિલ્લીમાંના સુસહમાનોના શૃંગ હૃત્પત્ર યાય અને તેઓ લશ્કર લઈને ચિતોડ પર ચઢી આવે એવા સંભવ તો હતો જ. એટલામાટે જે એવી આશ્ચિત્તું વાદળ ઘેરાઈ આવે તો તેને ઝટ વિજેરી નાખવા-માટેની તૈયારીઓ હમ્મીરે કરવા માંડી. તે આજસુ યઈને જેસી ન રહ્યો.

કોઈ પણ સારી વસ્તુ કિંવા સારો ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનું જોઈએ હોય છે, તેના કરતાં તે વસ્તુ અથવા તે સદ્ગુણને સદાને માટે ઠકાવી રાખવાનું કાર્ય વિશેષ દુર્લભ છે, એ એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે. રાજ્ય મેળવવું તેના કરતાં રાજ્યને મેળવીને સંભાળવાનું કાર્ય વિશેષ દુર્ધર છે અને તેમ હોય જ જોઈએ. રાજ્ય મેળવવામાં બળની આવશ્યકતા હોય છે અને તેને જળવવામાં શુદ્ધિની અગત્ય છે. જો રાજ્ય મેળવ્યા પછી રાજ પોતે વૈભવ અને વિલાસમાં નિમગ્ન રહીને આજસુ બની જાય, પ્રજાના સંતોષ કે અસંતોષનો વિચાર ન કરે અને પરચક્રી પોતાના દેશને બચાવવાના યત્ન ન આદરે, તો તે રાજની રાજલક્ષ્મી અવશ્ય પરકીય રાજના સદનમાં પ્રલાયન કરી જાય છે અને સ્વતંત્ર દેશ પર-તંત્રતામાં આવી પડે છે. પૃથ્વીરાજ મહુઆણના વિલાસમગ્ન થયાથી જ દિલ્હીમાં મુસલમાનોની બાદશાહીનો પાયો રોપાયો હતો. રાજ્યને સંભાળવાની ચિન્તા ન રાખવાનું જ એ પરિણામ હતું. હરમીર એ નીતિને સારી રીતે જાણતો હતો અને તેથી ચિંતોડમાં આવ્યા પછી થોડા જ વખતમાં તેણે પોતાના બળને વધારવાનો અને રાજ્યસ્ત્રી ધરમરાતના પાયાને મજબૂત બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. કેટલીક વારની લડાઈઓમાં તોપના ગોળાઓ લાગવાથી દિલ્હીની દીવાલના જે કેટલાક ભાગો ખંડિત થયા હતાં, તેમને સમરાવીને પાછા જેવા હતા તેવા કરાવ્યા, ઐન્યમાં વધારો કર્યો, નવાં શસ્ત્રાસ્ત્રો તૈયાર કરાવ્યાં, અન્નના બંડારો બરપૂર બરાબ્યા અને માંડલિક રાજ્યો પાસેથી ખડણી હથેરાવીને રાજ્યના ધન-કોષને પણ નાણાંથી બરપૂર કરી રાખ્યા. આ બધી વ્યવસ્થા તેણે એટલી તો ચપલતા અને હતાવળથી કરી નાખી કે, સારા સારા રાજનીતિજ્ઞ અને દક્ષ પુરુષો પણ તેની દૂરદર્શિતા અને તૈલાશુદ્ધિની મુક્તકંઠે પ્રગંઢા કરવા લાગ્યા. એ બધી વ્યવસ્થાઓ કરી લીધા પછી એક દિવસ અચાનક હરમીરને બદરહીન-ખાનની સ્મૃતિ થઈ આવી અને કુલિન્દસિંહને બાલાવીને તેની સાથે તે કારાગૃહમાં મુસદમાન બંદિવાનોની મુલાકાત લેવા માટે ગયો.

ખાન અને બીન બંદિવાનોને ખાનના મહાલયમાંથી કાઢીને કારાગૃહમાં સખત ચોક્કી મહેરા વચ્ચે રાખેલા હતા એટલે તેઓ સીધા કારાગૃહમાં જ ગયા. ખાનને મહાલય કુલિન્દસિંહને રહેવા માટે આપવામાં આવ્યો હતો. સાલો ત્યારે વાચકો, આપણે પણ તેમની સાથે જઈને કારાગૃહની સ્થિતિનું અવલોકન કરીએ.

પદ પરિચ્છેદ

કારાગૃહમાં

હરમીર અને કુલિન્દસિંહે કારાગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં જ પ્રહરીઓએ શસ્ત્રો નમાવીને પ્રથમ મહારાણાને અને ત્યાર પછી કુલિન્દસિંહને યોગ્ય માન આપ્યું. હરમીર બહાર ચોક્કમાં ઠોકો રહ્યો અને પ્રહરીને બંદિવાનોને બહાર લાવવાની આજ્ઞા દીધી. આ આજ્ઞાને અનુસરીને પ્રહરીઓ સર્વ મુસદમાન બંદિવાનોને ત્યાં લઈ આવ્યા. તેમની સંખ્યા સાતની હતી. ખાન, અમીરુલ્લેખા અને

તેમના પાંચ સાથીઓ, તેમના પગમાં લોઢાની બારી બંદીઓ અને હાથમાં હાથકડીઓ પહેરાવેલી હતી અને તેથી તેમનાં હાથપગનાં કાંડાંમાં બેંદીઓના ઘસારા પડી ગયા હતા. તે સર્વ હુમ્મીર સમક્ષ મન્ત્રક નમાવીને ઠબા રહ્યા. હુમ્મીરે ખાનને હંદેશીને કહ્યું કે, “કેમ ખાન સાહેબ, આ બેંદીઓ પહેરવાની તકલીફ વિના કેદખાનામાં તમને ખીલ કાઢી જતની તકલીફ તો નથીને? તમારા ખાવાપીવાના બંદોબસ્ત તો સારો સચવાય છેને?”

“મહારાજા હુમ્મીરસિંહજી, એક રાજબંદિવાનને જેટલો મર્ત્યો જળવાનો લેઈએ અને તેને જેટલી સગવડો મળવી લેઈએ તે સર્વ અમને મળે છે, માત્ર બંદિવાસ વિના અમને ખીલું કાંઈ પણ દુઃખ કે તકલીફ નથી. આપની એ ઉદારતામટિ અમે આપનો દિલોનનથી એહસાન માનીએ છીએ,” ખાને નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો.

“ઉપકાર માનવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી. રાજપૂતોનો એ ધર્મ છે અને તે ધર્મને અનુસરીને વર્તવું એ જ મારું કર્તવ્ય છે. પણ ખાનસાહેબ! તમે પોતાની સત્તાના સમયમાં મેવાડની પ્રજા પર ન્યાય અને સુખની વૃદ્ધિ વર્ષાવવાને બદલે જે અત્યાચારોની વૃદ્ધિ વર્ષાવી છે અને બળાત્કાર આદિ ઘોર અપરાધો કર્યા છે, તેની શિક્ષા ભોગવવાનો તમારો સમય પણ હવે પાસે આવી જાયો છે. ‘નિતની મોલ માલિયાં, હતના બચા રોગ’ એ શિષ્ટ વાક્યનું સ્મરણ કરીને હવે તમારે શિક્ષા ભોગવવાને પણ તૈયાર થઈ રહેવું જોઈએ.”

“આ બહારથી ગોરા જેખાતા પણ અંતરના કાળા ખાનસાહેબે બાદશાહના પ્રતિનિધિ થઈ આવીને મેવાડની પ્રજાને એવી તો રંજાડી છે કે દેહાંત-હૃદય વિના એમના માટે ખીલ એક પણ શિક્ષા ચોગ્ય નથી, એવો મારો તો અભિપ્રાય છે,” કુલિન્દસિંહે કહ્યું.

“હું પોતે પણ એવો જ અભિપ્રાય ધરાવું છું,” હુમ્મીરે કહ્યું.

“ખરું છે, અધિકાર અને સત્તાના મદમાં મહોન્મત્ત યયાથી મારાથી કદાચિત્ કેટલીક ભૂલો કરાયલી હશે, પણ મારા ધારવા પ્રમાણે તે ભૂલો એવી નથી કે, તેના બદલામાં મૌતની સજા જ મને મળવી જોઈએ. મને બતાવશો કે, એવા અક્ષર્ય અપરાધો મારા હાથે શા શા થયા છે?” ખાને કાંઈક નમ્રતા અને કાંઈક અભિમાનપૂર્વક એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને પોતાનો વાંધો રજૂ કર્યો.

“ખીલ અપરાધોને તો હું ધ્યાનમાં નથી લેતો, પણ તમે માલદેવ તમારા કરતાં મોટો અધિકારી હોવા છતાં અને ક્ષત્રિય હોવા છતાં તેની પુત્રી પર બળાત્કારનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એનો તો હું પોતે જ પ્રત્યક્ષ સાક્ષી બોલો છું અને પોતાની એ દુષ્ટ વાસતાને સિદ્ધ કરવામટિ એ પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ યયાથી માલદેવ સામે કાવનાં કરી બાદશાહને બંસેરી તેની પાયમાલીનો ચલ પાડ્યો તમે આદર્યો હતો કે નહિ, એની સામેતી આ દિલ્લીથી આવેલા તમારા જાતબાઈ અને હમમજહબ અમીરજીજી આપી રહે એમ છે,” હુમ્મીરે બરાબર પૂરાવા સાથે તેના પરના પોતાના આરોપ રજૂ કર્યા.

“મહારાજા, આપણું બોલવું અક્ષરેઅક્ષર ખરું છે અને આ બધા આરોપો એના હપ્તર આવી રહે છે. માલદેવ વિરુદ્ધ એણે બાદશાહ પર એક નહિ પણ

અનેક પત્રો લખ્યાં હતા અને તેના પરિણામે જ આજે મને અહીં આવી આ અલુધારી આફતમાં આવી પડવાનો વખત લેવો પડ્યો છે," અમીરસ્લહમ્મીરએ પોતાના પ્રાણને બચાવવામાટે ખાનની મિટ્ટી પહીંદ કરનારાં વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

"સાબાશ, અમીરસ્લહમ્મીર, સાબાશ!! તમે સુસદ્માન હોયા છતાં સચ્ચાઈનો પક્ષ કરી સાચાં વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં છે અને તેટલામાટે હું તમને બેટલો ધન્યવાદ આપું તેટલો ઓછો જ છે. હું તમને અભારે જ આ કારણદ્વારેથી છોડી મુકત, પણ માત્ર એટલામાટે જ નથી છોડતો કે, આ પાપીને ચોના પાપની શિક્ષા ભોગવવાના આનંદદાયક પ્રસંગને લેઈને તમે પણ હૃદયના ન્યાયતું અવલોકન કરી શકો અને એ પ્રસંગતું તમારા બાદશાહને પૂરેપૂરું અને અરેખરું વર્ણન સંભળાવી શકો," હમ્મીરે કઠાક્ષથી કહ્યું.

"મને જો એ પ્રસંગના સાક્ષી ચવાથી સુક્ત રાખવામાં આવ્યો હોત, તો આખો મારા પર ધણો જ આભાર થાત," અમીરસ્લહમ્મીરે માર્યના કરી.

"અફસોસ કે, મારા પર મેલાયલા આ આરોપોથી હું મને પોતાને કોઈ પણ રીતે સુક્ત જાહેર કરી શકતો નથી. હું અપરાધી છું અને તે માટે શર્મિન્દો થઈને સર ઝુકાતું છું. છતાં એટલી આશા રાખું છું કે, ઉદાર ક્ષત્રિય મહારાજા અવશ્ય મારા પાપકર્મોની ક્ષમા આપવા સાથે જ છોડી મૂકવાની કૃપા અને ઉદારતા દર્શાવશે જ," ખાને ઘણી જ સન્મતુર સુદાયી બહાવ્યું.

"પોતાના કાબૂમાં આવેલા દેશ અને ધર્મના સત્તુને હું આજે જતો કરું તો મારા જેવો મૂર્ખ હું પોતે જ કહેવાઈ. હાયમાં આવેલા દુશ્મનને જીવતો ન છોડવો, એ પાઠ અમને સુસદ્માનોએ જ બહાવ્યો છે અને તેથી લાચાર છું કે, ખાનસાહેબ, હું તમને ક્ષમા આપી શકતો નથી. પૃથ્વીરાજ મહુઆણે પોતા પર સાવસાત વાર અઢાઈ કરનાર કટા દુશ્મન શહાણુદીન ગોરીને ફાંતમાં ધાસ લેવડાવીને સાતે વાર ક્ષત્રિયોચિત ઉદારતા બતાવી છોડી કીધો હતો; પણ ન્યારે પોતાના દુર્ભાગ્યની પ્રબળતાથી તે જ પૃથ્વીરાજ શહાણુદીનના પંતમાં આઠમી વાર સપડાયો, તે વેળાએ તેણે એટલી જ માંગણી કરી હતી કે, "શહાણુદીન, મેં તને સાત વાર તારી પ્રાર્થનાને માન્ય કરી છોડી મૂક્યો હતો, તો હવે તું એક વાર તો મને છોડ, અને જો કે ક્ષત્રિય વીર શું કરી શકે છે." એના જવાબમાં શહાણુદીને એટલું જ કહ્યું કે, "પૃથ્વીરાજ, દુશ્મનને સાવસાત વાર છોડીને આજે પોતાના મોતને તે પોતે જ બાલાવ્યું, એ તારી માફ ન કરી શકાય તેવી મૂર્ખતા હતી; પણ મારા હાયમા તારા જેવા સુપડાયલા પ્રબળ સત્તુને હું જીવતો છોડું, એવો મૂર્ખ હું નથી." એ પછીનો બનાવ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે એટલે વધારે બોલવાની અગત્ય નથી. મારા કહેવાનો સારાચ એટલો જ છે કે, જે સુસદ્માનોએ હિન્દુઓને દયા, અનુકંપા કે ઉદારતાનો કદાપિ પરિચય કરાવ્યો નથી, તે સુસદ્માનોને હિન્દુઓ પાસેથી દયા, અનુકંપા અને ઉદારતાની યાચના કરવાનો જશ પણ અધિકાર નથી. 'જેવું વાવો તેવું લણો,' એ ન્યાય પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી હવે તમારે મોતને માન આપીને આ લોકમાંથી પરલોકમાં જવાનો પ્રવાસ કરવો જ પડશે. તમે નિર્દોષ હોત, તો હું કદાપિ આવો કડિન થાત નહિ. અરે, મારો પોતાનો અપ-

સાથ ક્યો હોત તો પણ કહાવિત્ કામા કરત; પણ તમે ગરીબ મનને જે દુઃખ આપ્યાં છે, તેની સંવતો સ્વાદ તમારે માખવો જ લેધએ.” તમને કામા આપતાં હું મારા ધર્મનો, મારા દેશનો અને મેવાડની નિર્દોષ અને અત્યાચારનો લોભ થઈ ખેટલી મનનો મહા અપરાધી યાદ હું અને તેથી જ હું તમારા મઠે કાઈ પણ કરી શકતો નથી.” હમ્મીરે તેને સજ કરવાનાં પૂરતાં કારણો બતાવીને કહ્યું.

ખાન, કાઈ પણ હુસ્તર આપી ગયો નહિ. તેની આંખોમાંથી આંસુઓની ધારા વહેવા લાગી. એમીફ્ફડા પણ ગજરાયેલો તો હતો જ, પણ તેને હમ્મીરનું આશ્વાસન મળેલું હોવાથી તેના સુખમણ્ડળમાં બધું ક ચિન્તાની છટા વધારે પ્રમાણમાં લેવામાં આવતાં નહોતાં.

“ત્યારે હવે આ કાસને શી આજ્ઞા છે?” ફલિન્દસિહે હમ્મીરને ઉદ્દેશીને પ્રશ્ન કર્યો.

“એ જ કે, આવતી કાલે સવારમાં ફાંસીને એક માથેલો તૈયાર કરાવો અને ફાંસીએ લટકાવનારા આડાલોને પણ તૈયાર રાખો. આવતી કાલના સૂર્યાસ્ત સાથે આ પાપીના છવનનો પણ અસ્ત થવો જ લેધએ.” હમ્મીરે આજ્ઞા કરી.

“આપણા સમયમાં તો અપરાધીને ગર્દન મારવાનો જ રિવાજ છે અને આવો રિવાજ નથી. આમ કરવાનું કાંઈ કારણ?” ફલિન્દસિહે આશ્ચર્ય બતાવી પૂછ્યું.

“એમ કરવાનું પણ ખાસ કારણ છે. આ મેવાડબૂમિના આંડાલોની તલવારોમાં પણ એટલી ધર્મેશીલતા સમાયેલી છે કે, અધર્મેથી કદાપિ તે કાઠનો ધાતુ કસતી જ નથી, બહુધા તે રણભૂમિમાં વીરશત્રુઓના કંધિરનું જ પાન કરે છે. આ ખાનનો આત્મા એટલો બધો અપવિત્ર છે કે એના શરીરમાં પેસીને એના કંધિરનો સ્પર્શ કરવાથી કદાચિત્ આંડાલોની તલવારો પણ અપવિત્ર અને પાપી બની જશે અને તે અપવિત્ર તલવારોને ધારણ કરનારાઓ પણ સદાને માટે અપવિત્ર થશે એવો મને બધું સ્લા કરે છે. એટલામાટે જ મેં આ શિક્ષાનો એક નવીન માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે,” હમ્મીરે કારણ બતાવ્યું.

“હવે મારે કાઈ પણ કહેવાનું નથી,” ફલિન્દસિહે કહ્યું.

“બીજું એ કે ખાનને ખાવાપીવાની જે વસ્તુ લેધએ તે પૂરી પાડવું; કારણ કે, આવતી કાલે એના છવનની પકનો સદાને માટે નિર્ધાર્ય થઈ જશે,” હમ્મીરે બીજી આજ્ઞા કરી.

હમ્મીર સાલ્યો ગયો અને ફલિન્દસિહ કાસનહમાં જ બંદવાનની વ્યવસ્થા-મઠે અટકી પડ્યો.

સપ્તમ પરિચ્છેદ

નકામપોશ નાજનીન

સંઘાકાળ યવામાં અઘાપિ અર્ધ પ્રહરનો વિલંબ હતો. ખાનને ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેવાની સંઘળી તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી. કાસનહના દ્વારના બાજુ ભાગમાં એક ઊંચો માચટો ઢિલો કહેલો હતો. તે માચટાવા એક તરફના ભાગમાં એક ઊંચો ચાંભલો હલો કરી તેના શિરોભાગમાં એક આડું લાકડું

બેસાડી તેના છેડે ફાંસીનો દોરડો બાંધીને લટકતો છોડી દેવામાં આવ્યો હતો. માચડાપર જે સ્થળે અપરાધીને ઢોલો રાખવાનો હતો તેની નીચેનું પાટિયું એવી રીતે ગોઠવેલું હતું કે, તે પાટીયાને ખસેડતાં અપરાધી મનુષ્ય એકદમ નીચે લટકતો થઈ જાય અને ગળામાંનો ફાંસો મજબૂત બેસવાથી તત્કાળ તેનો અંત-કાળ પણ થાય. એ જલ્લાહો એ માચડાપર હાથમાં નાખી તલવારો લઈને ઢોળા હતા અને નીચેના ભાગમાં દુમ્મીર તથા દેવલાદ સુત્રિય અધિકારીઓ પ્રજ્ઞ હોતર હતા. સમસ્ત ચિતોડ નગરમાં એ ફાંસી આપવાની ચર્ચા ફેલાઈ ગયેલી હોવાથી પોતાના કૂટુંબોપર જેણે એક વાર જીલમની બચકર વૃષ્ટિ કરી હતી તે ખાનના મૌતનો જલ્લો એવાને ચિતોડવાસીઓની ત્યાં જખરી બીડ જમી હતી, અને તેમાં અનેક પ્રકારની વાતચીતો ચાલતી હતી તથા લોકો પોતાના નફા નફા અભિપ્રાયો દર્શાવતા હતા. તેમાંની દેવલીક વાતચીતના નમૂના અમે અહીં આપીશું તો તે અસ્થાનીય તો નહિ જ ગણાય.

“બાઈ, જોયું? આ અહીંનું કુર્ચું અહીં જ છે. આ મિયાં સાહેબ ચાર દિવસના અધિકારમાં તો રૂલાઈને ફાળકા જેવા બની ગયા હતા, પણ આજે ગળામાં ફાંસો પડશે, ત્યારે જ ખબર પડશે કે, ઈશ્વરનો ન્યાય કેવો અપસપાત છે તે,” એક માણસે પાસે ઊભેલા પોતાના જાળખીતાને સંબોધીને કહ્યું.

“કરવું તેવું બરવું અથવા તો કરણી તેવી પાર ઊતરણી એ આપણી કહેવતો કાંઈ એટલી તો નથી જ. ઇલાકે પાપો એવાં હોય છે કે તેમની શિક્ષા પરલોકમાં ભોગવવી પડે છે અને કેટલાંક પાપો એવાં તીવ્ર હોય છે કે તેમનું શાસન આ લોકમાં અને આ અવતારમાં જ ભોગવવું પડે છે; એવો જે આપણા શાસનો સિદ્ધાંત છે તેની સત્યતાનો આજે પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે,” તે ખીજાએ પોતાનો વિચાર દર્શાવીને તેનાં વાક્યોને પુષ્ટિ આપી.

“પણ બાઈ, આ દેહાંતકાળની શિક્ષાથી આપણે તો વિકન્ન છીએ; કારણ કે, એથી તો જે અપરાધમાદિ એ અપરાધીને શિક્ષા કરવામાં આવે છે, તે જ અપરાધનો શિક્ષા કરનાર પોતે પણ બાળી થાય છે અને જ્યારે એમ જ છે તો પછી શિક્ષા કરનારને પણ એ શિક્ષા શામદે ન થવી જોઈએ?” એક ત્રીજાએ વળી પોતાનો તૃતીય અભિપ્રાય દર્શાવીને મુખમહાબમાં ગંભીરતાની છાયા લાવવાનો દંબ દેખાડ્યો.

“ત્યારે શું આપનો એવો અભિપ્રાય છે કે, કોઈ પણ અપરાધી અને પાપી મનુષ્યને શિક્ષા કરવાનો રાજાને અધિકાર છે જ નહિ?” ચોથાએ સવાલ કર્યો.

“જ નહિ, મારું કહેવું એમ નથી કે, અપરાધીને રાજાએ શિક્ષા ન જ કરવી જોઈએ અને રાજાને તેવો અધિકાર નથી જ. કિન્તુ મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે, મરણની શિક્ષા ન આપતાં કારણહવાસ કિંવા દેહાંતકાંડ આપવો, કે નેથી જો તે ખરો અપરાધી હોય તો તેને પશ્ચાત્તાપ કરીને બંધિયમાં પોતાનો જીવનને સુધારવાનો પ્રસંગ મળી શકે,” ત્રીજાએ ચોથાની સંકાનું સમાધાન કરતાં જણાવ્યું.

“હીક છે, પણ અપરાધીને શિક્ષા આપનાર પણ અપરાધી છે એવો જ મારો સિદ્ધાંત હોય, તો તો એ પ્રમાણેની સૌમ્ય સિદ્ધા આપનાર પણ

તેટલા પ્રમાણમાં, તો અપરાધી થવો જ નેહાયે. પણ એમ માનવામાં નગારી ભૂલ થાય છે. અપરાધીને શિક્ષા આપનાર ને અન્યાયથી શિક્ષા આપતો હોય, તો જ તેને અપરાધી ગણી શકાય. ને અપરાધીને શિક્ષા આપવાનો નિયમ બંધ થાય તો અવશ્ય દેશમાં અસબકતા અને અત્યાચાર થવા જ નેહાયે. પછી તો એમ જ થાય કે, નિર્બળ બિચારી મરી જાય અને તૃણ અને જે બળિયા હોય તે પોતાના જે ભાગ બતાવીને પારકે પૈસે દીવાળી કરી, લાગડધિત્રા કર્યા કરે; કારણ કે, શિક્ષાનો ભય તો હોવાનો જ નહિ. સત્ય તત્ત્વ એ છે કે, ન્યાયની સભામાં ન્યાયના કાંદામાં અપરાધ અને અનપરાધનું તોલન કરી ને અપરાધ સિદ્ધ થાય તો અવશ્ય તે અપરાધીને શિક્ષા આપવી જ નેહાયે અને નિર્દોષ મનુષ્યને છોડી દેવો નેહાયે. ને ન્યાયી ગણાતો રાજ પોતાના આ કર્તવ્યનું પાલન ન કરતાં વિનાકરણ લોકોને શિક્ષા આપતો હોય તો પછી તે અપરાધ કરે છે, એમ માનવામાં આપણે દોષી નથી. આ પાપી ખાનનાં પાપો એટલાં બધાં પ્રસિદ્ધ છે કે તેમણે પૂરાવાની જરૂર નથી અને તેથી મહારાણાએ તેને શિક્ષાનો જે પ્રબંધ કર્યો છે તે યોગ્ય જ છે,” ચોધાયે કહ્યું.

“ન્યાય અન્યાય અને લોકોનાં સુખસગવડોની વાર્તા તો સારી છે, પણ જે મનુષ્ય માણુ, આપી શકતો નથી તે મનુષ્યને ખીબના માણુ લેવા જેવી શિક્ષા કરવાનો અધિકાર જ નથી તે તો ચોક્કસ છે,” બીબાયે કહ્યું.

કુલિન્દસિંહ અને ચાર મહેરેળીરો ખાનને લઇને માચડાપર આવી લાગ્યા. અમીરજીભાઈ પણ સાથે જ હતો, પણ તેના હાથ પગોમાંથી બેરીઓ કાઢી નાંખવામાં આવી હતી. તેણે વસ્ત્રો પણ પોતાનાં જ મહેરેલાં હતી, બદલેદીનખાન એક સમયમાં ચિતોડમાં અદ્વિતીય વૈભવ ભોગવતાર અને ગર્ભવતીઓના ગર્ભ-પાતનો હેતુ મનાતો ચિતોડનો સુસદ્માન સુખો અત્યારે એક દીન અને દીન જન પ્રમાણે મેવાડની પ્રજાસમક્ષ હાજર થયો હતો; તેને ગળાથી પગસૂધી કાળી ઇન્દર અને કાળું મહેરણુ, કાળો પોશાક મહેરાવવામાં આવ્યો હતો, અને મોટું ઘુઠું રાખવામાં આવ્યું હતું. માચડાપર આવતાં જ પોતાના મરણ કાળને પાસે આવેલાં જોઈ ખાનતા ચરીરમાં અને ખાસ કરીને પગોમાં બહુ જ બારીકું થવા લાગ્યો. તેના મોઢામાંથી અચાનક એ સખ્દો નીકળી ગયા કે, “યા અલ્લા! આ મારી શી હાલત! કેહું કમકમાટી ઉપજવનારું મૌત!”

“નમારામટિ જે મૌત આવ્યું છે, તે કમકમાટીભરેલું લાગે છે; પણ ત્યારે તમે ગરીબ મૂલના મૌત બનીને જતા હતા ત્યારે તેમને પણ તમે એવા જ કમકમાટીભરેલા દેખાતા હશે, એનો તમે કોઈ વાર વિચાર કર્યો હતો કે? તમને તો ઇન્સાફની મદદથી ગુનાહોની જ સજા આપવામાં આવે છે, પણ તે તમારા ભુલમના શિકાર થઈ પડેલા જેગુનાહોની હાલત કેવી થઈ હશે, એનો બિચાર અત્યારે કદાચિત્ તમારા મગજમાં આવતો હશે. સર્વ મનુષ્યોના હૃદયની લાગણી એકસરખી જ હોય છે. જેહું દુઃખ આપણને થાય છે તેહું જ ખીબને પણ થાય છે; પણ અફસોસ કે, સ્વાર્થ અને ક્ષણિક વિકારોથી ઉન્મત્ત તથા અંધ બનેલા તમારા જેવા પામર જીવો ખીબનાં દુઃખોની પરવા નથી કરતા અને પોતાને અમર, અક્ષય માનીને ખીબને ગમે તેમ પીચા કરે છે. અરે, તારા

ખીન દોષ અને અપરાધોની વાત તો દૂર રહી, પણ જે કેટલીક હિન્દુ અબળા-
ઓના પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિયતમ પાતિવ્રત્યનો નારા કર્યો છે, તેઓની એક-
એક અબળાના પાતિવ્રત્યના નારાના બદલામાં તારા જેવા હજારહજાર બદલ-
દીનોના પ્રાણની આહુતિ આપવામાં આવે, તેપણ તે શિક્ષા ઓછી ન કહી શકાય.
મુસલમાની ધર્મ તો સાચો છે, પણ તારા જેવા પાપીઓએ ન તે ધર્મને લોકોમાં
હલકો પાડ્યો છે અને સમસ્ત મુસલમાનોને કલંકીત કર્યો છે,” હમ્મીરે અત્યંત
રૂપમાં આવીને લાંબું ભાષણ કર્યું.

“મહારાણા, આપનાં વચનો સત્ય છે. જવાનીના જોરમાં અને મળેલો
ઓહદાના તોરમાં મેં જે જે જીત્યો કીધો છે, તેથી લોકોની લાગણી કેટલી
બધી દુઃખાઈ હશે એવું ચિત્ત હવે મારી આંખો આગળ ધરાવત તર્યો કરે છે,
હવે મારા મનમાં ધણેજ પશ્ચાત્તાપ વાય છે, પણ એ પશ્ચાત્તાપ રાંઝ્યા પછીનો
હલપણ જેવો હોવાથી વ્યર્થ છે. જે કોઈ પણ નાદાન ઇસ્માન ખીનને દુઃખી
જેઈ પોતાના સુખથી મગરબર બની સદા હસ્યા કરે છે, તેમણે યાદ રાખવું
જોઈએ કે,

‘કોઈ હન્સે પૂછે કે, અય હોરાવલો;
કિસ હમ્મીરપર તુમ ખડે હૈસ રહે હો?
પુરા વક્ત બેડેયે આનેકો હય જો;
ન છોરગા સોતોંકો ઓર જગતોંકો.
બચોગે ન તુમ ઓર ન સાથી તુમહારે;
અગર નાવ ફૂખી, તો ફૂખેયે સારે.’

મારી નાવ આ ક્ષણે ફૂજવાની તૈયારીમાં છે અને બચાવનાર કોઈ પણ
નથી. હું કાળસુખો અલ્લાહની મદદ માગતાં પણ ચર્મઈ છું. બસ અંતે મારા
મુસલમાન બાઈઓને મારો એ જ ઉપદેશ છે કે,

‘બદ કામકા અંતમ કયા હોતા હય જન લો;
હો જન ઇસ્તરહ અગર ગયરોંકી જન લો;
બદકારીસે બચો મેરા કહના ચે માન લો;
ત્રેકીકી રાહપર ચલો, નામો નિશાન લો;
ચારખુ! અસારકો તહી ચુનાહોસે બચાકે;
નેકી સિખા હય અર્જ ચહી સરકો સુકાકે.’

બદકરીનખાને એ વાક્યો હમ્મીરને જલ્લાલો આગળ પોતાનું માથું નમાવી
દીધું. તેનાં મેત્રોમાંથી અશુની અરુખલિત ધારા ચાલ્યા ન કરતી હતી.

“બદકરીનખાન, તમારી કોઈ પણ ઇચ્છા, માત્ર શિક્ષાની માફી વિના, હોય
તો તે પૂર્ણ કરવાને હું તૈયાર છું,” હમ્મીરે કહ્યું.

“આ સંજયી ન હું પાપોથી છૂટી જાઉં અને અલ્લાહના દરબારમાં રાજે-
કયામતમાં અને દોનખમાં જવાની સજા ન મળે એટલી ન મારી ઇચ્છા છે/
લા કલાહો ઇસ્લિલાહ મહંમદ ચા રસૂલ ઇસ્લાહ,” ખાને જવાબ આપીને
ક્ષમાનો હમ્મીરે કર્યો.

“આંડાલો, ત્યારે હવે ચાલણીથી તમારા કામની સમાધિ કરી નાખો,” હમ્મીરે જલ્લાદોને દુકમ કર્મોળ્યા.

મહારાણાનો દુકમ મળતા જ જલ્લાદોએ ખાનના માથાપર કાળી ટાપી પહેતાવી દીધી. એ ટાપી એટલી લાંબી હતી કે, તેથી ખાનનું મોઢું અને છાતી સુધીનો ભાગ દેકાર્થ ગયાં. એટલી મોટી ટાપી પહેરાવવાનું કારણ એ જ કે, ગળામાં ફાંસો પડ્યા પછી અને લટકી જવા પછી ફાંસીએ ચઢનારનું મોઢું બચ-કર બાંતી નય છે અને તેની ઝબ બહાર નીકળી પડે છે, તે દેખાવને જોઈને મેક્ષકોના હૃદયમાં ત્રાસ અને કમકમાટીનો આવવાત ન થાય. ટાપી પહેરાવ્યા પછી એક જલ્લાદે તેના હાથ બાંધ્યા અને બીજાએ રેશમની દોરીનો ફાંસો તેના ગળામાં નાખી દીધો. “પાટીયું કાઢી નાખો,” કલિન્દસિંહે આજ્ઞા કરી. જલ્લાદોએ નીચે આવીને પાટીયું છડકાવવા માંડ્યું. એટલામાં ત્યાં એકઠા થયેલા લોકોમાં એક પ્રકારનો વિલક્ષણ કોલાહલ ચલે સંભળાયો અને તેથી બધાનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું. લોકોની લીડને હટાવીને જોરથી એક અખળા ફાંસીના માથાકા પાસે આવવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય એમ જોવામાં આવ્યું. હમ્મીરે પેતાના સૈનિકોદ્વારા તે અખળાને આવવાનો માર્ગ દર્શાવી આપ્યો. તત્કાળ એક નકાળપોશ ઔરત (સુરખાથી જેનું મોઢું ઢાંકેલું હોય એવી સ્ત્રી) ત્યાં આવી લાગી. તે ઔરતે આવતાંની સાથે જ પ્રાર્થના કરી કે, “થોડા વખતને મટિ આ અપરાધીને ફાંસી આપવાનું કામ સુલતવી રાખો અને મારી પ્રાર્થના સાંભળી લ્યો. હું દોડતાં દોડતાં યાત્રી ગઈ છું મારે પ્રથમ મને થોડી વિશ્રાંતિ લેવા જો.”

એ સ્ત્રીએ માથાથી થગ સુધી કાળો પોવાક પહેરેલો હતો. કાળો ધાધરો, કાળી સાડી, કાળી ચોલી અને કાળો નકાળ. એને આપણે હૃષ્યવસના વનિતાનું નામ પણ આપી શકીએ. તેની ખોલવાની છઠા અને તેના મધુર સ્વરને જોતા તે અવશ્ય તરફ વળી સુંદરી હોવા જોઈએ, મોઢું અનુનાત કરી ચકાવ હવ. માત્ર નકાળ આડો હોવાથી તેના સુખનું કશું જ શંકા નહોતું. હમ્મીરે તેના વચનને માન આપીને ફાંસી આપવાનું સુલતવી રખાવ્યું અને તેને બેસવામટિ આસન આપ્યું. તેણે વિશ્રાંતિ લીધા પછી હમ્મીરે સ્વલ્પવાચી પૂછ્યું કે, “બાઈ, આપની શી પ્રાર્થના છે, તે સત્વર કહી સંભળાવો; કારણ કે, સંધ્યાનો સમય પાસે આવતો નય છે અને અમારા કામમાં ટીલ થાય છે. રાત પડી જશે, તો ફાંસી આપવાનું કામ આવતી રાત્રીપર કારણ વિના જ સુલતવી રાખવું પડશે. આશા છે કે તમે વધારે વખત લેશો નહિ.”

“મહારાણાજી, મારું થોડું બોલવું જ ને આપના મનમાં મારા ધારવા પ્રસાદેનું પરિણામ ઉપજવી ચકરો, તો કદાપિ હું આપનો વધારે સમય લેવાની નથી. જે અપરાધીને અત્યારે મરણની શિક્ષા આપવામાટે અહીં લાવવામાં આવ્યો છે, તેના અપરાધો આઢિથી અંત પર્યંત મારા નજીવામાં હોવાથી મારે તેના બચાવમાં એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર કરવો નથી. છતાં પણ મારી એ જ પ્રાર્થના છે કે, એવા બંદકર અપરાધીની ક્ષમા આપીને આપ એને છોડી મૂકો અને જીવનદાન આપો,” તે નકાળપોશ ઔરતે પ્રાર્થના કરીને નમ્રતાથી કહ્યું.

“બાઈ, તમે એના અપરાધોને સ્વીકારો છો અને એને છોડી મૂકનાર પ્રાર્થના કરો છો, એનું કારણ શું છે તે હું સમજી શકતો નથી,” હમ્મીરે આશ્ચર્યથી ઉદ્ગાર ફાટ્યો.

“કારણ એજ કે, વૈરનો બદલો લેવો એ માનુષી સ્વભાવ છે અને અપરાધો અથવા તો અપરાધોની ક્ષમા આપીને સુત્રપર ઉપકારનો ભાર બદાવવો એ સ્વભાવ દેવોનો છે. હું આપને દેવાંશીય સ્વભાવને વ્યક્ત કરવાની, ‘આશ્ચર્યના કરું છું,’ તે સીએ યુન: પોતાના મતનું સમર્થન કરીને કહ્યું.

“પણ હું દેવ નથી, કિન્તુ મનુષ્ય છું. મનુષ્ય મનુષ્યનોજ સ્વભાવ બતાવી શકે છે,” હમ્મીરે કુદ્ધિવાદ કર્યો.

“નહિ, મહારાણા ! એમ નથી. આ ખાત પણ મનુષ્ય જ છે, છતાં એણે રાક્ષસના સ્વભાવનોજ પરિચય કસાવ્યો છે. અર્થાત્ જેવી રીતે કોઈ મનુષ્ય પોતાનાં અપરાધોથી રાક્ષસને પણ લગવી નાખે છે; તેવી જ રીતે જો મનુષ્યની ઇચ્છા હોય તો પોતાની સજ્જનતાથી તે દેવોના કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠતા મેળવી શકે છે,” તે સીએ હમ્મીરના સિદ્ધાંતનું ખંડન કરીને કહ્યું.

“પણ એને હું મારા વૈરના બદલામાં આ શિક્ષા કરતો નથી; કિન્તુ મેવાડની પ્રજાના એણે જે અપરાધો કર્યા છે, તેની જ આ શિક્ષા છે. એને છોડી મૂકવાનો કે ક્ષમા આપવાનો અધિકાર મારો નથી, એ અધિકાર મેવાડની પ્રજાનો છે. હું રાજા છું ખરે, પણ જેના મનમાં પ્રજાના સુખ દુઃખના વિકારો ન થતા હોય અને જે પ્રજાના દુઃખે દુઃખી અને પ્રજાના સુખે સુખી ન થતો હોય તે રાજા નામનં યોગ્ય નથી, એ તો આપ બાણેતાંજ હશે. રાજા તે પ્રજાનો વગર દામનો ગુલામ છે, એ તત્ત્વને ભૂલી જઈને જોઈએ નહિ, વળી એ અહિંથી દૂરી મારા દેશપર, આ મેવાડપર નવી આકૃત લાવવાનું કૃત્ય કરશે, એ પણ ભૂલી જઈને જોઈએ નહિ,” હમ્મીરે પોતાના ધર્મ અથવા કર્તવ્યનો ઉલ્લેખ કરીને કહ્યું.

“મેવાડની કિમ્મતના સમસ્ત ભારતવર્ષની પ્રજા મહારાણા બંધન અને રાજનિષ્ઠ છે. તે રાજાને દંધરનો અંશ માને છે અને તેથી રાજા જે કાંઈ પણ કરે તે પોતાના કલ્યાણમાટે જ કરે છે, એમ પ્રજાનો વિશ્વાસ છે. એટલામાટે જો આપ અભારે આ ખાતને છવનદાન આપશો, તો મારો નિશ્ચય છે કે, પ્રજા એમાં લેશ માત્ર પણ વિરુદ્ધતા દર્શાવવાની નથી જ. વળી હું એને છોડી મૂકવાની બહામણ અથવા માગણી કરું છું, તેનાં બીજાં પણ અનેક કારણો છે. એ અભારે મરી જશે, તો એના મનથી આખી દુનિયા જ મરી ગયેલી છે, એટલે જીવમના પાયાપર ચણાચણી સુસહમાની રિયાસતની હમારત થોડાં વખતમાં જ દેવી રીતે દૂરી પડવાની છે, તે એની આંખોપર એ જોઈ શકશે નહિ; જો એ કમળત જ હશે, તો આપની બહોળલાલીને જોઈ જોઈને બળી મરવાનો મસંજ પણ એને મળશે નહિ અને જો અસીલ હશે તો પોતાનાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરીને આપનો આભાર માની આપની ઉદારતા અને શૂરવીરતાની પ્રશંસા કરવાનો સમય પણ એના હાથમાં રહેશે નહિ. મારી તો એ જ માગણી છે કે, એને છોડી મૂકો અને દિલ્લીમાં જઈ બાદશાહને અહીંની બધી વાર્તા છાવવા લો. અવશ્ય એક વાર સુસહમાનો મેવાડપર ચઢી તો આવશે જ, પણ

હવે તેમની જાણનાલીનો સર્વ અસ્ત થવાની આણીપર આવી ચૂકેલો હોવાથી તેઓ પરાજિત થઇને જ પાછા જશે, એ મારી વાણી અંતરેઅંતર સત્ય છે અને તેમાં વિશ્વાસ રાખવાનો આપને મારો દૃઢ આગ્રહ છે. મૌતની આણીપર તો એને લાવીને જાણે રાખવામાં આવ્યો છે, એટલી શિક્ષા એના માટે જો સમજતો હોય તો કાંઈ પોડી નથી,” તે સ્ત્રીએ પોતાના આગ્રહને વધારે અને વધારે દૃઢ બનાવીને કહ્યું.

“પણ ખાઈ, આ ઘર અપરાધીની વધીલાત કરનાર તમે પોતે કોણ છો, એ કૃપા કરીને જાણાવશો?” હમ્મીરે ખીતે પ્રશ્ન કર્યો.

“જો હું અત્યારે જાણાવીશ નહિ, એટલું કહેવું જ આ વખતે ખસ થશે કે, હું મેવાડની અને મેવાડના મહારાજાની હિતેષિણી છું અને દેશના હિત-માટે મેં મારું જીવન અને મારું યૌવન અર્પણ કરેલું છે જે મારા વસનમાં આપને વિશ્વાસ હોય, તો આને છોડી મૂકો અને પછી હું આપને શુભ આવાસ-માં મારી આજખાણ આપીશ અને વિશેષ જે કાંઈ કહેવાનું હશે તે કહી સંભળાવીશ,” તે સ્ત્રીએ પોતાના અતિમ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા ને હમ્મીરના મુખ-મંડળમાં યતાં પરિવર્તનોનું તે જ્ઞાનથી અવલોકન કરવા લાગી.

મહારાજાના મનમાં તે સ્ત્રીના બોલવાનું કાંઈક પરિણામ થઈ હોય એમ લોકોના નેવામાં આવ્યું: કારણ કે, હમ્મીર ગહન વિચારમાં પડી ગયો હતો અને તેના મુખમંડળમાં જંજીરતાની છાયાનો આનિર્ણવ થયો. કટલોક સમય તિરતબ્ધતા અને મૂકતામાં જ વીતી ગયો. લોકો હમ્મીરના વિચારો રાખેદોદાર જાણવાને બહુ જ આતુર થયા હતા. અચાનક હમ્મીરે સર્વ જનેને ઉદ્દેશીને કહેવાનું શરૂ કર્યું કે,

“મારા રાજજક્ત મનજનો, આ કોઈ અજાત અબળાએ જે પ્રાર્થના કરી છે તેમાં કાંઈ પણ સહસ્ય તો અવશ્ય રહેલું જ છે, અને તેથી ખાનને તેણે મારા પોતાના જે અપરાધો કર્યા છે તેમની શિક્ષાથી મુક્ત કરું છું; પણ મનની તેના હાથે જે કાંઈ હાનિ અને અપ્રતિષ્ઠા થયેલી છે, તે માટેની ક્ષમા આપવાનો અધિકાર મારો નથી. જે મન પોતે જ તેની ક્ષમા આપવાને તૈયાર હોય તો પછી એને શિક્ષાથી મુક્ત કરવામાં કાંઈ જાતનો વાધો નથી.”

“જો અમારા સિરચ્છત્ર મહારાજાને એને છોડી મૂકવાનું યોગ્ય લાગતું હોય તો અમારો કરો પણ વાધો નથી. મહારાજાજી જે કાંઈ પણ કરે તે અમને માન્ય અને સિરસાવંશ છે,” મનજનોએ ગગનચોદક ગર્જના કરીને પોતાની અનુમતિ દર્શાવી.

“મારા પ્રાણપ્રિય મનજનો, તમાની આ વીરોન્નિત ઉદારતા અને રાજ-નિષ્ઠાનો અનુભવ કરી હું મને પોતાને તમારો આભારી થયેલો માનું છું,” એમ કહીને હમ્મીરે આંડાલોને કહ્યું કે, “આંડાલો, જો અપરાધીને મુક્ત કરો અને આ કાળો વસ્ત્રો ઊતારીને એને એનાં પોતાનાં વસ્ત્રો પહેરવામાટે આપી દો.”

“મહારાજાજી, આપનો આભાર કયા રાખેદોમાં માનવો એની અત્યારે મને સૂઝ પડતી નથી. હવે જો હું અસ્વ હોઈશ તો હિન્દુ લોકોને અને હિન્દુ-ધર્મનો કદાપિ છળ કરવાનો નથી,” ખાને રાણાનાં ચરણોમાં પડી અશ્રુ વર્ષાવીને પોતાની કૃતજતાનું દર્શન કરાવ્યું.

અનુચર સ્વાભાવિક જ પોતાના કર્તવ્યજંબનમાં મગ્ન થઈ ગયેલા હોય છે અને તેથી તેનો એ કર્તવ્ય જાતવ્યા વિના છૂટકો જ થતો નથી. એ નિયમને અનુસરીને દરબારના કાર્યની પરિસ્થિતિ યતાં જ તે દરબારનો પેશકાર બાદનાદ સમગ્ર ઉપસ્થિત થયો અને કોર્નિશ કરીને નમ્રતાથી કહેવા લાગ્યો કે, “પ્રહલાદ આલમપનાદ, ચિતોડથી એક ઘોડેસ્વાર દોડતો આવેલો છે અને તે ને એક પત્ર લઈ આવ્યો છે તે રૂઝમુશ્કળ આલીનહનાં દેખોમાં પેશ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. તે ફર્માન થાય તો આ ખાદિમ તેને હુલ્ફેવાલાની જનાખમાં હાજર કરું.”

“કેવળ તે પત્ર લાવીને જ મને ખતાવે,” બાદશાહે કાંઈક અસ્વસ્થતાને બાવ દર્શાવીને આજ્ઞા આપી.

પેશકારે કાગળ લાવી આપતાં જ બાદશાહે પોતાના દુબાખીઆને તે પત્ર વાંચવાની આજ્ઞા કરી. તે પત્રમાં નીચે પ્રમાણેના સમાચાર હતા:

“ફાઈશુલ શુક્રવરનાં અષ્ટમીને દિવસે અહમ્મદાબાદ મધ્ય રાત્રિના સમયે કાફિર લોકોની એક ટોળીએ બદરૂદીનખાનના મકાનપર એકાએક હુલ્લો કર્યો. તે રાત્રે બદરૂદીનખાનના ગૃહમાં નાચિકાના નૃસ અને ગાયનનો સમારંભ હોવાથી સર્વ સુસંસ્કારો તેના રંગમાં જ નિમગ્ન થયા હતા. રાત્રિનો સમય હોવાથી ખાન નિદ્રાવશ હતો. એટલે કાફિરો કિલ્લાના ક્યે વખતે પેશા આવ્યા, એની અમને ખબર પડી શકી નહિ. સર્વત્ર માર કાપનો વ્યાપાર આરંભાયો અને લોકોએ જાગીને જોયું તો કાફિરો બદરૂદીનખાનને બદિવાત્ બનાવી લઈ જતા તેમના જોવામાં આવ્યા. કાફિરોની સખ્યા મોટી હોવાથી ચિતોડનો કિલ્લો તેમણે સર કરી લીધો છે. અમારી હાલત ધણી જ ખરાબ છે. ચાહનચાહ આલમપનાદ અમારું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે.

ચિતોડમાંના ગમગીન સુસંસ્કારો”

પત્રમાંના આવા સ્નાનના સમાચાર સાંભળતાં જ બાદશાહ કોપથી લાલ-પીળો બની ગયો અને આવેશમાં જ કાંઈક હફગાર કાઢવા જતો હતો, તેવામાં દરબારના દ્વારમાં કાંઈ કોલાહલ સંજાયા. એક ગાંડો માણસ દરબારમાં આવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો અને દ્વારપાળ તેને અટકાવીને બોલો હતો. અંતે તે ગાંડા માણસનો વિજય થયો. દ્વારપાળને એક ધડો મારી જમીનપર પડ્યોને તે દરબારમાં આવીને હોસો રહ્યો. તે માણસના વસ્ત્રો અનેક સ્થળમાં ફાટી ગયેલાં હતા, માથાપરના વાળો આમતેમ વિખરાયલા હતા અને તેમાં ધૂળ પણ પુષ્કળ ભરાયેલી હતી. તે ક્રુધા અને પિષાસાવદે પણ અત્યંત પીડાયેલો હોવા તેમણે એવો તેના શુષ્ક તરીર અને નિસ્તેજ સુદાને લેતાં પ્રત્યક્ષ ભાસ થતો હતો. દરબારમાં આવતાં જ તે પ્રથમ તો સર્વ વ્યક્તિઓને એક ધ્યાન અને તીવ્ર દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો અને સાર પછી ડોઢી વાર ચૂંચી ગહન વિચારમાં નિમગ્ન થઈને એકાએક બોલી ઊઠ્યો કે, “આ દિલ્લીના ચાહનચાહ અલાદદી-નનો જ દરબાર છે કે ધીમ કોઈનો?”

“આ દિલ્લીના આલીનહ બાદશાહનો જ દરબાર છે,” પેશકારે જવાબ આપ્યો.

“તે એમ જ છે તો બાદશાહ પોતે કેમ ક્યાંય દેખાતા નથી?” તે ગાંડા માણસે પાછો વિલક્ષણ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“જો ગાંડા માણસ, તારા આ સવાલથી ધારી શકાય છે કે, તારી બુદ્ધિ કેમ છે નથી. જો તારી બુદ્ધિ કેમ છે હોય, તો આ હિન્દુસ્તાનના તખ્તને શોભાવતા બેઠેલા બાદશાહ સલામતને હું આગળથી અને જોઈ ન શકે એ અને જ કેવી રીતે?” પેશવારે ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“નહિ, નહિ; એ બાદશાહ નથી તમે અને ભૂલમાં નાખ્યા છો. યાપ આપો છો. એ તો સિંહની જગ્યાએ કાંઈ શિયાળું જ આવીને બેઠું હોય એમ જ દેખાય છે. જો બાદશાહ અલાહદીન જેવા રોડે નર આજે દિલ્લીના તખ્તને શોભાવતો હોય, તો સુદીબર ભેળીયા રાજપૂતો ચિતોડનો કિલ્લો જોતજોતાંમાં પોતાના કબજામાં લઈ શકે ખરા કે? અરે, એટલું જ નહિ પણ બાદશાહના સુખેદારને અને અમીરકલ્હણને ઘોળે દિવસે કાફિરા ફરસીને લાકડે લટકાવી શકે ખરા કે? અફસોસ, બાદશાહ અલાહદીનના બુનરી જવાથી જ મુસલમાનોની આવી બુરી હાલત થવાં યામી છે અને.....”

તે ગાંડો માણસ આગળ બોલવા જતો હતો; પણ વચ્ચે જ પોતાના આવેગને રોકી ન શકવાથી બાદશાહ બોલી ઊઠ્યો કે, “શું સુખેદાર બાદશાહના અને અમીરકલ્હણને કાફિરાઓ તારી નાખ્યા છે અને ચિતોડનું રાજ્ય તેમણે બાદશાહની સત્તા પાસેથી છીનવી લીધું છે?”

“ચિતોડનું રાજ્ય તો તેમણે લીધું જ છે, પણ મને લાગે છે કે, જે વખત ત્યજ છે તેમાં તેઓ દિલ્લીનું તખ્ત પણ છીનવી લેશે અને મુસલમાને તેઓ જેવા સ્વપ્નમાં પ્રથમ હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા હતા તેવા સ્વપ્નમાં જ પાછા તેમના દેશમાં કે પછી હોજખ અથવા જન્નતમાં રવાના કરી દેશે,” તે ગાંડાએ એક ક્ષણ હાથ ધરીને કહ્યું; “પણ બાદશાહના અને અમીરકલ્હણ મરી ગયા નથી. તેઓ કાફિરાના હાથમાંથી સહીસલામત છટકી ગયા છે અને આત્મારે આ ધણીયે પોતાના વેરનો બદલો લેવાને એક પગે તૈયાર છે; પણ જો લશ્કરની જોઈતી મદદ તેમને મળી શકે તો. તેઓ પોતાના એકલા હાથે કાંઈ પણ કરી શકે તેમ નથી.”

“તેઓ ક્યાં છે?” બાદશાહે આતુરતાથી પૂછ્યું.

“જેને તમે સર્વ ગાંડો ધારો છો અને ખરેખર જો રાજપૂતો પાસેથી વેરનો બદલો ન લેવાય તો જો ગાંડો થવાની તૈયારીમાં છે, તે મેવાડનો સુખેદાર બાદશાહના ખાકસાર આ તમારી આખો આગળ જ દરબારમાં બેઠેલો છે અને અમીરકલ્હણ ખીમાર પડી જવાથી તેને ઘેર મોકલી આપવામાં આવ્યો છે,” ગાંડાએ જવાબ આપ્યો.

“શું બાદશાહના તમે પોતે?” બાદશાહે પૂછ્યું.

“હા હો, લોકો એમ કહે છે ખરા,” બાદશાહે ગાંડાને ધાળે તેવા જ સ્વપ્નમાં જવાબ આપ્યો.

“અફસોસ કાફિર રાજપૂતોએ તમારી આવી બુરી હાલત કરી નાખી? કાંઈ ફિકર નહિ હવે હું તેમના એક ફત્વેને પણ જીવતો રહેવા દેવાનો નથી. એક નાની ભૂલનું કેટલું ભયંકર પરિણામ થાય છે, તે અહીં જોવાનું છે. દગલબાજ, લટારો અને બરા જેટલો બદમાશ હમ્મીર આટલા મોટો સાહસ

આવતાં જ કઠિયારને ખોલાવી તેના હાથમાં એક સોના મોહોર આપી તેણે કહ્યું કે, “બાઈ, આ તારી મેહનતનો બદલો. હું હવે રત્ન લઉં છું.”

“મુરખી, પાછા કાઠ વાર દિલ્લીમાં પધારે તો આ ગરીબના ઘરમાં જીવતરને,” તે કઠિયારએ નમ્રતાથી કહ્યું.

“જેવી ભવિષ્યતા,” એ પ્રમાણેનો જવાબ આપી તે પુરુષવેશધારિણી મનદા અશ્વારુઢ યજ્ઞને ત્યાંથી ચિતોડની દિશામાં પ્રયાણ કરવા લાગી. પ્રયાણ કરતી વેળાએ તેના મુખમાંથી કેવળ એટલા શબ્દો જ સંભળાયા કે, “સર્વે પોતાના સ્વભાવનો પરિચય કરાવ્યો છે તો હવે તેનો વધ કરવો જ લેઈએ.”

* * * * *

અઘાઈદીને ચિતોડપર ચઢાઈ કરવાનો જે નિશ્ચય કર્યો હતો તેમાં તે સમયે સલ્તનતમાં મહા પ્રબળ થઈ પડેલા પ્રતિ-સુલ્તાન મલેક કાફૂર રાજ નહોતો. કારણ કે, તે કાઠ પણ ઉપાયે બાદશાહને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરીને પોતે જ બાદશાહ થવા માગતો હતો અને જે બાદશાહને દિલ્લીમાંથી જવા દેવામાં આવે તો તેના એ સ્વાર્થની સિદ્ધિમાં વિલંબ થવાનો સંભવ હતો. છતાં આ લઠાઈ કાફિર વિધર્મીય હિન્દુઓ સાથેની હોવાથી અને એમાં ધર્મનો મત્ત સમાયલો હોવાથી કદાચિત્ મદદ વિરુદ્ધતા બતાવતાં મુસલમાનો વિરુદ્ધ થઈ નશે, તો બનેલી બાજુ ધ્રુવમાં મળી નશે, એવી રીતે લીંબે આ બાબતમાં તેણે પોતાનો કાંઈ પણ વાંધો બતાવ્યો નહિ અને પોતે પણ લઠાઈમાં સાથે જવામાં જ તૈયાર થયા. ત્રીજે દિવસે બાદશાહ અઘાઈદીન પોતાના મહા-ભારત સૈન્ય સાથે વાજતેજાવતે ચિતોડપર ચઢાઈ કરવાના વિચારથી દિલ્લી-માંથી જવાના થયા.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

માલદેવતું વિલક્ષણ સાહુર

મિય વાયડો, બાદશાહના વૈભવ, સત્તા અને સૈન્ય ઇત્યાદિના વિષયમાં તો જાણવા જેવું તમે ઘણુંખરું જાણી લીધું છે; એટલે હવે બાદશાહની વિરુદ્ધ જે સત્તા પ્રસ્થાપિત થઈ હતી અને જેનું અસ્તિત્વ સર્વથા જે પ્રસંગપર જ અવલંબેલું હોય તે સત્તાના વૈભવ, પ્રભાવ અને સૈન્ય કિંવા તેના સૈનિકોની એકનિષ્ઠા અને સ્વામિભક્તિ કેટલી નિઃસીમ હતી, તે આપણે જોઈએ. મળરાશો નહિ. વીસમી સદી જેવો કાચકાવટે હાથપગોને બાંધી નાખનારો અને મોઢે રૂચો મારીને ખોલવાની ના પાડનારો આ પ્રસંગ નથી; આમાં ગુંબલાબદ્ધ થવાની લેશ માત્ર પણ લીધી નથી.

બાદશાહ જે વેળાએ ચિતોડની સામાપર આવી લાગ્યો તે વેળાએ હરમીર પાસે કેવળ દશ હજાર ભિલ્લ અને રાજપૂતો હતા. પરંતુ બાદશાહની જાવણી પડતાં જ મેવાડમાં સર્વત્ર તેણે પોતાના જલસોને વાના કરી દીધા. દિલ્લીથી બાદશાહ અઘાઈદીન પોતાના અસંખ્ય સૈન્ય સહિત ચિતોડપર ચઢી આવ્યો છે, એ સમાચાર જોત-જોતામાં સમસ્ત મેવાડમાં પ્રસરી ગયા. સમસ્ત પ્રજા

મુસલમાનોના અત્યાચારી અધિકારથી ધણી જ ત્રાસી ગઈ હતી, એટલે હુમ્મીરે ત્યારે મેવાડમાંથી તેમને હાંપી કાઢીને પોતાના અધિકારનો આરંભ કર્યો હતો ત્યારથી મેવાડમાં આનંદ અને આનંદનો જ પ્રભાવ વ્યાપી રહ્યો હતો. એમ થતું જ નોંધવું. મુસલમાનોના જીદમી અમલમાંથી છૂટીને પોતાને અહરમાત પોતાના ખરા સત્તાધીશના છત્રની છાયામાં આવેલા નેહને કયા દેરાણિમાની પુરુષતા દ્વંદ્વમાં આનંદનો સંચાર ન યાય વાર ? પરંતુ એ આનંદના આગમનને હજારો, પૂરો એક માસ જ થયો હતો, એટલામાં તે બાદશાહ પોતાની પ્રવંડ સેનાસહિત આપણા સ્વાતંત્ર્યને પાછું છીનવી લેવાના વિચારથી ચિતોડપર ચઢી આવ્યો છે, એ અનિષ્ટ સંવાદ તેમના કાનોમાં આવીને અચડાયા. સમસ્ત મેવાડીઓના મનમાં ત્વેષ વ્યાપી ગયા. સર્વ જનો પોતાની મેળે જ હુમ્મીરને મદદ આપવામાટે ઠોડી આવવા લાગ્યા. મેવાડ અને આસપાસના નાના મોટા રાજાઓ, કાકોરો, સાંસ્થાનિકો, વગીરદારો, ધનાઢ્ય પુરુષો અને ધનવાન જમીનદારોએ હુમ્મીરને પોતાથી ખતતી સઘળી મદદ આપવા માંડી. એવી રીતે ધીમે-ધીમે સૈન્ય અને અન્ય સાધનોની જરૂરી ચીજો રહ્યાથી હુમ્મીરના બળની વૃદ્ધિ થવા લાગી. બાદશાહના સૈન્ય સાથે ટક્કર ઝીલવાને આપણી પાસે અવશ્ય બે લાખ સૈનિકોનો જમાવ થયો, એવો હુમ્મીરનો નિશ્ચય થયો. એથી તેના અંગમાં રુદ્રણ થતાં તેની વિનય-આરા બમણી વધી ગઈ.

હુમ્મીર મધ્યથી જ સર્વ રાજપૂત વીરોને ઉત્તમ મકારનું યુદ્ધશિક્ષણ આપવાનું કાર્ય કુલિન્દસિંહ અને વિનયસિંહ નામના પોતાના બે વિશ્વાસપાત્ર સામેતોને સોંપી દીધું હતું અને માલદેવનો પુત્ર વનવીર પણ એમાં પોતાથી ખતતી સહાય આપ્યા કરતો હતો. બાદશાહના સૈન્ય સાથે લઢવામાટે પોતાના તૈયાર કરેલા સૈન્યનું આધિપત્ય ત્રણ જણને આપવામાં આવ્યું હતું અને તે ત્રણ વીરો માલદેવ, કુલિન્દસિંહ અને વિનયસિંહ હતા. આગત વીર પુરુષોની યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખીને તેમના ગુણો પ્રમાણે તેમને ૫૦, ૧૦૦, ૧૦૦૦, ૨૦૦૦, કે ૫૦૦૦ સૈનિકોના સેનાપતિની પદવી આપવાનો નિયમ કરવામાં આવ્યો હતો અને પદવી આપવાનો એ બાર માલદેવના શિરપર હોવાથી હાલમાં તેને એક ક્ષણનો પણ અવકાશ મળી શકતો નહોતો.

મુસલમાન સેનાએ ચિતોડગઢને પૂર્વ અને દક્ષિણોત્તર દિશાએ ઘેરી લીધેલા હોવાથી તે ત્રણે બાજુએ રાજપૂતો કોઈ પણ મકારની હીલચાલ કરી શકતા નહોતા. અંદરથી બહાર જવામાટે અને બહારથી અંદર આવવામાટે કિના ધાન્ય સામગ્રી લાવવામાટે રાજપૂતોને ચિતોડ દુર્ગનો પશ્ચિમ દરવાજો ઘણા જ અનુકૂળ થઈ પડ્યો હતો. ચિતોડનું મુખ એ પશ્ચિમદ્વાર જ હતું અને તે મુસલમાનોના ઘેરામાં ન આવેલું હોવાથી રાજપૂતો પોતાની હીલચાલો તે બાજુએ જ ચલાવ્યા કરતા હતા ને મુસલમાનોએ એ દ્વારને પણ ઘેરી લીધું હોત તો પછી રાજપૂતોને બહારના મદદ સાર્થકો વ્યવહાર ચલાવવામાં ઘણી જ અડચણ થઈ પડત, અને કિલ્લામાંની અન્ન સામગ્રીનો અંત ચતાં જ કિલ્લામાંથી બહાર પડી મરણીયા થઈ મુસલમાનો સાથે લઢવા વિના તેમના માટે બીજો માર્ગ નહોતો; પરંતુ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો વિના એ પશ્ચિમ દ્વારને ઘેરી લેવાનું

અશક્ય હોવાથી અને નગરમાં પ્રવેશ કરવાનો કિલ્લામાંથી બીજા પાસેનો માર્ગ બિલ્કુલ ન હોવાથી તે દિશાને ઘેરી લેવાનું પણ બહુધા અશક્ય ન હતું અને તેથી એ દિશા રાજપૂતોને પોતાના બળ અને ધાન્ય સામગ્રીની વૃદ્ધિ કરનારાટે અતિરાય અનુકૂળ અને અત્યંત હિપચેણી યથા પડી.

એક દિવસ પ્રભાતમાં માલદેવે સમસ્ત સૈન્યને એકત્ર કરીને હમ્મીરને ત્યાં આવવાની પ્રાર્થના કરી. હમ્મીર કૃષ્ણતનય સહિત સૈન્ય બિલ્કુલ હતું તે સ્થાનમાં પોતાના વિજય નામક અશ્વપર આરંધ્ર યથા આવી પહોંચ્યો. તેને જોતાં જ સર્વ સૈનિકોએ નમસ્કાર કર્યા અને સલામી આપી તેમ જ સર્વનાં સુખમંડળો આનંદ અને સ્વદેશાભિમાનની પ્રભાથી જાગૃત થયેલાં સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં. યદ્યાબાજ, બાલાબાજ, તલવારબાજ, નિશાનબાજ અને ગોળીબહાર ઇત્યાદિ યુદ્ધ શિક્ષણના કેટલાક પ્રકારોના ત્યાં પ્રારમ્ભ થયો. હમ્મીર એ સર્વ પ્રકારને લક્ષ્ય પૂર્વક જોઈને અને કેટલાકોને હોતેજન તથા કેટલાકોને યોગ્ય સૂચનાઓ આપીને સંતુષ્ટ થિતે ત્યાંથી પાછો ફર્યો. તેના જવા પછી માલદેવે સર્વ સૈનિકોને યોગ્ય કૌશલ્ય બતાવવામાટે ધન્યવાદ આપીને પોતપોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી દીધી અને પોતે પણ ત્યાંથી તત્કાળ આલેખી ચર્ચી ગયા.

બીજા દિવસે હમ્મીર એકલો જ એકાંતમાં વિચાર કરતો બેઠો હતો ત્યાં અચાનક માલદેવ આવ્યો અને નમન કરીને દૂર બેસી રહ્યો. હમ્મીર પણ તેને જોતાં જ પોતાના આસનપરથી ઊઠીને બેસી ગયો અને વિવેકથી કહેવા લાગ્યો કે, “માલદેવરાવ, આ શું? આપનો અને મારો સંબંધ સ્વામી અને સેવકનો નથી, કિન્તુ સ્નેહ અને યરીરનો છે. આપ સાધારણ કિંવા સામાન્ય પુરુષ નથી. આપની કર્તવ્યશીલતા અને ધર્મપરાયણતાની ભેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી થોડી જ થવાની. વળી આપ મારા ચતુર હોવાથી મારા પુત્ર્ય છે, માટે આવો અને આ આસનને સુશોભિત કરો.”

હમ્મીરના એ બાપાબુનું અવલુ કરીને માલદેવના હૃદયમાંનો ટર્પ હબદાર્થ જવા લાગ્યો અને તે મનમાં પણ સમાઈ શકવાનો નથી, એવો તેને ભાસ થવા લાગ્યો. સત્ય ન છે: શૂરવીર પુરુષને પોતાના સ્વામી તરફથી ધન્યવાદનો મળેલો એક શબ્દ પણ અગ્રાધ દ્રવ્યનિધિ કરતાં વધારે મૂલ્યવાન બાસે છે, એવો નિયમ હોવાથી માલદેવનો આનંદ અકારણ હતો, એમ તો ન જ કહી શકાય.

“મહારાજ મારી જે આટલી બધી પ્રશંસા કરે છે તે પ્રશંસાને ખરી રીતે જોતાં હું જરા પણ પાત્ર નથી જ,” માલદેવે નમ્રતા બતાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“આપને પોતાને એમ લાગે એ સ્વાભાવિક ન છે માત્ર આને આપની હુદ્દશિક્ષણ આપવાની કળાને જોઈને આપની સત્ય યોગ્યતાની યથાર્થ પરીક્ષા કરવાને બાળ્યશાળી થઈ શક્યો છું,” હમ્મીરે ક્રિયત્ સસ્તિગત વદનથી એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“મેવાડના મહારાજા સમગ્ર અધિક બોલવાની શક્તિ કોનામાં હોઈ શકે વાક? મહારાજાએ મારા શિરપર જે આ અસહ્ય ધન્યવાદનો બાર ચઢાવ્યો છે, તે બારને હલકો હું ક્યારે કરી શકીશ એનો જ મને વિચાર થઈ પડ્યો છે,” માલદેવે કહ્યું.

“આપ પોતે બલે ગમે તેમ સમજો અથવા ગમે તેમ કહે, પણ આ દુર્ભાગી મેવાડ બમિના બાળ્યનો હત્ય યવાનો ઈશ્વરીય સંકેત તોયાથી જ આપના જેવા દુર્લભ વીર પુરુષની અમને પ્રાપ્તિ થયેલી છે,” હમ્મીરે માર્મિકતાથી જણાવ્યું.

“આ હદૂમારે મહારાણાના ઔદાર્યને જ વ્યક્ત કરે છે,” માલદેવ બોલ્યો.

“યોગ્ય પુરુષને યોગ્ય ધન્યવાદ આપવામાં ઔદાર્ય તે જાનું?” હમ્મીરે સામો પ્રશ્ન કર્યો.

“મહારાણા સાથે એ વિષયમાં વિશેષ વાદવિવાદ કરવાની આ સેવકની ઇચ્છા નથી,” માલદેવે એ વિષયને એટલેથી જ અટકાવવાના હેતુથી પોતાનો ચરાજ્ય ગાતી લીધો.

હમ્મીરે પણ વધારે કંઈ પણ ન બોલતાં મંદ હાસ્ય કરીને જ એમાં પોતાની અનુમતિ દર્શાવી.

“મહારાણાનાં ચરણોમાં મારી એક પ્રાર્થના છે,” માલદેવે એક નવીન વિષય ઉપસ્થિત કરીને કહ્યું.

“જે આજ્ઞા કરવાની હોય તે આનંદથી કરો,” હમ્મીરે બોલ્યો.

“પરંતુ મહારાણાની ઇચ્છા શી છે, એની કલ્પના હું કરી શકતો નથી,” માલદેવે ન સમજી શકાય તેવું વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

“મહારાણાની ઇચ્છા પૂર્ય માલદેવની ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ હશે, એવી સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના કરવી નહિ,” હમ્મીરે તેનો સારો અર્થ કરીને એ પ્રમાણેનું ઉત્તર આપ્યું.

“સારું મને તેવું વચન મળતું નેહએ,” માલદેવે કહ્યું.

“જેવી આપની ઇચ્છા,” હમ્મીરે બોલ્યો.

માલદેવ થોડી વાર સૂધી વાતચાલીન બનીને બોલે રહ્યો હમ્મીરે જેટલો શૂરા-ચણી હતો, તેટલો જ તે વિનોદી પણ હતો, એ તો બપરના બાધણથી વાચકોના ધ્યાનમાં આવ્યું જ હશે. માલદેવ પોતાની ઇચ્છાને આગળ ધરીને કહેવા લાગ્યો કે, “પ્રતાપી મહારાણાનાં ચરણોમાં મારી એટલી જ પ્રાર્થના છે કે, આજ રાત્રે મને કિશ્કીમાંથી બહાર જવામટિની આજ્ઞા મળવી નેહએ.”

આ પ્રાર્થના સંબંધતાં જ હમ્મીરની વિનોદિની મુખમુદ્રા એકાએક બદલાઈ ગઈ. તે આશ્ચર્યથી બાલી બેઠ્યો કે, “કેમ વાર? રાત્રે કિશ્કીની બહાર આપનું શું કામ છે?”

“મહારાણાએ તે વિશે મને કંઈ પણ ન પૂછવાની કૃપા કરવી નેહએ,” માલદેવે શકામાં નાખી દેતાં જવાબ આપ્યો.

“મને પણ તે કારણ જણાવવામાં વાધો છે કે શું?” હમ્મીરે પુનઃ વિશેષ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“આપ એવા કુર્તને વિનાકાસણ પોતાના મનમાં સ્થાન આપશો નહિ. આપ તે કારણને ન જાણો એ જ વધારે સારું છે તે મહારાણાનો એ જણાવવા-માટેનો આગ્રહ જ હોય, તો—”

“જે પુરુષના ચૌર્યના પાયાપર સમસ્ત રાજપૂત સૈન્યના વિજયની હમા-રત ઉભેલી છે તે પુરુષના દુર્ગમાંથી જવાના કારણનું મને જ્ઞાન હોતું જ નેહએ.

એવી મારી ખાસ ઈચ્છા છે,” હમ્મીરે માલદેવને વચમાં જ બોલતો અટકાવીને પોતાની ઈચ્છા પ્રકટ કરી.

“મહારાજાની આજ્ઞાને અમાન્ય કરવાની શક્તિ કેણુ ધરાવે છે ? મહારાજાનધિરાજ, આજે કેટલાક દિવસથી શત્રુઓની હાવણીમાં કપી રીતે ફરી આવવાની આકાંક્ષા મારા મનમાં રમી રહી છે અને તે આકાંક્ષાને આજે પૂરી કરવી એ જ મારો હેતુ છે,” માલદેવે ખુલાસો કર્યો.

“માલદેવરાવ, આજે આપ આ શું બોલો છો ? આ સાહસી તમારા આપના મનમાં કેમ આવે કેવી રીતે આવ્યો હશે, એની કલ્પના હું કરી શકતો નથી. તમારે પોતે જ શત્રુના શિબિરમાં જઈ લેધએ, એહું તે શું ભયંકર અને અગત્યનું કાર્ય આવી પડ્યું છે, તે સમજાવશો ?” હમ્મીરે મહદાશ્ચર્ય બતાવીને કહ્યું.

“પૃથ્વીપતિ, મારુ પોતાનું જ એક એવું મહત્ત્વનું કાર્ય હોવાથી મારે પોતે જ ત્યાં જઈ લેધએ શત્રુના શિબિરમાં મારો એક હાક વેરી છે અને એક વાર તેને મળવાની મને ધણીજ ઈચ્છા છે,” માલદેવે કહ્યું.

“માલદેવરાવ, અસંખ્ય શત્રુઓના સમુદાયમાં આપ એકલા જ જાઓ, એમાં કેટલુ બધુ લેખમ છે, એનો જરાક વિચાર કરો. દુરમતનો મેળાપ શત્રુ-ગણમાં તો થવાનો જ, ત્યારે વિનાશરણુ લેખમમાં શા માટે ભટકવું લેધએ ?” હમ્મીરે પુનઃ વિક્ષેપાદ કર્યો.

“અવનીશ, ક્ષમા કરો અને કોઈ પણ રીતે મને મારી ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવાની આજ્ઞા આપો જ. શૂરવીર પુત્રે નિત્ય સાહસી કૃત્યોમાં આગળ વધતાં આગળપાછળનો વિચાર ન જ કરવો, એમ એક વાર આપ પોતે જ કહેતા’તા ને ?” માલદેવે આગ્રહ કરીને કહ્યું.

“એ મારાં વસતો હતાં ખરાં, પણ અત્યારે સમય એવો છે કે એવાડ-ભૂમિના શુભાશુભનો સર્વ આધાર આપનાપર જ રહેલો છે. કદાચિત્ આ સાહસ કરવા જતાં આપ શત્રુઓના હાથમાં સપડાઈ જાઓ, તો આપણા દેશને યતારી અગાધ હાનિનો ખદલો ખીલ કશાથી પણ વળી શકે તેમ નથી જ. એટલામાટે જ કેટલીક વારથી મારા મનમાં શકાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું છે. આપને જાણી-લેધને શત્રુની હાવણીમાં, દુરમતોની હાથમાં ધકેલી દેવામાટે મારું મન મને હો પાડ્યું નથી,” હમ્મીરે યોગ્ય કારણો દર્શાવ્યાં.

“મહારાજ, આપ નિર્ભય રહો. મને જોતાંજ મારો શત્રુ ગર્ભગલિત થયા વિના રહેવાનો નથી અને તેથી ત્યાં મને કરો પણ અપાય થવાનો સંભવ નથી,” માલદેવે વળી પણ આગ્રહ કર્યો.

“પણ જો આપ અકસ્માત્ ખીલ સુસદમાનોના હાથમાં જ સપડાઈ જાઓ તો ?” હમ્મીરે નવો સશય બતાવ્યો.

“નહિ, નહિ. હું શત્રુઓના શિબિરમાં બંદિવાન થાઉં, એ કદાપિ બનવાનું નથી,” માલદેવે દૃઢતાથી પોતાની નિર્ભયતાનું પ્રતિપાદન કર્યું.

માલદેવના મનને કોઈ પણ ઉપાયે વળતું ન લેધને હમ્મીર ગહન ચિન્તામાં પડી ગયો. તેના મનમાં અતિશય ખેદ થવા લાગ્યો. તેની આવી અવસ્થાને લેધને માલદેવના હૃદયમાં પણ ખેદ ઉભરાઈ આવ્યો. તે દુખિત અન્તઃકરણથી કહેવા લાગ્યો કે,

“મહારાજ, આપ કૃપા કરીને આમ રોક ન કરો. મને ત્યાં ગયા વિના કદાપિ શાંતિ થવાની નથી. એટલામાટે પુનઃ પુનઃ હું આપની આજ્ઞાની યાચના કરું છું. અરુણોદય થયા પહેલાં તો અવશ્ય હું પાછો આવીને આપની સેવામાં ઉપરિચત થઈશ.”

માલદેવના નયનોમાંથી પ્રેમનાં અક્ષુબ્ધ પ્રવાહ વહેવા માંડ્યો અનેક પ્રકારે તેને, રોકવાના પ્રયત્નો કરવા છતાં તેમાં થયે મળવાનો સંભવ ન દેખાયાથી હમ્મીરે નિરુપાયવશ તેને જવાની આજ્ઞા આપી, પ્રેમથી આલિંગન કર્યું અને આશીર્વાચનો ઉચ્ચાર્યા. માલદેવ રાણાને મસ્તક નમાવી ત્યાંથી ચાલતો ગયો અને થોડા વખતમાં જ પોતાના નિવાસસ્થાનમાં આવી લાગ્યો.

માલદેવના નિવાસસ્થાનમાંના દીવાનખાનામાં એક સ્ત્રી તેના આગમનની માર્ગમતીક્ષા કરતી બેઠી હતી. તેને આવતો જોઈને દ્રશ્ય તેણે પ્રશ્ન કર્યો કે, “મહારાણાએ આજ્ઞા આપી કે?”

“આજ્ઞા મળી છે અને રાત્રે આપણે યવનસમ્રાટના શિબિરમાં જવાનું છે,” માલદેવે ગંભીરતાથી જણાવ્યું.

“હું ત્યાં આવવાને પ્રથમથી જ તૈયાર થઈ બેઠી છું,” તે સ્ત્રીએ તેની જ ગંભીરતાથી કહ્યું.

વખત જતાં વિલંબ થતો નથી. ખરું જ કહ્યું છે કે,

“ઉઠ કરતી હુઈ કયા દાંવ ચલી નતી હય;

સરયે ધૂપ આતી હય ઓર હાંવ ચલી નતી હય;

વકતકી કદ્ર કિસીકો નહીં હોતી એ હસન;

નિન્દગી છુપકે દબે પાંવ ચલી નતી હય!”

એ પ્રમાણે દિવસનો અંત અને નિશાનો ઉદય થયો. નિશા અધકારમય હોવાથી સૂર્યનું સ્થાન નક્ષત્રોએ લીધું અને આકાશમાં રહી તેઓ રાત્રિના અંધકારનો કિંચિત્ પ્રતિમકાશ કરવા લાગ્યા. લગભગ અર્ધ પ્રહર જેટલો રાત્રિનો સમય વ્યતીત થયા પછી માલદેવ અને ઉપર્યુક્ત અબળા ચિતોડદુર્ગના પશ્ચિમ દુર્ગદ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યાં અને તારાઓના મંદ પ્રકાશમાં પર્વતપરથી નીચે ઉતરીને યવનશિબિરમાં જવાના પ્રયાનમાં પ્રવૃત્ત થયાં. એ વેળાએ બન્નેએ કૃષ્ણવર્ણ વસ્ત્રો પરિધાન કરેલાં હતાં અને તેમાં વિશેષતા એ જોવામાં આવતી હતી કે, તે સ્ત્રીએ પોતે સ્ત્રી હોવા છતાં અત્યારે પુરુષોચિત પોશાક જ ધારણ કરી લીધો હતો. ઉતરવાનો માર્ગ ધણી જ ખડખડો હોવાથી તેઓ એકબીજા સાથે વાતો કરતાં નહોતાં અને, ઉતરવાના કાર્યમાં જ યોગિજન પ્રમાણે ધ્યાનમગ્ન થયાં હતાં. અતે તેઓ એક વારનાં નિર્વિકાં આવીને પર્વતની તળેટીમાં ઉભાં રહ્યાં. ત્યાંથી યવનશિબિરમાં બળતા દીપકોના પ્રકાશને જોઈને માલદેવે તે અબળાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, “હવે અહીંથી હાથણી ખડું દૂર લાગતી નથી.”

“આપની ધારણા સાચ છે. સુસંસ્કારોની હાથણી અહીંથી ઘણી જ યાસે છે, મેં તે સ્થાન જોયેલું છે એટલે આપણે ત્યાં સહજમાં જ પહોંચીશું,” તે સ્ત્રીએ હિંમત વધારનારો જવાબ આપ્યો.

“પણ હવે આપણે સાવધ રહીને જ આગળ વધવું જોઈએ. કારણ કે, આપણે દરમનોની કાઠમાં નધએ છીએ,” માલદેવે કહ્યું.

“ચિન્તા નહિ, ઈશ્વર આપણો સહાયક છે. આપણે બે તો બે હબરને બારી થઈ પડીશું,” તે અખળાએ સખળા વાણીથી કહ્યું.

“તયાસ્તુ,” કહીને માલદેવ આગળ વધ્યો. થોડી વાર પછી તેઓ એક વૃક્ષરાજમાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં.

તૃતીય પરિચ્છેદ

ખાદશાહની મનોવ્યથા

ચિતોડના સીમાડાપર ખાદશાહ અલાહદીનનું સૈન્ય હાવણી નાખીને પશ્ચ હવું. સૈન્ય ગિખિરના મધ્ય ભાગમાં એક હવ્વ અને બવ્ય તંબૂ ઠોકવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં ખાસ ખાદશાહ અને તેના જનનાનખાનાની બીબીઓનો નિવાસ હતો. એ તંબૂની આસપાસ બીજાં તંબૂ અનેક તંબૂઓ ઊભા કરવામાં આવ્યા હતા. ઉત્તર તરફ આવેલા તંબૂઓમાં કેવળ પાયદળના લોકો, પૂર્વ તરફ ઘોડેસ્વારો, પશ્ચિમે સાંઠણીસ્વારો અને દક્ષિણ તરફ મન્દૂર અને બીજા સાધારણ માણસોની રહેવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. મુખ્ય સેનાનાયકનું કામ ખાદશાહે પોતે પોતાના હાથમાં જ રાખીને બીજા ચઢતાઉતરતા ત્રણસો જે સીતેર સરદારોને સૈન્યની બિજાબિજા સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા રાખવાના કામે સોંપી દીધાં હતાં તે ભૂમિમા સમુદ્ર પ્રમાણે સુલ્તાનના સૈનિકો સર્વત્ર પ્રસરી ગયા હતા. ઘોડેસ્વારોની સંખ્યા પચાસ હજારની, સાંઠણીસ્વારોની સંખ્યા સાત હજારની, સાંઠણીસ્વારોની સંખ્યા સત્તર હજારની અને પાયદળની સંખ્યા તો એક લાખ કરતાં પણ વધારે હતી એ ઉપરાંત સાધારણ કામદારો, વ્યાપારીઓ અને મન્દૂરોની ત્રીસ હજાર સંખ્યા તો હતી જ હતી. એવા એ અગાધ સૈન્યને ત્યાં હાવણી નાખીને ખડતાં આજે લગભગ પદર દિવસ વીતવા આવ્યા હતા, છતાં તેના ઇચ્છિત હેતુની સફળતા થવાનાં ઝાંખાં ચિન્હો પણ દેખાતાં નહોતાં. ચિતોડના કિલ્લામાં રાજપૂતોનો ઘણો જ સારો અને મજબૂત બંદોબસ્ત હોવાથી દુર્ગમાં તેમનો પ્રવેશ થવો અશક્ય હતો. યવનસૈનિકોએ જ્યાર વાર કિલ્લામાં પ્રવેશ કરનાના યત્નો કર્યા હતા, પણ દરેક વખત પોતાના તે પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ નીવડી પોતાના જ્યાર હજાર માણસોનું રાજપૂતોની તક્ષવારોને બલિદાન આપીને તેમને વીસે મોઢે માછા કરવું પડ્યું હતું.

એક પછી એક દિવસ વીતવા લાગ્યા, પણ કિલ્લો સર થવાનો જવા પણ રંગ દેખાતો નહોતો. મુસલમાનો કંટાળી અને ત્રાસી ગયા. કિલ્લાની દીવાલોપરથી રાજપૂતોના માણસોને મારો સતત ચાલુ હોવાથી મુસલમાનસૈનિકો ગર્જગદિત થઈ ગયા હતા એટલામાટે ખાદશાહ અત્યંત ચિન્તામાં આવી પડ્યો. સત્રુને ક્યા ઉપાયવડે પરાજિત કરવો, એનો તેને એક પણ માર્ગ સૂઝતો નહોતો. વર્ષાના દિવસો પાસે આવી લાગ્યા હતા અને રાજપૂતો દાદ આપતા નહોતા. એક વાર પર્જન્યકાળની વૃદ્ધિનો આરંભ થયો, એટલે પછી આપણી દુર્દશાનો પાર જ રહેવાનો નથી, ઇલાહિ વિચારોવડે ખાદશાહનું મસ્તક ભ્રમી જવા

લાગ્યું. આપાર ખર્ચ અને ત્રાસ વેઠીને મેવાડમાં આવ્યા તો ખસ, પણ તેથી કાંઈ પણ લાભ નિષ્પત્તિનાં જિન્દગી ન દેખાતાં જોઈને તેની નિરાશાની પરિસ્થિતિમાં જ રહી ગઈ. દિલ્લી તરફ પાછા ફરવાનો માર્ગ સ્વીકારવામાં આવે, તો તેથી ફરેલો ખર્ચ અને વેઠેલો ત્રાસ બ્યર્થ થવાનો અને લોકોમાં નિન્દા થવાનો બધા મૂર્તિમાન દેખાતો હતો. ‘આપણી બહાદુરી આમળ સુસંસ્માનો ટકી ન શક્યા, એમ શત્રુઓ ગેદડક ગોલરો; એટલું જ નહિ, પણ બાદશાહ પોતાના અસંખ્ય સૈન્ય સહિત મેવાડપર ધામધૂમથી ચઢી ગયો હતો, પણ બહાદુર રાજપૂતોથી હરીને પાંછો નાસી ગયો, એમ સર્વ પ્રજાઓને જોલરો અને એ ઘટના ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠોમાં પણ સહાને મારે લખાઈ રહેશે.’ બાદશાહનો પ્રભાવ જોઈયો અને દિલ્લીની પ્રજા હ્રાસ થઈ જશે,’ ઇસ્લામિ વિચારોએ સુલતાનને ભ્રમિષ્ટ બનાવી દીધો, પણ તેના સહાના સ્વભાવ પ્રમાણે આ વેળાએ પણ ‘અપકીર્તિ કરતાં મરણ જ વધારે સારું’ એ જ નિશ્ચય તેને વધારે પ્રસન્ન કરીને પોતાનું સ્થાન તેના મનમાં મેળવી ગયો.

એવી રીતે તે રાત્રે બાદશાહના હૃદયમાં નાના પ્રકારના વિચારોએ ભયંકર બળવો જગાડ્યાથી તે અત્યંત અસ્વસ્થ બની ગયો અને અત્યે તેણે આત્મગત એવા જ હૃદયારો કાઢ્યા કે, ‘ખસ એક વાર હાર કે જીત થઈ જાય, તે જ વધારે સારું છે; દુરમનોને ખીક બતાવીને દિલ્લી જઈ તે તો મીત કરતાં પણ નકાર છે. ટાંક પડે, તડકો પડે કે અગાધ જલવૃષ્ટિ આવસમાનમાંથી ટૂટી પડે અથવા ખીજ ગમે તે પ્રકારની દુર્દશા યાત્રો; પણ દુરમનોને જે કંઈ વિના તો મેવાડમાંથી ન જ જઈ. કાફિરો હવે એટલા બધા સરજોર થયા છે કે, દિલ્લીના ગહન-શાહતું અપમાન કરવાને પણ આગળ પડ્યા છે! અફસોસ, ખસ કીનો, બદલો અને ઇન્તેકામ! દુરમનો પાસેથી ખૌફનાક બદલો લઇશ. મેવાડમાં હયા તરીકે કામ લાગવામાટે પણ એક પણ હિન્દુને હું જીવતો છોડવાનો નથી, તે વિચારોમાં હજી બાંધેલા નથી કે,

‘બજતા હય મેરા ડંકા અબ મને હકુતગીપર;

મયે આજ એકે વાહિદતાકત હું ઇસ જર્મીપર.’

આ સુલતાનની રામશીર થી વસ્તુ છે, એ હજી રાજપૂતો બાંધેલા નથી.

‘હોળી ન અમાં ઇસ દમે રામશીરસે દમકી;

દમમે થે દિખાયેગી તુમે શહ અદમકી;

તલવાર નહીં પચકે અજલકી થે છુરી હય;

દોનખકી જખાનેસિલી આંચ ઇસ્કી છુરી હય.’

મધ્ય રાત્રિનો સમય હતો કાવણીમાંના પહેરેથી વિના અન્ય કોઈ પણ તથ્ય અવસ્થામાં નહોતા. બહાનના ભાગમાં તો અંધકાર પોતાનો પ્રભાવ ફાળું બળથી, પાડી દીધો હતો. હાથ કે બે હાથના અંતરે પડેલી વસ્તુ ગમે તેવી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોયા છતાં પણ દેખી શકાતી નહોતી. અધરામાં પૂર વળી રાત્રે આસપાસ મેઘાન્ધાદિત થયેલું હોવાથી કાણેકાણે મેઘોનો ગડગડાટ, વીજળીનો ચમકાટ અને તેથી ખીછીને નાસતા જંગલના હિસક પશુઓનો ભીષણનાદ બળાયા કરતો હતો એવી એ લીધેલ રાત્રે બાદશાહ પોતાના તંબુમાં પલંગ-

પર પગો પગો ઉપર પ્રમાણેના વિચારમાં નિમગ્ન થયો હતો. તેને આજે હંધ હરામ થઈ પડી હતી નિદ્રા ક્યાંથી આવે? રત્નજડિત પર્યંક શય્યામાં પડીને દાસદાસીઓના વીજવતના વાયુનો લહરીઓના સ્પર્શથી નિદ્રાનો આસ્વાદ મળશે ન, એવો કાંઈ નિયમ નથી મનુષ્ય બલે ગમે તેવો અને ગમે તેટલો શ્રીમાન્ હોય, રાત્ર હોય કિંવા સાર્વભૌમ રાજદાજેશ્વર હોય, પણ એક વાર લે તે ચિન્તાને આધીન થયો કે પછી તેને ખાન, પાન, નિદ્રા કે વિશ્રામ એમાંની એક પણ વસ્તુ ઠેચિકર બાસતી નથી. ચિન્તા સમાન દુઃખ નથી અને ક્રિડા સમાન સુખ નથી, એવી એક સાધારણ કહેવત છે અને તે નાના મોટા સર્વને એકસરખી રીતે જ લાગ પડી શકે છે. ચિંતા મનુષ્યને હવતો જ બાળી નાખે છે અને નિદ્રા અથવા વિશ્રાંતિ સર્વ પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક કષ્ટોનો પરિહાર કરી નાખે છે. એક અત્યંત પરિશ્રમ વેડીને માંડમાંડ પેટ ભરનારા મનુષ્યને જ જુઓ. આખો દિવસ મહેનત કરી પોતાના પેટમાંટે અડધો ફાટલો મેળવી તે ખાઈ પીને કેવો આનંદમાં રહ્યા કરે છે! એવા નિશ્ચિન્ત મનુષ્યને વિશ્રાંતિ લેવામાંટે પલંગની જલ્લર હોતી નથી, સૂદૃશ્યની આવશ્યકતા હોતી નથી અને પંખાની હવાની અગલ પણ હોતી નથી. તે જુદલા મેદાનમાં પાષાણ શિલાપર જઈને લેટી જાય છે તો ત્યાં પણ તેનાપર કૃપા કરવાને નિદ્રાદેવી આગળથી જ આવીને ઉભી રહેલી હોય છે. ચિન્તા અને નિશ્ચિન્તામાં એટલો ભેદ છે.

બાદશાહ એટલે શું? તેનો પ્રભાવ કેટલો, તેની સપત્તિ કેટલી અને તેની સત્તાનો કેટલો વિસ્તાર? લે કાઠનાપર તેની અવકૃષ્ટા થઈ હોય તો તેનું માથું ધડથી વેગળું થવામાં એક ક્ષણ માત્રનો પણ વિલંબ ન થાય અને લે તેની કૃપા થઈ હોય તો કગલ પણ શ્રીમાન્ બની જાય; બાદશાહ લે તેના મનમાં આવે તો રજળતા લીખારીને હાથીની અંબાડીમાં બેસાડે અને અંબાડીમાં બેસનારને ઉધાડે પગે તડકામાં ચઢાવી શકે છે. રાજસત્તા એવી હોય છે. એ સત્તાના પ્રભાવે જ આસપાસ ઊવણી નાખીને પડેલા સૈનિકો રાત્રિદિવસ દુઃખ વેડી પોતાના પ્રાણની પણ પરવા ન કરતા દિલ્લીથી આટલે દૂર બાદશાહની સાથે તેના એક વચનને માથે ચઢાવીને આવેલા હતા આવો સનાધીય અલાહદીન બાદશાહ, પણ તેના કરતા ગરીબ મનુષ્ય કેટલો બધો વધારે સુખી! લોકોનો સાધારણ અભિપ્રાય એવો જ હોય છે કે, ખરા સુખનો નિવાસ તો કેવળ રાજ-પ્રાસાદમાં જ હોવાનો, પણ એ સર્વથા ભ્રમ જ છે. રાત્ર અને સપાટને તો એક ક્ષણ માત્ર પણ ખરા સુખનો લાભ મળતો નથી ડગલે ને પગલે તેમને પોતાના પ્રાણની સંભાળ રાખવી પડે છે. બાદશાહ અને રાજાઓને, પોતાનું કદાચિત્ કોઈ ખૂન કરી નાખશે એવા ભયથી નિરતર પોતાની સાથે અંગ-રક્ષકોનો સમુદાય રાખવો પડે છે. અને એ જ પ્રમાણે ખાતાખીતાં તથા બેસતાં ચાલતાં અને સૂતાં પણ તેમને પોતાના શરીરની ચિંતા રાખવી પડે છે. એ તો જાણે તેમના નિયતા હવનક્રમનો પ્રકાર થયો. પરંતુ જ્યારે સત્તાનું સત્તા સાથે એટલે કે રાજ્યોનું પરસ્પર સુદ્ધ ચાલે છે, ત્યારે તો કાંટાના ઢગલામાંથી શરીરને બિસ્ફુલ ધન થવા ન દેતાં થસાર થઈ જવામાં એટલી હુશિયારી રાખવી પડે છે,

તેના કરતાં પણ વધારે વિચારશીલતા અને દક્ષતાથી 'રાજ્યો'ને વર્તવું પડે છે. બુદ્ધિના સમયમાં જે રાજ પોતાનું બુદ્ધિશાલુર્ગ કિંવા શક્ષિણ્ય બતાવવામાં નજર ભૂલ્યા કે તરત તેનો પ્રતિસ્પર્ધી તેની તે બૂલનો લાભ લઈને તેનો પરાજય કરવામાં નજર પણ વિલંબ કરતો નથી. રાજકર્તાના અંગમાં ધૂર્તતા, વિચારશીલતા, ન્યાય, દયા અને શીર્ષ એ ગુણોનો નિવાસ અવશ્ય હોવો જ જોઈએ. જે રાજના અંગમાં એ ગુણોનો અભાવ હોય છે તે રાજ રાજ્યશક્ટ ચલાવવાનાં કાર્યમાં અયોગ્ય જ સમજી લેવો, અને એવા અયોગ્ય રાજનું રાજ્ય સુચંચિતતાથી કદાપિ ચાલી શકતું જ નથી.

તે રાજે બાદશાહના મનનો ત્રાસ એટલો બધો વધી ગયો હતો કે, કયા ઉપાયવડે મનનું સમાધાન થશે, એ પણ તે જાણી શકતો નહોતો. તેણે પોતાના મસ્તકને શોત કરવામાટે નાના પ્રકારના બાહોપચારો કર્યા, પણ વ્યર્થ. એટલામાં મેઘગર્જના તેણે સાંભળી. એથી તો તેનું અસ્વસ્થ દૃઢ્ય વિશેષ અસ્વસ્થ થવા લાગ્યું. 'ધર્મકાળ સમીપ આવી લાગેલો હોયો છતાં હું દૈન્યસહિત કુદ્ધ કરવા માટે પશ્ચીય પ્રદેશમાં આવી લાગ્યો છું. એ મારી ખરેખર એક મોટામાં મોટી ભૂલ થઈ છે,' એમ હવે તે સમજવા લાગ્યો. મનુષ્યની જે જે ઇચ્છાઓ હોય છે તે બધી જ ને સંકળ થતી હોય, તો પછી માનવી પ્રાણીમાં ઉત્પત્તિ, રિચતિ અને લય કર્તાવિધયક એક પ્રકારની પૂજ્ય બુદ્ધિનો વાસ હોય છે તેનો ધીમે ધીમે હોપ જ થઈ જાય; એટલામાટે જ તે પરમાત્મા સંકટમાં નાખીને માનવી પ્રાણીને પોતાના અસ્તિત્વ અને પ્રભાવનો પરિચય કરાવ્યા કરે છે. બાદશાહના મનમાં અચાનક કોઈ વિશેષ વિચાર આવતાં તે સચ્ચામાંથી ઉઠ્યો અને તેણે 'સલીમ, સલીમ,' કરીને કોઈને આજ્ઞાન કર્યું. તરત જ એક હથિયારગંધ અને ધોંગાધડબા સુસહમાને આવીને બાદશાહને નમ્રતાથી સુન્દરો કર્યો અને કહ્યું કે, "આલમપનાહનો શો હુકમ છે?"

"આજે છુપી રીતે છાવણીમાં ફરી આવવાની મારી ઇચ્છા થયેલી છે, માટે મારી સાથે આવ," એમ કહીને બાદશાહે એક સારો પેશાક ધારણ કરી લીધો અને કમરે તલવાર લટકાવીને તે સલીમને સાથે લઈ ત્યાંથી ચાલતો થયો. વાચકોએ અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, જે વેળાએ માલદેવ અને તેની સાથેની અબળા ચિતોડમાંથી બાદશાહની છાવણીમાં આવવાને નીકળ્યાં હતાં તે જ વેળાએ બાદશાહ સલીમને સાથે લઈને છુપી રીતે છાવણીમાં ફરવામાટે પોતાના તંબૂમાંથી બહાર નીકળ્યો હતો.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

પાપીનો પ્રાણુન્ત

"બલ કહતી હય 'સાદી'કી શલિસ્તાં;
કે બદસે ને કરે નેકી સો નાહાં.
'નિકોઈ બાબહાં કર્દન સુનાં નસ્ત;
કે બદ કર્દન બજાયે નેક મહાં."

તાલિખ.

નિશાનો સમય, આકાશ મેઘાન્ધાદિત અને સર્વત્ર અંધકારનો અગ્રાધ વિસ્તાર. વચ્ચેનાં ત્રિલુલતા પાણી ચમકતી. દુષ્ટ મનુષ્યોને પોતાના દુષ્ટ કૃત્યો કરવામાટેની એ અનુકૂળ અને યોગ્ય વેળા હતી. એવી એ બચંકર રાત્રિના સમયમાં મુસલમાનોની હાવણીમાં સર્વત્ર શાંતિ અને નિઃસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય પ્રસરેલું હતું સર્વ સૈનિકો નિદ્રાવશ થયેલા હતા. પ્રહરીઓ પોતપોતાના સ્થાને વેળા તોળતા બેઠા હતા. કેટલાકો દુષ્ટો પીતા અડધા નગતા અને અડધા ઉઘતા એવી હાલતમાં બેઠા હતા. ઘોડાઓનો ખોંખાર અને હાથીઓનો ચિત્કાર સ્વચિત્ કર્ણગોચર થતો હતો. પરંતુ એક સાધારણ વિચાળ તંબૂના એક નાનકડા કાલાનલમાં એ વેળાએ કોઈ એ માણસોના ધીમેધીમે બોલવાનો અવાજ સાંભળવામાં આવતો હતો. અંદરના ભાગમાં શી ચર્ચા ચાલતી હતી અને એ વાર્તાવાપ કરનારા મનુષ્યો કોણ હતા, એ જો કે દેખાતું નહોતું, તોપણ જો તંબૂની અંદાર ઠામ રહી છુપી રીતે કોઈ તેમની વાર્તા સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે બાપણ સહજતા સાંભળી શકાય એમ હતું. વાંચકો, આટલી મોટી રાત્રે એ હાવણીમાં શાં શાં ગુપ્ત કારસ્થાનો ચાલી રહ્યાં છે, તે આપણે માલો જોઈએ અને સાંભળીએ. બચલીત ન થશો, અહીં ગુપ્ત સ્ફોટનો ફાયરો તમારાપર લાગુ થવાનો નથી. પણ સંભાળ એટલી જ રાખવાની છે કે, પગલાંનો અવાજ ન થવા પામે, તંબૂમાંથી નીચેના સવાલ જવાબ સાંભળવા યોગ્ય અને આપણી વાર્તા સાથે સંબંધ ધરાવનારા હતા. તે આ મુશ્કેલી:—

“થરો, જો હું મનમાં લાવીશ, તો મારી ઇચ્છા કોઈના પાણી નહીંવામાં ન આવતાં અવશ્ય પૂર્ણ થશે.”

“હા હા, એ તો ખરું, પણ જો મારો હપાય અથવા સંકેત પ્રસિદ્ધિમાં આવી જાય તો?”

“નહિ, નહિ, તારાં કારસ્થાનો કદાપિ પ્રસિદ્ધિમાં આવવાનાં જ નથી.”

“તમારું એ અનુમાન ભૂલબરેલું છે.”

“કદાચિત્ ધાર, કે મારું અનુમાન ભૂલબરેલું છે, પણ અત્યારે હું આવો જવાબ આપે છે, તે મેં તારામાં રાખેલા વિશ્વાસનો ઘાત નથી કે શું?”

“તમારા વિશ્વાસનો મેં ઘાત કર્યો નથી; કારણ કે, આ બીના મેં બીજા કોઈને જણાવી નથી. હું માત્ર મને લાગનારા પાપથી જ બચવાની ઇચ્છા ધરાવું છું.”

“આજે વળી હું આ દીવાના જેવી વાતો લઈને કેમ બેઠો છું? એમાં પાપ શાનું? એથી તો તને મારા બળતા હૃદયને શાંત કરવામાટેનું પુણ્ય જ પ્રાપ્ત થવાનું છે.”

“ખાતસાહબ, આ શું બોલો છો? એક પારખી સ્ત્રીને તે નિદ્રિત અવસ્થામાં પડેલી હોય, તે વેળાએ તેની પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હપાડી લાવીને આપના વિગ્રહને સ્વાધીન કરવી, એના કરતાં વધારે બચંકર બીલું કશું પાપ હોઈ શકે વાર?”

“સાલ, પાપ હોય તો પાપ, પણ મારા સ્તોત્રમાટે તારે તે પાપ પણ કરવું જ નહોતું.”

આહી બાપજીમાં ભંગ પડ્યો. ઘેડી વાર સૂધી કોઈ પણ સંભવાયું નહિ. માત્ર હુકાના પાપીનો ઘેરોડ અવાજ આવ્યો. પુનઃ બાપજીની નીચે પ્રમાણે સંભવાન થઈ:

“ધારો કે, હું તે ગુલબદનનો આપના હવસને લોગ આવું, પણ પછીથી આપ તેની શી વ્યવસ્થા કરશો?”

“જોની પંચાત તારે કરવાની નથી. હું તેને એવી રીતે અટક્ય કરી નાખીશ કે તેનો એક નામ આકાશની દૃષ્ટિએ પડી શકવાનો નથી.”

“જ્યારે આપ મને એવી પંચાત કરવાથી અટકાવો છો, તો હું પણ સાફ સાફ જણાવું છું કે, મારાથી પણ આ પાપ કૃત્ય જની શકવાતું નથી. આપ એ-કાર્ય ખીલ કોઈ માણસને સોંપો. આવાં પાપો કરીને નરકવાસ ખરીદવાની મારી ધમ્મા નથી. આ અલ્લા! આ પરવરદિગાર! આ વિચારે મારા મનમાં કેમ સંચાર થયો? મારા અત્તાલા આલમપનાહ અલાહદીન કે જેના જેવો બાગ્ય-વાન અને લેખવશાળી ખીજે કોઈ પણ બાદશાહ આ જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી તેના શાહબક્ષની ખીખીને હું આપા સંકટના ખાડામાં ગચઠાવી દઉં? જો એમ કરું, તો સ્થામતને હિલસે ખુદાતાલા અને ક્યાં જગ્યા આપશે? લાવજ્યમથી સુલતાના યનારી યુવતીને આપના સ્પર્શથી ગ્રાહ કરી બચકર નરકવાસ હું છૂલ કરું? સહમીના લોભમાં પડી, અત્તાલાતાં નમકને હરામ કરું? નહિ, નહિ, ખાનસાહેબ, મેં આટલી વાર સૂધી આપ સાથે આ બાબતની વાતચીત કરી એ પણ આને મારા હાથે એક મહા બચકર પાતક જ થયું છે, એવો હવે મને પ્રયક્ષ બાસ થાય છે. કૃપા કરો, મારાપર ગુસ્સો ન કરો અને મને અહીંથી ચાલ્યા જવાની રજા આપો.”

એ બાપજી પૂરું ચતાં જ તંબૂમાં કોઈ વસ્તુના બિપરથી નીચે પડી જવાનો ઘળાકો થયો, અને તે ઘળાકાથી તે વસ્તુ વજનમાં ભારી હોવી જોઈએ એવું પણ અનુમાન થવા લાગ્યું. સાર પછી તરત જ કંકરારવરથી પણ મંદતાથી ઉચ્ચ-રાયલાં નીચેનાં વાલ્યો સાંબળવામાં આવ્યાં:

“નાપાક ફૂતરા, છેલ્લી ધડીએ આમ બોલીને, અને હવે આપવાને તૈયાર થયો છે કે? અત્યારે હવે તારાથી આ કામ નથી કરી શકાઈ કેમ? જો આવો જ પ્રલાપ તે પહેલાં જ સંભળાવ્યો હોત, તો મારી કુખી વાત હું તને કહેત જ શા માટે? હરમખોર, તને આ પાપ અને પુણ્યનો વિચાર છેલ્લી ધડીએ જ મરવાના સમયે જ આવ્યો છે, એમ જ ધારી લે. મારી ધમ્માને તો હું કોઈપણ પ્રયત્ને પૂરી કરવાનો જ. પણ ના પાડીને આને તું પોતાની છેંછળી નોહક ખેડ ખેડો છે, એમ ખાત્રીથી ધારી લેજો. આવાં કામોને તું પાપ અને દુષ્ટ કૃત્યના નામથી જોળયો છે; પણ નાહાન, સુખ લોભવવામાટે એવાં કૃત્યોનો જ આશ્રય લેવો પડે છે. એવાં ઉપાયો વિના મોટી બક્ષીસો, સંયત્તિ અને જતનની દ્વેશ કદાપિ મળી શકતી જ નથી. લે, વારી કમાનદારીનું કૃળ આખ.”

“ધર્મના માર્ગમાં ચાલનારને આ શિક્ષા આપવામાં આવે છે કે?”

“મારા મનના ગુસ્સે રહસ્યને બહીને હવે ધર્મોત્તમ જની જીવતો રહેવાની આશા રાખો છે કે? હવે જોવાનું છે કે, તારો ધર્મ આવીને તને બચાવે છે કે કેમ?”

“બુદાપર હવે જુદમ આશકારા ટુન્દારા;
હમેં યાદ હવે જૈરે સારા ટુન્દારા;
બુલેગી હુકીત હમારી ટુન્દારી;
જળ ઇન્સાફ હોઆ હમારા ટુન્દારા.”

આ ગબ્દો સાંભળતા જ તમૂની બહાર ડોકેલો એક સિદ્ધ સમાન પુરુષ બેઠક તખ્તમા આવ્યો ગયો અને પોકાર કર્યો કે, “આ જુદમ નાહક છે. હિન્દુના ઈશ્વર અથવા મુસલમાનના બુદાનો ઇન્સાફ હક છે.” અંદર એક દીપકનો, પ્રકાશ પ્રસરેલો હતો અને ત્યાં ગાલીચાપર એક મુસલમાન સિપાહીને ચંતોપાટ જમીન હોસ્ત કરી તેની છાતીપર બીજો મુસલમાન સરદાર ચઢી બેઠો હતો. તેણે નીચે પડેલા પુરુષનું ગળુ દબાવેલું હતું અને ખંજર ઉગામીને તેની તરફ આંખો ફાલીફાલીને જોયા કરતો હતો. એટલામા એક તૃતીય પુરુષના ત્યાં આવ્યાથી અને પોકાર કર્યાથી તે હેબતાઈ ગયો અને ખંજર લઇને તેની સામે જ ધસી ગયો. પણ તે નવીન આગતુક પુરુષ પણ કાંઈ જોવો તેવો બળવાન અને સાહસી નહોતો. તે તત્કાળ પોતાની તલવારને મ્યાનમાંથી બહાર કાઢીને તેના આક્રમણને અટકાવવાની તૈયારીથી બેલો રહ્યો તે મુસલમાન સરદાર તેના માથાપર ખંજરની નેમ રાખીને તેમાં ખંજર લોપ્તી દેવાની તૈયારીમાં જ હતો. એટલામાં તે પુરુષે પોતાના ડાબા હાથવડે એટલા તો જોરથી તેના ખંજરવાળા હાથને પકડી લીધો કે તે ભિચારાથી પોતાનો હાથ જરા પણ નીચો કરી શકાયો નહિ કિંવા હતો તે કરતા વધારે બીજો પણ બહાવી શકાયો નહિ. એથી તે ચાંડાલ ખદિરંગાર પ્રમાણે નેત્રો વધારે લાલચોળ કરીને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને એક ટસથી જોવા લાગ્યો. કોણ જાણે તેની એ દૃષ્ટિ તે પુરુષ સહન ન કરી શક્યો તેથી કે શું, તેણે તે મુસલમાન પાપાત્માને છાતીમાં એક લાત મારીને ચંતોપાટ જમીનપર પછાડી નાખ્યો અને પછી તેની છાતીપર ચઢી બેસીને ફૂર સુદ્રાથી કહ્યું કે, “નાપાક ચયતાન, તારી આટઆટલી હુદયશાયો થઈ ગઈ છતો હજી હું પાપના માર્ગમાંથી પાછો નથી વળતો ? જે બાદશાહ સલામતના અગ્ર અને ધનથી તારા આ સરીર પોષાયલું છે અને જોના તારા શિરપર અનંત ઉપકારો છે, તેના શુદ્ધની વફાઈકરીને જ હું બ્રહ્મ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે કે ? ધિજાર છે તને, બેદમાન.”

તેનું આણું બાપણુ સાંભળતા જ તે મુસલમાન સરદાર ગર્ભગણિત બની ગયો, તેની દૃષ્ટિ મંદ પડી ગઈ અને તેના મુગ્ધમુગ્ધમા પ્રેત કળાનો આવિર્ભાવ થયો. તેના સર્વોચ્ચ સ્વેદથી ભીંજાયેલા અને ગાત્રો શિથિલ થયાં. તેની છાતીપર ચઢી બેસનાર પુરુષને હવે તેણે આજખી લીધો અને તેણે પોતાને આજખ્યો છે, એમ જાણતાં જ તે સાહસી પુરુષ પુનઃ તે અસાધ્યારીને હૃદયેશને કહેવા લાગ્યો કે, “નાપાક, બોલ; લાનવી ચયતાન, બોલ, હવે તારી શી ઇચ્છા છે ?”

એ સવાલનો કાંઈ પણ જવાબ મળ્યો નહિ. એથી ચીડાઇને તે વધારે લેખથી બેઠ્યો કે, “બાદશાહ સાચેના મારા સબધને તોડાવનાર અને મારા સુખનો નાશ કરી પોતે સુખી થવા ઈચ્છનાર પાપી હું જ છું. બેદમાન નામદ, યાદ છે કે, એક વાર મારી પુત્રીપર બળાકાત કરીને તેના સતીત્વનો ભંગ કરવા-

ની તે વાનરચેષ્ટા કરી હતી. હા, મારા મનમાં તારા વિશેનો કોપાગ્નિ એટલો બધો પ્રગ્લ્વસિત થયેલો છે કે, આ ક્ષણે જ તારું ગળું દબાવીને તને મારી નાખું, પણ નહિ, હું અત્યારે જ તેમ કરું ચોગ્ય ધારતો નથી. આવા સમયનો લાભ લઈ નિરાધાર અવસ્થામાં તને મારી નાખવો, એ અમારી જાતિને કલંકિત કરનારું કૃત્ય છે; તેમ તને સહજમાં મારી નાખવાથી મારા મનનું સમાધાન થવાનો પણ સંભવ નથી. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો અત્યાર પૂર્વે જ તને આ જગતમાંથી રવાના કરી દેવો જોઈતો, પણ ખેર. અત્યારે હું તને છોડતો જ છોડી દઉં છું. પણ હવે જો ઇન્સાન હોય, તો જેનું નમક ખાધું છે તેનું જ નમકદાન તોડવાનું થાપ ન કરીશ અને લડાઈમાં મારા હાથે મરવાને તૈયાર થઈ રહેજે.”

તેના એ અંતિમ વાક્યના શ્રવણથી તે સુસહમાન સરદારના મનમાં કાંઈક દૈર્ઘ્ય આવ્યું. પોતાના મરણના સમયને ટળા ગયેલો જોઈને તેની લીધે કાંઈક ઓછી થઈ. તે સ્વરચ ચિત્તથી આંખોને બંધ રાખીને જ પોતાના એ રાત્રીનો કેવી રીતે સંહાર કરવો એનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તે શરવીર પુરુષ તેની છાતીપરથી લોઠ્યો અને તેને પુનઃ એક લાત મારીને કરવાબં તરફ જવાના ઇરાદાથી ત્યાંથી પીઠ ફેરવીને આવ્યો. તત્કાળ એક છતાંગ સાથે બેઠી તે પુરુષની પીઠમાં તે સુસહમાન સરદારે પોતાનું ખંજર લોપ્તી દીધું, પણ તે પુરુષના અંગપર લોહકવચ હોવાથી તે આઘાતનું કાંઈ પણ પરિણામ થયું નહિ. તેણે પુનઃ કોપના આવેશમાં આવી તે સુસહમાન સરદારને ગર્દનમાંથી ગાદીને જમીનપર પછાડી નાખ્યો. પોતાની ધારણા નિષ્ફળ થવાથી તે દુષ્ટના મનમાં નિરાશાનો કેવો અને કેટલો બચાનક આઘાત થયો હતો, એની કલ્પના વાચકોએ જ કરી લેવાની છે. તેની સર્વ ઇદ્રિયો ગિચિલ થઈ ગઈ અને હવે તેને પોતાના મરણનો સોળેસોળ આના નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો. હવે તે નવ આગંતુક પુરુષના કોપની પણ પરિણામ થઈ ગઈ. તેણે તે પાપીનું ગળું દબાવીને પકડ્યું અને તેનાપર લાનત વર્ષાવીને કહ્યું કે, “નીચ શયતાન, એક નામદ બાયલાની પેઠે પાછળથી વાર કરતાં તને જરા પણ શર્મ ન આવી કે? મારો તને મારવાનો આટલી વાર સૂધી તો વિચાર નહોતો જ; પણ હવે જો તારા જેવા અત્યાચારી અને નિશ્વાસપાતક નરપિશાચને છોડતો રાખું, તો હું પેલે જ ઈશ્વરનો અપરાધી થાઉં એમ હોવાથી તને જલ્દતમમાં રવાના કરવો જ જોઈએ.” એમ કહીને તેણે તે પાપાત્માનું ગળું વધારે જોરથી દબાવ્યું અને તેથી તે અધમનાં નેત્રો સ્વેત થવા લાગ્યાં. તે હાથપગ પછાડવા લાગ્યો, પણ તેની છાતીપર બેઠેલો પુરુષસિંહ તેને હાથપગ પણ પૂરા પછાડવા દેતો નહોતો. તેના મુખમાં ફીણ આવવા લાગ્યું અને અંતે તે આલોકની પોતાની યાત્રાને પૂરી કરીને પોતાનાં આલોકમાં ફરેલાં પાપોનાં કૃણ ભોગવવાને પરલોકમાં પ્રયાણ કરી ગયો.

વિજયી થયેલા વીરનર તત્કાળ બેઠીને બોલો થયો. તેને પોતાના ઉદ્દેશની સફળતા થવાથી કાંઈક સમાધાન જેવું ભાસવા લાગ્યું અને, છતાં તેના વદનમાં તો અલ્પાપિ ખિન્નતાની છાયા જ પ્રસરેલી દેખાતી હતી. તે તંબૂમાંથી બહાર આવ્યો. ત્યાં તેનો એક બીજો સાથી તેની વાટ જોતો જ બેઠો હતો. તેણે તેને પૂછ્યું કે, “કેમ કાર્યનું પરિણામ થું થયું?”

“તમે કાંઈ પણ સાંભળ્યું કે જોયું ખરું કે નહિ ?” તે પુછે સામે સવાલ પૂછ્યો.

“તમારા કેટલાક સવાલજવાબો સાંભળ્યા, પણ પરિલામની ખબર ન પડી; કારણ કે, કેટલીક વારથી મેં જાવણીમાં બે માણસોને ફરતા જોયાથી મારી દૃષ્ટિ અને મારું ધ્યાન તેમનામાં જ પરોવાયલાં હતાં,” તે સાચીએ ખુલાસો કર્યો.

“પરિલામ એ જ કે, ચાપીનો અંત અંતે મારા હાથથી જ થયો છે અને વૈરનો બદલો ખરાબર લેવાયો છે. પણ તમારા કહેવા બિપરથી જોમ જ નજાય છે કે, આપણા જાવણીમાં આવવાની અવસ્ય કોષને નાણુ થયેલી હોવી જોઈએ અને તેથી જ એ બે માણસો આમતેમ ફરતા હોવા જોઈએ. હજી જાવણીમાં આવવાનો મારો હેતુ ખરાબર સિદ્ધ થયો નથી. બાદશાહને રૂબરૂમાં મળવાનું કામ તો હજી બાકી જ છે. પણ હવે રાત મોડી થયેલી હોવાથી એ કામ આપણે આવતી કાલ પર મુલતવી રાખીશું,” તે વીર નરે કહ્યું.

એ પ્રમાણે વાતચીત કરતા તેઓ તંબૂથી થોડાક આમળ ચાલ્યા. દરબાર કામ ચાલતાં જ થોડાક અંતર પર બે માણસો ઠોકેલા તેમના જવામાં આવ્યા અને તેમણે ફરથી જ ચોકાસ કરીને પૂછ્યું કે, “સામેથી બે જણુ દોણુ આવે છે ?”

“સુસ્તાનેવાલાના સિપાહીઓ,” વીર પુછે તત્કાળ હિંમતથી જવાબ આપ્યો અને ચાલવાનું કામ ચાલુ જ રાખ્યું.

“આજનો શુભ સમ્પત ?” તે દેખાતા બે પુરોષોમાંના એકે પાછો સવાલ કર્યો.

આનું તે વીર પુરુષથી તત્કાળ હત્તર આપી શકાયું નહિ, તે અને તેનો સાથી ઠબા રહી ગયા. એક લાણુ માત્રમાં જ સાત આઠ મુસલમાન સિપાહીઓએ આવીને તેમને કેદ કરી લીધા અને ખાંધીને ઊભા રાખ્યા. એક અફસર જેવા દેખાતા વૃદ્ધ મુસલમાન સરદારે સિપાહીઓને હુકમ કર્યો કે, “આ લોકો રાજપૂતોના નસુસો હોય એમ જ નજાય છે. અલ્યારે તો એમને સમ્પત થોડી ખેડેરામાં રાખો. સવારમાં મારી રૂબરૂ દાબર કરજો, એટલે એમને યોગ્ય શિક્ષા આપવામાં આવશે.”

એ સરદારના અવાજથી તે વીર નરે તેને જોળખી લીધો અને તેથી કહેવા લાગ્યો કે, “સુસ્તાન અલાહદીન, હું આપને સારી રીતે જોળખી ગયો છું. એક વાર હું આપનો તાબેદાર નમસ્કાર હતો અને તેથી આજે આપને મળવામાટે જ હું જાવણીમાં મારા જીવની આશાને ત્યાગીને આવી લાગ્યો હતો. અને જે શિક્ષા આપવાની હોય તે આપજો; પણ જો એકાંતમાં મારી જોડે થોડી વાતચીત કરવાની દૃષ્ટા કરશો, તો આપનો મોટો ઉપકાર થશે.”

“મારી સાથે અલ્યારે બોલનાર ચિતોડનો સૂબેદાર માલદેવ તો નથી ?” બાદશાહે સવાલ કર્યો.

“તે જ ચિતોડનો સૂબેદાર અને ચહનશાહનો એક વખતનો તાબેદાર,” માલદેવે હત્તર આપ્યું.

“સિપાહીઓ એમને છોડી દો અને મારી જોડે આવવા દો,” બાદશાહે હુકમ કર્યો.

સિપાહીઓએ તેમને બંધનમુક્ત કર્યા અને તેઓ બાદશાહની પાછળ ચાલતા શાહી તંબૂ તરફ જવા લાગ્યા.

પ્રથમ પરિચય

આને આંખો

“બરફની ખુદબરફ ખેંચતપે નફરત આહી જતી હય;

સતાને દિલ દુખાનેસે કરાહત આહી જતી હય.

સુરાતા હું નજર ખુદમતલબોસે લાખ મયું, લેકિન;

નજમ આંખે માર હોતી હયે, મુરબત આહી જતી હય.” તાલિમ.

બાદશાહ અલાઉદ્દીન અને માલદેવ તથા તેનો સાથી જે વેળાએ શાહી તંખૂમાં આવી પહોંચ્યા, તે વેળાએ નબોમરૂંછ નિરૂદ્ધ અને સ્વચ્છ યત્ન હતા. આકાશપટલમાં છટાછવાયા મેઘ દુગ્ગેવર થતા હતા. થોડા ઘણા તારકો પણ અમ-કતા દેખાવા લાગ્યા હતા. એથી અનુમાન કરી શકાયું હતું કે, મહારાજન અધ-કાર પોતાની છાવણીને બહાવીને અન્ય સ્થાનમાં આવ્યા ગયા હતા. દૂરના પદાર્થો અઘાપિ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યા નહોતા, પણ પાસેના પદાર્થોને જોવામાં કશી પણ અડચણ પડતી નહોતી એથી થોડા વખત પહેલાં મેઘના ગરગડાટ, વીજળીના ચમકાટ અને ધનાધિકાર ઇલાહિ બાસ માત્ર જ હોયતી, એવો જ બાસ થતો હતો. એવા સમયમાં બાદશાહે પોતાના બે મેહમાનોને લઇને તંખૂમાં પ્રવેશ કર્યો. બાદશાહ પોતે પોતાના આસનપર બેસી ગયા, માલદેવ એક ગાદી પર બેઠો અને તેનો સાથી દૂર ગાલીચાપર બેઠો. બાદશાહે તૈયાર બરી રાખેલા અરબી હુકાની નાળને પોતાના મુખમાં લઈ ધૂમાડાના બેચાર ગોટ કાઢીને માલદેવને સલાહ કર્યો કે, “એક વારના મારા ખચરખાહ દોસ્ત, પણ હમણાના મારા જાની દુશ્મન, તમે શી વાતચીત કરવા માગો છો? જે વાતચીત કરવાની હોય, તેની ખુશીથી સરખાત કરો. અહીં અંધાર છે અને મારી રત્ન વગર કોઈ પણ આવી શકે તેમ નથી જ.”

“પ્રથમ તો મારે એ જ સમાચાર મારા પોતાના મુખથી આપને સંબળા-વવાના છે કે, બેઠમાન બદરૂદીનખાનને આજે મેં મારા હાથે હલાલ કરી નાખ્યો છે, અને આપના ખાન્દાનને જે એક ખુશ દાગ લાગવાનો હતો તેનો અટકાવ કર્યો છે,” માલદેવે કહ્યું.

“મારા ખાન્દાનને શો દાગ લાગવાનો હતો? ગુનાહમાંથી છટકી જવા-મટિનો આ સલામત રસ્તો તો તમે શોધી નથી કાઢ્યોને?” સુલ્તાન અલાઉ-દ્દીને પોતાનાં આરક્ષાનેનેને કૂરતાથી ચમકાવીને ગંભીરતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“આપના અંગરક્ષક સલીમના ભાઈ સુલયમાનને બોલાવો, એટલે એ વાતનો ખુલાસો તે જ આવીને કરી નાખશે. હું પોતે એ વિષયમાં વધારે બોલવા ઈચ્છતો નથી,” માલદેવે ક્ષિપ્ત તિરસ્કાર દર્શાવીને કહ્યું.

બાદશાહે તરત સલીમને સુલયમાનને લાવીને હાજર કરવા માટેનો ઇશારો કર્યો અને થોડા જ વખતમાં સલીમ તેને લાં લઈ આવ્યો. સુલયમાન પોતાના માણ્ઝાતા માલદેવને જોતાં જ બંધું રહસ્ય સમજી ગયો અને સુલ્તાનને મુન્દેરો કરી માથું નમાવી બોલો રહ્યો. સુલ્તાને તેને ધૂધ્યું કે, “સુલયમાન, બદરૂદીન-ખાનનું શું થયું તેની તને કોઈ ખબર છે ખરી કે?”

“આલમખતાહ, આ બહાદુર અને શેરદિલ રાજપૂતના હાથે તેણે ખૂન થયું છે અને લાશ હજી તંબૂમાં જ પડેલી છે,” સુલયમાને સલાલને તેણે જ નવાબ આપ્યો.

“તું એ ખૂન યતી વેળાએ ત્યાં હાજર હતો કે?” બાદશાહે બીજે સલાલ ક્યો.

“હા, બન્દાપરવર?” સુલયમાને નવાબ આપ્યો.

“એટલી મોટી રાતે તું બદરૂદીન પાસે રામાટિ ગયો હતો?” બાદશાહે મૂછોપર આગળીઓ ફેરવીને પૂછ્યું.

“બદરૂદીને મને પોતાના એક ખાસ બદકામમાં મદદગાર અને શરીફહાલ થવામાટે બોલાવ્યો હતો, અને તેથી જ હું ત્યાં ગયો હતો,” સુલયમાને સત્તને અવલંબીને કહ્યું.

“તે બદકામ શું હતું?” સુલ્તાને કાંઈક હંફમુદાથી પૂછ્યું.

“ખુદાવન્દ, મારી જનની અને અમાન બક્ષવામાં આવે તો હું સાચી બીતા નહાવું,” સુલયમાને એક ચર્ત રત્ન કરી.

“જા, તને તારી જિન્દગી બક્ષી,” બાદશાહ બોલ્યો.

“ખુદા શહનશાહની હક દરાજ કરો. શાહે આલમ, વલીઅહદ ખિજર-ખાંની બેગમ દરજ્જાકુમારીપર તે રચતાન આચક હતો અને હુમી રીતે તે બેગમને હપાડી લાવવાનું કામ તે મને સોંપવા માગતો હતો. પણ ન્યારે તેને મેં ધિક્કારી કાઢ્યો અને પૈસાની લાલચપર લાનત વર્ધાવી દીધી ત્યારે તે લાનતી મને મારી નાખવાને તૈયાર થયો અને એ વેળાએ અચન મૌકાપર જો આ શેર-તર રાજપૂત ન આવી લાગ્યો હોત, તો અલારિ હું પોતે બીજી દુનિયામાં ક્યારેનાય સફર કરી ગયો હોત આ હિન્દુ દિલિરે મારી જિન્દગી બચાવી અને એના હાથે જ જે આંકાલ મને મારવાને તૈયાર થયો હતો તે પોતે જ હુમેશાની ઉધમાં સૂઈ ગયો,” સુલયમાને અક્ષરેઅક્ષર સત્ય વૃત્તાન્ત કહી સંબળાવ્યો.

સુલયમાનના મુખમાંના એ શબ્દો સાંબળતાં જ બાદશાહ ક્રુધ્ધ અને કોપાયમાન થઈ ગયો. તેની આંખોમાંથી અગ્નિના કણ વર્ધવા લાગ્યા અને તે એકદમ આસનપરથી હઠીને આવેગમાં જ બેસી હઠ્યો કે, “અફસોસ જેને મેં શેર ધાર્યો હતો તે બેડિયો નીકળ્યો. નમકહલાલીની જેની પાસેથી આશા હતી તેની પાસેથી નમકહરામી જ મળી આવી. તે અલારે જીવતો હોત તો મારા હાથે જ મારી તલવારથી તેના બદનના ટુકેટુકેટા કરી નાખ્યા હોત. પણ માલદેવ, તમે મારા દુરમન હોવા છતાં આને આગળના સંબંધને યાદ કરી જે દોસ્તનું કામ બજાવ્યું છે તે માટે હું આપનો બેટલો એકદમ માનું તેટલો થોડો જ છે. ખરેખર દુરમન પણ દાનો જ હોવો જોઈએ, એ કાનૂનની સમ્માધનો આને મને બરાબર તબરુબો થયો છે.”

“બાદશાહ સલામત, એ નાપાક રચતાન ન્યારે ચિતોડનો નાયબ સુબે-દાર હતો ત્યારે પોતે રાજધિરાનનો સન્નતીય મુસલમાન હોવાથી અને આપના કાન કામ્યા હોવાથી એણે મારાપર વીતાડવામાં પણ કશી કમ્યા રાખી નહોતી એક વાર તેણે મારી પુત્રીપર અત્યાચાર કરવાનો યત્ન કર્યો હતો, પણ તેમાં તે

ફાળી શક્યો નહોતો. એટલે તે પાછો મારી પુત્રીના હસ્તની ચાગાલી કરવાને પણ તૈયાર થયો હતો. અધુરામાં પૂરું તેણે એવા જાળનો વિસ્તાર કરી રાખ્યો હતો કે, જો તેની ઇચ્છા પૂરી થાય તો ઠીક, અને નહિ તો પછી આપને બંધેરીને મારી પાયમાલી કરાવવી. એ બધી વાતો મારા જાણવામાં આવતાં ક્ષત્રિય ધર્મને જાળવી રાખવાના ઉદ્દેશથી મારી બાલવિધવા પુત્રીનો મેં હૃમ્મીર સાથે વિવાહસંબંધ કરી આપ્યો અને બાદશાહની સૂળેદારીને તિલાંજલિ આપી મારા દેશબાંધવ, ભતિયાંધવ અને ધર્મબાંધવ રાજપૂતો સાથે પાછો મળી ગયો. આપની સાથે મારે જે દુશ્મની કરવી પડી, તેનું મૂળ કારણ એ બદકાર બદકદીનખાનજ હતો. દોસ્તના લિબાસમાં છુપાયેલા એ દગાખાજ હુસમનને મારી નાખીને અને આપના ખાધેલા નમકનો હક અદા કરીને આજે મારું બળતું જિગર શાંત થયું છે. મેં આજે 'ઇતેકામ' ચળદના ખરા અર્થની સિદ્ધિ કરી છે. હવે જો આપની મને મારી નાખવાની ઇચ્છા હોય, તો હું મરવાને પણ તૈયાર છું. પણ જો સમરાંગણમાં મુસલમાનો સાથે બિ હાથ કરીને મરવાની મને આજ્ઞા આપવામાં આવશે, તો હું આ મરજુથી આપનો આભારી રહીશ,' માલદેવે અત્યંત આવેશથી કહ્યું.

બાદશાહ કાંઈ પણ ન બોલતાં સ્વસ્થ થઇને બેસી રહ્યો. તેના મનની અવસ્થા અતિશય વિલક્ષણ થયેલી હોવી જોઇએ, એમ તેની મુખ્યચર્ચા સ્પષ્ટ દર્શાવતી હતી. મનની પ્રસ્તાવના મુખ્ય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તે કાંઈ ખોટું તો નથી જ. પુનઃ માલદેવ અત્યંત લેખથી કહેવા લાગ્યો કે,

“બાદશાહ સલામત, એ તો નિત્યનો નિયમ છે કે, ઇમાનદાર જાણસના નસીબમાં દુઃખ અને બેઇમાન શયતાનખસ્ત તમાજસના કિસ્મતમાં સુખ હોય છે. એ બીજું કાંઈ નથી, પણ માત્ર કાળનો જ મહિમા છે. જે બાદશાહની તહેનાતમાં બેઇમાન અને રંડીખાજ સરદારો હોય છે અને બાદશાહ પોતે મુન્સિફ હોવાને બદલે બીજાઓના ખિયાલપર ચાલનારો હોય છે તે બાદશાહની સંસ્તનત સદા આમ જ રાગમગતી રહ્યા કરે છે. મેં જે દિવસથી આપની તાબેદારીનો ત્યાગ કર્યો તે દિવસથી જ આપના વિરોધતા બધા અભિમાનનો પણ ત્યાગ કરી દીધો છે મારી પ્રતિષ્ઠાની વિશૂતિ થવા સાથે મારી પૂર્વ આશા, મારા સર્વ વૈભવો અને મારી સર્વ મહત્વાકાંક્ષાઓની પણ રક્ષા થઈ ગઈ છે. હું જે બાદશાહનું અન્ન ખાતો હતો, જે બાદશાહની સેવા હિન્દુ પ્રયા છતાં પણ શતદિવસ ચિંતા અને દક્ષતાથી કરતો હતો, બાદશાહની પ્રત્તા અને પ્રતિષ્ઠાને કલંક ન લાગે એટલામાટે મારા ભતિયાંધવોને પણ હું મિલેતો હતો; તે જ મારો માલિક બ્યારે એક નીચ સરદારના વચનમાં રંધાસ રાખીને મારી પાયમાલી કરવાને તૈયાર થયો, ત્યારે પછી મારી સ્વાશિ-ક્તિની ઇતિથી થાય, એ સ્વાભાવિક જ હતું. મારા આત્મવૃત્તાંતની અહીં માસિ થાય છે. જો આપના મનમાં ઇન્સાફનો વાસ હોય, તો એક બહાદુર રના ધર્મને અનુસરીને મને અહીંથી જવા દો, અને આપના ધર્મ પ્રમાણે આપના મનમાં મારા બોલવાનો ગુસ્સો આવ્યો હોય તો એક ક્ષણ માત્રને જ નિલંબ ન કરતાં મારો શિરચ્છેદ કરો. હું તલવારનો આઘાત ખમવાને મારી છાતીને ઉત્તત કરીને હતો છું.”

માલદેવનું એ બાધણ બાદશાહ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા કરતો હતો. ‘બદર-દીનખાન જેવા નીચ અને વિષયી મનુષ્યની સલાહથી માલદેવ જેવા એક શૂરવીર અને સ્વામિભક્ત સૂએદારને મેં હાથમાંથી ખોઈ લીધો અને કોની સ્વ-સ્થતાનો વિના કાસનું સંહાર કર્યો,’ એ વિચાર આવતા બાદશાહના મનમાં ધણે જ ખેદ થવા લાગ્યો. “માલદેવને હવે શો જવાબ આપવો, એનો કોઈ પણ માર્ગ તેને સૂઝતો નહોતો. તેને પોતાનાં કૃત્યોનો થોડા વંખતને માટે પૂર્ણ પૂર્યા તાપ થવા લાગ્યો અને આંખોમાં શ્રમ આવી ગયું. તે પોતાના આસનપરથી ઉઠીને માલદેવને સંબોધી નમ્રતાથી કહેવા લાગ્યો કે,

“ક્ષમા કરો. હું બાદશાહ હોવા છતાં ખરેખર અપરાધી છું, અન્યાયી છું એક આંડાલના કન્દામાં આવી જઈને તમારા જેવા નરરત્નને દુઃખના ખાડામાં નાખવાનો હેતુ હું જ થયો છું, એ માટે હવે મારા મનમાં અતિશય ખેદ થાય છે. હું બાદશાહ હોવા છતાં આપની પાસેથી હાથ લેરીને મોઆફી માગું છું, અને મારા સર્વ ગુનાહો બક્ષી દો અને આગળ માનતાવ્રતા તેવા જ બાવથી માનવા લાગો.”

ગમે તેવો પણ અલાહદીન એક વખતનો માલદેવનો અત્રહાતા સ્વામી હતો. માલદેવે તેને જ્યારે નમ્રતાથી ક્ષમા માગતો જોયો, ત્યારે તેનો નિર્ધય થયો કે, બાદશાહને અવગ્ય પોતાના અન્યાય અને અત્યાચારોનો પશ્ચાત્તાપ થયેલો હોવો જ લોક્યો. તે પુનઃ બાદશાહને એકાગ્ર દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. તેના મનમાં એક પ્રકારના આનંદનો આનિર્ભવ થયો અને તે આનંદના આલેશમાં બાદશાહને મનતક નમાવીને તે કહેવા લાગ્યો કે, “શહનશાહ સલામત, આપ આ શું કરો છો? આમ કરીને તો મને જ આપ અપરાધી બતાવો છો. ગમે તેવો પણ હું એક વખતનો આપનો તાબેદાર ગુલામ જ હતો. માટે મારા માલિક, આપ આમ હાથ લેરીને ઉભા ન રહો. આસનપર બેસીને અને ઇન્સાફ આપો. આપના વિશે અને આપના મહાન્ શાહી ખાન્દાન વિશે મારા મનમાં જે પૂન્ય ભુક્તિ વસી રહેલી છે, તે તો મરણ પર્યન્ત તેવી ને તેવી જ કાયમ રહેવાની, તેમાં જરા પણ ફેર પડવાનો નથી.”

માલદેવના આવા ઉદ્ગારો સાંભળીને બાદશાહના મનમાં ધણે જ આનંદ થયો. તેના હૃદયમાંથી એક પ્રકારનો એક અસહ્ય બાર ઝોંછો થયો હોયની, એવો તેને ભાસ થવા લાગ્યો. તેણે હવે બીજા વિષયમાં વળીને પૂછ્યું કે, “પણ માલદેવ, આટલા દિવસ સુધી તમે હતા ક્યાં? કારણ કે, અત્યાર સુધી તમે ચિતોડમાં નહોતા, એમ મારા સાબળવામાં આપ્યું છે.”

“હું બાદશાહની સત્તા વિરુદ્ધ બળવો જમાડનારા મેહેર લોહોના પરાજય-માટે મૃયાના તરફ ગયો હતો, પણ ત્યાં મેહેર લોહો નહોતા હું ઘણા દિવસ ત્યાં પડી રહ્યો અને અન્તે જ્યારે મેં એમ સાંભળ્યું કે, બદરદીન પાસેથી ચિતોડનું રાજ્ય રાજપૂતોએ પાછું લઈ લીધું છે ત્યારે આપની પાસે આવવામાં બધ સમાધાન હોવાથી હું પાછો ચિતોડમાં આવ્યો અને મહારાજા હમ્મીરનો સેવક થયો.”

“શું? એટલામાં તે બળવાખોર હમ્મીર મહારાજા પાસે બની ગયો કે? માલદેવ, આ તો તમે જાણી નેધને મારું અપમાન કરતા હો એમ જ

દેખાય છે,' બાદશાહે વિશેષ આશ્ચર્યથી બૂ વક્ર કરીને એ વાક્યો કહ્યાં. તેના મનમાં વસી રહેલી અસુખનો તેના મુખમંડળમાં પ્રત્યક્ષ પકાશ પડતો હતો.

માલદેવ એના ઉત્તરમાં કંઈ પણ ન બોલતાં મૌન્ય ધારણ કરીને બેસી રહ્યો. બાદશાહનો પિતા તેના ઉપર્યુક્ત રાજોથી બેઠેલા મર્યાદાથી ગુસ્સાનો જરા પણ રંગ ન બતાવતાં તે પોતાના બાવણને આગળ લગાવીને કહેવા લાગ્યો કે, “માલદેવ, હવે તમે આગળની બધી વાતોને ભૂલી નબ્તો અને પાછા મારા મહદગાર થાઓ, મને જોઈતી મદદ આપો. હું તમારા માન અને વેબવને પ્રથમ કરતાં પણ વધારે વધારીશ. એટલું જ નહિ, પણ તમારી સલાહ વિના કોઈ પણ કાર્ય કરીશ નહિ. જો મને તમારા જેવો મહદગાર મળી જાય, તો હુમ્મીરને કેદ કરીને મારી પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરવામાં જરા જેટલો પણ વિલંબ થાય તેમ નથી.”

“આપે એવી શી પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, તે જો અડચણ ન હોય,” તો જણાવશો?” માલદેવે નમ્રતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“મેવાડને સ્મરણભૂમિ સમાન બનાવવાની હું મારા અંતઃકરણથી પ્રતિજ્ઞા કરી ચુક્યો છું,” બાદશાહે વિચાર કરીને ઉત્તર આપ્યું.

બાદશાહની એ પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને માલદેવનો કોપ અનિવાર્ય થયો. પોતાના ધર્મે, પોતાની પુણ્ય ભૂમિ, પોતાના દેશબાંધવો અને દેવાલયો આદિનો લોપ કરવામાટેની એક પરજમીં સમાઠની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને કયા દેશાભિમાનીના મનમાં કોપનો હ્રદય ન થાય વારુ? માલદેવ હવે કાંઈ બાદશાહનો ગુલામ નહોતો, છતાં તેણે પોતાના કોપને પ્રસંગ પ્રતિકૂળ જાણીને અદર ને અંદરે સ્થમાવી દીધો. તે કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં મૌન્યનું અવલગન કરીને બેસી રહ્યો. બાદશાહ તેના મૌન્યને અર્ધ અનુમતિ ધારીને આગળ બોલવા લાગ્યો, “માલદેવરાવ, મને અહીં મેવાડમાં આવ્યાને અને છાવણી નાખી પડવાને આજે ઘણા દિવસ થયા, પણ અઘાપિ ચિતોડના કિલ્લામાં મારો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી હવે જો આવા કઠિન પ્રસંગમાં તમે મને મૌન્ય સહાય આપો અને મેવાડ ભૂમિ મારા તાબામાં આવે, તો હું મારા બાપના બોલથી કંઈ છું કે, હુમ્મીરનો મરણ્ય કર્યા પછી મેવાડનો સ્વતંત્ર અધિકાર હું તમને જ આપી દઉંશ, અને તમારા અધિકારમાં હું મારો હાથ રાખીશ નહિ એ માટેનું હું તમને વચન આપું છું. હુમ્મીર જેવા એક નીચ બળવાખોરના પક્ષમાં રહેવા કરતાં સાર્વભૌમ બાદશાહના પક્ષમાં મુખ્ય સરદાર તરીકે રહેવામાં કેટલી બધી વિશેષ પ્રતિજ્ઞા છે, એનો વિચાર કરો. આશા છે કે, મારું અપમાન ન કરતાં તમે અવશ્ય મારા વચનને માન આપીને મારા મહદગાર થશો જ. કેમ ત્યારે તમને સાર્વભૌમ બાદશાહની સરદારી મળે છે, કે તે લીખારડા હુમ્મીરની ગુલામગિરી પ્રસંહ છે? તમારો અભિપ્રાય સત્વર જણાવો.”

માલદેવના કોપનો હવે પરમ અવધિ થયો. તે પોતે કેવા પ્રસંગમાં ઘેરાયેલો છે અને ક્યા છે એનું જાન ભૂલી નબ્તો અત્યંત ત્વેષથી બાદશાહને સળાવીને કહેવા લાગ્યો કે, “કોણ લીખારી? વાનરાજેશ્વર હવપતિ મહારાજાજી હુમ્મીરસિંહ લીખારી અને આપ વેબવસાળી? અનીતિ, અવિશ્વાસ અને કપટ-

અસ્ત દિલ્લીના કપડી બાદશાહની સરદારી કે વજરાત કરતાં સકળ સદ્ગુણ સંપન્ન મેવાદાધિપતિની શુભામળીરી સ્વીકારવામાં ઘણી જ વધારે પ્રતિષ્ઠા સમાયેલી છે. જેણે એક વાર મારા જેવા કૃતજ્ઞ અને હમાનદાર સેવકને વિશ્વાસઘાત કરી દુઃખના સમુદ્રમાં ધકેલી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે જ અવ્યવસ્થિત ચિત્તના બાદશાહની સેવાનો હું પુનઃ સ્વીકાર કરું કે? હવે તો કાળત્રયે પણ એ વાત બતવાની નથી. જ્યાં સુધી આપ નામદારે મારી સાથે દગાબાજી કરી નહોતી, ત્યાં સુધી હું મારી જાતિ, ગોત્ર અને ધર્માધર્મોના વિચાર ન કરતાં બ્યાર્પનો લાભમાટે મારા દેગબાંધવોની ગર્દનપર તલવાર ચલાવવાને પણ તૈયાર હતો. પણ હવે તે વેળા વીતી ગઈ છે અને તે ઘડી બગડી ગઈ છે. હવે મારી તલવાર સ્વધર્મના રક્ષણમાટે માત્ર હનુપતિ મહારાણાની સેવા વિના બીજા કોઈને પણ લાભદાયક થવાની નથી. સ્વધર્મ અને સ્વદેશના ઉદ્ધારમાટે હું નિરંતર મહારાણા હરમીરની સેવા બળવવાને તૈયાર રહીશ, અને અગત્ય હશે, તો મારા માણ્સ પણ અર્પણ કરીશ.”

આ ઉત્તરથી બાદશાહનો કોપ પણ સાતમા આસમાનમાં જઈ પહોંચ્યો. પરંતુ એ પ્રસંગ કાંઈક એવો વિલક્ષણ હતો કે, બાદશાહને માલદેવની મદદની ઘણી જ જરૂર હતી. એટલે તેણે કોપ ન દર્શાવતાં શાંતિથી જ કહ્યું કે, “મારા હાથે થયેલી ભૂલોમાટે હું એક વાર સાફ દિલથી તમારી મોઝ્યાદી માગી ચૂક્યો છું, એટલે હવે વારંવાર તે વિશે જ વધારે બોલવાની અગત્ય નથી. માલદેવ, વિચાર કરો અને પોતાના હકને વળગી ન રહો. તમે માત્ર મુખમાંથી ‘હા’ એટલા એક જ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરો, અને જુઓ કે એક ક્ષણમાં જ લક્ષ્યાધિ સૌનિકો તમારી આજ્ઞાને આધીન થઈ દીન સમાન ઊભા રહે છે કે નહિ?”

“બાદશાહ સલામત, હું હવે મારા નિશ્ચયથી કોઈ કાળે પણ ચલિત થવાનો નથી. આપના સેનાનાયકની પકડી કરતાં ધર્મિષ્ઠ મહારાણા હરમીરના એક સાધારણ સેવકની પકડી મારી આંખોમાં નિરોધ ભૂપણાવહ દેખાય છે,” એમ કહી માલદેવે વધારામાં બજાવ્યું કે,

‘મેહર થે તુમ અબ્બ હુવે સબનમ હમારે સામને;

આપકે મીઠે સુખન હવે સમ હમારે સામને.”

“માલદેવરાવ, બાદશાહના જમણા હાથ થઈ રહેવા કરતાં અને અનેકાનાં માર્યા પોતાના પગ આગળ ઝુકેલાં બેવાને બદલે તમે હરમીરનાં ચરણોમાં પોતે જ માથું નમાવવામાં મોટું ભૂલણું માનો છોને? અરે, પણ હરમીરે પાંચ દય હત્તર માણસોને એકઠા કરીને જે આ છોકરો જેવી રસત મારી છે તે કેટલાક દિવસ ટકવાની છે, એનો પણ તમે કાંઈ વિચાર કર્યો છે ખરો કે? બાદશાહનો વેળવ, સંપત્તિ, સાગર સમાન અપાર સૈન્ય, પ્રબાવ અને પ્રતિષ્ઠા વ્યાદિનો પણ વિચાર કરો. જે પક્ષના ગજામાં વિજયલક્ષ્મી વરમાળા આરોપશે જ એવો નિશ્ચય હોય તે પક્ષમાં આવી મળવામાં જ તમારું કલ્યાણ સમાયેલું છે, એમાં જ તમારી માન્યતા છે અને એમાં જ તમારા જીવનની સાર્યકતા છે,” બાદશાહે પુનઃ આગ્રહ કરીને કહ્યું.

“બાદશાહે ધર્માન્યતાથી રાજ્યપ્રતોની પાયમાલી કરીને તેમના દેશને

સ્મરણના યોગથી દેવાની લીધા પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે તે વિધર્મીય બાદશાહના સેનાધ્યક્ષની પક્ષથી સ્વીકારી માન મેળવવા કરતાં સ્વધર્મ અને સ્વદેશના રક્ષણ માટે જેણે પોતાનું આયુષ્ય અર્પવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરેલો છે તે હુમ્મીરનાં પાસડાં લેવાડનાર તરીકે રહેવામાં પણ મોટું માન અને મહત્ત્વ સમાયેલું છે, એવી મારી માન્યતા છે. અને તો તે અકર્તૃએ વળી કૃપા કરીને સેનાપતિની પદવીથી વિભૂષિત કર્યો છે; એટલામાટે યુદ્ધાવન્દ, મારી આપને પુનઃ પુનઃ એ જ પ્રાર્થના છે કે, મને આગ્રહ ન કરે; કારણ કે, હું આપની ઇચ્છાને આધીન થઈને હવે બીજા વાર દેશદોષી થવાનો નથી જ," માલદેવે જીવનની આશાને ધરીબર દૂર મૂકીને પ્રુલેપુલ્લો નવાખ સખળાવી કીધી.

"માલદેવ, તમે તે જુઠારા અને ધાડપાડુ હુમ્મીરના સેનાપતિ થયા છો ? અફસોસ તમે જ્યારે દુશ્મનના લશ્કરના સિપાહસાલાર છો અને મારી મેહર-બાનીથી બેદરકાર છો, તો હવે મારે લાચારીથી નજીવનું પડે છે કે, લડાઈનો નિકાલ થાય, ત્યાં સુધી તમારે અહીં કેદખાનામાં રહેવું જ પડશે," બાદશાહે સાર્પનો સ્વભાવ બતાવ્યો.

"બહે મને આપ બંદિવાસમાં રાખો, પણ એટલું અવશ્ય સ્થાનમાં રાખજો કે, જો મારા આંખોની શર્મ મારી આંખોમાથી ચાલી જાય, તો અત્યારે જ હું આ વિગ્રહના મૂળને જઈ મૂળમાંથી જાણેલી નાખવાને સમર્થ છું," માલદેવે બહુ જ આર્મિકતાથી કહ્યું.

"તે કવી રીતે ?" બાદશાહે આતુરતાથી પૂછ્યું.

"આપના પ્રાણનો નાશ કરીને. પણ આપણા આગલા સંબંધની સ્મૃતિ મને તેમ કરતાં અટકાવે છે. થોડા જ વખત પહેલાં હું આપનો સેવક હતો અને આપ મારા સ્વામી હતા એ ધટનાને હું ભૂલી શકતો નથી," માલદેવે કૃતજ્ઞતાનું દર્શન કરાવ્યું.

બાદશાહ એ પછી કાંઈ પણ ન બોલતાં ત્યાંથી ઉડીને તંબૂમાંથી બહાર નીકળી ગયો. અંધ સમયમાં જ ત્યાં આઠ દશ સશસ્ત્ર યવન સૈનિકો આવી લાગ્યા અને માલદેવ તથા તેનો સાથી બન્ને તેમના હાથમાં કેદી થઈ પડ્યા.

વધ પરિચ્છેદ

બંધનમુક્તિ-પલાયન

રાત્રિના તૃતીય પ્રહરનો અંત અને ચતુર્થ પ્રહરનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. ચન્દ્રમાએ પોતાનાં શીતલ કિશ્કોવડે સમસ્ત જગતમાં પ્રકાશનો વિસ્તાર કર્યો હતો. સાંતિદેવીએ દશ દિશામાં પોતાના સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. માત્ર હૃતરાંના બસવાનો, યૃગલોના ચીત્તરોનો, લોહાચોના ખોખારવાનો અને મુસલમાન પહેરવાનો પોઢારવાનો અવાજ કાંઈ કાંઈ વાર તે શાંતિને ભગ દેરતો હતો.

માલદેવ અને તેનો સાથી (પુરુષવેશધારિણી પ્રમદા) પોતાને જે સ્થળે કેદ કરવામાં આવ્યા હતા તે સ્થળે વિચારમાં લીન થયેલા હતા. તેમને કાલ-

હીના એક છેડાપરના નૂદા તંબૂમાં કેદ રાખવામાં આવ્યા હતા અને ચાર પહેરેગીરોને તેમની દેખરેખનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. તે પહેરેગીરોએ આખી રાતનો અખંડ ઉત્તરો કરેલો હોવાથી રાત્રિના ચતુર્થ પ્રહરની શીતલ વાયુ લહરીમાં નિદ્રાનો આશ્રય લીધો હતો. તેઓ પોતાના કર્તવ્યને ભૂલીને નિઃસર્ગના નિયમને આધીન થયા હતા, વિશ્વાતિનું સેવન કરતા હતા. માલદેવ સાથેની તે અબજા અંદર આજસ આવવાથી તંબૂના દરવાજાપર આવીને આમતેમ નેવા લાગી એટલામાં પહેરેગીરોની આવી અવસ્થા જોઈને તેના મનમાં એક નવીન કલ્પનાએ સંચાર કર્યો અને તેની સાથે જ દમ્ભરમાંથી પોતાની તીવ્ર ધારવાળી કટાર કાઢીને એક પછી એક તે ચારે પ્રહરીઓને તેણે કાર કરી નાખ્યા. મરતાં મરતાં તેમણે જો કે પોક્કાર તો કર્યો, પણ તે તંબૂ ડાવણીના છેક છેરે અને એકાંત ભાગમાં આવેલો હોવાથી તેમ જ બીજા લોકો પણ સાધારણત નિદ્રાવશ હોવાથી કાંઈનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું નહિ. તે અબજાએ અપળત કરી બે પહેરેગીરોનાં વસ્ત્રો ઉતારી લીધાં અને તેમનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોને પણ પોતાના કબજામાં લઈને તે માલદેવ ખાસે આવી લાગી. આખી રાતના પરિશ્રમથી થાકેલા આવી આપત્તિમાં આવી પણ છતાં પણ માલદેવ નિદ્રાને આધીન થયા હોતો કોઈએ ખરું જ કહ્યું છે કે,

“ભૂખ જુએ નહિ ટાઢો બાત, પ્રેમ જુએ નહિ જાતકન્તા;
ઉધ જુએ નહિ દૂદી ખાટ, તરસ જુએ નહિ ઘોળીધાટ.”

‘ઉધ તો શુળી પર પણ આવે’ એ નિયમની માલદેવને જોઈને તેણે સ્વતંત્ર અનુભવી. નિદ્રામાંથી મનુષ્યને જગાડવો, એ જો કે હોષ છે, છતાં આપત્તિકાળમાં એવા હોષનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી, એટલે તે સ્ત્રીએ માલદેવને જાગૃત કરીને કહ્યું કે, “મહારાજ, આ સમય નિદ્રા લેવાનો અને વિશ્વાતિ ભોજનવાનો છે કે? ચાલો, હઠીને ઉઠા ચાઓ અને આ વસ્ત્રો પહેરી લઈને સૂર્યોદય થયા પહેલાં આ કુરમનોની ડાવણીમાંથી સહીસલામત બહાર નીકળી જાઓ, અહીં રહેવામાં આપણા જીવની નિર્ભયતા અને સુરક્ષિતતા નથી.”

“હું આના બાવાર્યને સમજી શકતો નથી. આ મુસલમાનસૈનિકોનાં વસ્ત્રો તમારા હાથમાં કેવી રીતે આવ્યાં?” માલદેવે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“તમે વસ્ત્રો પહેરી લ્યો એટલે બહાર નીકળતાં એનું કારણ આપને મલદેનવર જ બતાવી દઈ છું. વધારે વાતચીત આપણે માર્ગમાં કરીશું.” તે સ્ત્રીએ સમયમુસકતાનો ઉપદેશ આપ્યો.

માલદેવે વધારે વાદવિવાદ ન કરતાં મુસલમાનસૈનિકોના પોશાક ધારણ કરી લીધો અને તાર પછી તે અબજાએ પણ બીજો પોશાક પહેરી લીધો. તેઓ તંબૂમાંથી બહાર નીકળ્યાં અને ત્યાં અંગુલીનિર્દેશ કરીને તે સ્ત્રીએ માલદેવને ચાર પહેરેગીરોની લાશો બતાવીને કહ્યું કે, “આ પોશાકો આમાંના બે પહેરેગીરોના છે અને આપણા બચાવવાટ મેં એમને હોજબમાં રવાના કરી દીધા છે.”

એ દૃશ્ય જોઈને માલદેવ એટલો બધો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા કે, કોઈ પણ પ્રશ્ન પૂછી શક્યો નહિ. બન્ને સહીસલામત ડાવણીમાંથી બહાર નીકળી ગયા. વચ્ચે બેચાર સિપાહીઓ મળ્યા, પણ તેમણે એમને પોતાના નેવા જ

સિપાહીઓ ધારીને કાંઈ પણ સલાહ ન કર્યો, એ એક રીતે તેમનું સુદુષ્ણાચ્ચ ન માની શકાય. ઇવજીમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી તેમણે એક આરો માર્ગ લીધો; કાનણ કે, વળતે જો તેમના પ્રલાયનની વાર્તા જાણકારમાં આવે, તો બાદશાહ પોતાના માણસોને તેમની પાછળ દોડાવે ન એવો તેમને બચ હતો અને એ બચ સકારણ હતો. સુરક્ષિત માર્ગમાં વળ્યા પછી તેમણે સુસંસ્માત સૈનિકોના પોશાક બતારીને નાખી દીધો અને સાર પછી આગળ ચાલતા માલદેવે તે સ્ત્રીને યાતુરતાથી પૂછ્યું કે, “જો સિપાહીઓને તમે મારી કેવી રીતે શક્યાં એ હું હજી સમજી શકતો નથી. તમે એકલા અને તેઓ ચાર હતા, છતાં તેઓ કેમ ફાવી ન શક્યા, એનો જ મને વિચાર થયા કરે છે.”

“તેઓ ચાર હતા, પણ નિદ્રાવશ થયેલા હોવાથી અર્ધ મૃત સમાન હતા અને હું એકલી હોવા છતાં જાગૃત હોવાથી જીવંતી હતી એટલે મને તેમનાપર વિજય મળે એમાં આશ્ચર્ય લેવું કાંઈ પણ નહોતું,” તે અબળાએ ખુલાસો કર્યો.

“ખીલું આશ્ચર્ય એ છે કે, અલાહદીને આપણને ક્યદ કરાવ્યાં, પણ આપણા હાથપગમાં બેડીઓ ન નખાવી અને આપણી પાસેથી શસ્ત્રો છીનવી ન લીધાં; નહિ તો આપણો ફટકો આમ સહજમાં થઈ શક્યો ન હોત,” માલદેવે ખીજ વાત કરી.

“જો આપણા હાથપગમાં બેડીઓ પહેરાવવામાં આવી હોત તો તે અવશ્ય આપણે અડગભૂમાં આવી પડત; પણ માત્ર શસ્ત્રો જ છીનવી લેવાયાં હોત, તો આજનો પ્રસંગ એવો અનુકૂળ હતો કે, તે પહેરેગીરોનાં શસ્ત્રો પણ આપણા ઉપયોગમાં આવી શકત એટલે તેમની છરીથી જ તેમનાં ગળાં રેંસાઈ જત. આપનાં વીરશ્રીયુક્ત બાળણો સાંબળીને બાદશાહ બચાવેલ થયા હોત, તેથી જ તે તંબૂમાંથી બહાર નીકળી ગયા અને ત્યાર પછી જ તેણે આપણને ક્યદ કરાવ્યાં. ગબરાટમાં તે વધારે અગમચેતી રાખવાનું ભૂલી ગયા અને તેની તે બૂલ આપણા ફટકારાનું કારણ થઈ પડી. જે વેળાએ ઈશ્વર અને ભાગ્યની અનુકૂળતા હોય છે, તે વેળાએ શત્રુની શત્રુતા પણ મિત્રની મિત્રતાના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે અને તેનું આ એક પ્રત્યક્ષ જીવંતું નમૂનું ઉદાહરણ છે,” તે અબળાએ પ્રલક્ષિત વક્તવ્ય પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા.

“ખરેખર આપણા રાહ બંદકદીનનો આપણી તલ્લવારથી જ અંત આવ્યો, એક નમકહલાલ માણસનો આપણે જીવ બચાવ્યો, બાદશાહને પણ સત્યના પ્રભાવથી દુઃખાવ્યો અને અગતે તેને હાથતાળી આપીને તમારી મદદથી હું જીવતો પાછો આવ્યો, એ સર્વ જો ઈશ્વર અને દૈવની અનુકૂળતા ન હોય તો બનવું સર્વથા અશક્ય જ હતું. ચાલો હવે આપણે જીવાવળે પગલે ચાલીએ; કારણ કે, મહારાણાજ મારી પ્રતીક્ષા કરતા હશે,” માલદેવે ઉદ્ગાર દાઢ્યા.

જેતજેતમાં તેઓ પાછાં ચિતોડના પશ્ચિમ દ્વાર પાસે આવી લાગ્યાં અને દ્વારપાળે દ્વાર ઉઘાડીને તેમને અંદર લીધા પછી તેઓ હમ્મીરની સેવામાં હસિત મુખથી ઉપસ્થિત થયાં. માલદેવને તેના કલા પ્રમાણે પાછો આવેલો જોઈને હમ્મીરના મનમાંનો આનંદ ઉભરાઈ જવા લાગ્યો અને જે બચ હતો તે જતો રહ્યો. માલદેવના મુખથી ઇવજીમાં બનેલા બનાવોનો વૃત્તાંત સાંબળીને તો વળી તેનો હર્ષ નવોમંડળમાં પહોંચી ગયો.

સમમ પરિચ્છેદ

બાદશાહનો કોપ અને સર્વત્ર અગ્નિજ્વાળા

“હમારે ઝોંપડે તેડે ગયે જલાયે ગયે;
હમારે બચ્ચોંડે પુરને ધુવે હડાયે ગયે;
તુમ્હી હો જો કે હમેં હમ્મર સતાયે ગયે;
હમ્હી હયેં જો કે તુમ્હારે સિતમ હડાયે ગયે.” તત્સલિખ

પ્રાતઃકાળ યતાંજ બને રાજકીય બંદિવાનોના અદૃશ્ય થવાની વાત. જાવણીમાં વાણુ પ્રમાણે પ્રસરી ગઈ અને સર્વત્ર અત્યંત કોલાહલ થવા લાગ્યો. ઘણાકોને તે કેદીઓ કોણ હતા અને તેમને ક્યારે કેદ કરવામાં આવ્યા હતા, એની ખબર પણ ન હોવાથી સર્વ એ વિશે પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યા. વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિને લીધે ત્રસ્ટ થયેલો બાદશાહ જ્યારે આ વાર્તા સાંભળશે તે વેળાએ તેની કેવી અવસ્થા થશે અને કોણ જાણે કેટલા લોકો તેના કોપાગ્નિનો ભોગ થશે, એના વિચારમાં સર્વ નિમગ્ન થઈ ગયા. કેટલાક જુદા અને ધર્માન્ધ મુસલમાન સરદારો બંદિવાનોના એ પલાયનને પોતાના ભાવિ પરાજયનું પૂર્વ ચિન્હ માનવા લાગ્યા. બંદિવાન પુરુષ હતા કે સ્ત્રીઓ હતી; મુસલમાન હતા કે કાફિર હિન્દુઓ હતા અને રંગસ્થળે કેવા હતા, એ વિશેની ચર્ચા સર્વત્ર ચાલી રહી અને લોકો એકબીજાને એ વિશે નાના પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા. આને જાવણીમાં એ વિષય વિના ખીમ એક પણ વિષયનો હોડાપોહ યતો જોવામાં આવતો નહોતો.

જે ચાર પટેદેગીરાનો પ્રાણાન્ત થયો હતો તેમને ઉપરી સલીમ અર્ધ મૃત જેવી અવસ્થામાં બાદશાહ પાસે આવી લાગ્યો. બાદશાહ પોતાની એમ્મી સાથે પ્રભાતમાં ચર્જત પીવામાં મશગૂલ થયેલો હતો. ચર્જત પીધા પછી બાદશાહ કોલાહલ સાંભળીને તબ્બાંથી બહાર આવ્યો અને ત્યાં આવીને જોયું તો સલીમ ચરચર કાંપતો અને આંખોમાંથી આસુ વર્ષાવતો ઉભેલો હતો. બાદશાહે અવશ્ય કાંઈ પણ અશુભ વાર્તા સાંભળવાની પ્રથમથી જ કલ્પના કરીને તેને સવાલ કર્યો કે, “સલીમ, ભય ન કરતાં જે કાંઈ બન્યું હોય તે સાફ સાફ જણાવી દે. બોલ શો બતાવ બન્યો છે?”

“આત્મમપનાહ, કાફિર કેદીઓ ફરાર થઈ ગયા છે,” સલીમે અત્યંત ભયથી જવાબ આપ્યો.

“શું માલદેવ અને તેનો ખુબસૂરત સાથી તારા હાથમાંથી હાથતાળી આપીને ફરાર થઈ ગયા?” બાદશાહે ક્રૂટી જઠને અનયબીથી કહ્યું.

“હા, અને ચાર પટેદેગીરાની તેઓ લારો કરી ગયા છે,” સલીમે વધારે ભયંકર સમાચાર સંભળાવ્યા.

“અને બદમાશ, હું અવાપિ આવતો છે કે? કમઅકલ, તમેો બધા જીવતા હોયા છતાં કેદીઓ તારી ગયા? હસમખોરી કરીને આ ખબર મને સંભળાવતાં તને શર્મ પણ નથી આવતી કે? નમકહસમો, તમેો આજકાલ ઘણા જ ક્રૂટી ગયા છો અને અત્મસ્ત થયા છો. અફસોસ, હિન્દુસ્તાનના બાદશાહની આવી

તોડીન ! ચરે, કોઈ બહાર છે કે ?” બાદશાહને અત્યંત ત્રોષમાં આવીને એ ઉદ્ગરો કાઢ્યા.

બાદશાહનું આજ્ઞાન સાંભળતાં જ દશપંદર પઠાણ સૈનિકો ત્યાં દોડી આવીને બાદશાહની સામા તેની આજ્ઞાની વાટ લેતા ઊભા રહ્યા. સલીમ તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરીને બાદશાહને હુકમ કર્યા. કે, “આ હરામખોર બેઠમોન નફરના ગળાપર બંદર ફેરવીને એને આ હસ્તીમાંથી નાબૂદ કરી નાખો.” હુકમ મળતાં જ પઠાણોએ પોતાની તલવારોને ચાતમાંથી બહાર કાઢી અને સલીમનું માથું એકદમ ધડથી અલગ કરી નાખ્યું. બિચારોને બંદગી કરવાનો સમય પણ આપવામાં ન આવ્યો !

સુલતાનની મનોવ્યથાનો અવધિ થયો, અને તેમ થવું સાહજિક હતું. તે દિલ્લીથી કેવી કેવી આશાઓ બાંધીને આવ્યો હતો અને તેની કેવી કેવી મનીષાઓ હતી; પરંતુ મેવાડમાં આવ્યા પછી જે બનવા બન્યા હતા તે તેની આશાઓના વિધાતક જ હતા. અલ્પાંશિ ચિતોડના કિલ્લામાં તેનો પ્રવેશ થઈ શક્યો નહોતો અને દરરોજ પાંચપચીસ પઠાણોના પ્રાણની હુકુમતમાં આહુતિ અપાયા જ કરતી હતી. એથી તેને જે વ્યથા થઈ હતી તે યોગ્ય જ હતી. માલદેવને દેહ ક્ષીણી તેના મનમાં ઘણું જ સંતોષ થયો હતો. તે જો કે બાદશાહ સાથે મળતો નહોતો, છતાં તેને પ્રતિબંધમાં રાખ્યાથી શત્રુ પક્ષના મુખ્ય આધાર સ્તંભોનો લોપ થતાં પોતાનો હૃદય સત્વર સિદ્ધ થશે, એમ ધારીને બાદશાહ સ્વર્ગ અને પોતા વચ્ચે માત્ર બે આંગળો જ અંતર દેખતો હતો. પરંતુ અકસોસ કે, તે બિચારોનો એ આનંદ પૂરા ચાર મહર પણ ટકી શક્યો નહિ. બાદશાહના જે ચિત્તને મધ્ય રાત્રિએ આનંદ અને સમાધાનનો અનુભવ થયો હતો તે જ ચિત્તમાં પ્રભાત યતાં જ દુઃખ અને સંતાપનો આઘાત થયો. તેનો આનંદ રવમવત્ થઈ ગયો અને સલીમના શરીરનો ભોગ લેવાયો. એ જ ઈશ્વરીય હાસ !

પોતાના વિશ્વાસપાત્ર અનુચર સલીમને હેઠાંત શિક્ષા આપ્યા પછી બાદશાહનો ક્રોધ અનિવાર્ય થયો અને તેના હૃદયમાં દ્રેપની ગગનચુંબિત નવાળા પ્રકટી નીકળી. મેવાડની પ્રજાના રક્તની આહુતિ મળ્યા વિના તેના કોપનું શમન અશક્ય હતું. પાંજરામાં પૂરી રાખેલા કુધાતુર વ્યાધિ સમાન જ સુલતાનની સ્થિતિ થઈ પડી હતી. જેમ વ્યાધિ પાંજરામાંથી નીકળી ન શક્યાથી માત્ર ભયંકર ગર્જનાઓ કરવા ઉપરાંત તેનાથી બીજું કંઈ પણ કરી શકાતું નથી; તેવી જ રીતે પોતાનો ક્રોધમાં પ્રવેશ થવો અશક્ય હોવાથી સંતપ્ત બાદશાહને માટે પોતાના હાંત હોઠ ચાવીને કોપને વ્યક્ત કરવાના માર્ગ વિના શાંતિનો બીજો કંઈ પણ ઉપાય નહોતો. ‘યા તો મેવાડની પાયમાલી કરવી અને યા તો બંગલા મયદાનમાં પોતાના શરીરનો પાત કરવો,’ એ બે વિચારો વિના બાદશાહને રીજો વિચાર આવતો નહોતો. એ પ્રમાણે અસ્તવ્યસ્ત હૃદયનો બાદશાહ રાત્રપૂતો પર ઘણું જ ચીડાઈ ગયો હતો. તે ઘડી ઘડીમાં ગમે તેવાં વિચિત્ર ક્રમોન આપ્યા કરતો હતો અને ગમે તેના પર વિના કારણ કોપ કરી બેસતો હતો. કોઈ કોઈ વાર તો કેટલાક માણસોને કલ્લ પણ કરાવી નાખતો ! બાદશાહના

ખારા થઈ પડેલા સરદાર અલીખાને તેને સમજાવવાના અનેક ઉપાયો કર્યા પણ વ્યર્થ. તેવું બડેટ્ટે લેતું આવા યુક્ત ઉપાયોથી ઠેકાણે આવવાનો લેર માત્ર પણ સંભવ નહોતો. તે મનોગત એમ જ કહી કરતો હતો કે, “બળવા ખોર પાછ હમ્મીરને એક વાર સૈન્ય સહિત કિલ્લામાંથી બહાર નીકળવા દો, એટલે પછી હું તેને જોઈ લઉં, અને હું શું કરી શકું છું તે હુનિયાને દેખાઈ આપીશ.” બાદશાહનો આવો નિશ્ચય થયેલો જોઈને અલીખાન ગહન વિચારમાં પડી ગયો અને બહુ જ વિચાર કરીને તેણે એક ઉત્તમ યુક્તિ શોધી કાઢી.

એક દિવસ બાદશાહ પોતાના તંખમાં એકલો જ ખેડો હતો તેવામાં અચાનક અલીખાન ત્યાં આવી ઢાળ્યો. શિષ્ટ સંપ્રદાય પ્રમાણે કોર્નિશ કર્યા પછી તેણે ધીમા સ્વરથી પોતાની યુક્તિ સુલ્તાનને કહી સંભળાવી. અલીખાનની વાણીનો કેવો અલૌકિક પ્રભાવ! તે શું બોલ્યો એ જો કે સ્પષ્ટતાથી સંભળાઈ નહિ, પરંતુ તેવું પરિણામ એ થયું કે, બાદશાહના હૃદય સુખસંકળમાં એકાએક આનંદની છાંય વિલસવા લાગી. એથી અલીખાને અવશ્ય તેને કોઈ સારી અને સમાધાનકારક યુક્તિ બતાવેલી હોવી જોઈએ, એવી કલ્પના નિર્વિવાદ કરી શકાતી હતી.

* * * * *

પ્રાતઃકાળનો સમય. સર્વ લોકો પેતપોતાના ઉદ્યોગમાં લાગી ગયા હતા. દુકાનદારો દુકાનો બિઝારીને પહેલાં કોઈ સપ્તીના હાથની બોણી કરવામાટે બેસીને બેઠા હતા. ગોવાળિયાઓ ગાયોને જંગલમાં ચરાવવાને લઈ જતા હતા. ખેડૂતો વર્ષકાળ સમીપ આવેલો હોવાથી પોતાનાં ખેતરોને ખેડીને વાવણીની તૈયારીઓ કરતા હતા. એવી રીતે સર્વ લોકો પેતપોતાના વ્યવસાયમાં નિમગ્ન હતા, તેવામાં અચાનક આસપાસનાં ગામડાંમાં મુસલમાન શાહના હુજરો સૈનિકો જઈ લાગ્યા અને તે પ્રદેશમાં તેમણે નાશ અને નિન્દનના વ્યાપારનો ધમધોઝાર આરંભ કરી દીધો. ઘર, દુકાનો, વાડા, ગુંપરીઓ અને ધાસુની ગંજોઓને તેમણે આગ લગાડી દીધી અને ચરીઓપર જીલગ કરવાનો, તેમનાં ઢોરોને મારી નાખવાનો અને ખેડૂતોને બકરાં પ્રમાણે હલાલ કરવાનો અપ્રતિહત વ્યાપાર ચલાવવા માંડ્યો. ‘મર્ડર ને વળી મદિરા પિયે; અખખા તેથી સૌકો બિયે,’ એ કહેવત પ્રમાણે એક તો પકાણીની જાત પ્રથમથી જ હિંમત અને ક્રૂર, તેમાં વળી ગમે તેવા અભ્યાસ કરવાની તેમને બાદશાહની પરવાનગી મળી એટલે પછી જીલમમાં ખામી હોય જ શાની? તેમનાં અભ્યાસો અસલ યયાથી ગામડિયા અને ખેડૂત લોકોએ પણ સંપ કર્યો અને એકત્રતાથી પકાણીને માલવાનો આરંભ કરી દીધો. અગ્નિની ભયંકર જ્વાળાએ આકાશને પણ ભેદીને ઊપર જવા લાગી. એવી રીતે ચિતોડની આસપાસના બહુધા બધાં ગામડાંને નાબૂદ કરીને પકાણીએ તેમાંના ધણીયજા લોકોને યમ-ધામમાં પહોંચાડી દીધા, એટલું જ નહિ, પણ તેમનાં ઢોરોને હલાલ કરી પોતાના પેટની આગને ફડી પાડવામાટે તેમના માંસને તે આગમાં ભેળવે સિવાયનાં અને ગાયો પ્રમાણે તેઓ ભજવા લાગ્યા. એ અભ્યાસરના પરિણામે એક જ દિવસમાં લગભગ અસંખ્ય મનુષ્ય પ્રાણીઓની સર્વજલક કાળને આહુતિ

અપાર્થી બધા દોરોની સંખ્યાની ગણના થવી અશક્ય હતી. મુસલમાનોએ વ્યવસ્થાથી જ પોતાનો વ્યવસાય ચલાવવા માંડ્યો હતો. એક મામને બરાબર નાજુદ કર્યા પછી તેઓ ખીન મામમાં ગતા હતા અને પોતાની બચકરતાનો સર્વત્ર પરિચય કરાવતા હતા.

જે પ્રતિનંદનવન મેવાડમાં સુખ અને આનંદની લહરીઓ જ નેવામાં આવતી હતી, ત્યાં નરકની જ્વાળાઓનો વિસ્તાર થયો. સર્વત્ર હાહાકાર અને 'ત્રાહિ-ત્રાહિ'ના પોકારો જ સંભળાવા લાગ્યા. અંતકાળ સમક્ષ આવી લાગેલા અલાહદીને એક વાર મેવાડીઓને પણ છેવટે અંતકાળનો ભાસ કરાવી આપ્યો. એથી પણ તેના દ્વેષાગ્નિને શાંતિનો રપરાં થયો નહિ. એ દૃશ્ય જોવા છતાં પણ તેના મુખમંડળમાં તેા ઉદાસીનતા જ પ્રસરેલી હતી. ખરેખર તે દહયશૂન્ય હતો. તેની છાતીમાં દહયને સ્થાને પાષાણની જ યોજના થયેલી હતી.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

સિંગોલીનું યુદ્ધ

"Cease to consult, the times or action calls;
War, horrid war, approaches to your walls,"

Pope, *Iliad*, book ii. l. 967.

એ જયંકર અગ્નિજ્વાળાનો વર્ષાંત વાયુ પ્રમાણે ચિતોડ દુર્ગમાં આવી લાગ્યો. અગ્નિની એક પછી એક આકાશ માર્ગમાં ગમન કરતી જ્વાળાઓને જોઈને કિલ્લામાંના રાજપૂત વીરોની આંખોમાં ખૂન ઊતરવા લાગ્યું. ચારે તરફના દોડો આવીને મહારાણા હમ્મીરનાં ચરણોમાં પડી પ્રાર્થના કરતા કહેવા લાગ્યા કે, "મહારાણાજી, અમારાં ધરબાર, જૈરાંજોકરાં, આસહ્ય, બંધુબાંધવ અને ચીજ વસ્તુઓનો મુસલમાનોએ નાશ કરી નાખ્યો છે અને તે નાશનો વ્યાપાર અત્યારે પણ હજી ચાલુ જ છે. મટિ ધર્મીરક્ષક મહારાજ, ત્વરા કરો અને જે પ્રજા છવતી છે તેના રક્ષણનો ઉપાય કરો." પોતાની પ્રજાની એવી દીન વાણી સાંભળીને હમ્મીરના મનમાં ઘણું જ ખેદ થયો અને તે એટલો બધો ક્રોધી ગયો કે, જાણે પ્રત્યક્ષ ચંડિકાએ જ તેના અગમાં સંચાર કર્યો હોયની, એવો જ ભાસ થવા લાગ્યો. તે ગુસ્સાની આગથી એટલો બધો લાલચોળ બની ગયો, કે પ્રત્યક્ષ મલયાગિનના અવતાર સમાન જ ભાસવા લાગ્યો. તેણે કૃષ્ણતનયને આજ્ઞા કરી કે, "કૃષ્ણતનયજી, કેવળ પાંચ હજાર ચપળ સૈનિકોને જ કિલ્લાના સંરક્ષણમાટે રાખીને બાકીના સર્વ સૈન્યને યુદ્ધની તૈયારી સાથે અત્યારે જ કિલ્લામાંથી બહાર નીકળવાની મારી આજ્ઞા સંભળાવી દો. હવે જેટલી છતાવણ થાય, તેટલો જ વધારે લાભ છે." આજ્ઞાને અનુસરીને કૃષ્ણતનય તે પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કરવાને ચાલ્યો ગયો.

કિલ્લાના મધ્ય ભાગમાં આવેલા ખુલ્લા વિશાળ મયદાનમાં અસંખ્ય રાજપૂત અને બિલ્લ વીરો એક હાથમાં બાણો, બીજા હાથમાં તીરકમાન, કમરે તલવાર અને એકમાં કઠાર એવા ઠાઠમાઠથી યુદ્ધમાટે સજ્જ થઈને એકત્ર થયા.

ધ્યાના થઈ પડેલા સરદાર અલીખાને તેને સમનવવાના અનેક ઉપાયો કર્યા, પણ વ્યર્થ. તેનું બડકેકું લેખું આવા શુષ્ક ઉપાયોથી ઠેકાણે આવવાનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નહોતો. તે મનોગત એમનું કહ્યા કરતો હતો કે, “બળવા-ખોર પાછા હમ્મીરને એક વાર સૈન્ય સહિત દિલ્લામાંથી બહાર નીકળવા દો, એટલે પછી હું તેને જોઈ લઉં, અને હું શું કરી શકું છું તે દુનિયાને દેખાડી આપીશ.” બાદશાહનો આદેશ નિશ્ચય થયેલો જોઈને અલીખાન ગંઢન વિચારમાં પડી ગયો અને બહુજ વિચાર કરીને તેણે એક ઉત્તમ યુક્તિ શોધી નાંઠી.

એક દિવસ બાદશાહ પોતાના તંબૂમાં એકલો જ બેઠો હતો તેવામાં અચાનક અલીખાન ત્યાં આવી લાગ્યો. શિષ્ટ સંપ્રદાય પ્રમાણે કૌનિશ કર્યા પછી તેણે ધીસા સ્વરથી પોતાની યુક્તિ સુલ્તાનને કહી સંભળાવી. અલીખાનની વાણીનો કેવો અલૌકિક પ્રભાવ! તે શું બોલ્યો એ જો કે સ્પષ્ટતાથી સંભળાયું નહિ, પરંતુ તેનું પરિણામ એ થયું કે, બાદશાહના હાસ સુખમંડળમાં એકાએક આનંદની છટા નિલસવા લાગી. એથી અલીખાને અવશ્ય તેને કોઈ સારી અને સમાધાનકારક યુક્તિ બતાવેલી હોવી જોઈએ, એવી કલ્પના નિર્વિવાદ કરી ચકાવી હતી.

* * * * *

પ્રાતઃકાળનો સમય. સર્વ લોકો પોતપોતાના ઉદ્યોગમાં લાગી ગયા હતા. દુકાનદારો દુકાનો બંધાડીને પહેલાં કોઈ સખીના હાથની ઓણી કરવામટિ હતુક દેખાતા હતા. ગોવાળિયાઓ ગાયોને ઝગલમાં અરાવવાને લઈ જતા હતા. ખેડૂતો વર્ષાકાળ સમીપ આવેલો હોવાથી પોતાનાં ખેતરોને ખેડીને વાવણીની તૈયારીઓ કરતા હતા. એવી રીતે સર્વ લોકો પોતપોતાના વ્યવસાયમાં નિમગ્ન હતા, તેવામાં અચાનક આસપાસનાં ગામડાંમાં ઘુસદ્દમાન શાહના હબરો સૈનિકો જઈ લાગ્યા અને તે પ્રદેશમાં તેમણે નાશ અને નિર્ક-ફનના વ્યાપારનો ધમધાકાર આરંભ કરી દીધો. ઘર, દુકાનો, વાડા, ચૂંપડીઓ અને ધાસની ગંજોઓને તેમણે આગ લગાડી દીધી અને ગરીબોપર જીલ્લમ કરવાનો, તેમનાં ઢોરોને મારી નાખવાનો અને ખેડૂતોને બકરાં પ્રમાણે હલાલ કરવાનો અપ્રતિહત વ્યાપાર ચલાવવા માંડ્યો. ‘મર્કટ ને વળી મદિના ખિયે; અખ્ખા તેથી સીકો બિયે,’ એ કહેવત પ્રમાણે એક તો પકાણેની જલ પ્રથમ-થી જ હન્મત અને કૂર, તેમાં વળી ગમે તેવા અસાચાર કરવાની તેમને બાદ-શાહની પરવાનગી મળી એટલે પછી જીલ્લમમાં ખામી હોય જ ચાની? તેમના અસાચારો અસહ્ય થયાથી ગામડિયા અને ખેડૂત લોકોએ પણ સંપ કર્યો અને એકત્રતાથી પકાણેને મારવાનો ગ્યારંજ કરી દીધો. અગ્નિની ભયંકર જ્વાળાએ આકારને પણ બેઢીને ઊપર જવા લાગી. એવી રીતે ચિતોડની આસપાસનાં બહુધા બધાં ગામડાંને નાબૂદ કરીને પકાણેએ તેમાંના ઘણાખરા લોકોને ધમ-ધામમાં પહોંચાડી દીધા, એટલું જ નહિ, પણ તેમના ઢોરોને હલાલ કરી પોતાના પેટની આગને ઠી પાડવામટિ તેમના માંસને તે આગમાં બંછને, શિયાળવાં અને ગીધો પ્રમાણે તેઓ બંધવા લાગ્યા. એ અસાચારના પરિણામે એક જ દિવસમાં લગભગ અસંખ્ય મનુષ્ય માણીઓની સર્વભક્ષક કાળને આહુતિ

અપાર્થ ગધ, ઠેરિની સંખ્યાની ગણના થવી અશક્ય હતી. મુસલમાનોએ વ્યવસ્થા-
યીત્વ પોતાનો વ્યવસ્થા અલગથી માંજ્યો હતો. એક જામને બરાબર નાજુદ
કર્યા પછી તેઓ ખીલ ગામમાં જતા હતા અને પોતાની બચકરતાનો સર્વત્ર
પરિચય કરાવતા હતા.

જે પ્રતિનંદનવન મેવાડમાં સુખ અને આનંદની લતરીઓ ન લેવામાં આવતી
હતી, ત્યાં નરકની વ્યાખ્યાઓનો વિરતાર થયો. સર્વત્ર હાહાકાર અને 'ત્રાહિ-
ત્રાહિ'નો યોગદો ન સંભળાવા લાગ્યા. અંતકાળ સમક્ષ આવી લાગેલા અલાહ-
દીને એક વાર મેવાડીઓને પણ જેન્ટ અંતકાળનો ભાસ કરાવી આપ્યો. એથી
પણ તેના દેવાગિને શાંતિનો સ્પર્શ થયો નહિ. એ દૃશ્ય જોવા છતાં પણ તેના
સુખમંડળમાં તેા હલસીનતા ન પ્રસરેલી હતી. ખરેખર તે દૃશ્યશૂન્ય હતો. તેની
છાતીમાં દૃશ્યને ક્યાને પાખાણુની ન યોગના થયેલી હતી.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

સિંગોલીનું યુદ્ધ

"Cease to consult, the times or action calls;
War, horrid war, approaches to your walls,"

Pope, *Iliad*, book ii. 1. 967.

એ બચકર અગ્નિજ્વાળાનો વર્ષોત વાસુ પ્રમાણે ચિતોડ દુર્ગમાં આવી
લાગ્યો. આગિની એક પછી એક આકાશ માર્ગમાં ગમત કરતી જવાળાઓને
જોઇને કિલ્લામાંના રાજપૂત વીરોની આંખોમાં ખૂન ઊતરવા લાગ્યું. આરે તરફ-
ના લોકો આવીને મહારાણા હમીરનાં ચરણોમાં પડી પ્રાર્થના કરતા કહેવા
લાગ્યા કે, "મહારાણાજી, અમારાં ધરબાર, બેરાંજીકરો, આસપ્ષ્ટ, બંધુબાંધવ
અને ચીજ વસ્તુઓનો મુસલમાનોએ નાશ કરી નાખ્યો છે અને તે નાશનો આપાર
અત્યારે પણ હજી ચાલુ જ છે. માટે ધર્મરક્ષક મહારાજ, ત્વરા કરો અને જે
મળ જવતી છે તેના રક્ષણનો ઉપાય કરો." પોતાની પ્રજાની એવી દીન વાણી
સંભળીને હમીરના મનમાં ઘણું જ ખેદ થયો અને તે એટલો બધો કાંપી ગયો
કે, જાણે પ્રત્યક્ષ ચંડિકાએ જ તેના અંગમાં સંચાર કર્યો હોયતી, એવો જ ભાસ
થવા લાગ્યો. તે ગુસ્સાની આગથી એટલો બધો લાલચોળ બની ગયો, કે પ્રત્યક્ષ
પ્રલયાગ્નિના અવતાર સમાન જ ભાસવા લાગ્યો. તેણે કૃષ્ણતનયને આજ્ઞા કરી
કે, "કૃષ્ણતનયજી, કેવળ પાંચ હજાર સ્વપણ સૈનિકોને જ કિલ્લાના સંરક્ષણ માટે
રાખીને બાકીના સર્વ સૈન્યને યુદ્ધની તૈયારી સાથે અત્યારે જ કિલ્લામાંથી બહાર
નીકળવાની મારી આજ્ઞા સંભળાવી છો. હવે જેટલી જતાવળ થાય, તેટલો જ
વધારે લાભ છે." આજ્ઞાને અનુસરીને કૃષ્ણતનય તે પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કરવાને
માલ્યો ગયો.

કિલ્લાના મધ્ય ભાગમાં આવેલા ખુલ્લા વિશાળ મયદાનમાં અસંખ્ય રાજ-
પૂત અને બિલ્લ વીરો એક હાથમાં શણિ, ખીલ હાથમાં તીરકમાન, કમ્બરે
તલવાર અને લેઠમાં કટાર એવા કાઠમાઠથી યુદ્ધમાટે સજ્જ થઇને એકત્ર થવા

ખારા થઈ પડેલા સરદાર અલીખાને તેને સમજાવવાના અનેક ઉપાયો કર્યા પણ વ્યર્થ. તેનું બડકેલું ભેલું આવા શુષ્ક ઉપાયોથી ઠેકાણે આવવાનો લે માત્ર પણ સંભવ નહોતો. તે મનોગત એમ જ કહ્યા કરતો હતો કે, “જળજ ખેર પણ હમ્મીરને એક વાર સૈન્ય સહિત દિલ્લામાંથી બહાર નીકળવા જ એટલે પછી હું તેને જોઈ લઉં, અને હું શું કરી શકું છું તે હુનિયાને દેખા આપીશ.” બાદશાહનો આવા નિશ્ચય થયેલા જોઈને અલીખાન ગહન વિચાર પરી ગયો અને બહુ જ વિચાર કરીને તેણે એક ઉત્તમ યુક્તિ શોધી નહીં.

એક દિવસ બાદશાહ પોતાના તખ્તમાં એકલો જ બેઠો હતો તેવા અચાનક અલીખાન ત્યાં આવી લાગ્યો. શિષ્ટ સંપ્રદાય પ્રમાણે કોનિસ કર્યા પૂ તેણે ધીમા સ્વરથી પોતાની યુક્તિ સુલ્તાનને કહી સંજળાવી. અલીખાન વાણીનો કેવો અલૌકિક પ્રભાવ! તે શું બોલ્યો એ જો કે સ્પષ્ટતાથી સંજળા નહિ, પરંતુ તેનું પરિણામ એ થયું કે, બાદશાહના હતાસ સુખમંડળમાં એકાએક આનંદની છટા વિલસવા લાગી. એથી અલીખાને અવશ્ય તેને કોઈ સારી જ સમાધાનકારક યુક્તિ બતાવેલી હોવી જોઈએ, એવી કલ્પના નિર્વિવાદ કે શકાતી હતી.

* * * * *

પ્રાતઃકાળનો સમય. સૂર્ય લોકો પોતપોતાના ઉદ્યોગમાં લાગી ગયો હતા. દુકાનદારો દુકાનો ઊધાડીને પહેલાં કોઈ સખીના હાથની બાજુ કરવામટિ ઉત્સુક દેખાતા હતા. ગોવાળિયાઓ ગાયોને જંગલમાં ચરાવવા લઈ જતા હતા. ખેડૂતો વર્ષાકાળ સમીપ આવેલા હોવાથી પોતાના ખેતરો ખેડીને વાવણીની તૈયારીઓ કરતા હતા. એવી રીતે સૂર્ય લોકો પોતપોતાના વ્યવસાયમાં નિમગ્ન હતા, તેવામાં અચાનક આસપાસનાં ગામડાંમાં સુસ્તમા શાહના હાજરો સૈનિકો જઈ લાગ્યા અને તે પ્રદેશમાં તેમણે નાચ અને નાં દનના વ્યાપારનો ધમધોકાર આરંભ કરી દીધો. ધર, દુકાનો, વાડા, ચૂંપડીએ અને પાસની ગંજીઓને તેમણે આગ લગાડી દીધી અને ગરીબોપર જીલ્લમ કે વાનો, તેમનાં ઠેરોને મારી નાખવાનો અને ખેડૂતોને જમરાં પ્રમાણે હતા કરવાનો અંતરિહત વ્યાપાર ચલાવવા માંડ્યો. ‘મર્ફટ ને વળી મદિરા પિંચે’ અપખ્યા તેથી સૌકો બિચે,’ એ કહેવત પ્રમાણે એક તો પકાણેની ભત પ્રથમ થી જ હનમત અને ફૂર, તેમાં વળી ગમે તેવા અત્યાચાર કરવાની તેમને બાદ શાહની પરવાનગી મળી એટલે પછી જીલ્લમમાં ખામી હોય જ શાની? તેમને અત્યાચારો અસહ્ય થવાથી ગામડિયા અને ખેડૂતો લોકોએ પણ સંપ કર્યો આ એકતરતાથી પકાણેને મારવાનો ચારંભ કરી દીધો. અગ્નિની બચકર જ્વાળાએ આકારને પણ ભેડીને લેપર જવા લાગી. એવી રીતે ચિતોડની આસપાસન બહુધા બધાં ગામડાંને નાબૂદ કરીને પકાણેએ તેમાંના ઘણાખણ લોકોને યમ ધામમાં પહોંચાડી દીધા, એટલું જ નહિ, પણ તેમના ઠેરોને હલાલ કરી પોતાના પૈટની આગતે કંડી પાડવામટિ તેમના ચાંસને તે આગમાં બેળું સિયાળવાં અને ગીધો પ્રમાણે તેઓ બફાવા લાગ્યા. એ અત્યાચારના પરિણામ એક જ દિવસમાં લગભગ અસંખ્ય અનુખ્ય પ્રાણીઓની સર્વજાતક કાળને આહુતિ

અપાર્થિ ગઇ. ટોરોની સંખ્યાની ગણના થવી અશક્ય હતી. મુસલમાનોએ વ્યવસ્થા-
થીજ પોતાનો વ્યવસ્થા ચલાવવા માંડ્યો હતો. એક જામને ખરાબર નાખુદ
હ્યાં પછી તેઓ બીજા જામમાં જતા હતા અને પોતાની ભર્યકરતાનો સર્વત્ર
પરિચય કરાવતા હતા.

જે પ્રતિનંદનવન મેવાડમાં સુખ અને આનંદની લહરીઓ ન બેવામાં આવતી
હતી, ત્યાં નરકની ભવાળાઓનો વિસ્તાર થયો. સર્વત્ર હાહાકાર અને 'ત્રાહિ-
ત્રાહિ'નાં પોકારો ન સંભળાવા લાગ્યા. અંતકાળ સમક્ષ આવી લાગેલા અલાહ-
દીને એક વાર મેવાડીઓને પણ છેવટે અંતકાળનો ભાસ કરાવી આપ્યો. એથી
પણ તેના દ્વેષાગ્નિને શાંતિનો સ્પર્શ થયો નહિ. એ દૃશ્ય બેવા છતાં પણ તેના
સુખમડળમાં તો હાસીનતા ન પ્રસરેલી હતી. ખરેખર તે દુઃખચૂરણ હતો. તેની
છાતીમાં દુઃખને સ્થાને પ્રાપ્તાલુની ન ચોળના થયેલી હતી.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

સિંગોલીનું યુદ્ધ

"Cease to consult, the times or action calls;
War, horrid war, approaches to your walls,"

Pope, *Illiad*, book ii. 1. 967.

એ ભર્યકર અગ્નિજવાળાનો વૃત્તાંત વાચુ પ્રમાણે ચિતોડ દુર્ગમાં આવી
લાગ્યો. અગ્નિની એક પછી એક આકાશ માર્ગમાં ગમન કરતી જવાળાઓને
બેઠને કિલ્લામાંના રાજપૂત વીરોની આંખોમાં ખૂન ઊતરવા લાગ્યું. આરે તરફ-
ના લોકો આવીને મહારાણા હમીરનાં ચરણોમાં પડી પ્રાર્થના કરતા કહેવા
લાગ્યા કે, "મહારાણાજી, અમારાં ધરનાર, ધૈર્યોછાકરાં, આસહજ, બધુબાધવ
અને ચીજ વસ્તુઓનો મુસલમાનોએ નાશ કરી નાખ્યો છે અને તે નાશનો વ્યાપાર
અત્યાદિ પણ દુઃખ ચાલુ ન છે. મઠિ ધર્મરક્ષક મહારાજ, ત્વરા કરો અને જે
મળ જીવતી છે તેના રક્ષણનો ઉપાય કરો." પોતાની પ્રબળી એવી દીન વાણી
સાંભળીને હમીરના મનમાં ઘણો ન ખેદ થયો અને તે એટલો બધો દોષી ગયો
કે, તોણે પ્રત્યક્ષ ચંડિકાએ જ તેના અગમાં સંચાર કર્યો હોયની, એવો ન ભાસ
થવા લાગ્યો. તે ગુસ્સાની આગથી એટલો બધો લાલચોળ બની ગયો, કે પ્રત્યક્ષ
મંલયાગિતા અવતાર સમાન ન ભાસવા લાગ્યો. તેણે કૃષ્ણતનયને આજ્ઞા કરી
કે, "કૃષ્ણતનયજી, કેવળ પાંચ હજાર ચપળ સૈનિકોને ન કિલ્લાના સંરક્ષણમાટે
રાખીને બાકીના સર્વ સૈન્યને યુદ્ધની તૈયારી સાથે અલારે ન કિલ્લામાંથી બહાર
નીકળવાની મારી આજ્ઞા સંભળાવી દો. હવે બેઠેલી ઊતાવળ થાય, તેટલો ન
વધારે લાભ છે." આજ્ઞાને અનુસરીને કૃષ્ણતનય તે પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કરવાને
આલ્થો ગયો.

કિલ્લાના મધ્ય ભાગમાં આવેલા ખુલ્લા વિશાળ મચ્છાનમાં અસંખ્ય રાજ-
પૂત અને બિલ્લ વીરો એક હાથમાં બાલો, બીજા હાથમાં વીરકમાન, કમરે
તલવાર અને લેડમાં ફાર જોવા ઠાઠમાઠથી યુદ્ધમાટે સજ્જ થઇને એકત્ર થવા

લાગ્યા. અદ્ય સમયમાં જ તે મથકાન ચોક્કાઓવડે ઉભરાઇ બહુ દેખાવા લાગ્યું. યતુઓના સંહારમાં શિદ્ધ થયેલા પોતાના સૈનિકોને જોઇને હમીરના હૃદયમાં દેશરોવા અને વીરશીના વાહુનો સંચાર થવા લાગ્યો. તેણે શરીરે ક્વચ્ચ અને મસ્તકપર શિરજાણુ ધારણ કરીને યુદ્ધમાં જવાની પોતે યાદુ તૈયારી કરી. એટલામાં માલદેવ પણ બધી તૈયારી સાથે ત્યાં આવી હાથસ્થિત થયો. માલદેવને જોતાં જ સર્વ સૈનિકોએ સેનાપતિને તેની પદવી પ્રમાણે નમીને સલામી આપી, અને તે શી આજ્ઞા કરે છે, એની વાટ જોતા સૈનિકો ચિત્ર પ્રમાણે તટસ્થ બિભા રહ્યા. માલદેવ સર્વના અગ્રબાજે બોલો રહી ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે,

“મહારાણાના શરવીર સૈનિકો, આજે તમારા શૌર્યની પરીક્ષા થવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. નિર્દય યવનોએ જે અગ્નિપ્રલય કરીને અનર્થપાત કરવા માંગ્યો છે તે અગ્નિમાં આજે તેમનાં પાપી શરીરોની જ આહુતિઓ તમારે આપવાની છે, એ સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખજો. તમારા પૂર્વજોના પરાક્રમોનું સ્મરણ કરીને અને તેમના શૌર્ય, કર્તવ્ય, દેશાભિમાન અને ધર્મલાલસાને હૃદય બનાવીને યતુઓને તથા આપણા દેશબાંધવોને બતાવી આપો કે, અહાપિ આજે ક્ષત્રિયોમાંથી ક્ષત્રિય ધર્મનો દોષ થશે નથી. ક્ષત્રિયોના શૌર્ય, નિત્યભિમાન અને ધૈર્ય ઇત્યાદિ ગુણોની ઉત્તિહાસ પણ સાક્ષી આપી રહ્યો છે. તેમાં પણ વળી એ ગુણોમાં શિથિલતા કળા રાજ્યો અને તેમની પ્રજાની અગતિ સર્વથી વિશેષ છે, એ કદાપિ ભૂલશે નહિ. આપણા સહબાળ્યના યોગે આજે દેવાંશીય ચક્રવર્તી મહારાણા હમીરસિંહ આપણા ગિરમજા છે, એટલે તેમના નામનો જય-જયકાર કરીને અને શ્રી એકલિંગજીની વહના કરીને તમે યુદ્ધમાં શિદ્ધ થાઓ.” એટલે પરાજયનો તમને સ્પર્શ સુદ્ધાં પણ થવાનો નથી.”

આગળથી જ હસાહમાં આવેલા રાજપૂત અને બિલ્લ વીરોએ માલદેવના એ જ્ઞાનક બાપણું શ્રવણ કરતાં સાથે “જય શ્રી એકલિંગજીનો જય ! શ્રી મહારાણા હમીરસિંહજીનો જય !” આવો ગગનબોલક જયગોષ કર્યો અને તેઓ હસાહથી ડુર્ગના દ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યા.

ગંબીરા નદીના તીર માનવમાં બાદશાહ અને મહારાણાના પક્ષના સૈનિકો યુદ્ધની તૈયારીથી આવીને બિભા રહ્યા. એ સમયનું દૃશ્ય અત્યંત પ્રેશાણીય પરંતુ કિચિત્ ભયંકર હતું. ઉભય પક્ષના વીરો તલવાર, બાણ, બર્ડી અને તીર કમાન ઇત્યાદિ માણુનાયક ગદ્યાઓવડે વિબૂધિત હતા. એક તરફ રાજપૂતો અને બિલ્લો કિરમજા રાજની પતાકા લઇને બિભા હતા અને બીજી તરફ મુસલમાનોની અર્ધચંદ્ર ચિહ્નાંકિત વલ જોવામા આવતી હતી.

હમીરના પ્રચંડ સૈન્યને જોઇને બાદશાહના અત્યાર સુધીના પ્રમોદાશ્રુ માત્રમાં જ લોપ થઈ ગયો. યતુ પાસે આપણા કરતાં ચોથા ભાગનું સૈન્ય પણ નહિ હોય, એવી જે બાદશાહની કલ્પના હતી તે બાદશાહના મનમાં યતુ પાસે લગભગ પોતાના જેટલી સંખ્યાના સૈન્યને જોઇને ભીતિ હતપત્ત થાય એ સ્વાભાવિક જ હતું આવતી કાલના સંકટને આજે જ પોતાના માથાપર વ્હેરી લેવામાં હવે અલાહદીનને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. “જો મારો વિનય થાય તો હું બધું મારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરી ગઈશ; પણ નો તેમ થવાને બદલે યતુ-

પક્ષનો જ જય થાય તેો ખરેખર એક જ્ઞાન કરતાં પણ મારી વધારે દુર્દશા થવાની, એ નકી જ છે,” એવા એવા વિચારો તેના મનમાં આવ્યા વિના રહ્યા નહિ; પરંતુ તેના પોતાના સૈનિકોના સૌર્યમાં દૃઢ વિશ્વાસ હોવાથી, તેઓ શત્રુના સૈનિકોને મેદાઓની પેઠે કાપી નાખશે અને તેમના નામોનિશાનને પણ નાબૂદ કરી નાખશે એમ ધારીને તે શત્રુ સૈન્ય સાથે લડવામાટે આગળ આવીને લોકો રહ્યો. યુદ્ધના પ્રારંભનો સમય પાસે આવેલો જોઈને બાદશાહ કાળા તરફ મોઢું કરી દોળાવું થકને નમાવ પઢવા લાગ્યો. સર્વ મુસલમાન સરદારો અને સૈનિકોએ પણ તેનું અનુકરણ કર્યું. નમાવની સમાપ્તિ થયા પછી બાદશાહ પોતાના ‘કુસુમ’ નામક હાથીપર સવાર થયો અને તેના અગરફાલમાટે આગળ તથા પાછળની બાજુએ તેના દૃઢયુદ્ધ પઠાણ દેહરસકો સાવધતાથી ચાલવા લાગ્યા.

યુદ્ધની સૂચના આપવામાં આવી. વીરનરોની ગર્જના અને શસ્ત્રાસ્ત્રોના ખાલખાલારને આરંભ થયો. બન્ને પક્ષના લડવૈયાઓ એકબીજાપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. ‘દીન દીન અલ્લાહો અકબર !’ અને ‘કી એકલિંગજનો જય !’ એવી અનુક્રમે મુસલમાન અને રાજપૂતોની યુદ્ધ ગર્જના સંભળાવા લાગી. ઉભય પક્ષના વીરો એકબીજાના સમૂહમાં લેખાઈ જવની પણ પરવા ન કરીને લડવા લાગ્યા. કોઈ કોઈનાથી ફળીને પાછા હટતા નહોતા. બાણોની ભયંકર વૃષ્ટિ અને તલવાર તથા બાણો આદિ શસ્ત્રાસ્ત્રોના કડિન આઘાત તરફ બિલ્કુલ ધ્યાન ન આપતાં બન્ને તરફના લોકો એક સરખી રીતે ઉત્સાહ અને આશાને ધારણ કરીને શસ્ત્ર સંચાલન કરતા હતા. ‘મારો,’ ‘કાપો,’ ‘દુશ્મન છટકી ન જાય,’ ‘કાફિરો કાવી ન જાય,’ એવા રાખે વારંવાર સંભળાયા કરતા હતા. મધ્યાહ્ન પછી આરંભાયેલા એ યુદ્ધનો સંધ્યાકાળે અંત આવ્યો, પરંતુ વિજયશ્રીએ અદ્યાપિ ઉભયપક્ષમાંથી કોઈ પણ પક્ષના ગળામાં વરમાળા આરોપી નહોતી. અંધકારનો પ્રસાર થયાથી યુદ્ધનું કાર્ય ખીજ દિવસપર મુલતવી રાખીને ઉભય સૈન્યો પોતપોતાની છાવણીમાં વિશ્રાંતિમાટે આવ્યાં ગયાં.

રણક્ષેત્રથી લગભગ બે ગાઉના અંતરે બાદશાહે પોતાની છાવણી નાખી હતી. છાવણીમાં આવીને તરત જ સુરતાને લડાઈમાં પોતાના જખમી થયેલા સૈનિકોને મક્કમપટ્ટી કરવાનું અને દવાદારો આપવાનું કામ પોતાના ખાસ હકીમને સોંપ્યું. તેના મનમાં પોતાના સૈનિકોના આજના રણસૌર્યને જોઈને ઉદ્બેગવેલો આનંદ ઉભરાઈ જતો હતો; અને જે આજની પેઠે જ મુસલમાન વીરો આવતી કાલે પણ પોતાના ગૌર્યનો પ્રભાવ અતાવશે, તેો વિજય અવશ્ય આપણો જ છે, એવી આશા ખંધાયાથી તે અભિમાની શાહ કંઈ નિશ્ચિન્ત થયો.

રાત્રિ વીતી ગઈ અને ઉપકાળ થયો. પક્ષીઓના ફૂલનનો આરંભ થયો. ઉપકાલિન મંદમંદ વાયુની લહરી આનંદ આપવા લાગી. એવા સમયે સમર-ક્ષેત્રમાં પુનઃ ઉભયપક્ષના સૈનિકો આવીને ઉપસ્થિત થયા. બાદશાહ પોતાના સૈનિકોને પ્રોત્સાહન આપતો કહેવા લાગ્યો કે, “બહાદુર દિલેરો, ગઈ કાલની કપાકપીમાં તમે પોતાનું જે પાણી ખતાવ્યું હતું તે તમારું કામ અહીંની દર-ગાહમાં રહ્યું થયું જ હશે. તમારા ગઈ કાલના સૌર્યને જોઈને દુશ્મનોનાં દિલ ટૂટી ગયાં છે. જે રાત ન પડી હોત અને એક પ્રહર જેટલો લડવામાટે વધારે સમય મળ્યો હોત, તેો કાફિર લોકોને ગઈ કાલે જ નાગ થઈ ગયો હોત અને

લડાઇનો કેસલો આવી ગયો હોત. પણ જૈર, એટલું કાફિરોનું નસીબ નેરાવર. તેમના આયુષ્યમાં હજી એક એ દિવસ બાકી રહેલા હશે, તેથી જ સંધ્યાકાળ થયો અને લડાઈ બંધ રાખવી પડી. ચિંતા નહિ. મુસલમાનો કેવા દિલેર અને સૂરમા છે, એ આપણે હિન્દુઓને આજે સારી રીતે બતાવી આપીશું. ગઈ કાલ દરતાં આજે એટલામાટે તમારે વધારે મહાનગી અને વધારે બહાદુરી બતાવવાની છે, અને જગતને પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપવાનું છે કે, હજી દિલ્લીના બાદશાહ અલાઉદ્દીનનું નસીબ આવા છે. જે તમારા પૂર્વજોએ પૂર્વે બોટા મોટા પરાક્રમો કરીને હજારો કાફિર છુતપરરોતોને તલવારના વારથી વિદારીને અનેક દેશોને માટીમાં મેળવી દીધા છે, તેમના ખાન્દાનમાંથી જ તમે હાલથી આવેલા છો, માટે પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિને ગળવો અને કાફિર લોકોને નેસ્તો નાબૂદ કરવામાટે કમર કરીને તૈયાર થઈ જાઓ.”

રાત્રીઓના સૈન્યમાં આવો પ્રકાર ચાલતો જોઇને હમ્મીર પણ આગળ નીકળી આવીને પોતાના સૈનિકોની વીરતાને જગૃત કરવાના ઉદ્દેશથી તેમને સમ્રાટોને ગંભીર વાણીમાં કહેવા લાગ્યો કે, “રાત્રપૂત અને બિલ્લ વીર પુરુષો, આ ઉન્મત્ત થયેલા વિધર્મીઓએ આજ સૂધીમાં આપણી, આપણી જન્મ-ભૂમિની, આપણા દેશબાંધવોની અને આપણાં પવિત્ર દેવાલયોની જે અત્યંત દુર્દશા અને પાલમણી કરી છે તેની વર્ણનાત્મક કથા ગાઈ સંજાવવાનો આ સમય નથી. એમનાં દુષ્ટત્યોનું સ્મરણ ચતાં હૃદય બળીને ખાક થાય છે, અને મસ્તક ભ્રમી જાય છે. આજે આપણા સદ્બાળ્યે એ શત્રુઓને આપણા પેનમાં લાવીને રત્ન કર્યા છે; એટલે વીરનરો, આ પ્રસંગને વ્યર્થ જવા ન દેશો. જો નરપિશાચોએ આપણી ઝરેલી દુરવસ્થાનું સ્મરણ કરીને તે વૈરનો બદલો લેવાને તૈયાર થાઓ. આ મેવાડ ભૂમિમાંથી એક પણ પક્ષાણું જીવતો પાછો જવા ન દેશો. તમે શૂર છો, વીર છો, સ્વદેશાભિમાની છો અને સ્વધર્માભિમાની છો; એટલામાટે આ નશ્વર જીવનની આશા ન રાખતાં ‘મારવું કે મરવું’ એવો નિશ્ચય કરીને શત્રુઓના સંહારમાટે ઉદ્યુક્ત થાઓ. બગવાન એકલિંગજી તમને યશ આપવાને સમર્થ છે.”

હમ્મીરના એ સૂરતિદાયક બાધણું સ્મરણ કરીને રાત્રપૂત અને બિલ્લ સૈનિકો ઉત્સાહમાં આવી જઇને ‘બગવાન શ્રી એકલિંગજીનો જય’ એવો વિનય-ધોધ કરવા લાગ્યા.

બન્ને પક્ષનાં સૈન્યો એકબીજા સામે અથડાઈ ગયાં, રણદુહુબિનો નાઈ થવા લાગ્યો. શસ્ત્રોના નાદથી કાન બેહેર મારી જવા લાગ્યા. વીર નરોની લીપાણુ ગર્જનાથી પૃથ્વી કંપાયમાન થવા લાગી. આજના યુદ્ધના પરિણામપર જ મેવાડની સ્વતંત્રતા કિંવા પરતંત્રતાનો આધાર રહેલો હોવાથી ઉભયપક્ષના લડવૈયાઓ ‘મારવું કે મરવું’ એવો નિશ્ચય કરી જીવપર હદાર થઇને લડતા હતા. બાદશાહ આજે પોતાના અસલ ધરાની ઘોડાપર સ્વાર થયો હતો અને લડાઇના મેદાનથી બસે હાથના અતરપર પોતાના સૈન્યની પાછળ વીસ હજાર પકાણે સજિત તૈયાર ઊભો હતો. તેની પાસે જ એક બીજે અશ્વાસ્થ વરુણ યવન પણ હતો અને તેઓ ગૌરવપૂર્વક યુદ્ધના મન-કારને જોયા કરતા હતા. સમગ્ર એક

મદર દિવસ વીતી ગયો ત્યાં સુધી કોઈ પણ પદાનું વર્ચસ્વ દેખાતું નહોતું. ઉભય પક્ષના વીરો સમાન હિંસાહથી યુદ્ધ કરતા હતા.

એ પછી પૂર્વની બાબતે લડતો રાજપૂત સરદાર કૃષ્ણતનય પોતાના અતુલ પરાક્રમવડે શત્રુસેનાનો સંહાર કરતાં શરૂમાં રોળાયો. એ બતાવે છે તેનાં જ અલીબાન, શરસુદીનખાન અને ઇસ્માઇલખાન ઇલાદિ પઠાણ સરદારોએ પોતાના સૈનિકોને તે દિશામાં વાળીને રાજપૂતોના બચંકર વધનો ઉપક્રમ કર્યો. પઠાણોના એ મારા આગળ ટકી ન શક્યાથી રાજપૂતો પાછા હટ્યા. એવી રીતે રાજપૂતોની પૂર્વની બાબતે લંગડી બની ગઈ.

રાજપૂતોમાં પડેલા એ ભંગાણને જોઈને બાદશાહના મનમાં ઘણો જ મંતોપ થયો. તે નાસતા રાજપૂતોને આંગળી ચીંધીને બતાવતો પોતા પાસે ભિંસેલા અશ્વાશુભ તરફને હાથે લાગ્યો કે, “જે કાફિરો કેવા જીવ લઈને નાસે છે તે.” પરંતુ તે તરફને આનંદ પણ ન થયો અને શોક પણ ન થયો. તે સ્થિર દૃષ્ટિથી નાસતા રાજપૂતોને જોતો હાથે લાગ્યો કે, “જહાંપનાહ, હજી લડાઈનું નક્કી થોડું કાંઈ પણ સમજી શકાતું નથી,” એટલું જોલીને તે પુનઃ સ્તબ્ધ બની ગયો.

થોડી વારમાં જ એકાએક યુદ્ધનો રંગ બદલાયો. બીજી તરફ રણભૂમિમાં ઝુંબટા માલદેવે પોતાના સૈનિકોને પાછા હટતા જોઈને પોતાનો મોર્ચો ચલન-સૈન્ય તરફ ફેરવ્યો. એટલે કે, પૂર્વની બાબતે આગળ વધી આવતા ચલન સૈનિકો પર તેણે જોરવાર હલ્લો કર્યો અને તેમને પાછા હટાવી દીધા. અદ્ય સમયમાં જ ચતાવધિ પઠાણોને ધૂળમાં રગદોળીને તેણે અલીબાનને પોતાના ચક્રમાં સપડાવ્યો. સમર પ્રતાપી માલદેવના એ અલોકિક શૌર્યને જોઈને પાછા હટેલા રાજપૂત વીરો પુનઃ ચલનસૈના પર દૃઢી પડ્યા. લગભગ અર્ધ મહુર પર્યંત એટલું તો ટુમુલ યુદ્ધ આહુતું કે કોઈ પોતાના કે પોરકને ઝોળળી પણ શકતું નહોતું અને જે કોઈ હાથમાં આવે તેને મારવા અને કાપવાનો પ્રકાર જ ચાલુ હતો. ‘હીન હીન, અલ્લાહો અકબર!’ અને ‘જય શ્રીચેકલિગળને! જય!’ એવી રણ-મર્જનાઓવડે તે રણભૂમિ નિનાદિત થયેલી જેવામાં આવતી હતી. માલદેવના બચંકર આઘાત સમક્ષ સુસહમાનો વધારે વાર ટકી શકે એમ ન હોવાથી અલીબાન, શરસુદીનખાન અને હયદરખાન ઇલાદિ સાત પઠાણ સરદારો અને ત્રણ હજાર પઠાણ લડવૈયાઓ માલદેવના હાથે સ્વર્ગમાં સિધાવી ગયા.

પોતાના સૈનિકોની આવી બચંકર કલ થતી જોઈને બાદશાહ અતિશય કોપાયમાન થયો. એક પછી એક પોતાના સરદારોને અને અસંખ્ય સૈનિકોને મરણની દાઢમાં સપડાતા જોઈને તેના યગનો અગ્નિ મસ્તકમાં પહોંચી ગયો. પોતાના સૈનિકોને પલાયન કરતા નિહાળીને બાદશાહે ખળભળીને પોતાની નિકટમાંના સૈનિકોને આજ્ઞા આપી કે, “જે કોઈ પણ સુસહમાન સિપાહી જંગના મયદાનમાંથી નાસી જશે, તે સખત સજાને પાત્ર થશે. જાઓ, જે મારી આગરને ખોવાની કોશિશ કરે તે શહનશાહતનો દુરમન છે, એમ માનીને બેઘડક તેને કાપી નાખો.” બાદશાહનો એવો હુકમ મળતાં જ લગભગ ત્રણસે બીકણ સુસહમાન સિપાહીઓને પાછળના હિંસાહરેલા સુસહમાન સિપાહીઓએ પોતાની તલવારો તળેથી કાઢી નાખ્યા. આવો ન્યાય જોઈને બાકીનાઓએ નાસવાનું

બંધ કર્યું, અને હિંમત રાખીને તેઓ રાજપૂતોને પાછા હટાવવાનો ચત્ર કરવા લાગ્યા. તેઓ પ્રાણની આશાને દૂર રાખીને રાજપૂતો પર દૃઢી પડ્યા. જંગલિયંતા જંગલીશ્વર તેમના એ પ્રયત્નને ચરાસ્વી કરવાનો હતો એથી કિંવા રાજપૂતોના ભગ્ન બાગ્યની પ્રબળતા થયેલી હોયથી વીર પુરુષ માલદેવના દક્ષિણ બાદમાં એક બચંદ્ર જખમ યયાથી તેના હાથમાંની તલવાર નીચે પડી ગઈ અને જો તેનો હમેશનો વેષધારી સાથી તેને ત્યાંથી બેઠાવી ન ગયો હોત, તો શત્રુઓના હાથે તેની ઇંદોલોષીય યાત્રાનો એ સ્થળે અને એ પળે જ અંત આવી ગયો હોત.

અકસ્માત્ રાજપૂતોનો આધારસ્તંભ આમ દૃઢી પડ્યાથી સૈન્યમાં મહા હેલાહલ મચી ગયો. સૈન્યનો નેતા અને આધાર સેનાપતિ જ હોય છે, એટલે સેનાધ્યક્ષના અભાવે રાજપૂત સૈનિકોના સાહસનો અંત યાય, એ સ્વાભાવિક જ હતું. શત્રુના સૈન્યમાં આવો ગરબડાટ થયેલો જોઈને બાદશાહ પોતાના ખાસ રાખી મૂકેલા સૈન્ય સહિત યુદ્ધના મધ્ય ભાગમાં ધસી આવ્યો. એ નવા હત્તાહી પઠાણો આગળ યુદ્ધના વ્યવસાયથી ચાંદેલા રાજપૂતો ટકાવ કરે, એ અશક્ય જ હતું. જો માલદેવ જખમી થયો ન હોત, તો રાજપૂતોએ એવા વખતમાં મધ્ય મુસલમાનોની પરવા ન કરી હોત. પણ 'ઈશ્વરેન્દ્રા બલીયસી.' પોતાના નેતાને અભાવ થયાથી રાજપૂતોના હત્તાહીને પણ સર્વથા લોપ થઈ ગયા. મુસલમાનોનો માર સહન ન થયાથી તેઓ વિખરાઈને આમતેમ ન્યાં માર્ગ મળે ત્યાં નાસવા લાગ્યા. એટલામાં અમાનક 'ક્ષત્રિય વીરો, થોભો, શત્રુઓને પીઠ ન બતાવો,' એવો અવાજ તેમના સાંજળવામાં આવ્યો અને તેઓ તરત કરીને જોવા લાગ્યા. તો, મેવાડનો સૂર્ય, પ્રબળ પ્રતાપી મહારાણો હમ્મીર પોતાના અશ્વને વાધુના વગે દોડાવતો પોતા તરફ આવતો તેમને દેખાયો. તે પોતે એક સૈનિક પ્રમાણે સૈનિકોની સાથે રહીને શત્રુઓનો સંહાર કરવા લાગ્યો. જોતજોતાંમાં તેણે સેંકડો પઠાણોને કંઠસ્તાન કરાવી દીધું.

બચ્ચીત થઈને પલાયનનો આશ્રય લેવાની આશુી પર આવી લાગેલા રાજપૂતોના હૃદયમાં પોતાના રાજને મદદમાદિ દોરી આવેલો જોઈને દ્વિગુણિત હત્તાહીને આલિભાવ થયા. પોતાના શૂરવીર સેનાનાયકના વૈરનો બદલો લેવાની ઇર્ષાથી તેઓ મુસલમાનો સાથે શૌર્યથી લડવા લાગ્યા.

રાજપૂતોનો આ બીજા વારનો મારો એટલો બધો જોરાવર અને અસહ્ય હતો કે, નવીન હત્તાહવાળા પઠાણોના પગો પણ હલે જમીનપર ટકી શક્યા નહિ. બાદશાહે મથમથી જ પોતાના નાસતા સૈનિકોનો વધ કરાવી નાખ્યો ન હોત, તો અત્યારે તે બધાને ખામતાં ભોંય ભારી જ થઈ પડી હોત. ત્રણસે બીજા સિપાહીએને બાદશાહે રેસાવી નાખેલા હોયથી એ સમયે બીજા સૈનિકો-યવન સૈનિકો નાસવાની હિંમત સ્ત્રી શક્યા નહિ. તેઓ ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી ધૈર્ય ધારીને જમે તેમ લડવામાં જ મદત રહ્યા.

હમ્મીર પણ ત્યાર પછી બાદશાહ પ્રમાણે જ પોતાના થોડાક બિદલો સહિત સૈન્યની પાછળ ભેગો રહીને યુદ્ધની બાલિ સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો, અને વિનયનો રંગ પોતાના પક્ષમાં દેખાતાં તેના આનંદનો અવધિ થયા. તે પોતે પણ પાછો યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.

હુમ્મીર પોતાના 'વિનય' નામક અપલ અથપર આરુઢ યથો હતો અને તેણે બે હાથોમાં બે તલવારો લીધી હતી. તલવારોને તે એવા તો વેગ અને આપલ્યથી ફેરવતો હતો કે, મુસલમાનોને તેમના સપાટામાંથી બચી જવાનો એક નિમિષ નેહલો અવકાશ પણ મળી શકતો નહોતો. લઢતાં લઢતાં હુમ્મીરના દૃઢ્યમાં એટલો બધો આવેશ ચઢી ગયો કે, બન્ને તલવારોને ચઢાકારે ફેરવતો તે શત્રુસૈન્યના મધ્ય બાગમાં નઈ પહોંચ્યો. તેના એકનિષ્ઠ શબ્દપૂત અને બિલ્લ સૈનિકો પણ તેની પાછળ હતા જ. હુમ્મીરે થોડા જ વખતમાં હબરો મુસલમાન સિપાહોને કાળના બક્ષ બનાવીને બાદશાહનો રોધ કરવા માંડ્યો. અચાનક એક રથળે પોતાની જમણી બાજુએ હાલવી થયેલા સ્વસૈનિકોને કોતેજન આપતો સુલ્તાન અલાઉદ્દીન તેના જોવામાં આવ્યો. હુમ્મીર ત્વરાથી તેની તરફ લપક્યો. તે શત્રુસૈન્યને ખસેડતો ખસેડતો ચપળતાથી બાદશાહથી પંદર હાથના અંતર પર આવી પહોંચ્યો, એટલે તેને જોતાં બાદશાહ પોકાર કરીને કહેવા લાગ્યો કે, "શૂરવીર પકાણો, અલ્લાએ ખચર કરી. બળવાખોર કાફિર રાજ પોતાના કુલ પચાસ સાઠ માણસો સાથે આપણા પગમાં સપડાયો છે. આવો વખત પાછો મળવાનો નથી માટે લિતાવળ કરો અને એના માથાને ધડથી વેગળુ કરી નાખો."

બાદશાહનાં બે વચનો સાબળીને હુમ્મીરે પોતાની આસપાસમાં દૃષ્ટિપાત કર્યો, એટલે ખંદખર જ તે પોતાના થોડાક સૈનિકો સાથે બાદશાહના સૈન્યમાં ઘેરાઈ ગયો હતો, એમ તેના બાણવામાં આવ્યું. મહામતાપી હુમ્મીરની એવી ગબરાયલી સુદાને જોઈને બાદશાહ હસીને બોલ્યો કે, "ઓ કાફિર બાગી, જો તને હજી પણ તારો જીવ બહાલો હોય તો પોતાની તલવારને ઘું દૂર ફેંકી દે અને બોલ્યાચાલ્યા વિના મારે તાબે થઈ જા. જો એમ નહિ કરે તો આ પળે જ તારા કંઠેકકડા થઈ જશે અને ફૂતરાં પણ તારું ગોશ્ત ખાશે તહિ."

મહાઅબિમાની હુમ્મીરનો ક્રોધાનલ અતિવાર્ય થયો અને તે બાદશાહને તિરસ્કારદર્શક સુદ્રાથી જોતો કહેવા લાગ્યો કે: "હૈયકારા, ચુપ કર. ઘું તારા મનમાં શું સમજી બેઠો છે? હું અજ્ઞાપિ શૌર્યહીન થયો નથી" એમ કહીને તે પોતાની તલવારોને સુદર્શન સમાન ફેરવવા લાગ્યો. ચવન સૈનિકો તેની બે યજ્ઞ-કળાને જોતાં જ ગર્જગણિત થઈ ગયા એટલે પછી તેના પર હલ્લો કરવાની હિમત તો તેમનામાં ક્યાંથી આવી શકે. હુમ્મીરે પોતાના ક્રોધાલ્યની એટલી સ્તીમા કરી કે તલવારોને ફેરવતાં ફેરવતાં અચાનક ડાબા હાથમાંની તલવાર તાકીને તેણે બાદશાહના ચરીરપર ફેંકી સદ્બાગ્યે બાદશાહ પોતે તો જ બચી ગયો, પણ તેના ઘોડાને તે તલવારનો એવો તો જબરદસ્ત વાર લાગ્યો કે તેની વેદના ન ખમી શક્યાથી ઘેરો જીવ લઈને નાઠો. બાદશાહના ઘોડાને નાસતો જોઈને મુસલમાન સેનામાં ગબરાટ છવાઈ ગયો. હુમ્મીરે એ પ્રસંગને અનુકૂળ બનીને ચવનસેનાને બેઠીને પોતાના ઘોડાને સુલ્તાનના ઘોડા પાછળ દૃષ્ટાવ્યો. આવી પરિસ્થિતિને જોઈ એક પકાણે પોતાના ઘોડાને હુમ્મીરના ઘોડાની પાછળ છોડી દીધો. થોડા જ વખતમાં હુમ્મીરને સપડાવીને તે પકાણે તેનાપર વાર કરવાને પોતાની તલવારને એટલા જોરથી લગામી કે, જો તે જ વેળાએ બીજા એક

તરણ રાજપુતે તે પદાણના હાથને ઊપર ને ઊપર જ કાપી ન નાખ્યો હોત તો મેવાડના સૂર્યના અસ્તાચલગામી થવામાં એક પણ માત્રનો પણ વિચંચ નહોતો. હમ્મીરે તલ્લાળ પાછા ફરીને તે પોતાના પ્રાણ લેવાને આવેલા પદાણના પ્રાણનો નાશ કરી નાખ્યો અને પોતાના પ્રાણરક્ષક મિત્રને આભારદર્શક દૃષ્ટિથી લેવા લાગ્યો. હમ્મીર તેની સાથે વાત કરવા જતો હતો એટલામાં મુસલમાન સૈન્યમાંથી નીચેનો ધ્વનિ તેના સાંભળવામાં આવ્યો, ‘માત થયો, બાદશાહ સલામતને હુરમનોએ કેદ કરી લીધા. હવે લડવામાં તો માલ છે? નાનો, બાગો અને સહુ પોતપોતાની જિન્દગી ખચાવો.’ અને મુસલમાન સૈનિકોમાં પણ ચળવળ થઈ, ખરેખર ધારતીમાં ને ધારતીમાં આગળ વધી ગયેલો બાદશાહ રાજપૂતોનો કેદી થયો હતો. સુલ્તાનના સૈન્યનો મોટો ભાગ લડાઈમાં કામ આવી ગયેલો હોવાથી બાકીના સૈનિકોને પણ કેદ કરવાની હમ્મીરે પોતાના સરદારોને આજ્ઞા આપી દીધી અને બંદિવાન બાદશાહને લઈને તે ચિતોડ દુર્ગમાં આવ્યો ગયો. મેવાડના મહારાણાનો સત્વ વિલય આવે જ થયો.

નવમ પરિચ્છેદ

માલદેવ રુણશ્યામાં

અને

કાલિન્દીનું સત્યરવરૂપ

“Since the typal spirit never
From its antitype can sever,
She is portion of thy being
To all eternity.”

Anonymous.

સુદની સમાપ્તિને આજે ત્રણ દિવસ વીટ્યા હતા. સંધ્યાનો રમણીય સમય હતો. મહારાણાના મહાલયમાંના એક પ્રસસ્ત દીવાનખાનામાં એક સુંદર પર્યંક શ્યામાં એક રુણ પુરુષ નિદ્રાવગ થયો હતો. તેની પાસે જ રાજવેશ વિદ્વાન હોવાનો મુખમંડળમાં ફાલે ફાલે થતાં પરિવર્તનાત્મક ચિન્હો આવેલાં કરતો બેઠો હતો, અને કેટલીક વાર તે તેની નાડીની પરીક્ષા પણ કર્યા કરતો હતો. નીચે ગાલીચાપર ગોઠવેલી મશરૂની ગાદીપર મેવાડપાતિ હમ્મીર એક તકિયાને અડેલીને બેઠો હતો અને તે વેઢ તથા રુણ પુરુષને વારંવાર ચિન્તાતુર દૃષ્ટિથી લેવા કરતો હતો. એટલામાં રુણના મુખમાંથી મંદ સ્વરે નીચેના શબ્દો બહાર નીકળ્યા, “કાલિન્દી, મારી ઇચ્છા પૂર્ણ—” તે વિશેષ જોલી રાટ્યો નહિ.

“પિતાજી, જરા ગાંત ચાઓ, કાલિન્દીબાઈ હમણા જ આવે છે,” કુમારીએ અંદરના ઘોરડામાંથી તે રુણ પુરુષની શ્યા પાસે આવીને પ્રેમપૂર્વક કહ્યું.

માલદેવના મુખમાંથી ઘણા વખત પછી નીકળેલા એ દૃઢચાક્રવા અક્ષરો પણ હમ્મીર અને તેની સુશીલ પત્ની કુમારીને અત્યંત આનંદ આપનારા થઈ પડ્યા. પરંતુ કોથી વેઢ વિદ્વાનંદની મુખમુદ્રામાં વિશેષ ચિન્તાનાં ચિન્હો નહો-

ચર યવા લાગ્યાં. હુમ્મીર વૈદ્યને ચિન્તાતુર જોઈને સખેદાશ્ચર્યથી તેને પૂછવા લાગ્યો કે, “વૈદ્યરાજ, આપની મુખમુદ્રામાં ચિન્તાનાં અધિક લક્ષણો દેખાય છે એવું શું કારણ છે વારુ? માલદેવની મહત્તિમાં વધારે બગાડો તો નથી થયોને?”

“મહારાજ, માલદેવની મહત્તિ ક્ષણે ક્ષણે વધારે અને વધારે બગડતી જાય છે અને મારી આશાઓનો ક્ષય થતો જાય છે,” વૈદ્યરાજે માલદેવની નાડીની પરીક્ષા કરીને ઉત્તર આપ્યું.

“હાય, હાય, તારે આવો અમૂલ્ય વીર નર અમને શતાકબળતા છોડીને માલદેવ જ નશે કે? શું, હવે એમને બચાવવાનો કોઈ પણ ઉપચાર તમારી પાસે બાકી નથી?” હુમ્મીરે રુદ્ધ સ્વરથી કહ્યું.

“શું, મારા પિતા હવે મને લાડ લડાવવાને છવતા નહિ જ રહે કે?” હુમ્મીરે એકદમ રડી પડીને એ રાખ્દો હચ્ચાર્યો.

“મહારાણીજી અને મહારાણીજી, આપ આમ શોક અને કંટાળા ન કરો. હજી એક ઉપચાર મારી પાસે છે અને તેનો પ્રયોગ કરવાથી કદાચિત્ત રોગીની મહત્તિમાં સુધારો થશે, એવી આશા રાખી રાખાય એમ છે. હું અર્ધ મહર પછી એ પ્રયોગ અજમાવીશ,” વૈદ્યરાજે આશાસન આપતાં કહ્યું.

વિદ્વાનંદ પુનઃ માલદેવની મુદ્રામાં થતાં પરિવર્તનોને ધ્યાનપૂર્વક જોવા લાગ્યો. રૂણ માલદેવ નેત્રો બંધ કરીને પગો હાથો અને વેદનાને લીધે કણ્ઠસ્થા કરતો હતો. થોડા વખત પછી વૈદ્ય તેની નાડીને વિચારપૂર્વક તપાસવા લાગ્યો. તેની અત્યંત વેગથી ચાલતી નાડીને જોઈને વિદ્વાનંદ વિશેષ ચિંતામાં નિમગ્ન થયો. હુમ્મીરે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો કે, “કેમ વૈદ્યરાજ, આ મહા પુરુષના સંગનો અમને લાભ મળશે કે નહિ?”

“શિરચ્છન્ન, અદ્વાપિ મારો કંઈ પણ તર્ક સાબી શકતો નથી. નાડી બહુ વેગવતી છે અને જો તે એવી જ ગતિથી અર્ધ મહર સુધી ચાલતી રહેશે તો પછી એમના જીવને કશો પણ અપાય થવાનો સંભવ નથી,” વૈદ્ય વિદ્વાનંદે ગંભીરતાથી ઉત્તર આપ્યું.

વૈદ્યરાજ વિદ્વાનંદ રૂણ માલદેવની નાડીપરીક્ષા કરવામાં એટલો બધો નિમગ્ન થયો હતો કે આસપાસ ચાલતી ખીજ કોઈ પણ હીલચાલમાં તેનું ધ્યાન નહોતું. ધીમે ધીમે માલદેવનાં નિસ્તેજ થયેલાં નેત્રોને બિઘડતાં જોઈને તે વૈદ્યના મુખમંડળમાં આનંદની છાંય વિલસવા લાગી. તેણે આપેલી નવીન માત્રાનું પરિણામ સંતોષકારક આવ્યું હતું. એ જ સમયે કાલિન્દી પણ પોતાના પ્રભાવશાળી સજ્જત રમણીના વેશમાં આવી લાગી અને માલદેવના શરીરને હસ્તસ્પર્શ કરીને તપાસતી પર્યંકપર જ એક ખૂણાપર બેસી ગઈ. તેને જોઈને માલદેવના મનનો આનંદ પણ તેની નિસ્તેજ મુદ્રામાં પ્રકટવા લાગ્યો. તેણે મંદ સ્વરથી કાલિન્દીને સંબોધીને કહ્યું કે, “કાલિન્દી, તમે આજ સુધીમાં મારી જે અનેક સેવાઓ કરી છો અને અનેક વાર મારા પ્રાણ બચાવીને મારાપર આભારો કર્યા છે, તે સર્વનો બદલો વાળી આપવાનો પ્રસંગ હવે મને મળશે કે નહિ, એની મને શંકા છે. એટલામાટે તમારા ખરા સ્વરૂપને વ્યક્ત કરવાની જો ત્યાં મારા અંતના સમર્થમાં કૃપા કરશો, તો તમારો એક વધારે ઉપકાર થશે અને એનો બદલો તમને પરમાત્મા આપશે.”

“મહારાજ, મારો જ્ઞાત તો એક વાર મેં આપને કહી સંભળાવ્યો છે, એટલે પછી હવે ખરું સ્વરૂપ ખીનું શું બતાવું?” કાલિન્દીએ કિચિત્ નમ્રતા અને લગ્નના ભાવથી કહ્યું.

“ખીને ખમ્મો જ્ઞાત તો તમે કહી સંભળાવ્યો છે, પણ તમારું ખરું નામ હજી તમે જણાવ્યું નથી તેમ જ પોતાના પિતૃવંશનો હક્કેય પણ નથી ક્યો. હું આ બાબતને ખાસ એટલામાટે જાણવા માગું છું કે, મારો એક રાજપૂત બાળા સાથે લગ્ન સંબંધ થયો હતો, પણ પાછળથી તે બાળા અદૃશ્ય થઈ હતી અને મારા સાંભળવા પ્રમાણે તેનું કારણ એ હતું કે, હું બાદશાહનો દાસ હોવાથી મને તે ધિન્કારતી હતી,” માલદેવે કહ્યું.

“મહારાજ, મારી જે પ્રતિજ્ઞા હતી તે પૂર્ણ થઈ છે, એટલે હવે એ ભેદને હું વધાર વાર છુપાવવા માગતી નથી. આપનો જે બાળાની સાથે લગ્ન સંબંધ થયો હતો અને જે આપને આપ બાદશાહના દાસ હોવાથી ધિન્કારતી હતી તે જ બાળા અથવા અત્યારે પ્રોદાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી દાસ હું પોતે જ છું મારું નામ ચન્દ્રબાગા છે અને હું શિશોદિયા જગીરદાર ચન્દ્રસિંહની કન્યા છું મહારાજ, મારા સૌભાગ્ય હતો, હવે મારો આપ સ્વીકાર કરો. અને મારા મારી જન્મની સાર્થકતા કરી બતાવશો ખરા કે?” કાલિન્દીએ પોતાના ભેદને પ્રકટ કરીને પોતાની ધીર્વ સમયની આવશિક્ક હજી વ્યક્ત કરી. હવે આપણે એને ચન્દ્રબાગાના નામથી જ ઓળખીશું.

“મારી એક સ્ત્રી છે, પરંતુ તે સ્વભાવમાં મારાથી બિન્ન હોવાથી હું વિદુર જેવો જ છું અને તારો સ્વીકાર કરવામાં હું મારાં અહોભાગ્ય માનું છું. પણ હવે હું છત્રીય કે નહિ, એનો મને નિશ્ચય નથી,” માલદેવે ગભીરતાથી નિશ્ચય નાખીને કહ્યું.

“એક વાર હું આપને વરી ચૂકી છું, એટલે ખીને પતિ કરીને એક ભવમાં જે ભવ તો હું પ્રાપ્ત જતાં પણ કરવાની નથી જ. તો મારાં દુર્ભાગ્ય થોડે મારા સૌભાગ્ય સૂત્રનો જગ થશે, તો રાજપૂત અબળા પણ મહા આનંદથી છવતી જ પતિની ચિતાપર અઢીને પોતાના અંતિમ કર્તવ્યની પૂર્ણતા કરશે જ,” ચન્દ્રબાગાએ તેવી જ ગૃહીરતાથી પ્રતિવાદ કર્યો.

“મહારાજ માલદેવરાવ, આપ હવે પોતાની પ્રજ્ઞા વિશે જરા પણ ચિંતા ન કરશો. હવે આપના છવનને એવો કરો પણ અપાય થવાનો નથી, આપ દીર્ઘાયુ ભોગવશો,” વેદ વિદ્યાનંદે આશ્વાસન આપ્યું.

“તમારા મોઢામાં નાકર !” કુમારીએ વેદને કહ્યું.

“ઈશ્વર એમ જ કરશે, કારણ કે, એ જ્ઞાન પુરુષના છત્રની અમને ઘણી જ આવશ્યકતા છે,” હમ્મીરે દૃઢગર કાઢ્યો, અને પૂછ્યું કે, “પૂજ્ય પિતાજી, આ બાઈ સાથેની આપની વાતચીતે અમને તો ખુબ જ આશ્ચર્યમાં તાપી દીધાં છે. માટે એમનો પૂર્વ જ્ઞાત વિસ્તારથી અમને કહી સંભળાવશો ?”

માલદેવે ચન્દ્રબાગાનો પૂર્વ જ્ઞાત કહી સંભળાવ્યો અને ત્યાર પછી વિશેષતાથી જણાવ્યું કે, “બદ્ધેન્દ્રીને ફાંસીથી છોડવનાર, દિલ્લી જઈને ત્યાંના સમાચાર ગ્રંથગ્રાથી લાવનાર, અને અહીંથી બાદશાહનાં છાવણીમાં લઈ જનાર, હુસન ખાંસી વેરનો બદ્દો લેવાના કામમાં મને મદદ કરનાર તથા અત્યે પહેરેગીનને

મારીને મને છોડવનાર રક્ષી નારી એ જ છે, અને એ મારી જ વિવાહિતા સ્ત્રી છે એથી મારા બાળ્યનો પાર જ નથી.”

“ત્યારે હવે તમને મારે તો ‘મા’ કહીને જ બોલાવવાંને ?” કુમારીએ અન્દ્રબાગાને વિનોદથી પૂછ્યું.

“એમાં પૂછવાનું શું હોય વાર ? કુમારી, તારા જેવી સુશીલ કન્યાની માતા થવાનું માન પણ કઈ મહા બાળ્યવતી સ્ત્રીને જ માત્ર થઈ શકે છે,” અન્દ્રબાગાએ અંતઃકરણના અનુરાગ કિવા વાત્સલ્યથી કહ્યું.

“મારી જન્મદાત્રી માતાનો જે કે સ્વર્ગવાસ થયો છે, તેપણ આજે તમારી પ્રાપ્તિ થયાથી બહુ મારી તે માતાએ જ નવો અવતાર ધારણ કર્યો હોયની, એવો જ મને ભાસ થાય છે. તમે મને તે માતા સમાન વાત્સલ્યથી નિહાળશો એવી પ્રાર્થના કરીને હું આપનાં ચરણોમાં નમસ્કાર કરું છું,” કુમારીએ પોતાની સુશીલતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“પુત્રી, અણપુત્રી અખંડ સૌભાગ્યવતી થા,” અન્દ્રબાગાએ આશીર્વાદ આપ્યો.

માર છ દિવસમાં માલદેવ તદ્દન સાને થઈ ગયો અને અન્દ્રબાગાના પરિચયમાં સ્વર્ગ સુખનો આસ્વાદ લેવા લાગ્યો. વૈદ્ય વિદ્વાનંદને યોગ્ય પારિ-
તોષિકવડે સંતોષવામાં આવ્યો, અને એ આનંદના ચિહ્ન તરીકે દીન અને શ્રાક્ષણને ઘણેજ લોભન કરાવીને સારી ફક્ષણો આપી પછી અપાર્થ.

અનુકંપાવતી અન્દ્રબાગાના મનમાં એક દિવસ એક નવીન વિચારનો અભ્યાસ નક આવિર્ભાવ થયો. માલદેવની બીજી સ્ત્રી સદૈવ પોતાના પતિથી ભૂંડી રહે અને વિયોગની વેદનામાં બળ્યા કરે, એ તેને યોગ્ય ન લાગ્યું, અને તેથી તેણે પોતાના પતિના મનનું અનેક રીતે સમાધાન કરીને ચોસ્સાલિયો દુર્ગમાંથી કમળા-
વતીને પાછો બોલાવી લીધી અને તેને બાધ આપીને તેના મનને જળવવાની એધા કરવા લાગી. કુમારી પોતાની બાલ્ય સખી લક્ષ્મીને ભૂલી ગઈ નહોતી. તે પછી અત્યારે કુમારી સાથે અંતઃપુરમાં જ વસતી હતી. તેના પતિને એક સારી પદવીપર સદાવવામાં આવ્યો હતો. અન્દ્રબાગા તેને પછી પોતાની પુત્રી સમાન જ માનતી હતી. સાર્વશ કે, આજે મેધાદના મહા પ્રતાપી મહારાણાના અંતઃપુર, મહાલય અને રાજસભાશુભમાં ઘડલોડ તથા સ્વર્ગના સર્વ સુખ અને આનંદોનો એકત્ર નિવાસ થયેલો હતો. ત્યારે બાળ્યની રેષા અનુદૂષિત દિશામાં ગમન કરે છે, ત્યારે શત્રુ પછી મિત્ર થાય છે અને દુઃખો સુખના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે અક્ષરે અક્ષર સાચું જ છે.

“દિનનકે ફેરેતે સુમેર હોત માયિકા”

—:O:—

દશમ પરિચ્છેદ

હમીરની ઉદારતા, સુદાનનો સત્કાર

સિંગોલીના ધનધોર રણસંગ્રામમાં સુદાનનો પૂર્ણ પરાજય થયો અને તે પોતાના અસંખ્ય સૈનિકો સહિત રાજપૂતોના હાથમાં કેદી થઈ પડ્યો, એ તો

આપણે નાણી સુધ્યા છીએ. હુમ્મીરે સુલ્તાન અલાઉદ્દીન વિના ખીલ બધા બંદિવાનોને છોડી મૂક્યા હતા; અને મેવાડમાં જે કોઈ પણ મુસલમાન હોય તેણે આઠ દિવસમાં મેવાડની સરહદમાંથી બહાર નીકળી જવું, જો કોઈ આ આજ્ઞાને અમાન્ય કરીને મેવાડમાં રહેવાનું સાહસ કરશે, તો તેને બચકર દેહાન્ત દેડ લોગવવો પડશે, એવી ચોતાની ઇચ્છા અને આજ્ઞા મેવાડમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ કરી દીધી હતી. યુદ્ધની સમાપ્તિને લગભગ ત્રણ મહિના જેટલો સમય થવા આવ્યો હતો. એટલા સમય સુધી બાદશાહને બંદિવાન કરીને રાખી મૂકવામાં હુમ્મીરનો કોઈ પણ દુષ્ટ હેતુ નહોતો. માત્ર વળી પણ કોઈ ઉપદ્રવ ન ભરે એટલો જ તેનો હેતુ હતો. બાદશાહનું માન ત્યાં બહુ જ સારું જળવાઈ હતું, અને તેને સર્વ પ્રકારના લેખતા વેળવો પૂરા પાડવામાં આવતા હતા. હવે મેવાડમાં સર્વત્ર શાંતિ અને યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ ગયેલી હોવાથી તથા રાજ્યનો પાયો પણ મજબૂત થઈ ગયાથી બાદશાહને વધારે દિવસ પ્રતિબંધમાં રાખવાની આવશ્યકતા નહોતી. એટલામાટે એક દિવસે પ્રભાતમાં જ હુમ્મીરે એક ખાસ દરબાર બંધાવ્યો. માલદેવ, વિજયસિંહ, કુલિન્દસિંહ અને ખીલ સરદારો તથા મંત્રીઓ ઉપસ્થિત હતા, તે સર્વને ઉદ્દેશીને હુમ્મીરે કહ્યું કે, “મારી સલાને શોભાવનારા પુરુષ પુંગવો, શ્રીએકલિંગજીની દુપાથી, મેવાડ ભૂમિના સદ્બાગ્યથી, આપના સદાયથી અને મારા પૂર્વજોના પુણ્યપ્રતાપથી મને યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થયો છે અને આપણી સર્વ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ છે. પરંતુ જય દિવા પરાજય એ દૈવાધીન છે એમ માનીને વિજયી રાજ્યો પરાજિત રાજ સાથે બહુ જ હારતાથી વર્તવું જોઈએ, એ ધર્મ છે, અને એ તત્ત્વ આપના ધ્યાનમાં પણ હોવું જ જોઈએ.”

“અમે પણ મહારાણાના આજ્ઞાકિત હોવાથી ધર્મના એ તત્ત્વને સારી રીતે સમજીએ છીએ,” સર્વ સભાસદોએ ગળના કરીને ચોતાની અનુમતિ દર્શાવી.

“આજે એ તત્ત્વને અનુસરીને એ બાદશાહને માનપૂર્વક છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે,” હુમ્મીરે કહ્યું.

“બાદશાહને છોડી દીધાથી આપની હારતા અને રાજપૂતોની ધર્મશીલતાનો વિશેષ પ્રકાર થશે. એક રાજને બંદિવાસમાં રાખીને તેના રાજ્યમાં અરાજકતાનો પ્રસાર થવા દેવો, એ યોગ્ય નથી. આપ સુદ્ધ એ એટલે મારો અભિમાય હું પણ દર્શાવું છું કે, બાદશાહને બાદરપૂર્વક બંધનમુક્ત કરીને સત્ત્વર ફિલ્હી તરફ મોકલી આપો,” માલદેવે ચોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો અને ખીલ સભાસદોએ તેને અનુમોદન આપ્યું.

“આપ સર્વને મારા અભિપ્રાય સાથે મળતા થયેલા જોઈને મને અતિશય આનંદ થાય છે. જો કે કોઈ પણ કાર્ય હું મારી સત્તાથી આપના અનુમોદન વિના કરવાની સ્વતંત્રતા ધરાવું છું; છતાં પણ ચોતાના શુભેચ્છકોના અનુમોદનથી આવાં કાર્યો કરવાં, એ જ વધારે સારું છે. કારણ કે, રાજ કોઈ ઈશ્વર નથી, મનુષ્ય જ છે અને મનુષ્ય માત્ર બૂલને પાત્ર છે. ખીલઓની અનુમતિ લેતાં ધણીક વાર ચોતાની બૂલો રાજને દેખાઈ આવે છે અને તેથી ઘણા અનર્થો થતા અટકી જાય છે. જે રાજ ચોતાના શુભેચ્છકો અને પ્રભુ જનો અથવા નાગરિકોની નિષ્ઠા વિના જ ચોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવી સ્વચ્છંદતાથી વર્તે છે, તે રાજમાં

મનને અવિશ્વાસ થવાથી અંતે તેના રાજ્યને નાશ ન થાય છે. અરુદ, બાદ-
શાહને માનપૂર્વક અહીં લાવો," હમીરે ચાન્નીલિનું દર્શન કરાવીને કહ્યું.

માલદેવ અને બીજા બે ગણ સરદારો બંધને બાદશાહને આદરથી સમામાં
લઈ આવ્યા. તેની તહેનાતમાંના સચસ રાજપૂતો પણ તેની પાછળ હતા.
અગાઉથી સૂચના અપાયલી હોવાથી બાદશાહ સમાસહનના દ્વાર પાસે આવી
લાગતાં જ ત્યાંના જિલ્લ પ્રહરીઓએ તેને સલામી આપી. હમીર પેતે દ્વાર
સૂઝી સામે ગયો અને ત્યાંથી સન્માનપૂર્વક લઈ આવીને બાદશાહને તેણે એક
લગ્ન આસનપર બેસાવ્યો. પોતાનો એવી રીતે કલ્પનાતીત ચોખ સત્કાર થવાથી
બાદશાહ આશ્ચર્યમાં લીન થયો અને હમીર વિષે તેના મનમાં એક પ્રકારનો
આદર અને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. તે એક ભતના પશ્ચાત્તાપ-પાવકથી
બળવા લાગ્યો. તે લગ્નિત થઈને બોલ્યો કે, "મહારાજાજી, આપના પૂર્વજને
અને આપને મેં આટઆટલાં દુઃખો આપેલાં છે અને અત્યાદે હું આપના હાથમાં
સપડાયો છું છતાં, આપ તે વેરનો બદલો લેવાને બદલે મારો આટલો બધો
સત્કાર કરો છો, એ જોઈને મને ઘણી જ અભયબી થાય છે. જો આપના સ્થળે
હું હોત, અને મારા સ્થાને આપ હોત, તો મારાથી આવી ઉદારતા ભતાવી
શકાત કે નહિ, એની હું પોતે ખાત્રી આપી શકતો નથી. ખરેખર ક્ષત્રિયોની
વીરતાને શોભાવનારી આ અલૌકિક ઉદારતા જ છે."

"જો આપ રણભૂમિમાં રાત્રી ધારણ કરીને અમારી સાથે આવ્યા હોત,
તો એ બધાં વેરોનો ખરાબર બદલો અમે લઈ લેત. પણ અમારો વિનય થયો
છે અને આપ પરાજિત થઈને અમારા બંદિવાન થયા છો, એવા સમયનો લાભ
લઈ શત્રુનો નિર્દયતાથી સંહાર કરવો, એ ધર્મ ક્ષત્રિયોની તલવારનો નથી,"
હમીરે તેમ ન કરવાનું કારણ દર્શાવ્યું.

"ખરેખર વીર રાજપૂતો સાથે શત્રુતા કરવામાં મેં પ્રયત્નથી જ બચકર ભૂલ
કરી છે," અલાઉદ્દીને ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

"એમાં વધારે ભૂલ આપના સલાહકારોની છે. જે રાજ અથવા બાદશાહ-
ના મંત્રીઓ સ્વાર્થસાધુ, વિધવલંપક અને ધર્માન્ધ હોય છે, તે રાજ તેમના
કલાથી હમેશા જ આવી ભૂલો કરતો રહે છે અને એથી જ અંતે તેનો વિનાશ
થાય છે," હમીરે કહ્યું.

"મહારાજાજી, આપ કહો છો તે અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે. સ્વાર્થસાધુ મંત્રી-
ઓની મંત્રણાથી રાજ્યશકટ ચલાવવામાં અને પાપવાસનાને આધીન થવામાં
કેટલી હાનિઓ સમાયલી હોય છે અને એથી પણ માત્રમાં જ સર્વસ્વનો ક્ષતિ રીતે
નાશ થઈ જાય છે એનો હવે મને ઘણો જ સારો અનુભવ મળ્યો છે અને મને
એમ જણાવા લાગ્યું છે કે, દિલ્હીના તખ્તને લાયક હું નહોતો," અલાઉદ્દીને
અત્યંત ખેદ થવાથી એ ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

"દિલ્હીયર, જે યવાનું હર્ષ તે ચઈ ગયું છે, આમ ખેદ કરવાથી કાંઈ
થયું નયું થવાનું નથી અને ગયો વખત પાછો આવવાનો નથી. વિનાશકારણ
ખેદ ન કરો. હવે પછી પણ જો ધર્મ અને ન્યાયથી વર્તશો તોપણ દયાળુ
ઈશ્વર આપના અપરાધોની ક્ષમા આપવામાં કૃપણતા નહિ કરે," હમીરે
હૃદયેશ આપ્યો.

“બહોત ગર્થ અને થોડી રહી. મને આ સમયે એવો આશ્વાત થયો છે કે, હવે હું વધારે દિવસ આ જગતમાં રહેવાનો નથી જ એમ મારું દૃઢ્ય અને વારંવાર કહ્યા કરે છે. દિલ્હીમાં પણ એવા રાજમયંચો ચાલી રહ્યા છે કે, મારું મરણ પણ સુધારો કે નહિ, એની પણ મને શંકા જ છે. ખચર, જેવી પ્રહાની મરણ!” એમ કહી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને બાદશાહ શાંત થયો.

“બાદશાહ સલામત, આજથી આપ મુક્ત છો અને આપની ઇચ્છા હોય ત્યારે દિલ્હી જવાની આપ સ્વતંત્રતા ધરાવો છો. આપના સૈનિકો આધ્યાત્મચેત્ના હોવાથી હું મારા પાંચસો સૈનિકો આપની સાથે આપીરા કે જેઓ આપને માન-પૂર્વક દિલ્હીમાં પહોંચાડી આવશે,” હરમીરે વિશેષ ઉદારતા બતાવીને કહ્યું.

“મિત્રાદેશ્વર, આપના ઉપકારોનો બદલો તો હું જાણે આપી શકવાનો નથી જ; પણ આ ઉપકારમાટે આભાર માનવાના શબ્દો પણ મારા શબ્દકોષમાં નથી. ખરેખર, જે મનુષ્ય વૃદ્ધતા મૂળને કાષવાનો ચતન કરે છે તેના પર પણ વૃદ્ધ પોતાની છાયા નાખીને સૂર્યના તાપથી તેનું રક્ષણ કરે છે, તેવા સ્વભાવનો પરિચય આજે આપે કરાવ્યો છે. મારો એ જ આશીર્વાદ છે કે પ્રહા આપને સલામત રાખે. આ પ્રસંગે હું માલદેવ પાસેથી પણ મારા હાથે તેમના પર થયેલા અત્યાચારોની ક્ષમા માગું છું,” બાદશાહે અંતઃકરણની લાગણીથી કહ્યું.

“શાહનશાહે આલી, એ માત્ર આપની ઉદારતા જ છે,” માલદેવે કુદ્દામાં પતાવ્યું.

બાદશાહ દિલ્હી જવામાટે તૈયાર થયો. હરમીરે તેને બહુ જ સન્માન-પૂર્વક વિદાય કરવાની તૈયારીઓ કરી. બાદશાહને સુરક્ષિતતાથી દિલ્હી નગરમાં પહોંચાડવામાટે હરમીરની આજ્ઞાથી પાંચસો રાજપૂત અને બિલ્લ પોરેસ્વારો દ્વારની બહાર આવીને ઉભા હતા. પ્રત્યેક મંજિલપર હાજરૂી નાખવામાટે તંખ અને રાહડીઓ વગેરેની વ્યવસ્થા પણ કરી રાખવામાં આવી હતી. બાદશાહ અલાહદીન એક ઉત્તમ અશ્વપર આરુઢ થઇને પોતાની સેવામાં અપાયલા પોરેસ્વારો સહિત ચિતોડના સિંહદ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યો. હરમીર પણ તેને અમુક અંતર સુધી પહોંચાડવાને પોતાના સરહદો સાથે તેની સાથે ચાલતો થયો. બાદશાહની સ્વારી ચિતોડની સીમાપર આવી લાગતાં આતસજાણ વગેરે છોડીને અને મેજબાની આપીને તેના છેલ્લો સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. હરમીર અહીંથી પાછો ફરવાનો હતો એટલે નિર્વેર નથનોવરે તેણે બાદશાહની આજ્ઞા માગી. હરમીરનો વિચાર હવે બાદશાહને જો કે અસહ્ય ગર્થ પડ્યો હશે, પણ હવે તેમ કરવા વિના ખીજે ઉપાય જ નહોતો. તેણે નેત્રોમાંથી હર્ષાશ્રુ વર્ષાવી કહ્યું કે, “મહારાજાજી, હવે આપણે ઉભય યત્ર મટીને પરમ ગિરો યયા છીએ, એનું વિસ્મરણ ન કરીએ અને જો આપનો મારામાં વિશ્વાસ હોય તો મારા જીવનકાળમાં એક વાર દિલ્હી આવશો. આપની મુલાકાતથી મને ધણું જ સંતોષ થશે.” એટલું કહીને બાદશાહે થોડાંને એડી મારીને દિલ્હીની દિશામાં દોડાવી દીધો. તેની પાછળ રાજપૂત અને બિલ્લ સૈનિકો પણ ચાલતા થયા, અને હરમીર પોતાના સરહદો સાથે વાતચીત કરતો ચિતોડ દુર્ગ તરફ ચાલતો થયો.

શ્રી, હરમીરની આવી જાહોજલાલીને ‘મન્યાજ’ ન કહી શકાય કે? શામાટે હરમીરની સત્તાનો એ મન્યાક્રાણ જ હતો

ઉપસંહાર

મહામહાસાગર

અંસાહદીતને રાજપૂતોએ હેમકુશળતાથી દિલ્હીના શાહી મહલમાં તે પહોંચાડી દીધો, પરંતુ તેની એ હેમકુશળતાનો ત્યાં થોડા જ વખતમાં અંત આવી ગયો. બાદશાહ બિતોડથી ઇ. સ. ૧૩૧૫ માં દિલ્હીમાં આવ્યો અને ત્યાર પછી એક વર્ષ એટલે કે, ઇ. સ. ૧૩૧૬ માં દિલ્હીમાં મહાપ્રબળ યુદ્ધ પહેલા બાદશાહના વિશ્વાસપાત્ર સરદાર મલેક કાફૂરે તેને વિષપ્રયોગથી મારી નાખીને અને ત્યાર પછી બાદશાહના મોટા પુત્રોને આંધળા કરી સંહારી, એક પાંચ વર્ષના રાહુનદાને જીવતો રાખી તેના હૃદયથી પોતે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. ખરી રીતે તો તે પોતે જ બાદશાહ હતો. પરંતુ એ મહિનામાં જ એક શુભમે મલેક કાફૂરેનો નિદ્રામાં જ વધ કરીને મુબારક નામના રાહુનદાને બંદિવાસમાંથી મુક્ત કરી તેના હાથમાં રાજ્યતંત્ર સોંપી દીધું. અર્થાત્ બિલજંગમાં અંસાહદીન પછી એવો જ પ્રપંચ અને કાપાકાપીનો પ્રકાર ચાલતો રહ્યો અને અંતે બિલજંગવંશના અંત સાથે દિલ્હીની બાદશાહી તગલખ વંશમાં આવી ગઈ.

મહારાણો હમીર બ્યારથી હિંદુઓનો સૂપાલ યથો હતો, ત્યારથી હિંદુઓને એક પ્રકારનું સૂપાલ પ્રાપ્ત થયું હોયની, એવો હર્ષ પવા લાગ્યો હતો. આસપાસના હિંદુ ભગીરદાનો અને સાંસ્થાનિકોને તે એક પ્રબળ આધાર અને આશ્રય સમાન દેખાતો હોવાથી તે સર્વ હમીરને અતિશય સન્માન, ખંડણી અને ભેટસોગાદો આપવા લાગ્યા તેમ જ હિંદુઓમાં તે વેળાએ બળ અને શીર્યમાં મેવાડપતિની ખરાબરી કરી શકે એવો બીજો કોઈ રાજા ન હોવાથી હિંદુ રાજ્યો તેને ચક્રવર્તી દિવા સાર્વભૌમ મહારાજ તરીકે ગણતા હતા અને એક રીતે તેમનું એ કર્તવ્ય યોગ્ય પણ હતું. બુંદીકોટા, ગ્વાલિયર, ચંદેરી, રાયસહન, સિદ્ધી, કાંધી અને આબુ ઇલાહિ સંસ્થાનોના રાજ્યો હમીર સાથે આવી મળ્યા હતા અને જયપુર તથા ભેઘપુર જેવાં મોટાં રાજ્યોના સ્વામી રાજ્યો પણ પોતાની ઇચ્છાથી જ હમીરના માંડલિક બન્યા હતા.

મેવાડમાં મુસલમાનોની સત્તાનો પ્રસાર થયા પૂર્વે મેવાડના રાજાનો દેશ ઘણો જ મોટો અને વિશાળ હતો; પરંતુ હમણા હમણા તેમાંનો ઘણોક ભાગ મુસલમાનોએ પોતાના દેશ સાથે મેળવીને તેનાપર પોતાનો અધિકાર કરી લીધો હતો. અત્યારે મેવાડના સિંહાસને હમીર જેવો કૃળતીપક અને મહા પરાક્રમી રાણો બિરાજતો હોવાથી તેણે પોતાના સમસ્ત ગવર્નમંત્રીને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાનો હૃદયમાં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો, અને પોતાના એ હેતુને સિદ્ધ કરવા માટે તેને કાળ મળ્યું તેવો જ અનુકૂળ મળી આવ્યો. સર્વ લોકોનો તેનામાં એક સરખો સ્નેહ અને વિશ્વાસ હોવાથી લોકો તેને જે પ્રકારનું ભેદએ તે પ્રકારનું સહાય આપતા હતા અને એથી હવે તેના માટે કોઈ પણ કાર્ય અશક્ય નહોતું. અગ્રાનક

“બહોત ગર્ઈ અને થોડી રહી. મને આ સમયે એવો આધાત થયો છે કે, હવે હું વધારે દિવસ આ જગનમાં રહેવાનો નથી જ એમ મારું હૃદય મને વારંવાર કહ્યા કરે છે. દિલ્હીમાં પણ એવા રાજપ્રપંચો ચાલી રહ્યા છે કે, મારું મરણ પણ સુધરશે કે નહિ, એની પણ મને શંકા જ છે. ખયર. જેવી છુદાની મરણ” એમ કહી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને બાદશાહ ચાંત થયો.

“બાદશાહ સલામત, આજથી આપ સુકત છો અને આપની હમ્દ હોય ત્યારે દિલ્હી જવાની આપ સ્વતંત્રતા ધરાવો છો. આપના સૈનિકો આલ્યાગયેલા હોવાથી હું મારા પાંચસો સૈનિકો આપની સાથે આપીરા કે જેઓ આપને માન-પૂર્વક દિલ્હીમાં પહોંચાડી આવશે,” હુમ્મીરે વિરોધ ઉદારતા બતાવીને કહ્યું.

“મિરાટેશ્વર, આપના ઉપકારોનો બદલો તો હું જાણે આપી શકવાનો નથી જ; પણ આ ઉપકારમાટે આમાર માનવાના શબ્દો પણ મારા શબ્દકોષમાં નથી. ખરેખર, જે મનુષ્ય વૃક્ષના મૂળને કાપવાનો ચત્ન કરે છે તેના પર પણ વૃક્ષ પોતાની છાયા નાખીને સૂર્યના તાપથી તેનું રક્ષણ કરે છે, તેવા સ્વભાવનો પરિચય આજે આપે કરાવ્યો છે. મારો એ જ આશીર્વાદ છે કે ખુદા આપને સલામત રાખે. આ પ્રસંગે હું માલદેવ પાસેથી પણ મારા હાથે તેમના પર થયેલા અત્યાચારોની ક્ષમા માગું છું,” બાદશાહે અંતઃકરણની લાગણીથી કહ્યું.

“શાહનશાહે ચાલી, એ માત્ર આપની ઉદારતા જ છે,” માલદેવે કુંકા-માં પતાવ્યું.

બાદશાહ દિલ્હી જવામાટે તૈયાર થયો. હુમ્મીરે તેને બહુ જ સન્માન-પૂર્વક વિદાય કરવાની તૈયારીઓ કરી. બાદશાહને સુરક્ષિતતાથી દિલ્હી નગરમાં પહોંચાડવામાટે હુમ્મીરની આજ્ઞાથી પાંચસો રાજપૂત અને બિસ્લ થોરેસ્વારો દ્વારાની બહાર આવીને હમા હતા. પ્રત્યેક મંજિલપર છાત્રણી નાખવામાટે તંબૂ અને રાઈટીઓ વગેરેની વ્યવસ્થા પણ કરી રાખવામાં આવી હતી. બાદશાહ અવાહન એક હતમ અશ્વપર આરુઢ થઈને પોતાની સેવામાં અપાયલા થોરે-સ્વારો સહિત ચિતોડના ત્રિહારમાંથી બહાર નીકળ્યો. હુમ્મીર પણ તેને અશુક અંતર સૂધી પહોંચાડવાને પોતાના સરદારો સાથે તેની સાથે ચાલતો થયો. બાદ-શાહની સ્વારી ચિતોડની સીમાપર આવી લાગતાં આતરાખાછ વગેરે છોડીને અને મેજબાની આપીને તેનો છેલ્લો સત્કાર કરવામાં આવ્યો. હુમ્મીર અહીંથી પાછો ફરવાનો હતો એટલે નિર્વર નથોનારે તેણે બાદશાહની આજ્ઞા માગી. હુમ્મીરનો વિયોગ હવે બાદશાહને તો કે અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો, પણ હવે તેમ કરવા વિના બીજો ઉપાય જ નહોતો. તેણે નેત્રોમાંથી હર્ષાશ્રુ વર્ષાવી કહ્યું કે, “મહા-રાજાજી, હવે આપણે હજય સત્તુ મરીને પરમ મિત્રો થયા છીએ, એનું વિસ્મરણ ન કરશો અને જે આપનો મારામાં વિશ્વાસ હોય તો મારા જીવનકાળમાં એક વાર દિલ્હી આવવો. આપની સુલાકાતથી અને ધણું જ ખુસી થશે.” એટલું કહીને બાદશાહે ઘોડાને એડી મારીને દિલ્હીની દિશામાં દોડાવી દીધો. તેની પાછળ રાજપૂત અને કિલ્લ સૈનિકો પણ ચાલતા થયા, અને હુમ્મીર પોતાના સરદારો સાથે વાતચીત કરતો ચિતોડ દુર્ગ વરફ ચાલતો થયો.

શું, હુમ્મીરની આવી લઠોળલાઈને ‘મન્યાક’ ન કહી શકાય કે? ચામાટે
૫ હુમ્મીરની સત્તાનો એ મન્યાકાળ જ હતો

મહારાણે હમ્મીર નવારથી હિંદુઓના ભૂપાલ થયો હતો, ત્યારથી હિન્દુ-
ઓને એક પ્રકારનું ભૂપણ પ્રાપ્ત થયું હોયની, એવો હર્ષ થવા લાગ્યો હતો.
આસપાસના હિન્દુ જગીરદારો અને સાંસ્થાનિકોને તે એક પ્રખળ આધાર અને
આશ્રય સમાન દેખાતો હોવાથી તે સર્વ હમ્મીરને અતિશય સન્માન, ખંડણી અને
લેડસોમાદો આપવા લાગ્યા તેમ જ હિન્દુઓમાં તે વેળાએ બળ અને શીર્ષમાં
મેદાકપતિની બરાબરી કરી શકે એવો બીજો કોઈ રાજા ન હોવાથી હિન્દુ રાજાઓ
તેને અક્ષતોં કિંવા સાર્વભૌમ મહારાજા તરીકે ગણતા હતા અને એક રીતે તેમનું
એ કર્તવ્ય થાગ્ય પણ હવે. જુદીકાઠો, જ્વાલિયર, ચંદેરી, રાયસહન, સિક્રી, કાંધી
અને આજુ ઇલાહિ સંસ્થાનોના રાજાઓ હમ્મીર સાથે આવી મળ્યા હતા અને
નયપુર તથા નેધપુર જેવાં મોટાં રાજ્યોના સ્વામી રાજાઓ પણ પોતાની
ધમ્માથી જ હમ્મીરના માંડલિક બન્યા હતા.

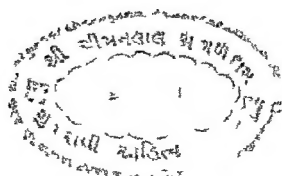
મેવાડમાં મુસલમાનોની સત્તાનો પ્રસાર થયા પૂર્વે મેવાડના રાજાનો દેશ ધણે જ ચોટા અને વિશાળ હતો; પરંતુ હમણા હમણા તેમાંનો ધણેક ભાગ મુસલમાનોએ ચોતાના દેશ સાથે મેળવીને તેનાપર ચોતાનો અધિકાર કરી લીધો હતો. આવારે મેવાડના સિંહાસને હમીર જેવો કુળદીપક અને મહા યશસ્વી રાણો વિરાજતો હોવાથી તેણે ચોતાના સમસ્ત ગતવૈભવને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાનો હૃદયમાં હૃદ નિશ્ચય કર્યો, અને ચોતાના એ હેતુને સિદ્ધ કરવા માટે તેને કાળ મળ્યું તેવા જ અતુલ્લ મળી આવ્યો. સર્વ લોકોના તેનામાં એક સરખો સ્નેહ અને વિશ્વાસ હોવાથી લોકો તેને જે પ્રકારનું ભ્રષ્ટ્ર એ પ્રકારનું સહાય આપતા હતા અને એથી હવે તેના માટે કોઈ પણ કાર્ય અસક્ય નહોતું. અજાતક

દિલ્લીમાં અલાહદીનના મરણ પછી, ખિલજી, લોદી અને સુર એ ત્રણે યુગ-
 રમાન આનંદાનના પોતપોતામાં વિગ્રહ અને પ્રપચ્ચ લાલચ લાગ્યા, ગાદી
 તમલખ વંશમાં ગઈ અને દિલ્લીના શાહની સુલ્તનતમાં અરાબજતા બચ્ચરતાથી
 વ્યાપી ગઈ. એ સમયમાં ચિતોડના રાજાને પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાનો
 યત્ન સારો પ્રસંગ મળ્યો તથા તેણે પોતાની સેનાઓને સજ્જ કરીને વિજય
 નગરના મારે મારે દિશામાં મોકલી દીધી અને તે સેનાઓ દિલ્લી, સૌરાષ્ટ્ર
 તથા મારવાડમાં નાગોદ પર્યંત જઈ આવીને વિજયની પતાકા હડાવી ઈનગ્ગલ
 મુખથી પાછી આવી. એ સમયે હમ્મીરના લોકોએ જે સંપત્તિ અને જે ઐશ્વર્ય-
 ની પ્રાપ્તિ કરી હતી, તેની મેવાડમાંની તે સમયની બધી સુદર હમારતો
 અને તેમાંની કારીગરીને તેનાં આપણને ઘણી જ સારી કંપના આવી શકે છે.
 મેવાડની આટલી મોટી પ્રચંડ સેનાના ખર્ચને નિભાવવા ઉપરાંત એ હમારતોમાં
 એટલા બધા પૈસા હોમવા નેટલી સંપત્તિ હમ્મીર પાસે ક્યાંથી આવી અને
 કેવી રીતે આવી એ મઠે ખરેખર આશ્ચર્ય જ થયા કરે છે. મેવાડના લોકોએ
 અને સારથાનિકોએ સુસરમાનોની સત્તાના સમયમાં ઠેલકાક વર્ષ પર્યંત જે
 હાનિઓ ખમી હતી, તેમનો એ કુશળ અને પરાક્રમી હિન્દુ રાજા હમ્મીરના
 સમયમાં તેમણે બધો મદલો વાળી લીધો અને મોટા મોટા લાલો પ્રાપ્ત કરી
 લીધા. ચિતોડનો રાજવંશ પ્રથમથી જ કળાકૌશલ્ય અને કારીગરીને ઉત્તેજન
 આપવામાં અગ્રેસર તથા પ્રસિદ્ધ હોવાથી હમ્મીર તરફથી તેના પ્રકારનું ઉત્તેજન
 દ્વારા હસ્તે લોકોને મળવા લાગ્યું અને તેની સર્વમાન્ય સાંત તથા ન્યાય
 પુરુષર રાજ્યપદ્ધતિથી પ્રભાવી નહોતલાલી દિવસે દિવસે શુકલ પક્ષના ચંદ્ર
 સમાન વ્યક્તિય તથા લાની. પ્રજાના વૈભવ અને ધનની વૃદ્ધિ થવાથી રાજ-
 ભંડારમાં પણ લક્ષ્મીની વિપુલતા જ રહેતી હતી. મેર લોકોના રાજા કુલિન્દ-
 સિંહને તેના પ્રદેશનો સ્વતંત્ર અધિકાર આપી દેવામાં આવ્યો હતો અને
 માલદેવના પુત્ર વનવીરને તેણે નીમચ્ચ, ઝરણુ તથા રતનપુર હયાદિ મહાલો
 આપીને સંતુષ્ટ કર્યો હતો. માલદેવ પોતે તો નિરંતર ચંદ્રભાગા અને કમળાવતી
 સહિત ચિતોડમાં જ વસતો અને તેને સારો અધિકાર પણ આપવામાં આવ્યો
 હતો. અન્ય સારથાનિકા, નગીરદારો, તથા માંડલિકોને પણ યોગ્ય પારિતોષિકો
 આપીને સંતુષ્ટ કરવામાં આવ્યા હતા એવી રીતે દીર્ઘકાળ પર્યંત રાજ્યસુખનો
 નિર્વિઘ ઉપસોગ લઈને તથા પોતાનું નામ ચિરકાલ જળવાઈ રહે એવી રીતે
 વર્તીને હમ્મીર વૃદ્ધાવસ્થામાં યોગ્ય કાળે સ્વર્ગવાસી થયો. સર્વ મેવાડના
 આમાલદેવ પ્રજાનનો તેના વિશે પ્રેમ અને પૂજ્યવૃદ્ધિ ધરાવતા હતા. તેના
 મહા પરાક્રમોના પ્રતાપે તેની પાછળ તેના પુત્રને અતુલ ઐશ્વર્ય અને વિશાળ
 રાજ્યની અનાયાસ પ્રાપ્તિ થઈ.

હમ્મીરનો પુત્ર-હમારીના ચળથી જન્મેલો પુત્ર-દેવસિંહ (ખેતસિંહ) વિંકમ
 સંવત ૧૪૨૧ એટલે કે ઇ. સ. ૧૩૬૫ માં પોતાના પિતાના પારલેખના પછી
 ચિતોડના સિદ્ધાસવનો સ્વામી અને મેવાડના વિસ્તૃત રાજ્યનો અધિકારી થયો.
 એ પણ પોતાના પિતા પ્રમાણે જ પરાક્રમી અને પ્રગલ્ભચિત્ત હતો. એણે
 મંદસર હયાદિ નવીન પ્રાંતો પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધા હતા.

અને દિગ્ગીતા તે સમયના જાહસાહ સાથે હુલ્લ કરીને તેનો પ્રશ્નજ્ય કર્યો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી તે જતીડાના હાડિયા જતિના સાંસ્થાનિકની કાવર સાથે લગ્ન કરવાના વિચારમાં હતો, એટલામા તે સાંસ્થાનિક રાજ્યને જ તેને ચારી નાખ્યો. એ પછીના સેવાડના લાખારાગુનો સમય ધણેજ વિલમ્બ અને નવી નવી ઘટનાઓથી ભરેલો છે અને તેટલામાટે તેના સમયની એક નવલકથા 'ગુજરાતી'ના આહવાને લેઈ તરીકે સાદર કરવાનો પ્રમાણ મનોભાવ હોવાથી અત્યારે વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા નથી.

સમાપ્ત

ત્રણ ચંદ્ર છાપનું કુદરતી કેસર વાપરો.
મુંબઈ તથા દેશાવરોમાં, તથા રાજરજવાડામાં અને
મંદીરોમાં લગભગ 'ચાલીસ વરસ ઉપરાંત
વખણાયલું અને બાકીનું

તદ્દન ચોખું અને ચુટી કાઢેલું

ત્રણ ચંદ્ર છાપનું પવિત્ર

કેસર

૨૭૨૮૨

દેડ માઈ

ઉપર લખેલી છાપમાં કોઈ પણ બતની અપવિત્ર
ચીજની મીલાવટ બીલકુલ નથી. તેના માટે સારાં સર્ટીફિકેટો
અને ઉંચા અલિખાચો મળ્યા છે. એક વખત વાપરવાથી
ખાત્રી થશે.

બલ્તરમાંથી ખરીદ કરતી વખતે રખખાની કોર તથા
પેકીંગ ખરાબર તપાસી લેવી, નકલી માલથી સાવધ રહેવું.
બજાર દુગાવાળા સાલના અમો કોઈ પણ રીતે ભ્રષ્ટમદાર નથી.

બીજી પણ દરેક બતની કેસર અમારી દુકાનેથી જથ્થા-
બંધ તથા છુટક મળશે.

બહારગામના ઓર્ડર વીં પીંથી મોકલવામાં આવે છે.

૬૦ ખટાઉ લઘાની કું

કેસરના વેપારી અને કમીશન એજન્ટ.

માંડવી વડગાદી નં ૩ મુંબઈ.

૪૮૩.૩૩

૭૪૪૪

કરના

(૫૬)

અક્ષતી-હુમાર અવલોકન

મિત્રોનો પુનઃ સ્ક્રીન - ૪૪૨

નારાયણ વિદ્યાવન

નિર્ણય

3 DEC 1988

૨૧૭

૪૮૩.૩૩

કરના - (૫૬)

૭૪૪૪

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય

અમદાવાદ - ૬